

MANUEL

GEOGRAFIA, HISTÒRIA, PATRIMONI

ABEL SOLER

Ajuntament de Manuel, 2008

EDICIÓ: Ajuntament de Manuel

TEXTOS: Abel Soler Molina ©

AGRAÏMENTS: Pilar Tormo Pèrez, Arcadio i Vicent Tormo Ribera; Vicenta, Mª Luisa i Mª Nieves Pérez Ramis; Carmina Benavent Aranda; Nicomedes, Mª Carmen, Pepica i Luisa Aranda Alberola; Elodia Talens, Ramón Boluda, Concha Carbonell, Antonia Tormo Moragues, Godofredo Garrigues Tomás, Vicent Hernández, José Pérez Cerdán, María Julia Sanz Juan, Maruja Pérez, Ana Gramache, Pilar Bataller Montagud, don Vicente Serrano Millet, Concha Cortés Micó, Domi Gramache, Maruja Martínez, Pilar Rodríguez Moncho, Paco Carbonell Borrás, Raquel Gómez.

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Gràfiques Maral® (Canals)

ISBN: 978-84-606-4775-1

Depòsit legal: V-504-2009

ARXIS CONSULTATS

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona
AHN	<i>Archivo Histórico Nacional</i> , Madrid-Toledo
ARV	Arxiu del Regne de València
ADPV	Arxiu de la Diputació Provincial de València
APPV	Arxiu de Protocols del Patriarca, València
ACV	Arxiu de la Catedral de València
AMM	Arxiu Municipal de Manuel
APM	Arxiu Parroquial de Manuel
ASCE	Arxiu de la Séquia Comuna d'Ènova
AMS	Arxiu Municipal de Senyera
AMSJ	Arxiu Municipal de Sant Joan d'Ènova
APTL	Arxiu Parroquial de la Torre d'en Lloris
AHMX	Arxiu Històric Municipal de Xàtiva
BV	Biblioteca Valenciana
HMV	Hemeroteca Municipal de València

MIDES, MESURES I PESOS ANTICS

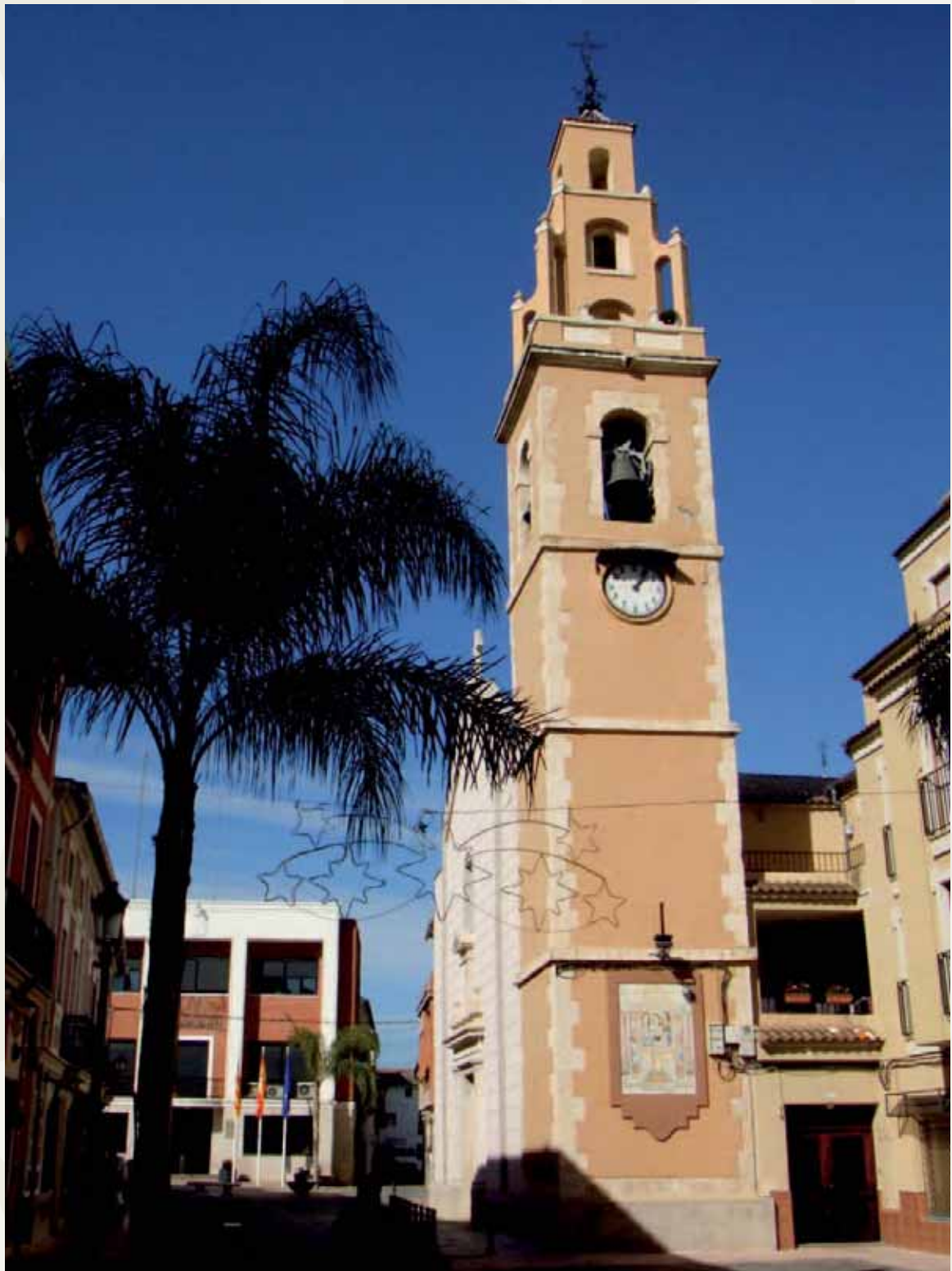
- l vara de Xàtiva = 91,2 centímetres
- l vara o alna = 4 pams = 48 dits
- l fanecada foral valenciana = 831,0964 metres quadrats
- l jovada = 6 cafissades = 36 fanecades
- l fanecada = 4 quartons = 200 braces quadrades
- l colze califal o moresc (*dhirâ*) = 55,727 cm
- l arrova grossa = 12,708 quilograms
- l arrova = 36 lliures = 432 onces
- l quintar = 4 arroves; l càrrega = 10 arroves
- l caffès valencià de forment = 201 litres
- l caffès = 3 taleques = 12 barcelles = 48 almuds = 192 quarterons
- l cànter de vi = 10,77 litres; l bóta seixantena = 60 cànters
- Sistema monetari de la València foral: l lliura = 20 sous = 240 diners
- 4 rals de billó = 1 pesseta; 10 rals = 1 escut; 20 rals = 5 pessetes = 1 duro
- l pesseta = 4 quinzets = 10 xavos = 20 gallets = 100 cèntims

INDEX

Salutació de l'alcalde	9
1. Geografia. La porta de la Ribera	11
1.1. El terme de Manuel: la terra, l'aigua i la sal	13
1.2. El poble: nom, orígens i evolució històrica	66
2. Història. Dels ibers a la societat global	83
2.1. Els ibers, els romans i la societat islàmica	85
2.2. De Jaume I a l'expulsió dels moriscos	105
2.3. Els segles XVII i XVIII: l'auge de l'arrossar	134
2.4. De la Revolució liberal a l'era dels casinos	170
2.5. Prosperitat, II República i Guerra Civil	202
2.6. Dictadura, modernització i democràcia	238
2.7. Patrimoni. L'herència dels avantpassats	291
3. Apèndix documental	339
3.1. Any 1284. Pere I atorga dos pous i la torre nova de les Salines	341
3.2. Any 1325. Disposició de Jaume II sobre la Séquia d'Ènova	342
3.3. Any 1421. Arrendament de l'alqueria de Faldeta a Pere Avellà	343
3.4. Any 1491. L'hostal de Manuel, establert a l'hostaler Joan Ponç	346
3.5. Any 1497. Renovació i adequació d'instal·lacions a les Salines	348
3.6. Any 1522. Repercussió negativa de la Guerra de la Germania	350
3.7. Any 1595. Un morisc de Manuel, l'arrendatari de Sanç i l'arròs	352
3.8. Any 1610. Carta pobla o capítols de població del lloc de Manuel	354
3.9. Any 1668. Acta de reunió de la Comuna de la Séquia d'Ènova	359
3.10. Any 1687. Assemblea parroquial per a acabar d'obrar l'església	361
3.11. Any 1753. Festes solemnes a la Mare de Déu de la Misericòrdia	364
3.12. Any 1885. Reglament intern del Casino Círculo Manuelense	366
3.13. Any 1930. Els oficis perduts de la societat tradicional	368
3.14. Any 1936. L'ajuntament condemna l'alçament dels militars	370
Bibliografia	373

SALUTACIÓ DE L'ALCALDE

Estimats veïns i veïnes:

A la llum d'aquest llibre us invite a viatjar. Us anime a recrear la memòria estimulants l'ànim com si d'una aventura es tractara.

Precisament en una societat que viu força debats vinculats a l'ús i la gestió de la memòria, era necessari i per coherència, que l'Ajuntament de Manuel ferà possible la confecció d'aquest treball amb el propòsit de donar una visió ampla, rigorosa, amena i didàctica de la història del nostre poble, ajudan-nos, si cal, a recordar els nostres arrels, fomentant el sentiment de pertinença a un poble, que ha vist i ens veurà naixer, viure i morir.

Aquest llibre, impulsat desde l'Ajuntament de Manuel i que ha comptat amb la col·laboració inestimable de persones, entitats i col·lectius del nostre poble, és el resultat del treball minuciós d'Abel Soler Molina. Amb ell, recorrerem el poble al llarg del temps, passejarem pels seus carrers, places i muntanyes, coneixerem als seus habitants, les costums, el treball, el nostre patrimoni, les manifestacions culturals, cíviques i polítiques, tots junts, protagonistes actius d'una història col·lectiva, que han fet que Manuel siga avui un poble viu amb vocació de futur.

Vaja per endavant, en nom de l'Ajuntament de Manuel, l'agraïment a totes aquells persones i entitats, que desde distints àmbits i amb el seus testimonis, documents, treballs i publicacions han fet possible aquesta aventura, i com no, la meua estima i record a tots els nostres avantpassats, perquè sense ells Manuel no haguera sigut com és.

A tots aquells i a vosaltres, gràcies i bon viatge.

JOSÉ CAMBRA BUENO

Alcalde de Manuel 2008

1. GEOGRAFIA

La porta de la Ribera

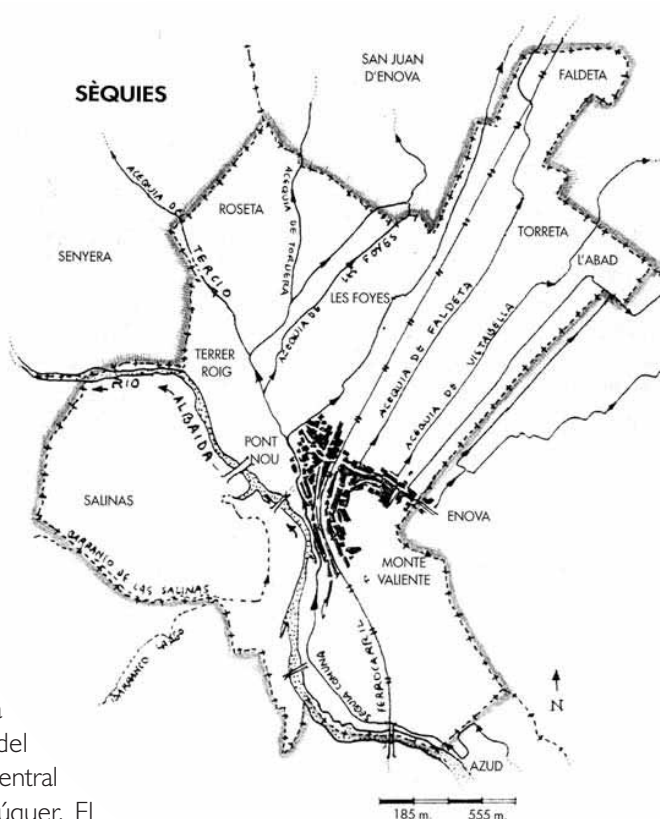
I.1. EL TERME DE MANUEL: LA TERRA, L'AIGUA I LA SAL

El territori local

Manuel és un municipi valencià, de la comarca de la Ribera de Xúquer (la Ribera Alta), que compta amb 2.640 habitants (2008). El nucli de població, arrimat al riu d'Albaida i travessat per la Séquia Comuna d'Ènova, se situa a mitjan camí entre Xàtiva (a 6 km) i Alzira, a 49,1 km de València i a 50 metres d'altitud sobre el nivell de la mar. El terme municipal de Manuel, de sis quilòmetres quadrats,¹ afronta per la part de tramuntana amb el terme de Sant Joan d'Ènova (Sant Joanet), per llevant amb la Pobla Llarga i l'Ènova (poble de Sanç), pel migdia amb terme de Xàtiva (poble de la Torre d'en Lloris) i per la banda de ponent amb Castelló de la Ribera i Senyera.

Els manuelers s'han relacionat molt —històricament, i actualment— amb la propera ciutat de Xàtiva, que fou la 'segona capital' valenciana en els segles XIII-XVII). Tanmateix, el territori de Manuel forma part del Pla d'Ènova, una àrea que s'integra —des del punt de vista de la geografia física— en la gran planura central valenciana o, més concretament, en la Ribera de Xúquer. El curs del riu d'Albaida entre la vall de Xàtiva i la Ribera, obri per Manuel un pas estratègic per a camins, carreteres i ferrocarrils, que ha fet del poble de Manuel un lloc de trànsit obligat durant segles: la porta meridional de la Ribera.

Ara bé, Manuel no és en realitat un poble, sinó una agrupació de 'llocs' —com se'ls anomenava en època foral— que s'ajuntaren en el segle XIX per a constituir un sol municipi. Els quatre pobles originals (Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat) ja s'havien fusionat ja en un sol nucli de població, per efecte del creixement urbànic, i el de major entitat, anomenat 'Manuel', és el que donaria nom al municipi. La convenient agregació municipal dels quatre pobles de Manuel ja fou exposada al si de l'efímera Diputació Provincial de Xàtiva (1823),² però no quallaria definitivament fins al 1836, per disposició de la Diputació Provincial de València.³

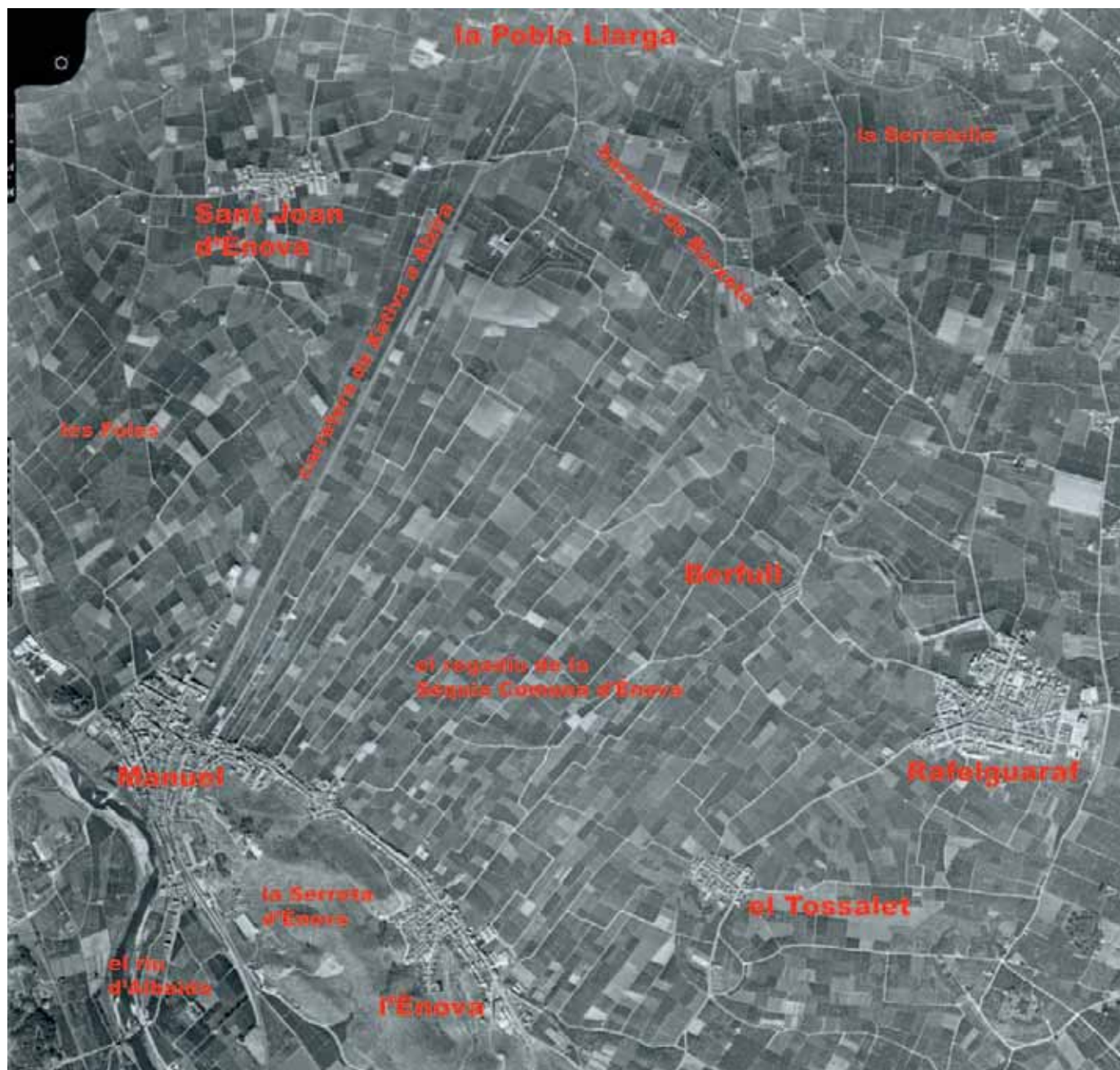

Croquis del terme municipal, per Miquel Oller

¹ Segons unes estadístiques municipals del 1862, disposava el terme de Manuel de 6.272,25 fanecades d'extensió superficial (5,21 km²), segurament perquè se'n descomptaven les Salines. Vid. AMM, Caixa 587, doc. 2. Les primmirades apreciacions topogràfiques de l'Institut Geogràfic Nacional permeten acotar la superfície total del terme, l'any 1905 (mapa d'escala 1:25.000), entorn de les 7.216 fanecades forals valencianes, ço és, 599,6875 hectàrees d'extensió.

² ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinario), Manuel, 1947; vegeu TORRES FAUS, Francesc, *La província de Xàtiva: història d'una il·lusió efímera* (d'abril de 1822 a octubre de 1823), Ajuntament de Xàtiva, 2000.

³ TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Vallidigna, 1999, ps. 214-215.

El pla d'Ènova, en una fotografia aèria del 1970

Els pobles constitutius de Manuel, juntament amb Sanç (terme de l'Ènova), l'Ènova, Tossalnou o el Tossalet (terme de Rafelguaraf), Rafelguaraf, Berfull i Sant Joanet (Sant Joan d'Ènova) són considerats històricament com 'les Ènoves' o els pobles del Pla d'Ènova: els que reguen de la Séquia Comuna d'Ènova. Les localitats circumveïnes de Senyera, Castelló i la Pobla també es beneficien de l'aigua de la mateixa Comuna, però ja no se'ls considera pobles del Pla d'Ènova *sensu stricto*.⁴ La denominació té el següent origen: En algun temps, els romans denominarien *IANVA*, "la Porta" aquesta contrada, potser *lanua Setabensis*, "la Porta de Xàtiva". En època altmedieval el topònim evolucionà a **lānova*, vocable que els geògrafs àrabs adaptaren a l'alifat com *Yānubah*.⁵

1. Geografia. La porta de la Ribera

En el 'Llibre del Repartiment' (segle XIII), els escriptors transcrivien *Yéneva* i *Yéneve* la pronúncia col·loquial del terme. Però els primers valencians de Xàtiva ho pronunciaren *Ènova*. La denominació s'aplicava a totes les alqueries musulmanes del pla –incloses les de l'actual Manuel–, que s'anomenaven les alqueries d'Ènova o, simplement, 'les Ènoves'.⁶ Hom diferenciava així mateix entre les Ènoves 'dels moros' (Faldeta, Sanç, Rafelguaraf...) i l'Ènova dels Cristians: l'única poblada de valencians, que es correspon amb el nucli central de l'actual municipi de l'Ènova. És com si diguérem que el nom era compartit entre tots els pobles (l'Ènova d'en Faldeta, l'Ènova d'en Sanç, l'Ènova d'en Manuel...), però des del segle XVIII ha anat patrimonialitzant-lo o apropiant-se'l exclusivament un sol nucli: l'elegit per Jaume I, en el segle XIII, per a poblar-lo de cristians.⁷ En alguns documents del segle XVI, fins i tot, es parla de Manuel com 'l'Ènova dels Moros' o 'd'en Tallada' per a diferenciar-la de l'altra Ènova, la dels cristians vells.⁸

La historiografia del franquisme –poc informada de les coses del país– influí en l'aprovació, pels anys cinquanta del segle passat, d'un escut heràldic municipal sobremuntat per una corona baronial. Certament, des del 1729 existeix el títol de 'baró de Manuel', vinculat a la família que per aquella època posseïa la senyoria del poble: Joan-Antoni Tallada i Madronyo, seté senyor de Manuel del llinatge Tallada començà a titular-se –per privilegi reial adquirit– baró de Manuel.⁹ No obstant això, aquest era un títol honorífic i comprat a la Corona, sense cap implicació jurisdiccional. És a dir, que no existí mai cap 'baronia de Manuel': senyoria amollonada, on el senyor exerceix l'alta i la baixa potestat, la plena jurisdicció 'baronial', que és la suma de la civil i la criminal.¹⁰ Insistim: hi ha 'barons' de Manuel –títol nobiliari de caire honorífic–, però no hi hagué cap 'baronia' –territori feudal amb plenitud jurisdiccional.

Altrament, la senyoria de Manuel, inclosa dins el terme particular, reialenc i 'general contribució' de la ciutat de Xàtiva, era una senyoria de les anomenades 'alfonsines':¹¹ ni disposava de terme propi, separat del

⁴ La subcomarca hidràulica del Pla d'Ènova, dominada per la Séquia Comuna, la constituïen antigament una quinzena d'entitats de població, agrupades ara en cinc municipis, a saber: Manuel (amb Roseta, Faldeta, Torreta i l'Abat), Sant Joan d'Ènova, la Pobra Llarga (amb Palmella, Vistabella i Montflorit), l'Ènova (amb Sanç) i Rafelguaraf (amb Berfull i Riu-rau). Hi alguns autors que inclouen Castelló de la Ribera i Senyera en el pla d'Ènova, ja que la séquia del Terç –de la qual es beneficien– deriva de la Comuna d'Ènova, però en realitat aquestes localitats, juntament amb alguns despoblats (com Benimeix, terme de Senyera) formen part de l'anomenat antigament 'quarter de Castelló', dins el terme de Xàtiva. Al nostre parer, constitueixen per si mateix una altra subcomarca: el pla de Castelló.

⁵ Per a majors detalls, us remetem a la part històrica de l'obra.

⁶ Aquest terme plural –les Ènoves– ja apareix reflectit en un pergamí del 1312. Cfr. PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia se-tabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202 (p. 200). Pel 1600, el cronista Gaspar Escolano fa referència a *todo aquel partido que llamamos las Ènovas* (ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, llibre 9, col. 1.197).

⁷ Vegeu també VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995*, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230.

⁸ Segons SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia*, dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, p. 516.

⁹ SARTHOU, C., Provincia de Valencia, p. 516.

¹⁰ Malgrat el títol de l'obra de LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970; en la qual, per cert, es reproduceix (doc. 2 de l'apèndix), un escrit de l'ARV, Real, 836, any 1600, f. 18 (18 de gener), on Bernardí de Peralta, advocat de Lluís Eslava, senyor de Bicornb i Manuel, reivindica tota la jurisdicció civil i criminal, tot i que sols se li reconeix per la Reial Audiència de València la jurisdicció civil i part de la criminal, tal com s'expressa en *lo fur del rey don Alfonso*, que datava del 1329.

¹¹ Ibídem; GIL OLCINA, Antonio, La propiedad de la tierra en los señoríos de jurisdicción alfonsina, dins *Investigaciones Geográficas*, 1, Universitat d'Alacant, 1983, ps. 7-24; TORRES FAUS, Francesc, Geografía política i municipi: els termes generals com a forma d'organització del territori valencià, dins *Cuadernos de Geografía*, 63, València, 1998, ps. 245-265. Ja insistirem, de tota manera, en la definició d'aquests conceptes històrics en la part de l'obra que corresponga.

Panoràmica aèria del riu d'Albaida, el poble de Manuel, en segon terme, i el Pla d'Ènova al fons (any 1989)

de Xàtiva, abans del 1834, sinó d'un 'territori' corresponent a les terres treballades pel veïnat. Tampoc no disposaren mai els senyors territorials de Manuel –tot i denominar-se'n 'barons' des del segle XVIII– de la plena jurisdicció criminal de Manuel: el dret a jutjar delictes greus de sang i a executar els delinqüents. Aquesta era reservada en època foral al justícia major de Xàtiva, i després del 1707, al *corregidor de San Felipe* (Xàtiva).

Segons un recompte del 1714, la governació borbònica de Sant Felip contenia 75 pobles, 10 llogarets menuts i 31 despoblats.¹² Tot i els efectes del Decret de Nova Planta, es mantingué durant el segle XVIII l'ancestral divisió del terme particular xativí en quatre quarters, un dels quals s'anomenava 'Quarter de les Ènoves'. Així les coses, tal com consta en un document del 1788, l'alcalde de la vila d'Ènova dels Cristians –cap i casal del quarter– i els seus col·legues de la Llosa de Ranes (la Costera) i Montaverner (la Vall d'Albaida), *ejercen la jurisdicción real en sus respectivos antiguos cuarteles, y están sujetos a militar, bajo el pendón de esta ciudad*; encara que fóra tan sols sobre el paper, ja que la Xàtiva borbònica a penes era una ombra del que havia sigut.¹³

¹² FRANCO, Vicente Ignacio, *Noticia de la actual población del Reyno de Valencia. La de sus despoblados desde la conquista por el rey don Jaime Primero, las leguas que distan de la capital, los señores directos que los poseen y las diócesis á que pertenecen*, Tipogr. del Diario de Valencia, València, 1804.

¹³ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva, Xàtiva*, 1933-1935, 4 vols., vol. 2, p. 301.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Entre les localitats del quarter de les Ènoves, es comptaven en els segles XIV-XVIII, els 'llocs' i senyories de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, que el mes de setembre del 1823, projectaren agrupar-se en un sol municipi.¹⁴ Eren els últims mesos del trienni liberal i de l'efímera província i diputació de Xàtiva. El retorn immediat de l'absolutisme retardaria la projectada 'unió municipal' fins a setembre del 1836, quan s'adscrigueren al flamant 'municipi de Manuel', així mateix, el pla de l'Abat i les Salines 'de Xàtiva', per a constituir un terme propi i separat de la ciutat matriu.¹⁵ El territori local seria correctament delimitat i amollonat en els anys subsegüents. El partit judicial de Xàtiva, on s'integrava el nostre municipi, abastava 14 municipis de la Costera, 5 de la Ribera (Manuel, Sanç, l'Ènova, Tossalnou i Rafelguaraf), i un de la Vall d'Albaida (Bellús). Sanç i l'Ènova quedarien després integrats en un sol ens municipal, en virtut d'una reial ordre dictada el 7 d'octubre del 1869. D'altra banda, Berfull (1846) i Tossalnou o el Tossalet (1870) s'ajuntarien amb Rafelguaraf.¹⁶

Serres i plans

L'orografia del terme de Manuel és variada. Despunta, a la banda de dalt del poble, l'alt de Valiente (132 m; renom d'un antic terratinent), que forma part de l'alineació muntanyenca de la serra d'Ènova (60-150 m): la que separa la Ribera de Xúquer, al nord, de la vall de Barxeta i el pla de Xàtiva, al sud. Hi ha una prolongació d'aquesta serra que trau cap a l'altra banda del nucli urbà, tirant cap a Senyera. S'anomena la Serreta (69 m), i antigament, 'la Serreta de la Pastora'.¹⁷ A hores d'ara és una serratella isolada, transformada en espai lúdic de caràcter municipal, i es troba molt reduïda. De les penyetes que s'allargaven cap al molí anomenat precisament 'de les Penyetes', queda només el topònim. La secular extracció de pedra amb destinació a les obres i els forns de calç, i l'abancament de les vores a partir del 1831,¹⁸ l'han deixada reduïda a un curiós illot de rocam calcari, a la vora del riu i del pla citrícola.

A l'altra banda del riu d'Albaida, s'eleva la serra de les Salines (70-110 m), que és un estrep septentrional del massís muntanyenc de Santa Anna: el que separa Castelló i la Valfarta de Càncer, al nord, de la Costera de Ranes, al sud. La de les Salines, com la d'Ènova, és una serra de roca calcària de l'era geològica terciària, i unes altres roques més arenoses (les Esmoladores), que es combinen ací amb un interessant aflorament de material més antic, de l'era secundària. Ens referim les argila rogenca i algeps grisenc del període triàsic, fàcies *keuper*, que presenten un alt contingut en sals minerals. Això ha afavorit durant segles l'obtenció d'algeps i de clorur de sodi (sal comuna) per evaporació de l'aigua salobre. S'explica així la denominació de 'les Salines'.¹⁹

La resta del terme és un replanell agrícola poc pronunciat, que s'eleva escassament, entre els 36 m del límit amb la Pobla Llarga i els 60 m d'altitud del repeu de la serra. A l'altra banda de la serra, es troba l'estret

¹⁴ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinario), Manuel, 1947.

¹⁵ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 176; TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Vall d'Albaida, 1999, ps. 214-215.

¹⁶ *NOMENCLÁTOR de los pueblos, partidos, distritos y secciones de la provincia de Valencia*, Tipogr. de la Casa de la Beneficència, València, 1895; SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull*, Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, p. 300 i ss.

¹⁷ Denominació que figura en documents antics i en enciclopèdies decimonòniques, com ara la de MIÑANO, Sebastián de, *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Madrid, 1826, t. 8, p. 211.

¹⁸ Vegeu ARV, Batlia, lletra E, apèndix I.115.

¹⁹ FERRI, Felo, D'algepsars, i coses altres que vénen al cas, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 15, Manuel, 2002, ps. 14-16. A les mateixes Salines es coneix un forn d'algeps.

Les Salines de Manuel declarades paratge natural l'any 2006

El barranc de les Salines

replanell del pla de l'Abat, format per una revolta del riu d'Albaida, i enfront, a l'altra banda de l'aigua, el pla de les Salines, on es trobava un antic campament militar. Totes aquestes partides estan constituïdes per un sòl rogenc del quaternari, de gran profit per a l'agricultura hortícola, que és el producte dels al·luvions de sediments que durant mil·lennis ha aportat el riu, i del rebliment o dessecació d'antics aiguamolls marjalencs (les Foies), duta a terme en temps dels ibers.

El clima mediterrani presenta ací unes temperatures moderades (9°C de mitjana tèrmica en gener; 24,5°C pel mes de juliol, que és el més càlid) i una pluviometria irregular —concentrada en temporals o plogudes de tardor, hivern i primavera—,

que solen sumar per terme mitjà uns 500 litres d'aigua per metre quadrat i any. Solament hi neva de deu en deu anys, i, si ho fa, sol quallar només a la serra.²⁰ Les gelades són efímeres, molt esporàdiques i rares; cosa que permet conrear arbres sensibles a la gelor, com ara el taronger o el garrofer. Als conreus

²⁰ Les nevades més intenses que es recorden són les dels anys 1945, 1954, 1964, 1980 i 1983.

1. Geografia. La porta de la Ribera

típics del secà mediterrani (cereals, oliveres i vinyes), s'afegirien des d'època musulmana molts altres importats de l'Orient, com ara l'arròs, gràcies a la superació de la sequera estiuenca –tant característica de la Mediterrània– que permet l'aportació constant i artificial d'aigua, mitjançant el sistema de reg de la Séquia d'Ènova. Fora de l'espai conreat –que ja abastava l'any 1862 el 78% del terme²¹– s'estén una densa forest de pins a les Salines, producte de la repoblació duta a terme a mitjan segle XX. El pinar es troba aclarit per rogles de matollar mediterrani. A la serra de Valiente, molt afectada per conreus (les Oliveres), per segles de pasturatge (l'assegador de la Carena de la Serra) i per l'erosió antròpica, hi predominen els matolls i la roca nua.²² I a les vores del riu, vegetació de ribera, dominada sobretot pel canyar i la bova.

Les Salines, nevades: una cosa molt rara. Any 1982

La toponímia de Manuel conté referents topogràfics i històrics de cert interès. Les partides agrícoles de les Penyetes, els Albellons, Terrer Roig, les Foies, les Salines, el pla de l'Abat, l'hort de Güello, l'hort de la Morta, l'Era Alta, la caseta de Marco o el Racó de Canyares, són descriptius d'elements del paisatge rural. Altrament, les partides de Roseta, Faldeta, Torreta i l'Abat fan referència a les terres d'antigues senyories i pobles, inclosos ara en terme de Manuel. L'alqueria islàmica de Roseta (nom propi femení de *Raxida*, en àrab; *Reseta*, en papers del 1373),²³ continuà poblada fins a mitjan segle XV, quan es despoblà per causa de la pesta.²⁴ Faldeta, Torreta i l'Abat perdurarien com a nuclis de població autònoms fins al segle XIX.

L'alqueria medieval d'en Faldeta, sabem que era propietat, al voltant dels anys 1404-1421, d'un llaurador ric, fill de l'Ènova dels Cristians, que s'anomenava Guillem Faldeta. Un altre llaurador cristià, en Torreta, era propietari de les quatre cases del costat, l'any 1421.²⁵ L'alqueria medieval de l'Abat s'anomenava ja així des del segle XIV. L'any 1368 l'adquirí, de mans del donzell Joan Fabra, el prior de Sant Bernat de Rascanya (actual monestir de Sant Miquel dels Reis, seu de la Biblioteca Valenciana, a València), una comunitat monàstica que era filial del monestir cistercenc i abadia de Santa Maria de la Valldigna. Al cap d'uns anys, el 1381, el priorat de Rascanya fou elevat a la categoria d'abadia, per butlla del papa Climent VII, i justificà la denominació de l'alqueria. El flamant abat de Sant Bernat posseïa també les terres del pla de l'Abat, on ara està el cementeri de Manuel.²⁶

²¹ AMM, Caixa 587, doc. 2.

²² Sobre la riquesa botànica del terme i del poble, vegeu OLLER GREGORI, Miguel, *Els arbres del poble de Manuel*, Mecanoscrit de la Biblioteca Municipal de Manuel, 1996.

²³ ARV, Mestre Racional, 10.866.

²⁴ Vegeu SOLER, Abel, *Senyera. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Senyera, 2007.

²⁵ ARV, Mestre Racional, 11.780; morabatí del 1421.

²⁶ GASCON PELEGRÍ, Vicent, *Sant Bernat de Rascanya*, València, 1967; VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida)*, 1995, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230 (p. 1.213); LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimoni regii Valentiae*, Universitat de València, 2006, p. 280; LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 72.

La riba del riu d'Albaida

Uns altres noms de lloc del terme fan referència a construccions (el Campament, la caseta de Marco, l'hort de Codina, la caseta de Massa-gasto, l'hort de Sàez o de Marco, la casa de la Salines i ermita de Sant Antoni de Pàdua, el Cementeri, la Paret del Moro, el molí de la Volta, el molí de les Penyetes, el molí de Ximot, la Trilladora; els ponts de la Viuda, d'Ènova, de Ferro i Nou), a elements hidrogràfics (el barranc de les Salines, el barranc de Carraixet,²⁷ el Gorg de l'Argue, el clot de Gallinero, el pas de Miralles), al sistema de reg (séquies de Tordera, Vistabella, el Terç o la Parada) i a l'estructuració del territori (camins de les Salinetes, del Palmerar, del Santíssim, de Rogeli, del Marqués, de les Senyoretetes, de la Closa, de la Caseta de Pere, el Camí Fondo...).

²⁷ Ve del llatí *Carricetu*, lloc humit on abunda el 'carritx' (terme llatí heretat dels àrabs), que també anomenem la 'bova' (un altre terme llatí, heretat en aquest cas dels catalans). Cfr. COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995, veu 'Carraixet'.

1. Geografia. La porta de la Ribera

El riu d'Albaida i la Séquia d'Ènova

El poble de Manuel es troba a la vora dreta del riu d'Albaida, però suficientment retirat per a poder evitar les conseqüències de les riuades, advertides per la dita popular: *A la vora del riu no faces niu, / ni en l'hivern ni en l'estiu*. Particularment recordades i documentades són les riuades de tardor i primavera dels anys 1773, 1779, 1785, 1805, 1814, 1815, 1843, 1864, 1923, 1957 i 1982, que causaren danys a les terres i construccions més arrimades al jaç –habitualment tranquil– del riu d'Albaida. La construcció en 1996 del pantà de Bellús, a la Vall d'Albaida, ha reduït considerablement a hores d'ara el risc de noves riuades. La riuada del 4 d'octubre del 1779, per exemple, arribà a la plaça de Manuel fins al metre d'alçada. El 4 de novembre del 1864, dia de Sant Carles, el riu arrasà el cementeri vell i se n'entrà també dins el poble; el 1923, inundà el campament militar de les Salines; el 1957 tragué les escriptures el riu –com sol dir-se'n– i s'emportà aigües avall el flamant camp de futbol. El 10 d'octubre del 1982 contribuï notablement a empitjorar la 'pantanada' de Tous, a la Ribera. I és que una rambla que normalment aporta 5 m³ d'aigua per segon (en la confluència del riu d'Albaida amb el Xúquer, terme de Castelló de la Ribera), pot arribar a encabir, en ocasió de pluges torrencials, fins a 1.200 m³/seg.²⁸

El riu tranquil, vora el pont de Xàtiva

La riuada del 1993, amb Manuel al fons de la postal

Ara bé, el riu no sols ha proporcionat ensurts d'aquesta mida, en cicles de vint o vint-i-cinc anys, sinó també una pesca abundant i aprofitada durant segles, de llises i barbs. Però, sobretot, ha sigut el riu una font inexhaurible de vida i d'aliment per a tota la gent del pla d'Ènova, ja que les seues aigües –derivades per la Séquia Comuna– han regat durant els últims mil anys les terres de conreu de Manuel i els altres pobles circumveïns. Diu la dita ancestral que si Manuel cobrara el preu de tota l'aigua que corre per dins del poble, a través de la séquia mare, bé podria estar enrajolat tot ell de dobles d'or.²⁹ L'extensió de la xarxa de reg tradicional de Manuel per bona part del terme elevaria la terra beneficiada per l'aigua de la Comuna a 3.392,5 fanecades el 1879.³⁰ La proliferació en acabant de pous de reg a motor elevaria aquesta xifra a 5.302,5 fanecades de terra d'horta pel 1947.³¹ Així les coses, les tres quartes parts del terme municipal són des de fa dècades terra de reg, dedicada quasi tota al monocultiu cítricol.

²⁸ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel)*. *El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 35; OLLER GREGORI, Miguel, Inclemències, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 8-9

²⁹ C. i D., Manuel, un pou de refranys, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 17-18. La dita fa referència, concretament, a les moltes aigües sobrants de la séquia de la Parada, que, segons les ordinacions de la Comuna d'Ènova, els hereters tene prohibit vendre a regants del Terç, dels termes de Sant Joanet i la Poba Llarga.

³⁰ DATOS y antecedentes para el estudio y conocimiento de la cuestión de las aguas de las partidas del término municipal de Manuel, recopilados por un propietario de aquel término, Tipogr. dels Successors de Bellver, Xàtiva, 1935, ps. 20-21.

³¹ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 16; MANUEL, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

MANUEL
ARCADIO TORMO PES-
CO CUATRO LUCIOS
QUE PESARON 33 KI-
LOS Y MEDIO

(De nuestro corresponsa-
 Ramón Luis Aniento.)
 Existe gran animación entre
 los pescadores de la localidad.
 De un tiempo a esta parte ha-
 cen grandes desplazamientos
 con el fin de obtener buena
 pesca y, al mismo tiempo, go-

**Don Arcadio Tormo, con los
 lucios que pescó en las Lagu-
 nas de Ruidera. (Foto Julio
 Monfort)**

zar de este bello deporte, co-
 mo lo es la pesca.
 La última salida la hicieron
 a las lagunas de Ruidera, y el
 viaje no pudo ser más feliz,
 pues don Arcadio Tormo con-
 siguió pescar cuatro magnífi-
 cos ejemplares, con un total
 de 33'500 kilos.
 Nuestra enhorabuena más
 cordial y que siga la racha.

**Arcadio Tormo portant uns lluços
 acabats de pescar**

L'extensió regada per la Séquia Comuna d'Ènova —anomenada així perquè rega tot el pla d'Ènova, la *Yânubah* dels àrabs— arribà al seu màxim cap al 1918. Aleshores s'avaluà la superfície regada en 21.345 fanecades, repartides pels termes de Manuel, l'Ènova, Rafelguaraf, la Pobla Llarga, Sant Joan d'Ènova, Senyera i Castelló de la Ribera.³² A banda d'això, les aigües de la séquia movien, des d'època medieval, les moles de diferents molins fariners i arrossers: els de Benimeixix (molí de Senyera), Roseta (molí de les Penyetes, terme Manuel),

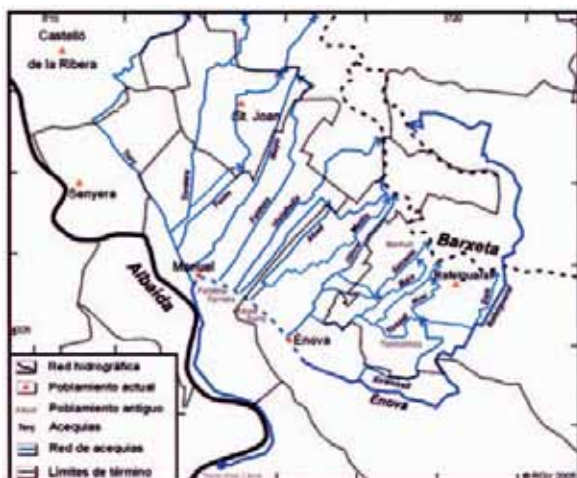
la Volta i la Riba (poble de Manuel), Sanç (terme de l'Ènova) i Berfull (terme de Rafelguaraf). Tota aquella aigua procedeix de l'assut de la Torre d'en Llorís (poble del terme de Xàtiva): el barratge mil·lenari —renovat en formigó l'any 1944— que desvia l'aigua del riu d'Albaida per dins la Séquia Comuna. La canal discorre per la riba dreta del riu i travessa el riuet de Barxeta —d'on també n'arreplega l'aigua, si cal— per a endinsar-se en terme de Manuel.

Abans d'arribar al poble de Manuel, la séquia disposa de tres almenares de desaigüe que s'obrin per a abocar aigua al riu quan circula per ella de cabal excessiu. La darrera d'aquestes, portes obertes a torn, és l'Argue de Manuel (un 'argue' és el torn d'una almàssera de biga), que es localitza cap al final del carrer de la Font. Quan s'obri la comporta, el salt de l'aigua sobre el gorg que forma el riu en aquella raconada, dóna lloc a una bella postal, molt entranyable per als manuelers. Prop d'allí, la séquia comuna desvia una part important del seu cabal cap a l'esquerra —cap a ponent— a través de la séquia de la Parada, que proporciona aigua a les Foies de Manuel: la partida més privilegiada del reg, i potser la més antiga a regar-se en temps dels musulmans.³³

³² MEDIOS que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de cultivos en la zona regable, Ministerio de Fomento, Madrid, 1918, p. 371. Actualment es parla d'unes 30.000 fanecades, producte de modernes extensions del reg.

³³ I l'única exempta de pagar talles de sequiatge a la comunitat, segons que ho llegim en MANUEL, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

1. Geografia. La porta de la Ribera

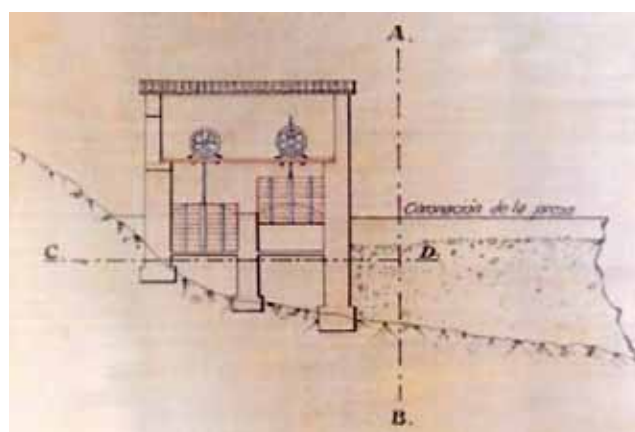
La xarxa de braçals de la Séquia Comuna d'Ènova, segons R. González Villaescusa

La casa de l'Argue, al carrer de la Font

En el partidor de la Parada, des d'època medieval, es distribueix setmanalment l'aigua de la séquia en dues tandes, sobirana (o de dalt) i jussana (o de baix), consagrades per una sentència del 4 d'abril del 1472: 1) En la tanda sobirana, de dilluns a sol eixint fins a dijous a sol eixint, es reguen les hortes de Manuel, Sant Joan, la Pobla, Faldeta, Torreta i l'Abat, deixant certs escorrims o files llavaneres per als pobles d'avall; 2) En la tanda jussana, de dijous a sol eixint a dilluns a sol eixint, es reguen les hortes de Berfull, Sanç, l'Ènova, el Tossalet i Rafelguaraf, deixant una fila grossa 'de foc i de sang' (apagar incendis, escorxadors i usos domèstics) per als pobles d'amunt.³⁴

Al mateix partidor de la Parada, això no obstant, hi ha un 'senyal de la fila' que marca fins a on ha d'aplegar el nivell de la séquia per a regar les Foies de Manuel, que tenen un cert privilegi sobre la resta del reg. Així, els hereters de les Foies poden barrar l'aigua de la séquia comuna, durant la tanda sobirana ('els tres dies de barra') col·locant al caixer de la Comuna dos llistons de fusta –i deixant sense aigua la resta dels regants si cal, en temps de sequera– per a assegurar-se primer que ningú llur dotació

Projecte de reconstrucció de l'assut (1920). Arxiu de la Séquia Comuna

Despatx de la Casa de la Comuna, a l'Ènova

³⁴ Per a majors detalls i precisions, vegeu GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.

L'almenara reial anomenada l'Argue, que aprofita per a deaiguar la Séquia Comuna

d'aigua. Aquest privilegi estiuenc de 'la barra', segurament d'origen àrab, s'explica perquè les Foies ja es regarien abans de l'existència de la Séquia Comuna. I quan aquesta es construí (segle XI), els hereters de les Foies acceptaren el nou traçat i llur participació del cabal de la nova séquia, sempre que se'ls respectara el dret de prelatió.³⁵

Unes desenes de passos més avant, es troba el segon partidor de la Séquia Mare, el del Terç, on la tercera part de l'aigua es desvia cap a l'esquerra per a nodrir la séquia del Terç o de la Vila, que proporciona reg a Senyera, una part del terme de Castelló (sorregada en bona mesura per la séquia d'Escalona, a partir del segle XVII) i algunes terres de Roseta (terme de Manuel), que reguen de la derivació anomenada 'el tercerol' o 'la tortugueta'.³⁶

La Séquia Comuna, separada ja de les de la Parada i el Terç, s'enfila per dins el poble de Manuel, darrere les cases del carrer de la Font, per davall d'una volta que data del segle XIX. En arribar a la plaça del Sol, hi ha una mota, oculta per una trapa, per davall de la qual es deriva una part de l'aigua a certes hortes de Manuel (l'albelló primer de Manuel) i al poble veí de Sant Joanet, que des de temps dels moros gaudeix d'una fila 'llavanera' (dotació mínima, d'aigua constant, per a usos domèstics: beure, llavar i abeurar).

A continuació la séquia forma un angle de 100° i s'encara a llevant per a buscar el raiguer de la serra d'Ènova, arrimada a les

³⁵ El dret de barra es fa efectiu a partir del primer dilluns posterior a cada 24 de juny, i no abans d'aquesta data.

³⁶ GINER, Rafael, El señor de Manuel, dins *Manuel en festes*, 1997, s. p.

1. Geografia. La porta de la Ribera

capterres i corrals dels antics pobles de Faldeta, Torreta, l'Abat i Sanç. En tot aquest trajecte, la séquia trau braços llargs i perpendiculars a ella, com ara les séquies de Faldeta, Torreta, Vistabella i l'Abat, en terme de Manuel. Aquests braços llargaruts o derivacions principals de la séquia mare, s'alimenten mitjançant uns forats redons anomenats albellons, que es clouen mitjançant sengles 'paletes', obertes a torn, i que solen estar protegits per casupetes tancades amb clau.

En les ordinacions antigues del reg, es parla de 14 albellons amb dret i alguns altres anomenats albellons 'cegos', que només s'obrin de manera eventual, prèvia llicència de la junta de regiment del reg.³⁷ Els albellons amb dret, fixats per les ordinacions són els següents: 1) el primer de Manuel i Sant Joanet; 2) el primer de la Poble Llarga o de Montflorit; 3) el segon de Manuel; 4) l'albelló primer de Faldeta; 5) el segon de Faldeta; 6) el tercer de Faldeta; 7) el quart de Faldeta; 8) el de Torreta; 9) el segon de la Poble o albelló de Vistabella; 10) el segon de Torreta; 11) el del Jesuset (a Torreta); 12) el primer de l'Abat; 13) el segon de l'Abat, i 14) el de Berfull. Després d'aquest l'aigua de la Comuna arriba als partidors de Sanç, on s'assigna una part del cabal al 'tercerol de Berfull' (l'aigua del qual s'ajunta amb la de l'albelló de Berfull, dins la séquia del mateix nom) i una altra part a l'estellador de Sanç (per a regar les hortes de Sanç). La resta de l'aigua de la séquia continua avant per la dreta per a traure cap als partidors de l'Ènova, vora el molí de Sanç i el llavador de l'Ènova. Ací s'acaba la séquia mare, ja que l'aigua es reparteix a proporció entre els regants de l'Ènova (estellador de la dreta), el Tossalet o Tossalnou (estellador d'enmig) i Rafelguaraf (boquera de la dreta). Prop d'ací es localitzen dos pous a motor —obra dels anys huitanta— que ajuden a regar, si cal, en temps de secada.

L'Argue, en el record (dècada del 1940)

³⁷ I també hi havia algun hort, com ara les dues o tres fanecades de l'hort de la Baronia, pertanyents al senyor de Sanç i annexes a les cases d'aquest poble, que gaudien de privilegi especial de reg.

Panoràmica aèria de l'horta de les Foies

Segons una estadística del 1879, en terme de Manuel es regaven un total de 3.392 fanecades 82 braces, de l'aigua de la Comuna, distribuïdes així per partides: 1.009 fanecades 96 braces a les Foies, 532 fan 50 bc a Roseta, 901 fan 150 bc a Faldeta, 466 fan 189 bc a Torreta i 481 fan 197 bc a l'Abat. Aquestes xifres, expressades en mesura foral valenciana, usada a partir del segle XIII, són el producte de successives ampliacions, difícils de documentar. Durant els segles XIII-XIV, quan escassejava la mà d'obra i les terres del regadiu estaven més limitades, l'extensió del regadiu de la Comuna era menor que hui en dia. Els 'soguejaments' medieval, treballs d'agrimensura destinats a imposar sequiatges i repartir l'aigua a proporció, s'expressaven en jovades (1 jovada = 36 fanecades) i donaren per resultat les xifres següents: 477 jovades d'horta (17.172 fanecades), distribuïdes entre la séquia del Terç (224 jovades), la séquia de la Parada o de les Foies de Manuel (28 jovades) i la Comuna d'Ènova (225 jovades). Cada alqueria medieval disposava d'una horta soguejada en jovades i contribuïa a les

despeses corrents (talles del sequiatge) i derrames extraordinàries de la Comuna, segons les jovades, és a dir, a proporció de la terra beneficiada pel reg.

A partir de la taula de jovades vigent segons les ordinacions del 1671 (basades en dades d'època medieval),³⁸ podem fer un exercici de recomposició matemàtica, per a trobar allò que els estudiosos del regadiu anomenen 'la lògica inicial' del sistema de reg:

³⁸ Dades que hem completat per als pobles de la séquia del Terç, acudint als documents estudiats per MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960, i a l'AMSJ, Actes de ple del 1823.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Reconstrucció hipotètica de l'extensió i distribució original de les terres regades de la Séquia Comuna d'Ènova			
Pobles o albellons	Jovades, segles XVI-XVII	Jovades originals ³⁹	Joc original de fraccions
Séquia de les Foies	28	28	28
El Terç – Castelló	60	60	6/18
El Terç – Senyera	30	30	3/18
El Terç – Benimeixix	16	10	1/18
El Terç – Sant Joanet	44	40	4/18
El Terç – Roseta	44	40	4/18
El Terç – la Pobla	30	-	
Total del Terç	224	180	18/18
Albelló primer de Manuel	4	4	+
Albelló de Sant Joanet	4	4	+
Albelló segon de Manuel	6,5	6	= 1/14
Albellons de la Pobla	26	-	-
Albellons de Faldeta	27	28	2/14
Albellons de Torreta	14	14	1/14
Albellons de l'Abat	14	14	1/14
Albelló de Berfull	10	10	+
Tercerol de Berfull	9	8	+
Séquia del Tossalet	24,5	24	= 3/14
Séquia de Sanç	43	42	3/14
Séquia de l'Ènova	14,5	14	1/14
Séquia de Rafelguaraf	28,5	28	2/14
Total de la Comuna	225	196	14/14
Total Terç + Comuna	449	376	-
TOTAL GENERAL	477	404	-

La lògica aritmètica que transmet el sistema ens indica que, en algun moment (segle XIII) es regaven 416 jovades, dividides en tres grans partides: les privilegiades Foies de Manuel; les 180 jovades del Terç, que gaudien d'1/3 de l'aigua, i les 196 jovades de la Comuna, que gaudien de 2/3 de l'aigua de la

³⁹ Hipòtesi interpretativa, basada en la lògica aritmètica del repartiment de l'aigua i la terra, arrodonint xifres i descomptant l'ampliació que patiria el reg en el segle XIV, arran de la fundació de la Pobla Llarga o 'Pobla de l'Ardiaca Esplugues'.

La Séquia Comuna, des del pont de Fusta

La séquia o braçal de l'Abat

Comuna. En l'ordenació inicial del sistema s'observa que les heretats de la séquia del Terç es trobaven distribuïdes en 18 partides de 10 jовades cadascuna. En canvi, les partides de reg de la Comuna, abans de l'ampliació medieval (fundació de la Pobla Llarga, segle XIV), s'organitzaven en 14 partides de 14 jовades forals valencianes cadascuna; producte d'un 'disseny original' pensat per hidraulistes musulmans, segurament del segle XI.⁴⁰

I és que la jовada foral valenciana fou una mesura ideada durant el repartiment del segle XIII –tal com comenta el propi Jaume I en el 'Llibre dels Feits'– per a fer pràctic i factible el repartiment de terres entre els colons feudals.⁴¹ Així la jовada valenciana de 36 fanecades (29.919,47 m²) és una mesura equivalent –molt a aproximadament– a 3 'heretats morisques' de 9.937,6 m², com les que s'usaven encara a la Vall d'Albaida del segle XVI per a mesurar els secans, i a 12 'quartes' de 2.484,4 m², que els mateixos moriscos empraven per a organitzar hortes i tandes.⁴² Així les coses, podríem dir que les terres de la Comuna d'Ènova (descomptat el Terç i Manuel) foren creades com una subdivisió de 14 partides de 168 'quartes' d'extensió, ja que la Vall d'Albaida era zona depenent de la medina de Xàtiva, i les unitats cadastrals devien ser les mateixes. El guarisme 168 no és aleatori, ja que resulta la xifra ideal –per damunt de qualsevol altra– a l'hora de frag-

⁴⁰ Pels indicis arqueològics d'un poblament de l'Ènova en els segles XI-XIII. Vid. POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islàmica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

⁴¹ Vid. MANRIQUE PESUDO, M., La jовada valenciana, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 15, Castelló de la Plana, 1934, ps. 156-166.

⁴² Vid. SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *Aielo de Rugat. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament d'Aielo de Rugat, 2007; SOLER, Abel, *Castelló, refugi dels Borja. Història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII*, Ajuntament de Castelló de Rugat, 2009 (en premsa). L'extensió de l'heretat (32.000 colzes califals quadrats) i la de la quarta (8.000 colzes), l'hem poguda calibrar a partir de les dades facilitades per VALL-VÉ BERMEJO, Joaquín, Notas de metrología hispano-árabe. El codo en la España musulmana, dins *Al-Ándalus*, 41, Madrid-Granada, 1976, ps. 339-354; els 'padrons de quartes' del segle XVI (ducat de Gandia) i la lectura del paisatge d'horta de l'ombria de Benicadell.

1. Geografia. La porta de la Ribera

mentar la terra i dividir els drets d'aigua: és múltiple perfecte d'1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 12, 14, etcètera.

El disseny del traçat de certes parts de la séquia pròximes als partidors (amplada, declivi, alçat de la làmina d'aigua fins al 'senyal de l'aigua') permetia als tècnics hidraulistes avaluar si l'any era eixut, de mitjanja o plovedor, i alterar la distribució de files d'aigua entre els regants segons la major o menor abundància de cabal. Així les coses, a efecte de tandeig, es consideraven anys d'escassetesa quan corrien per la séquia 29 o menys files; anys de mitjanja, els que corrien per la séquia mare entre 30 i 49 files, i anys d'excés d'aigua quan la séquia venia engaltada i duia 50 o més files. De fet, la séquia estava obrada i pensada,

des de temps immemorial, per a encabir un màxim de 50 files, sense patir danys ni erosions. Aquest càlcul hidromètric anual es realitza des d'època islàmica el primer dijous⁴³ immediatament posterior al dilluns següent al solstici d'estiu,⁴⁴ i en presència dels sequiers i vocals de la Junta de Regiment de la Comuna. Ara bé, què és això de la fila?

Una fila d'aigua d'Ènova s'avalua aproximadament en 2.000 litres per minut, pels hidraulistes moderns. Però hem de tenir en compte que la mesura original no eren pas els litres, ni cap altra mida de base mètrica, sinó el colze califal (anomenat 'colze d'aigua' pels sequiers de Xàtiva del segle passat), el patró del qual era una vara de 55,727 cm. Així les coses, podem acostar la fila d'Ènova entorn dels 2.076,72 litres/minut (o 34,6 l/seg), que són l'equivalència exacta de 12 colzes califals cúbics per minut. És a dir, que la Séquia Comuna fou pensada pels àrabs per a encabir una mitjana de 40 files, ço és, 480 colzes³/min, o 1.384,48 litres/segon; amb una cabuda màxima de 50 files, que són 600 colzes³/min o —en mesures del nostre temps— 1.730,6 l/seg.

El mateix colze califal de 32 dits ens el trobem en unes altres mides i dimensions del sistema de reg. L'assut, per exemple, era un barratge de 50 colzes de longitud, i la séquia mare partia amb una amplada exacta de 12 colzes, útil, doncs, per a calcular el nombre de files (recordem: 12 colzes³/min). Mirem per exemple els partidors de Sanç o de l'Ènova. Si els mesurem amb un metro de butjaca, poca cosa i farem. En canvi, si reduïm les mides en centímetres a mides originals (el colze de 32 dits, i el corresponent 'dit' o submúltiple), podrem reconstruir-ne la lògica original. I així, amb la resta del sistema de reg:

El ganxo del sequier

⁴³ Vespra de la festa musulmana de divendres.

⁴⁴ El 24 de juny, segons la tradició popular.

Mesures dels partidors de Sanç i l'Ènova

Boquera o estellador	Mida exacta en cm	Mida exacta en colzes	Mida en dits (1/32 de colze)
Tercerol de Berfull	18,58	1/3	10 + 2/3
Séquia de Sanç	76,62	1 + 3/8	44
Séquia Comuna	174,15	3 + 1/8	100
Total partidors de Sanç	269,35	4 + 5/6	154 + 2/3
Séquia de l'Ènova	120,74	2 + 1/6	69 + 1/3
Séquia del Tossalet	55,73	1	32
Séquia de Rafelguaraf	130,03	2 + 1/3	74 + 2/3
Total partidors de l'Ènova	306,50	5 + 1/2	176

Com s'observa, el 'tercerol' de Berfull, s'anomena així, precisament, perquè l'obertura de la boquera era exactament d'un terç de colze morisc. En el cas dels albellons, la mida andalusina de referència –òbvia-ment– ja no fou el colze d'aigua, sinó el dit, per raons de precisió. Observem-ho:

Dimensions dels albellons de la Séquia Comuna d'Ènova

Albelló	Diàmetre o mides en centímetres	Diàmetre o mides en dits moriscs	Mides originals hipotètiques ⁴⁵
1. Manuel-St. Joanet	Òval: 23,14 x 48,76	14 ⁴⁶ x 28 d'alt	14 d'ample
2. Primer de la Pobla	Redó: 28,73	16 + _	16
3. Segon de Manuel	Redó: 27,86	16	16
4. Primer de Faldeta	Redó: 35,41	20 + 1/3	20
5. Segon de Faldeta	Redó: 26,12	15	15
6. Tercer de Faldeta	Redó: 29,26	15	15
7. Quart de Faldeta	Redó: 29,26	16 + 4/5	16
8. Primer de Torreta	Redó: 32,57	18 + 7/10	18
9. Segon de la Pobla	Redó: 29,26	16 + 4/5	16
10. Segon de Torreta	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
11. El Jesuset	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
12. Primer de l'Abat	Redó: 34,83	20	20
13. Segon de l'Abat	Redó: 30,13	17 + 3/10	17
14. Berfull	Redó: 25,60	14 + 7/10	14
Suma de l'1 al 14	401,46 cm	230,53 dits	225 dits

⁴⁵ Un tant menor que les actuals, per efecte de posteriors alteracions o frauds en l'albelló, durant l'època medieval i moderna, per a obtenir-hi més aigua.

⁴⁶ Segons les ordinacions, no aplega a 14 dits: possible modificació.

1. Geografia. La porta de la Ribera

El senyal de la fila, als partidors de Sanç

Els partidors de Sanç

El nombre de dits que hem trobat com l'hipotèticament inicial, 225, es correspon exactament amb les 225 jovades d'aigua que –segons les velles ordinacions– es distribuïen pels albellons durant la tanda sobirana: *en el enlosado de costumbre, conocido con el nombre de 'partidor real' (...) su total dotación se dividirá en doscientas veinte y cinco partes iguales, que se conocen con el nombre de 'jovadas', las que se distribuirán en esta forma: cuatro jovadas al lugar de S. Juan y otras cuatro al de Manuel, por el albañal que está...*⁴⁷ Observareu també que una

cosa eren les jovades de terra –sotmeses al pagament de talles de sequiatge– i una altra cosa era la dotació de jovades d'aigua, que variava segons la partida, potser ja des de temps dels moros. És a dir que, per exemple, a les 8 jovades de terra de l'abelló de Manuel i Sant Joan pertocaven, no 8 jovades d'aigua –com seria d'esperar– sinó 14. Tot això és producte de les alteracions històriques del sistema, i de compravendes i privilegis que foren fixats en forma d'ordinacions ja en època baixmedieval i moderna.

El tercerol de Berfull (partidors de Sanç)

En qualsevol dels casos, la Comuna d'Ènova és, com hem vist, una màquina lògica i aritmèticament programada. Ha sigut un tant modificada al llarg dels segles, a base d'ampliacions, prebendes, alteracions i alguna confusió jurídica o tècnica. Tanmateix, ja des del seu principi havia sigut dissenyada per hidraulistes musulmans per tal que fóra un sistema 'agrosostenible' i molt durador. I tan durador! Com a que ha proporcionat aigua, collites i riquesa durant vora mil anys, i sense interrupció. Som al davant, per tant, d'un exemple viu d'economia sostenible i adaptació ecològica als recursos naturals.

⁴⁷ ORDENANZAS de la Acequia de Ènova, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847, p. 3.

Ara bé, l'agrosistema del Pla d'Ènova no s'acabava ací. Les sobres d'aigua dels escuradors de la Comuna i els principals braços, sovint abundants, anaven a parar al barranc de Barxeta (Rafelguaraf-la Pobla Llarga). Allí les arreplegaven els hereters de l'Horta de Cent per a regar les 33,5 jovades de la 'séquia d'Ènova de l'Horta de Cent' (actual séquia del Pla, la Pobla Llarga). L'altra séquia mare de l'Horta de Cent, que regava unes altres 213 jovades (part de Castelló,⁴⁸ i alqueries alzirenyes de Benimaclí, Ternils, Cogullada i Carcaixent), era la d'Algirós (precedent d'Escalona; s'originava a Senyera, on ara està el mateix assut d'Escalona). La integració ecològica dels dos sistemes de reg dependents del riu d'Albaida, la Comuna d'Ènova (terme de la ciutat de Xàtiva) i l'Horta de Cent (terme de la vila d'Alzira), obligava a reunir-se eventualment els hereters de tota la contrada, per a debatre i aclarir qüestions. Així els trobem, per exemple, l'any 1370, reunits a l'ermita de Sant Roc de Ternils (Cogullada, terme de Carcaixent), per a parlar de sequiatges.⁴⁹ Les juntes particulars de la Comuna d'Ènova tenien lloc, des del segle XIII, al porxe del Consell de la pobla cristiana de l'Ènova, just al lloc on en el segle XIX s'alçaria la Casa de la Comuna, que és encara la seu social de l'entitat.

No sempre era fàcil resoldre els molts conflictes i litigis que, per causa dels drets d'aigua, solien produir-se entre particulars o entre pobles veïns. L'any 1325, per exemple, ja hagué d'intervenir el rei Jaume II per a ratificar el dret dels regants de la séquia de la Vila de Castelló a detraure "un terç" de l'aigua de la séquia per a regar les seues heretats. En el mateix privilegi reial, es prohibeix la construcció de nous molins en el traçat de la séquia, ja que la proliferació d'aquests aparells destorbava els drets dels regants i la tanda de l'aigua. La prohibició afectava a la "séquia anomenada d'Ènova i Castelló": *cequia vocata de Enova et de Castilione, termini Xative*.⁵⁰

El 20 de març del 1455, els senyors de les alqueries de moros (entre elles, Manuel), el batle de la Pobla i la 'universitat' o municipi de l'Ènova dels Cristians, demanaren a la justícia reial que es revisara la distribució de l'aigua per dentells *distinctos et separatos*, per tal d'ajustar-la proporcionalment al nombre de fanecades i jovades irrigades. La modificació, que no fou acceptada fins al 1472, consistiria a transformar la partició d'aigües de la tanda jussana (Sanç, l'Ènova, Rafelguaraf, el Tossalet, Berfull), que fins aleshores regarien segurament per albellons –com els de la tanda sobirana–, per una partició proporcional de dentells: els actuals partidors de Sanç i de l'Ènova. Es coneix que els vells albellons havien sigut adulterats o eixamplats fraudulentament. I, com que ningú no en coneixia la mida original o la lògica, els senyor optaren per demanar l'establiment de partidors a proporció justa; procediment que hagué de comptar amb l'assentiment dels hereters moros, i on s'aplicaren –com hem vist més amunt– els patrons mètrics dels musulmans.⁵¹

En certa sentència de la Governació del Regne, de l'any 1472, s'estableixen les tandes jussana i sobirana, més amunt comentades, i es defineixen regulades les files de foc i sang, per al servei de la gent dels pobles.⁵² Arribats, però, al 1545, la senyora de Manuel proposa eixamplar la terra regada per la séquia de la Parada, per a beneficiar certs alters de secà; cosa que provocà l'oposició de la resta de la comunitat d'hereters, sobretot quan comprovaren que la senyora havia eixamplat il·legalment la boquera de la Parada. El mateix conflicte tornaria a verificar-s'hi el 1596.⁵³

⁴⁸ Castelló regava 9 dies de la séquia d'Algirós, i 3 dies els d'Alzira.

⁴⁹ Vid. FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidráulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74.

⁵⁰ Document 2 de l'apèndix.

⁵¹ ARV, Reial Audiència, processos, part 3a., 1376; comentat per FURIÓ, A. – MARTÍNEZ, L. P., De la hidráulica andalusina..., p. 63.

⁵² Ibídem.

⁵³ MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960, ps. 63-64; GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, p. 11.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Els partidors de l'Ènova

Un estellador amb la post posada

D'aquesta època data també una altra modificació de costums. Fins al 1600 aproximadament, els moriscs —que eren la majoria de regants— havien mantingut la tradició de tallar la séquia per a escurar-la vers la fi de febrer, i de tornar a omplir-la el primer divendres de març (festa musulmana). Aquesta tradició del primer divendres de març, que compartien els d'ací amb els regants moriscos de la Costera de Ranes,⁵⁴ s'alterà el 1600 per decisió dels cristians vells de l'Ènova, que preferien avançar la festa al 2 de febrer, dia de la Candelària. Els jurats de Castelló protestaren per aquest canvi el 1601, però a la fi els de l'Ènova se n'eixiren amb la seua; suposem que a partir de l'expulsió dels moriscos (1609). Així que, a partir del segle XVII es tallaria l'aigua per Sant Antoni (17 de gener) i tornaria a entrar en la séquia durant la Candelera, circumstància que donaria origen a l'actual fireta o 'porrat de la Candelària' de Manuel.⁵⁵

Poc després de la polèmica pel canvi de data de 'la tallada de l'aigua', succeí un procés (1602-1605) on es posaven en qüestió les files de sang i foc, ja que els hereters les usaven per a renovar l'aigua embassada en els arrossars, que eren des de feia dècades el conreu dominant.⁵⁶ Superada la crisi de l'expulsió dels moriscos i la pesta del 1648, sobrevingué una nova fase d'expansió agrícola i, amb ella, la necessitat de redactar unes ordinacions de reg, les del 22 de gener del 1671, que són la base de les actuals.⁵⁷ L'Arxiu de la Séquia Comuna també s'havia organitzat per aquells anys: el primer volum conservat conté papers dels anys 1654-

⁵⁴ El primer divendres de març els regants de la séquia de Ranes, a la Costera, celebraven un acte semblant i una festa o fireta a l'ermita del Crist de Torrent d'en Fenollet, vora Rotglà i Corberà. Vid. VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (ps. 444-445).

⁵⁵ VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995*, Comercial Dene, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230; VENTURA i CONEJERO, Agustí, Furgant en el passat. Alguns documents inèdits sobre Xàtiva en l'edat mitjana, dins *Xàtiva en la fira d'agost*, 2002, ps. 47-54; SANCHIS TORREGROSA, Dionís, La fireta. El porrat de la Candelera, *Manuel en festes*, 1987, s. p.; PÉREZ, Maruja, *Costums i persones populars pel seu quefer*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.

⁵⁶ GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, ps. 14-15.

⁵⁷ Parcialment conservades en l'AHN, Documents de Sant Miquel dels Reis, Còdex 570-B.

Una horteta darrere les capterres de l'Abat: herència de la cultura islàmica

1744. El 1717 s'abandonaria parcialment l'ús del valencià pel del castellà, la nova llengua oficial. No obstant això, s'hi conserven escrits en valencià de l'any 1744 relacionats amb la gestió del reg.⁵⁸

Ja en el segle XIX, a partir de l'aprovació de les modernes ordinacions de reg (28 de novembre del 1845), començaria a funcionar a Manuel una Junta Subalterna d'Aigües, encarregada de gestionar la distribució de les aigües al terme, i els interessos dels hereters i regants manuelers.⁵⁹ Aleshores el regadiu s'estava estenent als alters i algunes partides de secà, com ara la riba de les Salines, on hi havia algunes sènies de caixalons de zinc, accionades per rotació de cavalleries. De les sènies, les tafones (caixons de tradició islàmica, per a elevar aigua) i els 'voladors' o pous

de tracció eòlica, es passaria cap al 1900 als moderns procediments de bombeig a motor de l'aigua del subsòl. Així les coses, el regadiu de Manuel no ha cessat d'expandir-se durant el segle XX.

L'agricultura, al llarg dels segles

Tota aquesta riquesa hidràulica ha sigut, durant segles, la base primordial de la prosperitat econòmica de Manuel i pobles annexos. Comencem, per l'anècdota del conreu més tòpic: el codonyer. El poble de Manuel, que ja era el més poblat de tots cap al 1500, tenia fama ja en el segle XVI per la qualitat dels seus codonys i dels seus codonyats de sucreria morisca. El cronista Escolano, en la seua 'Història de València', redactada al voltant del 1600, fa referència al *lugar de Manuel, que tiene su asiento en el camino real de Xàtiva, y notable nombre, por los membrillos y sal que se saca de su campo*.⁶⁰

El codony era conegut pels romans amb el nom de *cotonius* (Plini) o de *malum cotonium*, "poma cotonera", per la pelussa blanqueta que presenta, a manera de pèl de cotó. Però foren els moros els qui, en el cas de 'Manuel dels Codonyats', el produïren i comercialitzaren el dolç de codony, fonamentalment, pels carrers de la veïna ciutat de Xàtiva. En la carta pobla del 1610, capítol 13, s'especifica que els vassalls —els pobladors cristians vells— havien de regalar cada any dues dotzenes de 'codonys triats' al senyor territorial, tal com venien fent els moriscos expulsats el 1609.⁶¹ Així que, posats a continuar la fama, els manuelers de nissaga valenciana la perpetuaren fins al segle XX, al so de rimes i jocs de paraules com ara: *Entrí en un hort a genollons; / codonys collí, collí codonys. / Codonys collits / per les puntes dels dits!*

⁵⁸ Vegeu, a tall de mostra, la reunió d'una junta de reg del 1668, que reproduïm en el núm. 9 de l'apèndix.

⁵⁹ AMM, Caixa 772, doc. I, Actes de la Junta Subalterna, del 1885 endavant.

⁶⁰ ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 5, llibre 9, col. 1.179.

⁶¹ Document 8 de l'apèndix.

1. Geografia. La porta de la Ribera

La fruita del codonyer és aspra al paladar. Per això diem que algú 'és més aspre que un codony', quan es comporta de manera bròfega i poc amable. Les mestresses manueleres confitaven els codonys i els posaven a assecar en uns plats amb rebava, a l'andana de la cambra. Treien el confit a l'hivern, per a les postres i les ocasions. Per a elaborar aquesta confitura, els moriscos i els seus successors no usaven encara el sucre de Gandia —que era molt car aleshores— sinó la mel de romer de la serra de les Salines. D'ací, els vindria als apicultors manuelers, i als veïns del poble en general, l'apel·latiu d'abellores, que encara recollí a Alcàntera de Xúquer, el segle passat, el filòleg Sanchis Guarner: *Els d'Ènova són bolos; / en Rafelgorap, rifyenyos; / en Maniuel, abelletes, / i en Castelló, formatgeros*.⁶² Una cançoneta semblant arplegà per la Ribera Eduard Soler i Estruch: *En Manuel són abelletes; / en Rafelguarap, drapers; / en Sant Joanet, tot són patos, / i els d'Alberic són raters*.⁶³ Al nostre poble també es reforça el tòpic amb la dita popular: *Romaní, mel i taronges, de Manuel*.⁶⁴

Un codonyer era l'escut del jutjat de Manuel pel 1870

Tòpics a banda, val a recordar que en època musulmana i medieval, es conreaven sobretot els cereals, que produïen molt en regadiu, i múltiples fruites i hortalisses per al rebost de casa. Però també uns altres conreus que hui considerem de secà, com ara les oliveres, que abundaven a les hortes de Sanç i Torreta pel 1481.⁶⁵ Cap al 1520, en terres de Manuel, hi predominaven els sembrats de forment, els arrossars, les oliveres i les vinyes.⁶⁶ Ja avançat el segle XVI l'arròs acabaria imposant-se com el conreu més rendible, econòmicament parlant, i el més profitós per als diferents senyors i per als moriscos.⁶⁷ Ja durant el segle XVII, un altre conreu molt apreciat des del XV, com era la morera —per a alimentar els cucs de seda de les andanes de les cases— es trobava en plena expansió. Segons el viatger francès A. Jouvin, que travessà per ací l'any 1672, els llauradors de Manuel i la Pobla Llarga...

...crien cucs de seda. I també veiérem allí boscs de moreres, regats per alguns rierols [les séquies]. Les seues fulles són l'aliment d'aquells cucs, dels quals en veiérem una gran quantitat, en grans magatzems, damunt de canyissos, on s'encarreguen de criar-los, que és la faena de les dones fadrines i casades del Regne de València.⁶⁸

⁶² SANCHIS GUARNER, Manuel, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, L'Estel, València, 1968; reed. per 3 i 4, València, 1985, vol. 5, p. 127.

⁶³ SOLER i ESTRUCH, Eduard, *Epigrames i cançons arplegats per Soleriestruch en la Ribera i en altres molts llocs del nostre regne*, Comissió de la Falla de la Plaça Major, Alzira, 1993, p. 162.

⁶⁴ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra*, Manuel, 1992, p. 341.

⁶⁵ ARV, *Manaments i empires*, any 1659, llibre 3, mà 31, f. 5.

⁶⁶ Vegeu TEROL i REIG, Vicent, *L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí*, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera* (Benifaió, 2002), Benifaió, 2004, ps. 137-161.

⁶⁷ Document 7 de l'apèndix.

⁶⁸ GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar Eds., Madrid, 1952, vol. 2, p. 828.

Capells del cuc de la seda

L'any 1730 es conreaven a Manuel 903 fanecades d'arrossar i 986 de morerar, en el marc d'una economia agrícola que orientava bona part dels seus excedents al mercat.⁶⁹ En dades del 1738, tenim que Manuel produïa 750 càrregues de fulla de morera i 1.125 lliures de seda; Faldeta, 400 càrregues i 600 lliures; Torreta, 300 càrregues i 450 lliures, i l'Abat, 160 càrregues i 240 lliures. Aleshores la Ribera Alta produïa 198.000 càrregues de fulla i 296.000 lliures de seda, és a dir, el 34% de la producció valenciana; xifra que es reduiria a 233.000 lliures en temps de Cavanilles (1792), el 28% del total valencià.⁷⁰ Al seu pas per ací, el botànic il·lustrat Antoni Cavanilles avalua la producció de les 160 famílies de Manuel, Faldeta i Torreta, en 2.000 lliures de seda, 6.000 cafissos d'arròs, 360 cafissos de blat i 120 més de dacsa, entre altres fruites i hortalisses.⁷¹

El conreu de la seda deixaria una empremta lingüística, que encara perdura en la parla col·loquial de Manuel. Per exemple, quan ens queixem d'algú perquè 'dóna més febra que una andana de cucs roïns', o quan enviem a un altre 'a filar' per a llevar-nos-el de damunt, o quan demanem a fulanet que 'no file tan prim', perquè li dóna massa importància als detalls... I també està la conjura satírica i rimada que diu: *Santo Cristo dels canyissos, / abogat dels pardalets, / cuida les nostres andanes, / o ens quedarem sense res!* A Manuel filaven la seda les dones, que també criaven els cucs. I com ho feien diumenge i tot, el rector les havia de posar a ratlla, a base de multes. Així figura ja en anotacions de l'arxiu parroquial datades el 1618: *El diumenge, que no es dia, / Maria, tot lo dia filaria*, diem quan alguna cosa resulta inoportuna o fora de lloc.⁷²

Collitera de seda de Puçol, obra de Bernat Ferràndiz, 1878

⁶⁹ CATALÀ SANCHIS, Agustí, *L'esplendor arrosser a Xàtiva (1707-1863)*, dins *Temes d'Història Local*, 3, Levante-El Mercantil Valenciano (ed. de Xàtiva), separata, 1996, p. 4.

⁷⁰ FRANCH BENAVENT, Ricardo, *La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución*, dins *Noticiario de Historia Agraria*, 8, Múrcia, 1994, ps. 67-98.

⁷¹ CAVANILLES, Antonio-José, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. I, p. 202.

⁷² CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra, Manuel*, 1992, p. 343.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Plantant arròs a les Foies

L'arrossar hauria d'avançar molt a costa del morerar entre el 1750 i el 1850: el 1807 ja s'abastaven les 1.140 fanecades de 'cotos' d'arròs.⁷³ Es percebia ja aleshores una certa penetració de 'capital urbà', que en solen dir els historiadors: la inversió de grans i mitjans propietaris de Xàtiva, València, Benigànim, etc., que compraven arrossars per a eixamplar patrimonis.⁷⁴ Cert és que es collia també blat, ordi, dacsa, vi i oli, i que hi abundaven encara les oliveres –segons una descripció del 1783⁷⁵– i que cap al 1845 es pagaven bé les collites de fesols i melons de tot l'any,⁷⁶ però l'arrossar era l'element dominant del paisatge agrícola local. L'any 1860 el conreu de l'arròs ocupava a Manuel 2.791,5 fanecades. Entre tots els pobles del Pla d'Ènova (incloent-hi Senyera), es treballaven llavors 13.332 fanecades d'arrossar,⁷⁷ és a dir, el 62% de tot el regadiu de 'les Ènoves'.

Arrancant planter, any 1958

⁷³ MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo*, Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 112.

⁷⁴ ARDIT, Manuel, *Els hòmens i la terra al País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Curial, Barcelona, 1993, vol. 1, p. 243.

⁷⁵ ESPINALT y GARCÍA, Bernardo, *Atlante español, o Descripción general de todo el Reyno de España*, t. VIII ("Descripción del Reyno de Valencia"), Impr. de Hilario Santos Alonso, Madrid, 1784-1786; reimpr. facsímil de la IVEI, València, 1988, vol. 2, ps. 82-83.

⁷⁶ MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario d'Espanya* (Madrid, 1847), vol. 2, p. 19.

Escampat adob per l'arrossar

Una estadística del 1862 ens proporciona les xifres següents de superfícies i produccions agrícoles per al camp de Manuel: De les 6.272,25 fanecades del terme, se'n conreaven 4.871,25 (el 78% del terme). La producció agrícola importava en conjunt 1.394.735,75 rals de billó, dels quals 1.065.193,50 procedien de la collita de l'arròs, que representava, doncs, el 76% de la riquesa agrícola de Manuel; encara que, a efectes de superfície, ocupava solament el 57% de la terra llaurada: 2.733,5 fanecades. Continuaven en importància, per superfície ocupada, els olivars (838,25 fanecades, 4.438 oliveres), els sembrats de forment rodats de moreres (717 fanecades, que contenen 3.936 arbres), les vinyes (300 fanecades, 60.000 ceps), els garroferars (143 fanecades, 591 arbres), alguns morerars ben arborats i espessos (106,5 fanecades) i 33 fanecades de cacauet, producte exòtic molt consumit per a entretenir la panxa.⁷⁸

Prompte s'hi introduïrien els primers horts tarongers, per emulació dels propietaris citrícoles de la Ribera central, que ja les exportaven massivament a l'Europa rica. La primera notícia de la introducció del taronger en terme de Manuel data del 1861, quan el veí de Xàtiva Francesc Gordó instal·là una sènia moderna al seu hort dels Fondos de Faldeta, per a regar uns tarongers acabats de plantar. Era una terra que tenia arrendada al llaurador de Faldeta Josep Perucho, que seria, doncs, el primer citricultor conegut del municipi.⁷⁹

En realitat, la veritable expansió del tarongerar –interrompuda per la crisi dels anys 1866-1874– degué produir-se ací cap al 1880, si fem cas del testimoni del metge del poble, en certa memòria sobre l'impacte del còlera del 1885. S'hi parla també dels 300 jornalers ocupats en els treballs de l'arròs (en una localitat de 1.600 habitants), a desgrat de les seqüeles del paludisme:

El terreno, arenisco y arcilloso se utiliza en su mayoría para las plantaciones del arroz; razón por la cual las fiebres palúdicas son sumamente frecuentes en verano, principalmente durante los meses desde abril hasta octubre, alcanzando su máximo de intensidad en la última quincena de agosto y primera semana de septiembre. Estas intermitentes, en general, son benignas, no siendo muy frecuentes las formas perniciosas. Una tercera parte próximamente del término se halla plantada de huertas y naranjos, que han contribuido indudablemente a mejorar las condiciones higiénicas de la localidad.⁸⁰

Un altre testimoni del 1879 ens acota més exactament en els anys 1877-1878 l'embranchida tarongera del terme de Manuel. Es tracta de la petició elevada al consistori, per part dels 18 principals hereters del terme, demanant una 'exclusió temporal' de les llistes de la contribució de certes terres, *por haberlas reducido aquellas a nueva plantación de naranjos y frutales*; cosa que, d'altra banda, sols podien fer els rics, ja que requeria d'una forta inversió de capital.⁸¹

⁷⁷ SANZ BREMÓN, Manuel, Memoria sobre el estado de la agricultura e la provincia de Valencia. Redactada por el ingeniero secretario de la Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio (1875), ed. dins *Estudis d'Història Agrària*, 2, Barcelona, 1979, ps. 211-253 (p. 228).

⁷⁸ AMM, Caixa 587, doc. 2.

⁷⁹ ADPV, 10.1, Caixa 58, exp. 1.512.

⁸⁰ AMM, Caixa 39, doc. 7.

⁸¹ AMM, Caixa 99, doc. 1, Acta de ple del 1879, juliol 30.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Tarongers i palmeres a l'hort de Sàez

Els tarongers s'estendrien aviat per les finques privades, com ara l'hort d'Abelardo (54 fanecades), que comptaven amb xalet o vil·la d'estiueig per als senyorets, i que eren portades per estatgers residents ací tot l'any. Aquest era propietat d'uns amos de Barcelona, que estaven emparentats amb els Alba de Manuel, i que deixaren d'estatgers una família de cognom Signes. Destacaven també l'hort del Santíssim, a l'altra banda del riu, propietat d'uns marquesos, que el tenien a cura d'uns caseros murcians, i l'hort del tio Castellà o de Sáez, que era conegut a Manuel pel nom de l'estatger —José Sáez, fill de Millares— i no dels propietaris, que eren els amos de la Casa Gran de Torreta.⁸² Solia passar, això. En vista

L'hort d'Abelardo

⁸² Ambdós horts figuren amb aquests noms (hort del Castellà i hort d'Abelardo) en el mapa del terme del 1905, obra de l'Institut Cartogràfic Nacional.

El Pla d'Ènova, amb una extensa taca blanca entre Manuel i Sant Joanet, d'arrossars embassats (any 1956)

de l'èxit, molts llauradors es llançaren a l'aventura tarongera en la dècada del 1890, fins a justificar la construcció, l'any 1902, d'un gran magatzem d'encaixar taronges al carrer de la Font (núms. 104-112).⁸³

Els tarongers començaren a proliferar per les Salines i Roseta, i començaren a avançar cap al rovellet de l'ou del terme, gràcies als rendiments econòmics que produïen. En els 'feliços' anys vint, que foren un bon temps per als colliters d'arròs, s'avançà molt en la comercialització de la valorada 'taronja de Manuel'; de la mà de comerciants experimentats, com ara Ricard Gramache Plaza. Aquest manueler fou guardonat, en gener del 1932, amb sengles plaques d'or i d'argent, atorgades per la Delegació General d'Exportació de Llevant i Aragó, i per la Cambra Oficial Agrícola de Mazarrón, pels mèrits contrets en l'exportació de taronges a l'estranger.⁸⁴

L'arròs recuperaria protagonisme durant la postguerra, ja que es tractava d'un aliment bàsic molt cotitzat, sobretot en el mercat negre de l'estraperlo. Així les coses, passaríem de 1.419 fanecades (1944) a 1.820 fanecades (1956). Després, el rendiment econòmic del producte el faria retrocedir dràsticament: de les 1.172 fanecades del 1960, a les 621 del 1961, les 451 del 1965 i les testimoniales 26 fanecades de l'any 1969. El 1970 s'interrompé la producció, encara que algun llaurador, pel seu compte i risc, en tornà a plantar i a segar esporàdicament durant els anys setanta.⁸⁵ La citricultura havia guanyat la partida, i s'imposaria com a monocultiu en la dècada dels setanta.

⁸³ FERRI, Felo, El magatzem del carrer la Font. Exemple d'arqueologia industrial, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Ènova*, 28, Manuel, 2008, ps. 8-9.

⁸⁴ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947.

⁸⁵ BELTRAN i FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano*, Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980, p. 305.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Treballant a la paller, en els anys seixanta del segle passat

Plantant arròs a Girona en els anys cinquanta

El tio Quico i uns altres

Segons una estadística del 1944, predominava a Manuel el minifundi hortícola, representat per 442 productors, dels quals només n'hi havia deu amb explotacions de més de 50 fanecades. Existien 684 fanecades de muntanya, 296,75 de secà i 4.486,25 de regadiu.⁸⁶ Les produccions principals eren les següents (1950): tarongers (175 ha, 30.420 quintars), arròs (145 ha, 7.830 quintars), blat (60 ha, 818,40 Qm), carxofes (50 ha, 5.000 Qm), moniatos (12 ha, 1.800 Qm), oli (12 ha d'oliveres, 2.672 Qm), cacauets, dacs, tomaques, faves, herba d'alfals, carlotes, flor-i-cols, carabassetes i carabasses. El bestiar el componien 50 reses cavallars, 23 matxos i mules, 31 ases i rucs, 37 vaques, 225 cabres i 20 ovelles.⁸⁷ Deu anys després, el 1960, la situació era la següent:

Las parcelas, de una extensión media de 0,33 hectáreas, son de forma rectangular y están abiertas. Hay 388 hectáreas de regadío, que se riegan con agua del Río Albaida, conducida mediante canales. Se destinan 175 hectáreas a naranjos, 150 a arroz, 42 a maíz, 10 a alcachofas, 10 a tomates y una a melones. Los índices de producción por hectárea son: naranjos, 270 Qm; arroz, 60 Qm; maíz, 60; alcachofas, 200; toma-

⁸⁶ AMM, Caixa 1.026, doc. 12.

⁸⁷ AMM, Caixa 112, doc. 7.

Collidors de taronja en els anys cinquanta

Triant la fruita al magatzem, any 1957

tes, 400, y melones, 200. El precio de una hectárea de tierra de regadío es de 250.000 pesetas. En secano se destinan 13 hectáreas a olivar, dos a algarrobos y una a almendros. Los índices de producción por hectárea son: olivar, 5 Qm; algarrobos, 10, y almendros, 6. El precio de una hectárea de tierra de secano es de 6.000 pesetas. Ganadería: 20 cabezas de ganado mular, 36 de caballar, 42 de asnal, 50 de cerda, 20 de lanar, 250 de cabrío, 2.000 gallinas, 2.000 conejos y 100 colmenas. Pesca: barbos y anguilas.⁸⁸

La taronja proporcionava uns ingressos anuals de 35 milions de pessetes l'any 1968; 500.000 pessetes s'obtenien de l'oli i les ametles, i 100.000 de carxofes, tomaques i arròs.⁸⁹ Cap al 1972 el tarongerar ja havia avançat fins a les 300 hectàrees, ço és, unes 3.600 fanecades.⁹⁰ Unes altres dades, del 1991, fan constar el conreu de 349 hectàrees de cítrics, 35 ha de bresquillers (fruiter de pinyol amb bona eixida al mercat) i taules testimonials d'hortalissa. En l'actualitat es manté l'hegemonia citrícola, però molt amenaçada per la crisi que des dels anys setanta afecta al preu dels cítrics. Del futur d'aquesta terra, Déu proveirà; si no ho fa abans algun promotor immobiliari.⁹¹

⁸⁸ FERRANDIS MARTÍNEZ, Ricardo, 'Manuel', dins *Diccionario Geográfico de España*, Ediciones del Movimiento, Madrid, t. 12, 1960, ps. 115-116.

⁸⁹ PERELLÓ LLUCH, Ana María, *Estudio del medio ambiente en la escuela. Agrupación Escolar 'Francisco Franco'*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, Caixa de documents particulars, Curs escolar 1968-1969.

⁹⁰ LLORENS RAGA, Peregrín – PLA, Enric, Manuel, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 6, València, 1973, p. 305

⁹¹ Quan se supere l'actual crisi del 2007-2011.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Les mil·lenàries Salines de Manuel

Havent parlat de la terra i els seus valors, així com de la importància històrica de l'aigua de reg a Manuel, quedarà pendent parlar d'una altra font històrica de riquesa estretament vinculada al territori local: la sal. Les Salines de Manuel, explotades ja en època romana i islàmica, foren un monopoli reial durant el feudalisme (segles XIII-XIX). Passaren després a mans del nou estat liberal, per a ser privatitzades i, finalment, cessar l'explotació, el 1873.

El clorur de sodi o sal comuna s'obtenia per evaporació de l'aigua salobrenca extreta de pous i exposada a l'acció del sol en basses, escalonades unes davall les altres, formant grades. El salobre acumulat a les vores de les basses s'estenia en unes eres al sol, per a eixugar-lo del tot i pogar-lo de pedres, i la sal resultant s'emmagatzemava a l'antiga casa de les Salines. Les operacions d'arreglada de la sal tenien lloc en estiu diverses vegades, si bé la pluja podia llançar a perdre una part de la 'collita' de sal. Les aigües sobrereres de les basses eren evacuades per dos canals laterals, cap al riu d'Albaida.⁹² El grau de salinitat de l'aigua dels pous era tal, que permetia obtenir 230 kg mitjançant l'evaporació de 1.000 litres d'aigua. Cap al 1873, les 487 basses d'evaporació existents, eren capaces de produir cada temporada uns 10.000 quintars de sal.⁹³

Ja en temps d'al-Àndalus, les salines de Manuel, anomenades segurament *al-Mal-lâha* en àrab ("la Mina de Sal", com en Vilamalefa), eren explotades pels musulmans de la medina de Xàtiva. Amb la conquesta feudal, en el segle XIII, Jaume I decidí controlar-les directament, per ser un poderós recurs econòmic. D'aleshores endavant, se les consideraria 'salines reials' i serien administrades directament pel batle del reialenc de Xàtiva, com la resta de monopolis o regalies –forns, molins, etc.– que posseïa la Corona en terme de la ciutat.

Els habitants de la governació 'Dellà Xúquer' o governació de Xàtiva (del Xúquer a Xixona) estaven obligats en època medieval a proveir-se de sal d'aquestes salines de Manuel, dites aleshores 'de Xàtiva' o 'de Castelló de Xàtiva'. Les altres salines reials valencianes es localitzaven a Peníscola, Castelló de Borriana (o de la Plana), València, l'Albufera i Calp.⁹⁴ A cada vila i poble se li assignava una quantitat determinada de sal que havia de comprar per obligació i repartir entre els veïns, per a recobrar-ne el preu; obligació que els súbdits admetien com una mena d'impost o 'gabella de la sal'.⁹⁵

Les primeres notícies de la gestió de les Salines de Manuel es remunten al 1263, quan Jaume I (Saragossa, 20 de febrer) arrendà les salines reials de Castelló de Xàtiva i de Calp, per 30.000 sous anuals –una xicoteta fortuna– i un període de 5 anys (1263-1267), al cavaller aragonés Guillem de Bielsa. L'arrendatari, beneficiat de les 'aventures' i 'esdeveniments' o guanys que poguera obtenir de l'administració de les salines i la gabella, havia d'ingressar en les arque de la Corona 15.000 sous per la Mare de Déu d'Agost i 15.000 més per Nadal. L'acta d'arrendament inclou un privilegi, que estigué vigent fins al 1537, per tal que els habitants de la governació meridional del regne estiguen obligats a proveir-se de sal d'aquestes salines.⁹⁶

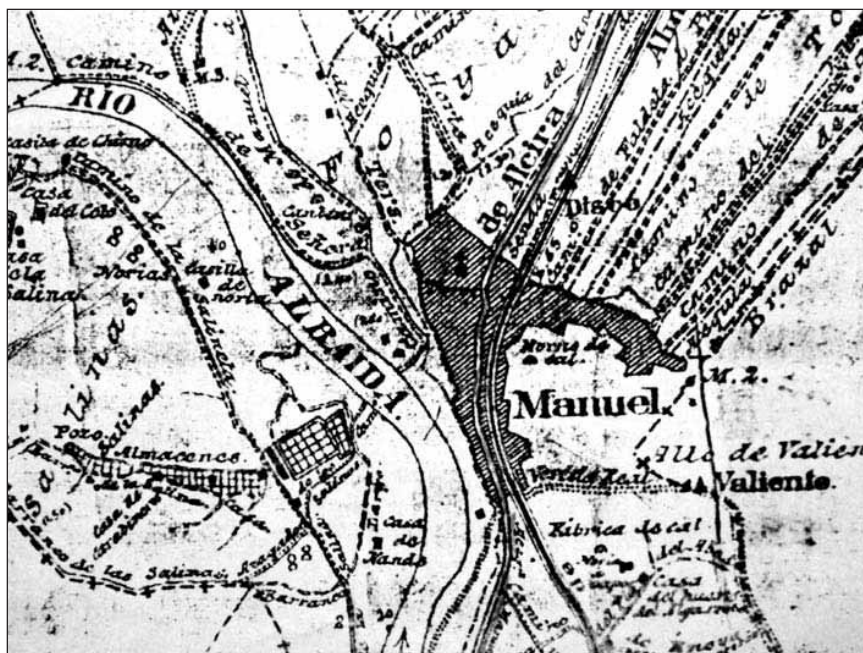
⁹² SOLER, E., Les salines de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 22-23.

⁹³ CAMPON, Júlia - PASTOR, Jaume, Notes sobre la producció de les Salines de Manuel i el consum de sal a la Ribera al segle XVIII, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (segles XIV-XX). Selecció de ponències i comunicacions presentades a la II i III Assemblea d'Història de la Ribera (Algemesí, 1981 / Carcaixent, 1983)*, Diputació de València, València, 1990, ps. 179-190 (p. 179).

⁹⁴ ARROYO ILERA, Rafael, La sal en Aragón y Valencia durante el reinado de Jaime I, dins *Saitabi*, 11, València, 1961, ps. 253-261 (p. 254).

⁹⁵ SALVADOR ESTEBAN, Emilia, La comercialización de la sal en el Reino de Valencia durante la época foral moderna, dins *Homenatge al doctor Peset*, València, 1979, ps. 517-540.

⁹⁶ VENTURA, Agustí, Las Salinas de Játiva o de Manuel, dins *Actes del XXX Congrés de Cronistes Oficials del Regne de València*, Torrevella (el Baix Segura), 2004, ps. 225-241. Ací trobareu referència dels documents medievals que vénen a continuació, enregistrats en l'ACA.

Les antigues basses i eres de les Salines, en un plànol del terme del 1905 (Arxiu Municipal de Manuel)

sobretot, per a donar-ne a llepar als ramats de bestiar en temps de secada, damunt de 'pedres saleres', a fi que pogueren empassar-se millor les herbes secalloses.⁹⁷

Les rendes transferides al tresor reial pels Torrefreta aprofitaren a Jaume I per a afrontar algunes despeses i pagar algun deute. Per exemple, el 4 d'abril del 1268, el monarca atorgà a Pere de Barcelona, veí d'Alzira, el cobrament de 4.955 sous de les rendes de les Salines de Xàtiva. I el 1271, per a compensar Gueirau Esteve per la pèrdua d'una heretat donada en regne de Múrcia, li atorgà una pensió anual de 50 morabatins d'or, cobradora dels rèdits de les mateixes salines. Finalment, el 1272, Jaume I assignà al cavaller de Xàtiva Fortuny de Borja –avantpassat dels papes Borja del segle XV– una pensió extingible ('violari') de 1.000 sous, cobradora dels rèdits de les carnisseries reials i la gabella de la sal de Xàtiva. Això seria cada any, fins al moment en què el patrimoni reial disposara de 14 jovades de terra de reg, en terme de Borriana, per a poder-li-les donar, en justa compensació per les 14 jovades que li havien embargat a l'alqueria de Campanar, terme d'Alzira.⁹⁸ La promesa, però, s'ajornaria indefinidament, així com la pensió, que seria venuda el 1322 per Gonçal Sabata de Borja a Francesc de Vinatea (el de l'estàtua de la plaça de l'Ajuntament de València, i senyor del Genovés), i que el 1407 continuava pagant-se per part de la Corona.

En temps de Pere I el Gran (1276-1285), els veïns d'Alzira obtingueren privilegi per a proveir-se de sal de Manuel, però a preu rebaixat, a l'Almodí de Xàtiva (1279). Poc després, el rei demanà informe al batle de Xàtiva sobre si l'arrendatari de les Salines, un tal Bernat Porter, pagava o no el preu de l'arrendament (1280). I pel mes de maig de l'any 1284, estant a Terol, concedí el monarca llicència a Simón de Arnedo i Guillem de Barcelona, veí d'Alzira, per a arrendar les Salines dites 'de Castelló de Xàtiva'.

A partir del 1267, els arrendaments s'espaiaran per períodes de 3 anys i preus inferiors a l'exigit a Guillem de Bielsa: 7.000 sous a l'any, en lloc dels exorbitants 30.000 d'abans. Entre el 1267 i el 1276, data de la mort de Jaume I, les anomenades encara Salinetes Velles –que eren les medievals– foren explotades per dos germans, catalans de la Segarra, anomenats Arnau i Doménec de Torrefreta. A partir del 1270, per privilegi reial, aquests podien exigir a cada moro del regne major de 7 anys d'edat, la compra obligatòria d'una barcella de sal (16,75 litres de cabuda) cada any. Aquesta s'emprava, no sols per al consum humà, sinó també per a la conservació d'aliments i,

⁹⁷ Vegeu l'ofici de pastor en SOLER, Abel – YAGO, Ramon – JORDÀ, Rafa, *Oficis tradicionals valencians*, Tàndem, València, 2004.

⁹⁸ Donades, aquestes terres d'Alzira, a un tal Adam, que era porter de na Berenguela Alfonso, la cèlebre amant del rei.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Els dos socis saliners, el d'Arnedo (castellà de la Rioja) i l'alzireny de Barcelona, no sols es limitaren a portar la gestió de la gabella sal, sinó que el mateix any 1284 es dedicaren a renovar per complet les instal·lacions heretades dels musulmans.⁹⁹ A més a més, hi construïren una nova torre de tàpia moruna, les ruïnes de la qual encara diem 'la Paret del Moro' per a emmagatzemar en ella la sal, i preservar-la així de la humitat, la pluja i els lladres.

No es tractava –com s'ha dit sovint– d'una torre edificada pels 'moros' per a controlar el territori o emetre senyals. Es tractava d'una 'torre salinera', alçada per cristians del segle XIII, i pensada per a protegir provisionalment el tresor reial de la sal; de la mateixa manera que les torres feudals de les nostres alqueries rurals s'usaven per a emmagatzemar en elles la part dels cereals i unes altres collites que percebia la senyoria, a manera de torres-graner.¹⁰⁰ Les restes de la torre, que s'alcen a 116 m, a la vora del barranquet de les Salines, indiquen que l'edifici tindria uns 10 m d'alçada, i uns planta quadrada de 3,90 x 3,90 m, i uns 100 m³ de cabuda o espai interior. Fins a fa poc, solament es conservaven en peu 7 m de la paret orientada a ponent, de 0,60 m de gruix, amb una espitllera pensada per a defensar-la per dins un arquer. Un derrocament parcial de la paret, ara fa pocs anys (1996), l'ha acabada de llançar a perdre.¹⁰¹

La 'Paret del Moro', a les Salines: en realitat és una torre salinera del segle XIII, més aïnes cristiana que mora

En cert privilegi reial d'agost del 1284,¹⁰² Pere I fa referència a la coexistència de les Salinetes Velles –obra dels moros– i les Noves Salines que havien construït els d'Alzira, amb la torre de nova planta, diferents pous i eres. Una part d'aquestes salines noves seria atorgada aleshores a n'Agnés Gaspar i la seua família, d'Alzira, a canvi que s'encarregaren de proveir de sal la capital de la Ribera i el seu terme. Aquests pous i eres dels Gaspar, més la torre salera "del costat del barranc", passarien després a ser administrades directament pel municipi alzireny, i se les coneixeria com 'les Salines d'Alzira'.

El 1286, Alfons I el Liberal concedí llicència al citat Guillem de Barcelona per a sotsarrendar les Salines, per tres anys, a qui volguera ell. Per la seua banda, Jaume II atorgà llicència provisional (1322) als veïns de Xixona perquè pogueren comprar sal d'Alacant, ja que Manuel els quedava molt lluny. Pels anys 1326-1327 portava les salines un tal Bernat Sa Vila, que ingressava en la taula de la batlia de Xàtiva 5.000 sous cada any. Els preus dels arrendaments, despeses de manteniment de les Salines i arrendataris dels anys 1386 al 1707 (Decret de Nova Planta) es troben arxivats a l'Arxiu del Regne de València, dins el fons de la Batlia General del regne.¹⁰³

⁹⁹ ASSOCIACIÓ Cultural 'Mitja Galta', Unes Salinetes molt velles, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 17, Manuel, 2003, s. p.

¹⁰¹ Vegeu OLLER GREGORI, Miguel, La 'paret del Moro', dins *Manuel en festes patronals*, 1991, p. 21; CEBRIÁN i MOLINA, Josep-Lluís, La torre de les Salines Velles de Manuel, en perill de desaparició, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1992.

¹⁰² Document I de l'apèndix.

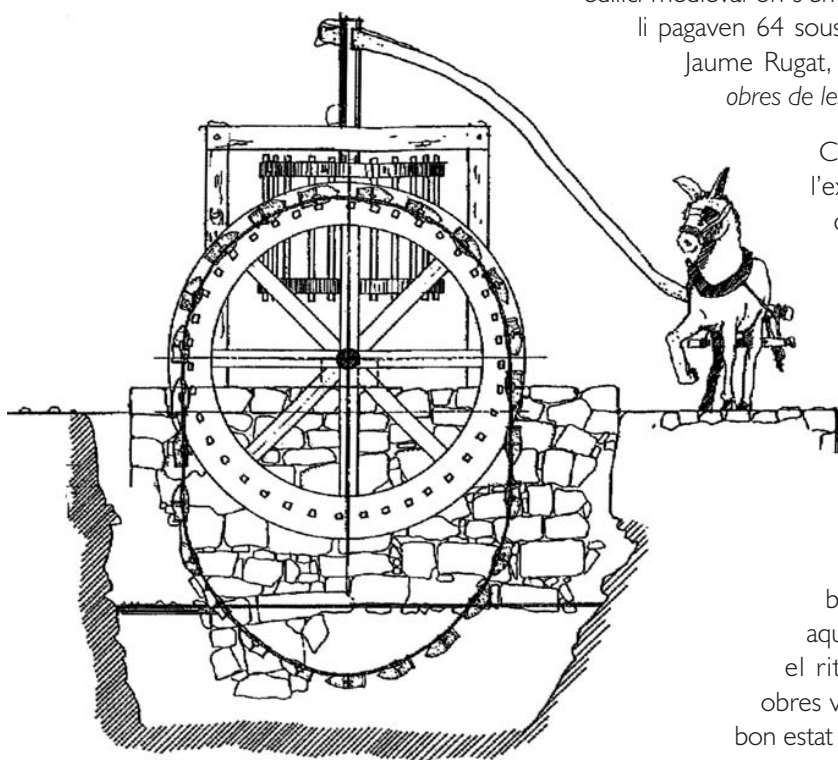
¹⁰³ Les dades que vénen a continuació provenen d'aquest fons documental, estudiat pel cronista oficial de Xàtiva, Agustí VENTURA, *op. cit.*

Basses d'evaporació de les salines d'Arcos de las Salinas, molt semblants a les que trobaríem al Manuel de l'edat mitjana

En el segle XIV, cada any s'havien d'efectuar obres de manteniment, que el 1399 foren valorades en 403 sous per Berenguer Llançol, un dels arrendataris. El 1416, un tal Pere Ramon, dependria 275 sous pel mateix concepte, i el 1431 caldria reparar les *destroces, per les grans pluges e pedra, en les Salines*, tal com figura en certa anotació de la Batlia. Del 1443 és la notícia d'un plet del batlle reial de Xàtiva amb el senyor d'Anna, per la competència de les salines d'Anna, que també eren monopoli reial. A l'any següent, 1444, les pluges de tardor obligaren a realitzar obres extraordinàries a les Salines de Manuel, a càrrec del mestre d'obres Antoni de

Pedra, que escurà les eres de la gabella de Xàtiva, la basseta d'aigua *qui està davall lo Pou Jussà de les Salines* o 'Pou de Baix'; reféu les *fesses noves* (canals d'entrada d'aigua a les basses), i adobà la casa de les Salines, edifici medieval on s'emmagatzemava la sal. Deu anys després se li pagaven 64 sous a un llaurador de l'Ènova dels Cristians, Jaume Rugat, *per un estall molt necessari, a fer en les obres de les Salines*.

Una sénia com les que s'usaven per a traure l'aigua salobre del pou de les Salines medievals

Cert document del 1445 ens informa de l'existència de dues séquies, procedent una del Pou Sobirà i l'altra del Pou Jussà, per on baixava a les basses l'aigua que extreien sengles sénies, la Sénia Sobirana (= "de Dalt") i la Sénia Jussana. S'ordena a Lluís del Vilar comprar un fusell nou per a la roda de la Sénia Sobirana, i que *escuri el calfador xic (...), com stigués ple de tarquim e sutzees*. S'hi usaven, doncs, *calfadors* —a manera de cilindres metàl·lics— per sotmetre l'aigua a l'acció del foc. Calfant-la així, abans d'abocar-la a les basses, aconseguien que aquesta s'evaporara abans i que s'accelerara el ritme de precipitació del mineral. Unes obres valorades el 140 sous tornarien a posar en bon estat les diferents instal·lacions productives.

El 1458 l'encarrega d'escurar el *calfador xic* per a la temporada d'estiu fou Bertomeu Rufes, que netejà també

1. Geografia. La porta de la Ribera

la séquia del pou de Corbera (salina reservada al proveïment de la baronia de Corbera, la Ribera baixa), e traure un cantal molt gran e gros, que era caigut en lo temps de les pluges, de la muntanya que és juncta a les Salines, e havia, al caure, desfet e romput algunes de les eres de les dites salines. A l'any següent, obrava la casa i escurava les séquies un moro de Torrent d'en Fenollet (la Costera), anomenat Àhmad Lirida.

Del 1497 és un interessant document,¹⁰⁴ on l'escriu de la batlia reial de Xàtiva, Joan Gralla, encarregat de netejar i renovar les tres instal·lacions salineres de Manuel –la de Xàtiva, la d'Alzira i la de Corbera–, comunica al mestre racional del regne (comptable de la Corona a València) les obres que s'han fet. Gralla havia contractat uns moros de Manuel, *com no's trobàs qui per tant bon mercat ho volgués com són stats los dits moros; los quals ho acceptaren fer per preu e stall de sis-cents sous reals de València*. Palluix Alambrat, Mahomat Borbait i Palluix Alazrac, que així s'anomenaven els obrers, referen els cavallons de séquies, eres i basses, reforçant-los amb pedres dutes de la 'muntanya de Roseta' (la Serreta); agranaren amb graneres de botja les eres; obraren una séquia nova, d'argamassa i teules plantades, per a dur aigua de les salines de Corbera a les eres de Xàtiva, etc. *E ara –conclou l'escriu– exirà la sal molt blanca e bella, com tota l'aygua ve ja neta ab céquia de argamassa*.

Restes de les basses de les Salines

En les Corts Valencianes celebrades a Montsó el 1537, la vila de Xixona passà de la 'gabella de Xàtiva' a la d'Alacant. L'exemple fou seguit per Biar el 1547 i es rompé, així, el monopoli de la sal sobre tota la Governació Dellà Xúquer, de manera que durant els segles XVI i XVII el 'partit' de les Salines de Manuel perdria les comarques més allunyades. Pels anys 1726-1740, davall l'administració de la Monarquia borbònica, que renovà la casa de les Salines, la producció de Manuel –entre 250 i 600 fanegues, segons els anys– es distribuïa per la Ribera de Xúquer, la Vall d'Aiora, la Canal de Navarrés, la Costera, la Vall d'Albaida i el Comtat.

L'any 1739, l'interventor de les Salines Reials de Manuel i el seu partit, Juan Tomás de Marchamalo, que era també recaptador de la renta reial dels quatre partits del Sud del Xúquer, informava de la producció de 437 fanegues i mitja de sal, valorades en 65 lliures 9 sous 4 diners (moneda de compte), encara que els pobles l'adquirien per quinzets o reals castellans (moneda de curs; 1 lliura valenciana = 10 quinzets). Dels ingressos obtinguts, s'havien de descomptar les despeses corrents, que aquell any ascendiren a 86 lliures 7 sous. S'incloïen en aquesta despesa, el salari de l'administrador; el del *fiel* o comptable, Tomás Santos; el del guàrdia de peu José Calvillo; el del mesurador, Joan Escuder; el del fabricant, Antoni Pastor; les despeses d'administració i fàbrica; més sis homes que portaren sal de la Mata (Torrevella) a cert magatzem; una dotzena de cabassos mitjans i mitja de cabassos grans; almoïna per al religiós que oficiava missa a les Salines, per sis diumenges; 31 peons i un xiquet, que arreplegaren la sal durant un sol dia; 26 cavalleries, acompanyades d'homes –segurament, de Manuel– que estigueren mitja jornada entrant sal a la casa; 24 cavalleries més, amb peó, d'una altra mitja jornada d'entrar sal; el salari de 13 altres persones que estigueren carregant la sal durant una altre jorn, i 3 peons que continuaren la faena de carregar durant mig dia més.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Que trobareu transcrit en el número 5 de l'apèndix.

¹⁰⁵ CAMPON, J. - PASTOR, J., Notes sobre la producció..., p. 190.

La Casa de la Sal, obra del segle XVIII, promoguda per la monarquia borbònica

L'any 1782, per ordre de Carles III, s'amollonà el 'coto' de les Salines, amb 25 mollons, per a evitar que l'envairen els llauradors, atesa l'expansió demogràfica i agrícola que protagonitzaven els manuelers del temps de la Il·lustració.¹⁰⁶ Deu anys després, visità les Salines de Manuel el botànic il·lustrat Antoni Cavanilles, que descrigué així el paratge de les llomes de les Salines i el procés de producció de la sal (1793):

¹⁰⁶ F. M. G., Breve historia de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1964, s. p.

1. Geografía. La porta de la Ribera

A la izquierda del Río Albayda están las Salinas de Manuel. Desde el puerto de Cárcer, que separa la Ribera de los pueblos de la 'Costera', empieza una multitud de cerros que, por el norte de la Llosa, siguen hasta las cercanías de Manuel. Todos son de yeso, como los montes del citado puerto, y cubiertos de seis o más pies de tierra arcillosa, por lo común roxa, matizada muchas veces con colores pardo, morado y blanquecino, sobre los cuales brillan pedacitos de yeso cristalizado. Quedan entre los cerros gargantas y barrancos que, reunidos, se dirigen hacia Manuel.

Los profundos cotes que se hicieron al abrir el camino real por el citado puerto, y las excavaciones hechas en la hijuela de San Felipe, presentan vetas muy diferentes en el color, inclinación y substancia. En partes se ve el yeso pardo, cristalizado confusamente, dispuesto en hojas casi perpendiculares y sutiles; en otras, forma grupos negruzcos y curvas de varias figuras, admitiendo tierras entre sus masas sólidas. En algunas es de color de sangre, con varios cristales transparentes. Al norte de la Llosa es muy perfecto hasta formar depósitos de alabastrite, que vulgarmente llaman alabastro.

Muchas familias de los pueblos vecinos se mantienen beneficiando los yesares, escogiendo la porción menos cargada de partículas de sal. Ésta, que debilita el yeso hasta inutilizarle muchas veces, es la que se aprovecha en las Salinas de Manuel. Las lluvias que caen sobre aquellos cerros filtran y se introducen en la tierra, disuelven la sal y, cargadas de ella, se acumulan en receptáculos subterráneos. Para extraer la sal se abrieron varios pozos, cuyas aguas, sacadas por medio de zúas, se distribuyen primero en balsas o depósitos generales, luego en otros de menor diámetro.

Estas salinas ocupan una extensión considerable, siempre en cuesta, ancha hacia Manuel y estrecha en la parte opuesta, donde los cerros empiezan a apartarse y a formar el barranco. Los depósitos forman grade-rías y se comunican los superiores con los de más abajo por un boquete que tapan quando conviene. El fondo de todos ellos se compone de cantitos como huevos, embutidos de arcilla amarillenta, y el borde que los cerca para contener el agua es de un palmo con corta diferencia. Dos son los depósitos generales, mucho mayores que los otros, y se hallan en la parte superior del barranco. En estos entra el agua que las zúas sacan de los pozos y empieza a calentarse con los rayos del sol, o a cocerse, como allí dicen. Muy pronto se reparte entre los depósitos de menor diámetro, bien limpios de antemano, cuyo fondo cubre hasta la altura de tres pulgadas. Queda allí expuesta al sol hasta evaporarse, dexando la sal, que cristaliza. Quando ésta tomó bastante consistencia para poderse manejar, la reúnen en un montoncito, dentro de los mismos depósitos, y la dexan algún tiempo para que fluya la parte líquida. De aquí la mudan a otras áreas cuadradas para secar-la perfectamente. Y concluída la operación, la encierran en los almacenes.

Esta operación se repite varias veces en los veranos. Pero si por desgracia llueve en alguno de sus períodos, se pierde el trabajo y el producto, siendo preciso entonces soltar las aguas detenidas en los depósitos e introducir otras sacadas de los pozos arriba dichos. Por ambos lados de las salinas se han abierto canales de quatro y más pies de profundidad, para que las aguas inútiles corran libremente. Dexan al año estas salinas de 16 a 18.000 pesos, después de pagar todo el gasto de obreros y empleados.¹⁰⁷

La sal continuà sent monopolitzada i sotmesa a 'estanc' per l'estat fins al Reial Decret del 3 d'agost del 1832, que en liberalitzà la compravenda.¹⁰⁸ Les 600 fanecades del 'coto' saliner i el seu producte, ja no interessaven tant a l'administració. En el quinquenni de 1866-1870 la producció fou de 153.243 quintars, i el

¹⁰⁷ CAVANILLES, Antonio-Josef, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. I, ps. 203-204.

¹⁰⁸ CAMPON, J. - PASTOR, J., *Notes sobre la producció...*, p. 179.

1871-1873, de 78.992 quintars, amb una mitjana anual de 26.331 Qm. La sal de Manuel (venuda a 2,36 pessetes cada 100 kg a Xàtiva; 2,96 pta. a València) era de major qualitat que la de Torrevella, que compraven a 2,27 pta. el quintar al Grau de València. Tanmateix, la facilitat d'extracció i de transport marítim de les salines del Baix Segura faria com més anava més poc interessant la labor extractiva dels pous medievals de Manuel.¹⁰⁹

Amb l'arribada del Sexenni Democràtic (1868-1874), les Salines de Manuel serien desamortitzades i subhastades al millor postor. La subhasta tingué lloc el 1871, i s'hi inclogueren, entre altres instal·lacions, la fàbrica vella i la fàbrica nova, i tres pous d'aigua salada (un de 9 m de fondària i 22° de concentració salina; el segon, de 9 m i 18°, i el tercer, de 6 m i 13°), capaços de proporcionar 174,34 m³ d'aigua cada any...

La fàbrica nova tenia tres recollidors, amb una capacitat de mil metres cúbics cada un, amb depuradores que abastien 99 dipòsits de cristal·lització, de cent metres quadrats cada un. En la part inferior existien cinc depuradores i una sènia que elevava l'aigua de la canal general, amb les vies fèrries, per al còmode transport, que enllaçaven aquelles dependències amb els magatzems i fàbriques. Disposava, a més a més, de 378 basses de cristal·lització disposades en quatre sèries, al llarg del barranc, comprènent una superfície de 106,30 m², amb els recollidors necessaris per a contenir 2.300 m³ d'aigua, i dues purificadores.

Existia, a la part nord de la finca, una altra fàbrica abandonada, coneguda amb el nom de Salineta Vella: un pou de quatre metres, que proporcionava aigua amb deu graus de concentració; un recollidor capaç de contenir 350 m³ d'aigua i servir a 97 basses de cristal·lització, ocupant una àrea de 3.000 metres. També hi havia uns altres edificis i dependències, com ara la casa de l'administrador, diversos magatzems, casetes de resguard, etc. La producció mitjana anual del 1865 al 1870 fou de 30.648 quintars.

Les Salines de Manuel, la subhasta de les quals fou anunciada per al dia 22 d'abril del 1871, es van taxar, amb totes les seues pertinences, edificis, útils i efectes, en 1.543.200 quinzens de venda [rals de billó], o en 92.592 quinzens de renda, eixint a subhasta per 2.026.656 quinzens.¹¹⁰

En una altra documentació posterior, del 1883, s'explica com eren els pous i unes altres instal·lacions annexes:

Estos pozos están revestidos de fábrica de mampostería ordinaria, y situados dos de ellos dentro de sus correspondientes casetas, y el otro, bajo cobertura de forma octogonal apoyada sobre pilares de ladrillo. Todos tres tienen para la elevación de las aguas sus correspondientes norias de madera, con engranaje de husillos y cangilones de barro cocido. El estado de las casetas es regular; el de la cubierta octogonal, deplorable, y las norias, en mal estado. En la Fábrica Nueva existen tres recocederos de 1.000 metros cúbicos de cabida cada uno.¹¹¹

El comprador, el marquès de Vivel, no pogué afrontar el pagament a l'estat dels primers terminis d'aquella xifra astronòmica i, després d'un contenciós judicial, la República li expropià la finca (1873).¹¹² Al cap

¹⁰⁹ VENTURA, Agustí, Las Salinas de Játiva o de Manuel, dins *Actes del XXX Congrés de Cronistes Oficials del Regne de València*, Torrevella (el Baix Segura), 2004, ps. 225-241.

¹¹⁰ SOLER, E., Les salines de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 22-23.

¹¹¹ Citat per VENTURA, Agustí, Las Salinas de Játiva..., p. 239.

¹¹² CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 182.

1. Geografia. La porta de la Ribera

La pinada del 'coto' de les Salines (foto del 2004)

de pocs anys, la 'Llei de llibertat d'explotació i comerç de la sal', proposada pel diputat republicà Josep-Maria d'Orense, marquès d'Albaida (1879),¹¹³ afectà a la rendibilitat de les salines de Manuel. Gestionava aleshores la factoria l'estat, directament. Es reconstruí el 1881 el pont de palanca que comunicava les Salines amb Manuel, d'on procedien la majoria de jornalers ocupats en la temporada de la sal, i es mantingué la casa; on residia pels anys 1887-1894, el guarda-administrador Francesc Dalmau i Cervelló, i uns altres guardes.

El 1883 s'havia tractat novament de subhastar el *Pinar del Coto de las Salinas de Manuel*, comprensiu de 517 fanecades, però al final se suspengué el procés d'alienació. La venda frustrada comprenia el pinar i matollar, el pou de la Salina Vella i *algunas albercas en estado ruinoso, actualmente inservibles para la fabricación de sal*, i una cotxera i corral contigus a la casa dels guardes de les Salines. El comprador havia de respectar un contracte d'arrendament de llenyes baixes, concedit per l'administració en favor del propietari Arcadi Andreu, de Manuel, que encara no havia cessat de tenir efecte.¹¹⁴

Anul·lada com hem dit la subhasta, les Salines continuaren pertanyent a la Hisenda pública fins al 1897, any en què deixaren de funcionar –perquè la sal eixia massa cara– i foren transferides íntegrament al Ministeri de la Guerra. Se les destinaria a seu de l'Escola d'Enginyers i Sapadors, encara que els militars no s'instal·larien a la zona fins a l'any 1906.

¹¹³ OLMEDO DE CERDÁ, M^a. Francisca, *Anecdótico histórico valenciano*, Carena, València, 2002, p. 83.

¹¹⁴ VENTURA, A, *Las Salinas de Játiva...*, p. 237.

Estat forestal de les Salines en els anys seixanta del segle passat. Al fons, l'ermita de Santa Anna (la Llosa de Ranes)

El campament militar de les Salines, a mitjan segle passat

Els militars ocuparen el Campament de les Salines durant bona part del segle passat, encara que deixaven prendre el bany als manuelers, en la piscina salada, i la zona s'omplia de quadrilles d'amics i parents, quan venia la Pasqua o s'hi celebraven uns altres esdeveniments.¹¹⁵ Caigut en desús durant les últimes dècades, s'iniciaren les gestions el 1996, per part de l'Ajuntament, per a comprar els terrenys (2005) i dedicar-los al nou poliesportiu, i a unes altres instal·lacions d'oci i turisme rural, que estan ja projectades.¹¹⁶ La pinada i les llores de les Salines estan declarades 'paratge natural municipal'.¹¹⁷

Camins, carreteres i ferrovies

La situació estratègica del terme de Manuel, entre Xàtiva i la Ribera, entre les vies de penetració cap a la Manxa i l'entrada a la planura central de València, han fet travessar per ací

múltiples vies de comunicació. Ja en la prehistòria, els cursos fluvials —el del riu d'Albaida, per al cas que ens ocupa— condicionaven molt estretament les rutes a seguir per vianants i cavalleries... En territori valencià, hi havia un camí ibèric —la Via Heràclia o camí d'Hèrcules— que discorria, des d'Andalusia i la Manxa, per la canal de Moixent (necròpoli ibèrica important), la Solana del Castell de Xàtiva (ciutat ibèrica de Saiti), Manuel (poblat de l'Alt de Valiente), la conca del Magre, la ciutat ibèrica de Kili (Torís), la ciutat d'Edeta (Llíria), la ciutadella del Tos Pelat

¹¹⁵ AMM, Caixa I.026, doc. 12, any 1964; SOLER ALTABERT, Milagro, Records de Pasqua, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, p. 17.

¹¹⁶ Tal com especificarem en la part històrica del llibre.

¹¹⁷ Les SALINES, patrimoni del poble de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2005, s. p.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Manuel i la vil·la romana de l'Ènova, en el context geogràfic del traçat de la Via Augusta

de Bétera (via Vetera) i la polis d'Arse (Sagunt), Tarragona, etc. Tot això, abans de la fundació romana del campament de Sucro (Alzira) i la ciutat de València.

Els romans desviaren el camí d'Hèrcules per la Ribera de Xúquer i el litoral del Golf, per a colonitzar terres marjalenques, i donaren lloc al traçat de la Via Augusta (dedicada a l'emperador August), que al seu pas per Manuel coincidí amb la ruta ibèrica o hercúlia.¹¹⁸ El traçat del vell camí reial de València a Xàtiva, entre Manuel i Carcaixent –convertit en el segle XIX en carretera d'Alzira–, és una herència topogràfica del camí dels romans. El traçat rectilini del tram manueler de la Via Augusta condicionaria al pla d'Ènova la configuració (segle I dC) d'un parcel·lari racional, organitzat en franges paral·leles, articulades per camins rectilinis, com ara el de Faldeta a la Pobra Llarga, el de Torreta, el del Fondo i el de l'Abat.

El pas del riu, entre Manuel i Saetabis (Xàtiva) s'efectuava a l'anomenat Clot del Gallinero, per mitjà d'un gual o carril enllosat, de sis metres d'amplada (4 passes romanes), constituït per grans llambordes de pedra que encara s'aprecien hui dia.¹¹⁹ És probable que aquestes lloses aprofitaren de fonament a una estructura elevada de fusta que s'hauria de renovar cada tants anys, atesa la virulenta reincidència de les riuades del riu Albaida. En qualsevol cas, hauria d'haver sigut un pas útil per al pas dels carros, ja que el transport en època romana s'efectuava sovint en carros de diferent cabuda.

Venint per la Via Augusta des de l'actual Alzira, una vegada passat Carcaixent, la via es desviava cap a Manuel per Cogullada. Tanmateix, hi havia poc abans un altre desviament en direcció sud, que els alzirenys de l'edat mitjana anomenaven 'camí major d'Ènova' o 'camí de Múrcia'.¹²⁰ Aquesta via secundària travessava per la via romana i portell d'Ènova, el Fondo del Puig i l'Estret de les Aigües de Bellús, per a continuar per Albaida i Alcoi, cap a Elx i Múrcia. Es tractava també d'una ruta heretada dels ibers i jalonada de ciutadelles ibèriques, que aprofitaria en època medieval i moderna d'assegador reial o via pecuària.¹²¹ Tot sembla indicar que si la Via Augusta estava dedicada a l'emperador August, i la Via Heràclia, a l'heroi mític Hèrcules, la Via Murtea o "camí de les Murtes" –que anava d'aigua en aigua, com a bon assegador– estava dedicada a la Venus Múrtea (>Múrsia, en la versió llatina tardana i vulgar; com *Valentia* > *Balansiya*), protectora dels aigüanaixos.¹²²

¹¹⁸ Vid. MOROTE BARBERÁ, José G., El trazado de la Vía Augusta desde Tarracoe a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio, dins *Saguntum*, 14, València, 1979, ps. 139-159.

¹¹⁹ FERRI, Felo, Pedres tallades que fan pensar, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 16, Manuel, 2003, ps. 9-12.

¹²⁰ FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidráulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74 (p. 39).

¹²¹ CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les 40 jовades de la Pobra Llarga, la ramaderia i l'antic camí de Múrcia, dins *La Pobra Llarga en festes*, 2006, ps. 51-55.

¹²² D'ací deu venir, doncs, el nom de Múrcia (la *Mursiya* dels àrabs), medina fundada ex novo per un emir de Còrdova, l'any 825 de la nostra era.

Traçat dels dos camins reials que portaven de València a Madrid, i viceversa (segle XVIII)

clara aquella noblesa y superioridad que té als demás camins, pues çavem (sic) a la clara que tots los demás camins, sendes y veredes val a parar als camins reals. A continuació s'hi especifica que a tots los camins reals se'ls deu donar 27 pams de amplària [6,16 m], asò és, 9 pams per a passar carro o galera; 9 pams per a apartar-se si es troba o encontra altre carro o galera, y 9 pams per a el volumen que poden portar.¹²⁷

La perpetuació del camí romà de Xàtiva a València en època musulmana, amb una desviació cap a Requena i Toledo, per Massalavés i la vall dels Alcalans, afavoriria el desenvolupament de les alqueries de *Yânubah*, entre elles les de Manuel. Jaume I, a partir del 1271, consagraria el camí reial d'Alzira com a ruta principal per a accedir des de València a Xàtiva i Múrcia; a través de Manuel i les fundacions jaumines de Montaverner, Albaida i Alcoi.¹²³ Això donaria lloc a l'establiment en època medieval d'un hostal entre Manuel i Faldeta, a l'actual carrer de la Font (el Banc de València i cases adjacents), que seria molt freqüentat fins a ben avançat el segle XX. Ja en el segle XV, l'establiment disposava de carnisseria, ferreria, taverna, cavallerisses i cambres on allotjar els transeünts.¹²⁴ La primera notícia documental que en tenim és del 1421, quan l'*Ostal d'Ènova* –així se l'anomena– era regentat per l'hostaler cristià Pere Gallac.¹²⁵

L'any 1546 la guia de camins de Villuga recomana l'itinerari de Múrcia a València (34 lloguers de camí) per les valls de Vinalopó i Moixent: de Vallada a Xàtiva, 3 lloguers; de Xàtiva a *las Hénovas*, una llegua, i de l'hostal d'Ènova —com se'l coneixia aleshores— o l'Ènova d'en Manuel (actual Manuel), fins a la Pobla Llarga, una llegua més.¹²⁶ En unes ordinacions de Xàtiva del segle XVII, es consideraven camins reials els del Genovés, València (per Manuel), Xella i Castella. El terme en qüestió es defineix així: '*Camí real*' és una cosa tan noble, que, per lo nom, pareix i de-

¹²³ SOLER, Abel, Un país de set *jornades de llong*. Aspectes de la reordenació del territori colonial de València per Jaume I, dins *Cuadernos de Geografía*, 63, València, 1998, ps. 217-244.

¹²⁴ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 9; ARV, Manaments i empires, any 1686, llibre 2, mà 23, f. 12.

¹²⁵ ARV, Mestre Racional, núm. 11.780, morabatí del 1421.

¹²⁶ VILLUGA, Pedro Juan, *Repertorio de todos los caminos de España, hasta agora nunca visto, en el qual allarán qualquier viaje que quieran andar. Muy provechoso para todos los caminantes*, 1546, ed. facsímil, Madrid, 1950.

¹²⁷ PONS, Vicent – BOLUDA, Alfred, De camins, assagadors i séquies. Unes ordinacions del segle XVII relatives a l'Horta de Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 13, Xàtiva, 2007, ps. 73-83.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Pels camins reials hi havia un trànsit molt important de galeres, carros, tartanes, cavalleries, correus, viants, etc., que animaren durant segles la vida de Manuel. I passaven carreters que cantaven cançons, com ara: *Una serp al Carraixet, / s'ha berenat un borrego, / un carro i un carreter, / una guitarra i un cego*.¹²⁸ En aplegar a Manuel, pas obligat per a travessar el riu, calia abonar els peatges o drets reials que exigia la Generalitat Valenciana. A tal efecte, es requeria la presència d'un 'tauleger' que portara els comptes i fera de depositari, i dos cobradors, que s'encarregaren d'anar controlant el pas de mercaderies. En els anys 1665-1666, per exemple, el rector mossén Josep Aliaga exercia de tauleger, i eren cobradors de la taula de la mercaderia, Joan Ximeno i José Tejado.¹²⁹

En la primera meitat del segle XVIII, el qui tenia pressa, bones cames i poca càrrega que dur, podia viatjar de València a Madrid per un camí de ferradura que travessava per Bunyol i la Venta de las Cabrillas cap a ponent. Tanmateix, una majoria de viatgers preferien el trajecte –més còmode i segur– del camí reial de 7 dies que travessava per Alzira, Xàtiva i Almansa. Eixies de València de bon matí, pel portal de la Roqueta; passaves per Alfafar, Massanassa, Catarroja i Silla per a dinar a Almussafes. Continuaves per Algemesí, Alzira i Carcaixent, on feies nit. La segon jornada discorria per Cogullada, la Pobla Llarga, Manuel i Sant Felip/Xàtiva –parada i fonda–, per continuar cap amunt per Novetlè, Vallada i Moixent.

L'hostal de Manuel, anomenat 'Mesón Nuevo' en la dècada del 1720,¹³⁰ havia renovat totes les seues instal·lacions, i acollia ara més personal que mai. L'edifici dihuiesc, encara recordat per la gent major, tenia un eixample porticat al davant, per a arrimar-hi els carros; un pati gran enmig, amb un corredor empedrat que baixava a la portella d'accés a la séquia (el llavador de l'hostal); dues quadres monumentals, per a les cavalleries, amb una pallissa enorme; una cuina comuna al costat del llavador, i, a la banda de dalt, l'habitatge de l'hostaler i les diferents recambres o dormitoris per als clients.

No obstant aquell esplendor hostaler, en la segona meitat del segle XVIII vindria la decadència de la ruta, a causa de la construcció d'un magnífic camí reial de Madrid a València (1765-1779), que travessava des de l'hostal de Rotglà pel port de Càncer, per a buscar en línia recta Alberic i Massalavés.¹³¹ Aquell nou camí de la Il·lustració seria molt criticat amb posterioritat pels enginyers, pel seu cost elevat i per deixar fora de ruta –a més de Manuel– localitats tan importants com Algemesí, Alzira, Carcaixent o Xàtiva. Heus ací l'opinió expressada el 1803 per Agustí de Bethancourt, creador del Cos d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, en la seua *Noticia del estado actual de los caminos y canales de España; causas de sus atrasos y medios de remediarlos en adelante*:

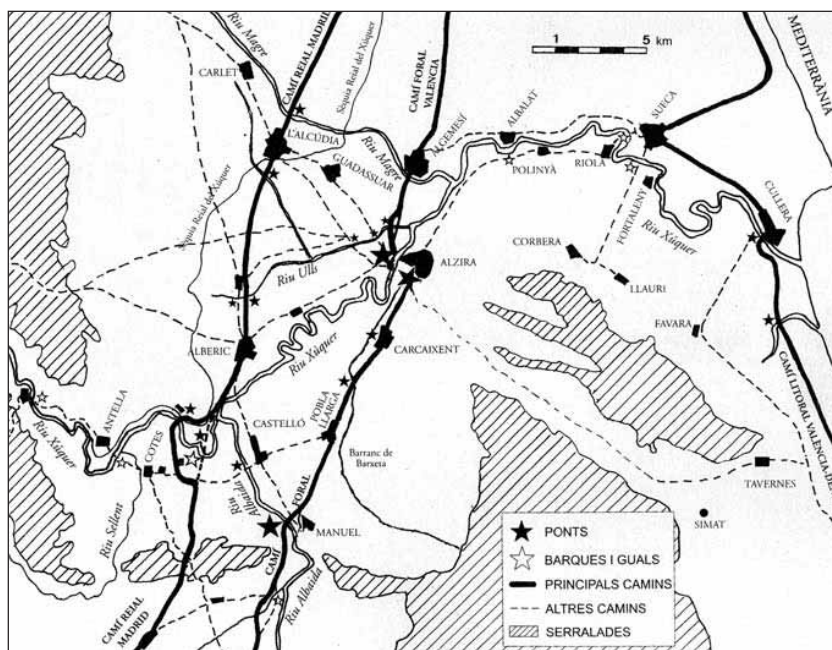
¿Qué causa legítima pudo obligar a abandonar la carretera antigua, que pasaba por la ciudad de San Felipe [Xàtiva], Alcira, Carcagente y Algemesí, cuyos pueblos son de los mejores del reino de Valencia, y trazarla por lo menos poblado y por los lugares más miserables...? Esta mala dirección ha traído unos perjuicios incalculables. Aquellos hermosos pueblos han quedado sin comunicación; los transeúntes están privados de las comodidades que facilitan las grandes poblaciones (...).

¹²⁸ Arreplegat a la Llosa de Ranes.

¹²⁹ ARV, Mestre Racional, núm. 11.508.

¹³⁰ VALDÉS LEÓN, Pedro, *Ordenanzas generales para el gobierno político y económico de la ciudad de San Phelipe*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1750, p. 297.

¹³¹ Més detalls en: RIBOT, L. A., La construcción del camino de Valencia en el siglo XVIII, dins *Investigaciones Históricas*, 19, Valladolid, 1979, ps. 177-230; PIQUERAS, Juan - SANCHIS, Carmen, *La organización histórica del territorio valenciano*, col·l. Territori, núm. 2, Generalitat Valenciana, València, 1992, ps. 90-91; SANCHIS DEUSA, Carmen, *Els ponts valencians antics*, Generalitat Valenciana, València, 1993, p. 121; FERRI, Marc (coord.), *La construcción del territorio valenciano. Patrimonio e historia de la ingeniería civil*, Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de la Comunitat Valenciana, València, 2003, p. 106-107; PIQUERAS, Juan - SANCHIS, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos*, Conselleria d'Infraestructures i Transports de la Generalitat Valenciana, València, 2006, ps. 203 i ss..

Camins i ponts de la Ribera en el segle XVIII

Esta mala dirección fue la causa de tantos absurdos como se cometieron en la apertura del puerto de Cárcel, en donde, después de haber hecho grandes rompimientos de montaña en peña viva, mullones y puentes, a costa de grandes sumas, tuvieron que abandonarlo para darle otros rodeos y vueltas, igualmente costosas. Esta desdichada dirección motivó la construcción de un puente junto al Río Júcar, en el que se han gastado muchos millones y que por fin habrá que abandonarle sin concluirle.

De l'època del canvi de ruta data la descripció que el rector del Tossalet féu, l'any 1777, de l'entorn de l'hostal o venta d'Ènova, molt arrimat al molí de la Volta:

*Camino real: pasa por delante de Manuel [venint de València] (...) y se encuentra al salir de éste la grande Venta de Manuel. Por el lado de ésta, a la izquierda, toma camino a buscar el puerto de Benigànim; a la derecha, y camino real y lado de éste, enfrente, la venta, con molino de harina, al lado del Río Albaida. Siguiendo este camino, a un tiro de escopeta, el puente del río de Albaida, con diferentes arcadas de piedra picada.*¹³²

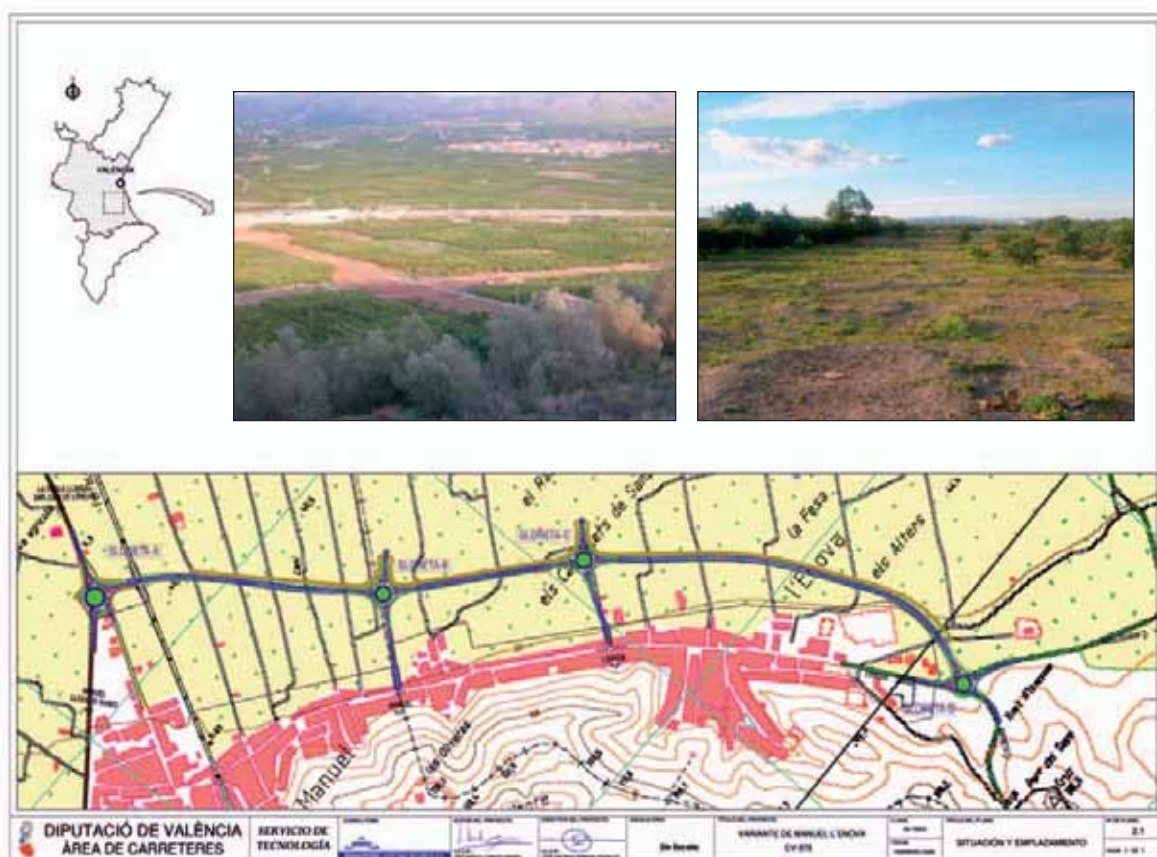
En el segle XIX, encara que molt avançat, arribà el temps de les modernes carreteres, planificades per l'estat. L'obra més important, la de la carretera de Xàtiva a Alzira per Manuel (actual CV-41) s'adjudicà el 2 de setembre del 1873, per 1.126.000 pessetes, i s'executà en els anys subsegüents.¹³³ Ja en segle XX, s'executaren les carreteres secundàries de Xàtiva a Manuel per la Torre d'en Lloris,¹³⁴ de Manuel a Castelló (CV-562; en paral·lel a la séquia del Terç), de Manuel al port de Benigànim, i de Manuel a l'Ènova i Barxeta. Es completava així el mapa bàsic de comunicacions entre pobles. Queien en desús, en paral·lel, alguns altres camins tradicionals, com ara el que portava a Senyera per la vora del riu, per darrere de la Serreta; el de Sant Joanet per les Foies, el de l'Ènova per darrere la Serra, i el de Llocnou pel pla de l'Abat. Uns altres camins rurals de certa rellevància –a part dels citats més amunt– són el del Santíssim i el de les Salinetes Velles, a l'altra banda del riu ambdós; el del Palmeral, que recorre la riba d'ací per davall del Cementeri, i l'assegador que –procedent de Castelló– travessava per darrere la Serreta i pujava a l'Alt de Valiente per a discórrer –antigament, és clar– per dalt la carena de la serra d'Ènova.

¹³² Citat per PIQUERAS, Carmen – SANCHIS, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos*, Conselleria d'Infraestructures i Transports de la Generalitat Valenciana, València, 2006, p. 199.

¹³³ NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Poble Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003, p. 430.

¹³⁴ Vid. SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni*, Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004, p. 199.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Nova variant carretera Manuel, dins del pla de carreteres de la Diputació de València, una infraestructura necessària, començaren les obres a l'any 2008

Per a parlar del ferrocarril, que passaria molt prompte per Manuel, ens haurem de remuntar al 27 de novembre del 1854, data de la inauguració de la línia de València a Xàtiva, amb estació a Manuel.¹³⁵ Les obres del tram Carcaixent-Manuel, iniciades el 25 de febrer del 1851, s'havien realitzat completament l'1 de juliol del 1853, amb un traçat de 8,962 km; i després de causar moltes molèsties al veïnat, per les obres de rebaix de la serra i les inundacions que provocaren en algunes cases.¹³⁶ A les acaballes de la dècada del 1920, es realitzaren les obres de reduplicació de la línia fèrria, mitjançant nous rebai-xos, i nous molls de càrrega i descàrrega a l'estació. L'obra s'inaugurà el 1930¹³⁷ i permeté augmentar considerablement la freqüència del pas de combois: pel 1947, travessaven cada dia per Manuel més de 60 trens.¹³⁸ La més que centenària estació de 'Manuel-l'Ènova', com s'anomena oficialment, prompte serà un mirador encarat a la 'via verda' de l'antiga ferrovia: es planeja desviar el trànsit ferroviari per l'Ènova, després que comence a funcionar pel poble veí el trànsit de trens d'Alta Velocitat Espanyola (AVE).

¹³⁵ AGUILAR, Inmaculada – VIDAL, Javier (coord.), *150 Años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana, 1852-2002*, Consellera d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València, 2002.

¹³⁶ ADPV, E.14.2, Caixa 22, exp. 464; E.6.1, Caixa 2, exp. 21.

¹³⁷ NAVARRO, J.-L., *La Poble Llarga...*, p. 439.

¹³⁸ MANUEL, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

L'estació de tren de Manuel, l'any 1919

Celebració dels 125 anys del ferrocarril, 1979

La via del tren, al seu pas per Manuel

1. Geografia. La porta de la Ribera

L'impacte de les obres de traçat del tren d'alta velocitat, AVE (any 2006)

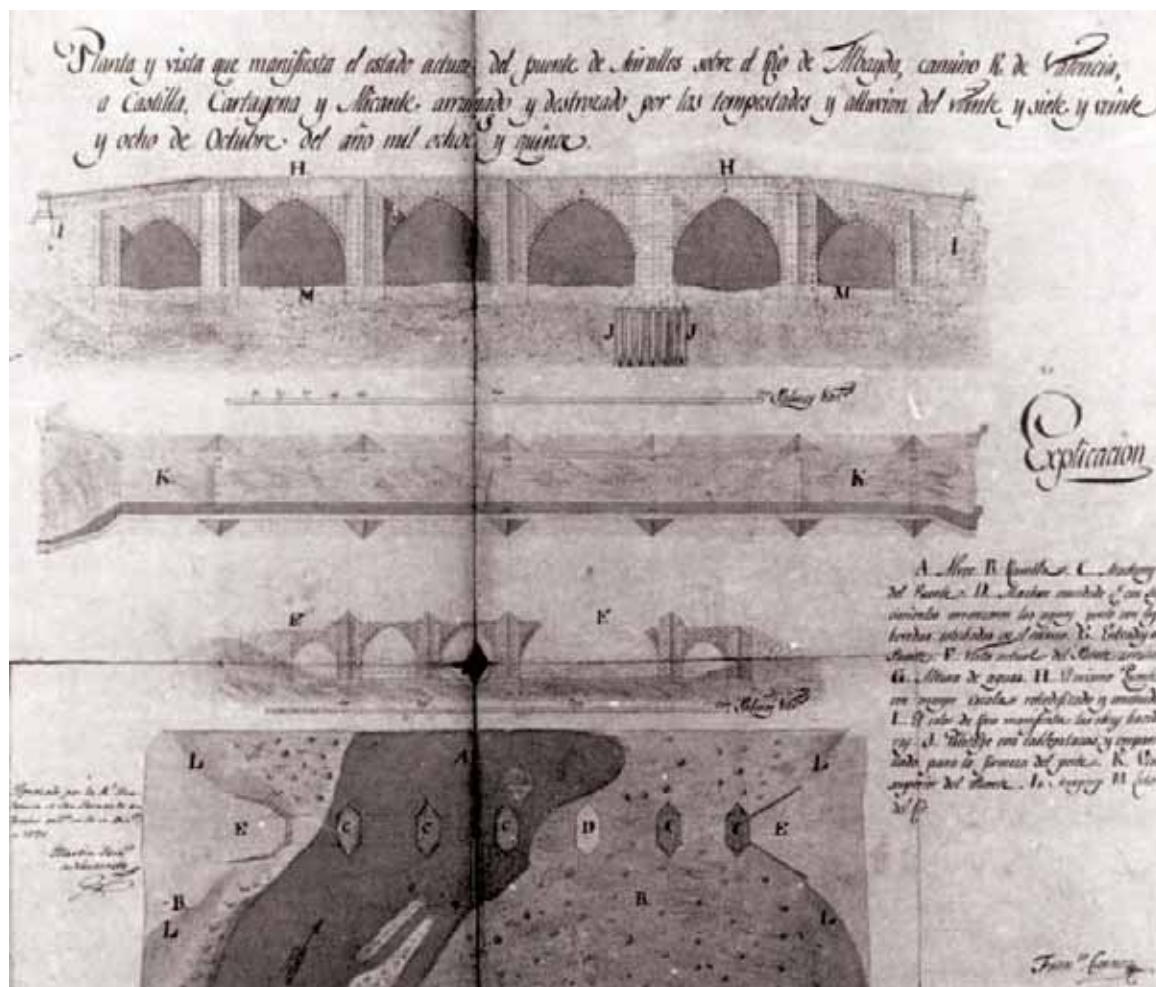
Una cosa tan senzilla com passar el riu

El riu d'Albaida ha sigut per als habitants del país, des de sempre, un obstacle i un repte. Aparentment, l'obstacle fluvial és fàcil de superar, ja que no sol dur més de 4 o 5 m³ per segon, a través d'una rambla ben ampla i de bon peany. Això no obstant, amb anterioritat a la construcció del pantà de Bellús (1996) les convulses riuades de tardor o primavera posaven a prova la resistència de tota sort de pilars, per grossos i ben assentats que foren. Com adés comentàvem, els romans feien passar la Via Augusta pel Clot del Gallinero. Pararen allí un enllosat susceptible de suportar ponts efímers, que serien abatuts —ara i adés— per les virulentes embranzides d'aigua tèrbola que s'esdevenen amb una freqüència de retorn de 25 anys aproximadament.

En època medieval, pont que feien, pont que desapareixeria al cap de pocs anys. Fins que, allà per l'any 1648 s'alçà una sòlida construcció de carreus de pedra que s'anomenava el pont de Miralles¹³⁹ o de la Viuda. Segons un alçat il·lustratiu i una descripció de l'any 1842,¹⁴⁰ aquest pont s'elevava sobre set pilars amb tallamar i

¹³⁹ Així figura en VALDÉS LEÓN, Pedro, *Ordenanzas generales para el gobierno político y económico de la ciudad de San Phelipe*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1750, p. 297.

¹⁴⁰ ADPV, E.14.2, Caixa 6, exp. 90; estudiat per SANCHIS DEUSA, Carmen, *Els ponts valencians antics*, Generalitat Valenciana, València, 1993, p. 107.

Disseny del pont de la Viuda (c. 1648) tret per l'arquitecte Francesc Cuenca el 1826 (Arxiu de la Diputació de València)

sis voltes apuntades, tot obrat de carreus de pedra. Sols eren de pedra i morter els ampits o baranes, tot i que estaven coronats per dues fileres de carreus ben carejats. La llargària d'estrep a estrep era de 78 vares o alnes forals valencianes (mesura de Xàtiva = 71,14 m); amb una calçada de 5 vares d'amplada (4,56 m), sense comptar andanes laterals i ampits. Dels sis arcs apuntats, els quatre centrals eren de major llum i reforç que els dels estreps: els del mig feien 10 vares de llum i 8 d'alçada (9,12 m i 7,30 m, respectivament), mentre que els dels costats amidaven 6,5 vares de llum i 6,25 vares d'alçada (5,93 m i 5,70 m, respectivament).

Durant el segle XVIII, els informadors del cartògraf Tomàs Lòpez (c. 1770-1780) feren descripció admirada i elogi d'aquest pont, per les seues bones *arcadas de piedra picada, de bastante magnitud, con sus medias lunas y arcos*.¹⁴¹ S'emplaçava al mateix indret que el també desaparegut pont de Fusta i, segons li contaren al viatger francès Jean-François Peyron (1748-1811), que travessà per ell l'any 1772, s'anomenava 'de la Viuda' per la raó següent:

¹⁴¹ CASTAÑEDA y ALCOVER, Vicente (ed.), *Relaciones topográficas e históricas del Reino de Valencia, hechas en el siglo XVIII a ruego de Don Tomás López*, Tipogr. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid, 1919-1924; citat per SANCHIS, C., *Els ponts valencians...*, p. 105.

1. Geografia. La porta de la Ribera

*A tres quarts de llegua d'aquella ciutat [Xàtiva], hom travessa per un pont anomenat 'de la Viuda': una mare que tingué la desgràcia de perdre el seu fill únic en les aigües del riu damunt el qual està construït, el féu alçar, a fi que cap altra mare no experimentés en l'esdevenidor tal dolor.*¹⁴²

El viatger francès A. Laborde també el nomena en la seua obra, publicada el 1808: *El pont de la Viuda, que hom troba a quatre llegües de València, porta un nom que excita la curiositat, i resulta difícil retindre les llàgrimes en oir la curiosa tradició de què és objecte.*¹⁴³ Tanmateix, la riuada del 27-28 d'octubre del 1815 trencà un dels 7 pilars amb tallamar i dos dels 6 arcs, de manera que la construcció restà inservible. L'any 1820 encara estava tallat el camí, per aquesta causa.¹⁴⁴ El 1826 se n'encarregà la reconstrucció a l'arquitecte de Xàtiva Francesc Cuenca, mestre de les obres de la Col·legiata, amb un pressupost de 6.944 pesos, que es pagaren per repartiment efectuat entre tots els pobles de la zona.¹⁴⁵ Acabada l'obra s'hi col·locà una inscripció commemorativa que ha sigut rescatada i col·locada fa poc en un dels pilars del pont de Fusta:

"Año 1827, / 19º del reynado del señor D. Fernando, / se reedificó este poste, con sus bóve[da]s laterales. / Se corrió la cadena para todos / y se compuso este puente a costa de los fondos / públicos de la ciudad de San Felipe / y de los pueblos de los tres partidos: del mismo nombre, Montesa y Cofrentes".

No obstant això, la barana estava per reparar el 1834. Quan els arquitectes de la Diputació de València s'hi desplaçaren per a fer l'informe pertinent, proposaren que fora demolit el vell pont i reemplaçat per un altre de nova factura. Ja estava el projecte a punt, l'any 1842, quan arribà la següent revinguda forta del riu. Arribava la trompada amb una mica de retard –28 anys després de la del 1815– però amb l'espenta suficient per a tornar a deixar el pont inservible. Segons el testimoni del 'Diccionari Geogràfic' de Pascual Madoz...

*...a cosa de un cuarto de legua de la confluencia del Cárnolas con el Albayda, y a menos de la mitad de la distancia del pueblo de Manuel, en el camino real de Játiva a Valencia, se encuentran las ruinas de un puente, vulgo 'de la Viuda', que era de piedra labrada, con seis arcos y siete postes, siendo su longitud de 200 pies por 14 de latitud y 30 de elevación. Y fue destruído en el aluvión de 1843, que le desquició dos arcos y un poste, dejándole inútil y sin esperanza de reedificación por ahora, pues ésta no bajaría de 20.000 duros. Los demás puentes que cruzan este río son de madera e insignificantes, y es vadeable en todas las estaciones del año, menos cuando hay avenidas.*¹⁴⁶

Els enginyers i constructors del ferrocarril del 1854, de València a Xàtiva, també menysprearen la força destructiva del riu d'Albaida: que, *quan en Albaida pixen, Alzira esguiten...* I, com era d'esperar, a la següent riuada, que fou la de Sant Carles del 1864 (21 anys després de la del 1843), el pont de ferro del tren quedà desmantellat. Així explicava el desastre un tècnic de l'època:

¹⁴² GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar Eds., Madrid, 1952, vol. 3, p. 754.

¹⁴³ Vegeu LABORDE, Alexandre de, *Itinerario descriptivo de las provincias de España (1808)*, trad. per J. VILLANUEVA, València, 1826 (2ª ed.); LABORDE, Alexandre de, *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, a cura d'O. VALLS i J. MASSOT, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1975.

¹⁴⁴ Segons l' *INFORME sobre las memorias acerca de caminos y canales de la provincia, recopiladas y presentadas por la Diputación*, Manuscrit inèdit de l'Arxiu de la Reial Societat Econòmica del País, C-66, V-Obres Públiques, núm. 8, València, 1820; citat per SANCHIS, C., *Els ponts valencians...*, p. 106.

¹⁴⁵ Segons SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva, Xàtiva, 1933-1935*, 4 vols.

¹⁴⁶ MADDOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario d'Espanya* (Madrid, 1847), vol. 1, p. 11, s. v. 'Albayda'.

El pont de Fusta, renovat el 1902

Allò que queda hui del pont de Fusta sobre el riu d'Albaida

En este kilómetro [el 438, Madrid-València] estaba el puente de Albaida, de ocho tramos de hierro, de 66 pies de ley cada uno, mantenidos sobre pilas y estribos de sillería. Éstos sufrieron algo, en especial los estribos. Pero todo el puente de hierro, que pesaba centenares de toneladas, fue destruído en cien pedazos, y arrastrados éstos a larguísimas distancias.¹⁴⁷

El pont fou reconstruït i continuà passant per damunt el tren. Pel que fa al pont del camí reial de Xàtiva a Alzira, quan aquest es convertí en carretera d'Alzira al port de l'Olleria (1873-1880), el pont de la Viuda continuava sent una ruïna. Damunt els seus fonaments, alçaren un pont pràctic de fusta, que s'emportà el riu per Sant Carles del 1884, és a dir, 20 anys després de la darrera riuada. La prefectura d'Obres Públiques, que manejava un estudi per a reedificar el vell pont, en novembre del 1884, setmanes després de la riuada, aconsellà a la Mesa de la Diputació que...

*...tratándose de ríos de avenidas torrenciales y de corta duración, debería desistir de la idea de construir puentes que resultaran de coste extraordinario, sustituyéndolos con badenes o pasos provisionales, que se adaptan muy bien a esta clase de ríos, que carecen de caudal continuo.*¹⁴⁸

El 1887 s'estudià la construcció d'un *badén* o pas per a la carretera, construït el 1890, a 50 metres per dalt del pont de la Viuda. Simultàniament, a 70 metres aigües avall del vell pont, els veïns de Manuel alçaren un altre pont de fusta fonamentat sobre argamassa, que s'emportaria la riuada de torn: en aquest cas, la del 1899, quinze anys després de l'última grossa. Els mateixos particulars que havien finançat el pontó demana-

¹⁴⁷ BOSCH y JULIÁ, Miguel, *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864, presentada al Ministerio de Fomento*, Imprenta Nacional, Madrid, 1866, p. 258.

¹⁴⁸ Citat per SANCHIS, C., *Els ponts valencians...*, p. 107.

1. Geografia. La porta de la Ribera

ren ajuda a la Diputació (1900) per a disposar d'un pont modern, definitiu i ferm.¹⁴⁹ I obtingueren resposta positiva: en setembre del 1900 es publicava l'obra en el butlletí provincial i l'11 d'abril del 1901 s'aprovava la concessió de l'obra a favor de Rafael Alba i uns altres socis, veïns de Manuel, per a alçar el pont i gestionar-lo durant els 70 anys subsegüents. L'obra del pont de Fusta, que costà 150.000

El pont de Ferro, amb el ferrocarril passant per damunt, l'any 1919

pessetes de l'època (i que reemplaçava el vell pont de la Viuda), s'executà en els anys 1901-1903, encara que la inauguració oficial tingué lloc el 17 de febrer del 1902.¹⁵⁰

El resultat fou un pont mixt, amb pilars de carreus de calcària blanca –que encara es conserven dempeus, tret d'un– i una estructura de fusta de 3 metres de calçada, suficient per al pas de vianants, cavalleries i carros. El pont de Fusta constava de dos estreps i set pilars de planta rectangular arredonida, que deixaven huit buits: els sis d'enmig, de 15 metres de llum, i els dos dels extrems, respectivament, de 9,30 i 13,10 m. Entre pilar i pilar s'allargaven dues jàssenes de fusta armades per dues bieles de fosa i un tirant de ferro, que sostenien les moltes biguetes o cabirons muntants al través. El paviment de fusta per on circulava el trànsit rodat, disposava de dues faixes de palastre (llanda de ferro), a manera de carril, per a evitar el desgast de la calçada.¹⁵¹

La concessió de la Diputació a Alba & Cia. incloïa el compromís dels concessionaris –que cobraven peatges a tothom, a manera de negoci– de reemplaçar la solera de fusta per una sòlida construcció de ferro, abans del 1923. Tanmateix, els gestors s'avançaren al termini previst i el 1909 demanaren permís per a efectuar la reforma. De tota manera, i encara que des del 1911 aquest fóra un 'pont de ferro', els manueles continuaren anomenant-lo 'el pont de Fusta', perquè el primer de ferro –el 'pont de Ferro' per antonomàsia– havia sigut el del tren. Arribats al 1920, el concessionari, Rafael Alba, es queixà que hi travessaven ja alguns automòbils i no podia cobrar-los el peatge o 'pontatge', legalment, ja que *al no existir en aquell entones [el 1902] los [vehículos] de automóviles, camiones, motocicletas, bicicletas y, en general, todos los que obedecen a fuerza motriz*, ni ell ni la Diputació podien haver previst aital novetat.

En febrer del 1921, doncs, se l'autoritzà a cobrar 5 cèntims de pesseta a cada ciclista, 60 cts. per travessar un cotxe de combustió d'hidrocarburs, i una tarifa variable per als camions, depenent de la càrrega que portaren.¹⁵² Tanmateix, l'any 1927, amb l'establiment d'un impost de matriculació per part de l'estat (la *patente nacional de automóviles*), el cobrament de peatges resultava il·legal. En compensació, el govern oferí als concessionaris del pont una subvenció anual, a manera d'indemnització pactada.¹⁵³

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 108.

¹⁵⁰ ADPV, E.14.2, Caixa 64, exp. 1.807; diari *Las Provincias*, València, núm. 12.959, any 1902.

¹⁵¹ *Ibidem*.

¹⁵² ADPV, E.14.1, Caixa 64, exp. 1.807.

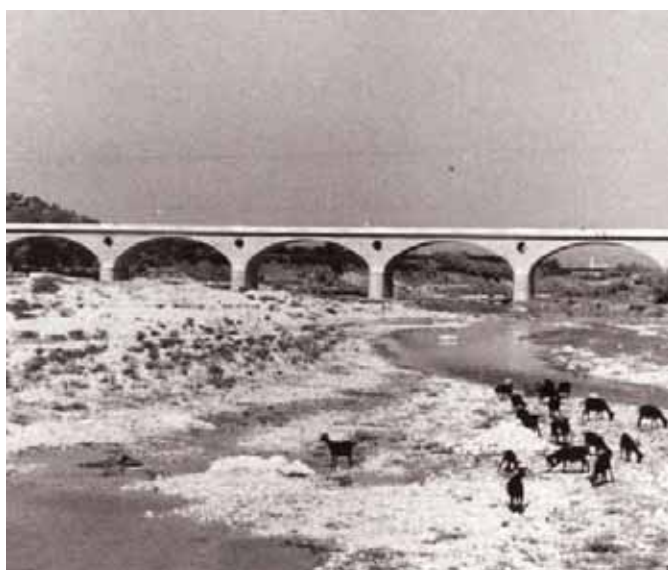
¹⁵³ ADPV, E.14.2, Caixa 69, doc. 1.933.

Dues perspectives del Pont Nou de la carretera de Xàtiva a Alzira, al paratge de les Salines

Tres perspectives del pont de Xàtiva, obra dens anys 1957-1960

Entre una cosa i l'altra, el riu d'Albaida havia tornat a sorprendre amb una riuada potent (el 1923, és a dir, 24 anys després de la del 1899), que embarrerà d'arbres el pont, derrocà dos pilars i s'emportà algunes bigues aigües avall. El 30 d'octubre del 1923 arribava a la Diputació l'informe de com el riu havia destruïdo tres tramos del puente metálico sobre el Río Albaida (...), habiendo desaparecido dos pilas. A l'any següent, 1924, es reconstruïren els tres trams afectats i el pont recuperà l'ús que havia tingut.¹⁵⁴ Perdurà aquest fins a l'any 1957, un altre any de riuades. Alesh-

¹⁵⁴ Ibídem.

1. Geografia. La porta de la Ribera

res fou desmantellat i se'l reemplaçà pels anomenats Pont de Xàtiva i Pont Nou de les Salines, producte del desviament per l'altra banda del riu de la carretera de Xàtiva a Alzira (1957-1960).¹⁵⁵

Un quart pont d'interés, planejat poc després de la riuada del 1923, fou l'anomenat 'pont dels Soldats' o 'de les Salines', que connectava el poble amb el campament militar del pla de les Salines. L'Ajuntament de Manuel, el 10 de juliol del 1925, n'acordà la construcció, i l'adjudicà —a títol de contractista— al coronel del Vé Regiment de Sapadors, Pablo Padilla Trillo. El pont, baixet i molt llarg —d'11 ulls de mig punt— fou construït, així les coses, comptant amb la col·laboració activa dels militars.¹⁵⁶ El 2 de febrer del 1926, l'oficialment denominat 'pont de Padilla' fou beneït pel rector de Manuel, mossén Pasqual Vidal, en presència del capità general de València, Ventura Fontán; el governador civil de la província, García Trejo, i el governador militar.¹⁵⁷ Les següents riuades grosses —la del 1957 i la del 1982— el llançarien a perdre; de tal manera que fou necessari construir sobre les seues runes una nova passarel·la, a manera de gual (1989-1991).¹⁵⁸ La calçada d'aquesta ha sigut reforçada i eixamplada a 12 metres l'any 2008. Pareix que dos mil anys d'experiència edilícia ens han portat a tornar al model de passarel·la ideat pels romans, per tal com és més pràctic i més 'eco-lògic'; més adient al caràcter convulsiu i impertinent que el riu d'Albaida sol demostrar de 25 en 25 anys.

Construcció del pont dels Soldats, per a passar de Manuel al campament de les Salines (1925)

Inauguració del pont dels Soldats, l'any 1926

¹⁵⁶ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinario), Manuel, 1947.

¹⁵⁷ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 183.

¹⁵⁸ OLLER, M., *Manuel (Menhuel)*..., p. 35.

I.2. EL POBLE: NOM, ORÍGENS I EVOLUCIÓ HISTÒRICA

L'alqueria d'en Manuel Sanç

Panoràmica aèria del nucli urbà, l'any 1995

Manuel, el nom del major dels pobles que constituïren en el segle XIX l'actual municipi, el pronunciaven [menuèl] o [maniwèl] els nostres avantpassats i predecessors dels segles XVIII al XX. En el primer cas, es produïa un tancament d'[a] en [e], similar al de *racó*, que sovint es pronunciàvem [rekó]. La variant de [maniwèl] s'explica per una d'aquelles diftongacions que solien donar-se en el valencià col·loquial d'antany: per exemple, dir [llawís] quan ens referim al nom propi de Lluís. El nostre Manuel dels Codonyats, de les Moreretes, dels Cucs (de Seda) o de l'Aigua, porta nom de persona. En principi, sembla ser un nom propi d'home, que algun rector del segle XVII, l'autor dels goigs antics en llaor de la Mare de Déu de la Misericòrdia, interpretà amb criteris bíblics: *Si Emanuel es hijo vuestro, / también lo es Manuel. / Virgen, vós rogado por él / y amparadle valerosa. / Rogad por el pecador, / Virgen misericordiosa.*¹⁵⁹ 'Emmanuel' (reduït a 'Manuel' en la nostra llengua) és el nom de pila de Jesús de Natzaret, i significa en hebreu 'Déu amb nosaltres'.

¹⁵⁹ APM, Llibre de fàbrica de l'església (1664-1798), f. 46, Transcripció del 1743, feta pel rector de Manuel, dels anomenats aleshores 'goigs vells', que es cantaven el dia de la Mare de Déu.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Quan arribaren els anys del nacionalcatolicisme, les autoritats pregonarien, en el programa festiu del centenari (1947): *No en balde lleva nuestro pueblo el nombre excelso de Manuel, que quiere decir 'Dios con nosotros'*.¹⁶⁰ Això no obstant, ja des de la primera del segle passat, circulava entre els erudits una altra possible explicació etimològica, la suggerida per l'arabista Julià Ribera (Carcaixent, 1858-La Pobla Llarga, 1934):

*Manuel es una palabra árabe que significa 'lugar por donde salen las aguas de un valle'. Sabido es que las aguas del valle de Játiva salen por un sitio que hemos llamado Manuel. Es decir, que un sustantivo genérico árabe, Manuel, se ha convertido en el nombre propio cristiano Manuel: ambos se parecen en el ruido, pero no en la significación.*¹⁶¹

El filòleg Manuel Sanchis Guarner donà per bona a mitjan segle XX aquesta explicació i la posà d'exemple en els seus treballs divulgatius; de la mateixa manera que ho féu el cronista de Manuel Peregrín Llorens Raga, a partir de la dècada del 1980.¹⁶² Ara bé, el mateix Llorens havia dubtat del raonament de Ribera, en la seua història local de Manuel (mecanoscrit del 1970), on argumentava que 'Manuel' devia ser el nom o llinatge d'algun senyor medieval. Recolzava aquest argument en el fet que, en el terme medieval de Xàtiva, tot eren noms i cognoms de cavallers de la ciutat, aplicats a les alqueries que posseïen: Fenollet, Cerdà, Rotglà, Torrella, etc. I tot seguit es pregunta: *¿Cómo se explica que su primer poseedor [de Manuel] o sus inmediatos sucesores en el señorío, prefirieran imponerle un nombre arábigo, en vez de designarlo con su propio patronímico, como era norma ya consagrada en aquellos tiempos?*¹⁶³

Comsevulla que fóra, la versió àrab de *Manuel* i les aigües, passà de Ribera a l'arabista Jaime Oliver Asín, que la inclogué en la seua recopilació de topònims àrabs, publicada el 1944.¹⁶⁴ D'ací, en els anys cinquanta, passà al *Diccionari català-valencià-balear* d'Alcover-Moll, que és d'on arrellegà l'exemple Sanchis Guarner. El 1982, l'arabista Carme Barceló, que no trobà cap ètim àrab que justificara la versió de Ribera, no inclogué 'Manuel' entre els topònims valencians d'origen àrab.¹⁶⁵ Més explícita fou la postura de l'eminent romanista català Joan Coromines, que no trobava cap justificació per a l'explicació del *lugar por donde salen las aguas*, en la seua monumental obra titulada *Onomasticon Cataloniae* (1996):

¹⁶⁰ BASES de nuestra grandeza, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

¹⁶¹ RIBERA y TARRAGÓ, Julián, *Disertaciones y opúsculos [1887-1927]*, Tipogr. de Estandislaio Mestre, Madrid, 1928, vol. 2, p. 357.

¹⁶² LLORENS RAGA, Peregrín, El nom del nostre poble, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 6-7.

¹⁶³ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 27.

¹⁶⁴ ASÍN PALACIOS, Miguel, *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid, 1944. En realitat, l'autor de l'obra era el seu nebot, el també arabista Jaime Oliver Asín.

¹⁶⁵ BARCELÓ TORRES, Carme, *Toponimia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva, 1982.

El fet és que és desconegut tal nom àrab [manuel]. Conclusió que s'imposa, per l'absència en totes les fonts de la lexicologia àrabiga i dels seus dialectes hispànics i africans, recercades pertinàçment durant molts anys. La definició de Ribera vol ser una descripció de l'emplaçament geogràfic del poble. Si la nota de Ribera hagués estat més explícita i argumentada; però ai! que aqueixes notícules del mestre, semblen totes arreplegades ràpidament.¹⁶⁶

La Sèquia Comuna i els pobles de Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat i Sanç, en un plànol del 1730 (Arxiu del Regne de València)

És voler dir que Ribera s'havia tret la hipòtesi de la mànega, basant-se en el pas del riu d'Albaida per l'estret de Manuel, i en el fet que *mâ'*, en àrab, vol dir "aigua", i es pronuncià [mé'] dialectalment. Ara bé, regirant tots els diccionaris d'àrab hispànic i dialectal, no hi havia cap terme que significara "eixida d'aigües" o que justificara l'aparent elucubració de l'arabista.

Així estaven les coses, en el camp esvarós de la filologia, quan vingueren a donar llum —com sol passar moltes voltes— els historiadors i els documents històrics. Resulta que Manuel

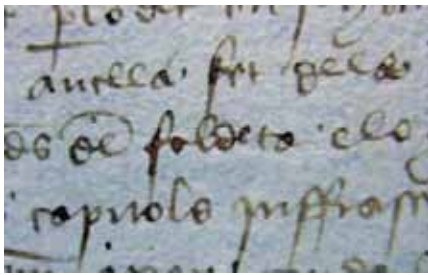
era, com sospitàvem, el nom d'un dels propietaris senyors cristians que posseïren l'alqueria medieval de la placeta de Sant Gil. Aquest senyor no era altre que Manuel Sanç (segle XV), fill d'un llaurador ric de l'Ènova dels Cristians, anomenat Ramon Sanç (segle XIV), que donaria nom a l'alqueria i les terres d'en Sanç. Un altre veí de Ramon, anomenat Guillem Faldeta, donaria nom a l'alqueria i terres d'en Faldeta.¹⁶⁷ I així succeïa amb quasi totes les alqueries del terme de Xàtiva, que responien a llinatges de cavallers, ciutadans i llauradors benestants, resident a ciutat i als 'llocs' cristians del terme, com ara l'anomenada *alqueria major* d'Ènova. (l'Ènova actual).

Així les coses, les *alqueries menors* d'Ènova, com era la de Manuel, es coneixien pel nom o llinatge dels seus propietaris: l'alqueria d'en Manuel, l'alqueria d'en Faldeta, l'alqueria d'en Torreta, l'alqueria de l'Abat de Sant Bernat de Rascanya i l'alqueria d'en Sanç. Així es desprén de la lectura dels pocs quaderns del morabatí —impost monetari, cobrat de 7 en 7 anys— que ens han aplegat, dels segles XIV i XV. També aclareixen una mica la toponímia medieval de la zona les anotacions dels quaderns de la batlia reial de Xàtiva.

¹⁶⁶ COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995, vol. 5, ps. 177-179.

¹⁶⁷ CÁRCEL, Ma. Milagros — BOSCA, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV)*, Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996, p. 334.

1. Geografia. La porta de la Ribera

L'alqueria d'en Faldeta, en un document del 1431 (Arxiu de Protocols del Patriarca, València)

Croquis de Manuel amb la Séquia Comuna per dins del poble (segle XIX)

En una d'aquestes llibretes de la batlia, la dels comptes de l'any 1406, apareix esmentat un moro anomenat Roger, sarraí de l'alqueria de l'honorable en Manuel Sanç, en loch e per Cílim 'el Gordo', sarraí de l'alqueria de l'honorable en Guillem Faldeta.¹⁶⁸ En el mateix quadern figura l'alqueria propera d'en Bernat Sanç, que seria el poble de 'Sanç', integrat en l'actual municipi de l'Ènova. Així les coses, els dos Sanç —Manuel i Bernat; segurament, germans i hereus de Ramon Sanç— posseïen dues alqueries o 'dues Ènoves' ben pròximes. A una, se li quedaria després el nom de 'Sanç', per antonomàsia, i a l'altra, el de 'Manuel', en referència a l'honorable en Manuel Sanç. El tractament planer d'honorable ens indica que el propietari no era cap cavaller ni donzell, ni notari ni capellà. Simplement devia ser un dels llauradors rics de la 'pobla' cristiana de l'Ènova dels Cristians, que compraven i venien —ells entre ells¹⁶⁹— les diferents alqueries del pla d'Ènova; fins que, a poc a poc, aquestes foren apropiades per ordres monàstics (l'Abat), cavallers i barons, per a transformar-les en xicotetes senyories territorials: fonts de renda feudal.

En el llistat del morabatí de l'any 1421 es parla de l'alqueria d'en Lluís Ferrer, que solia ser de Manuel Sanç, i que estava vora Roseta, ja que Roseta és la següent del llistat.¹⁷⁰ Es tracta, sens dubte, de l'alqueria d'en Manuel. I, encara que durant el segle XV canviara de nom i de llinatge, cap al 1470 continuava coneixent-se amb el nom de 'Manuel' (morabatí del 1469¹⁷¹), que és el que se li quedaria en el segle XVI, tot i ser propietat dels Ferrer i, en acabant, dels Tallada. Aquesta és —ben senzilla del tot— l'explicació del quan, el com i el perquè del nom de Manuel.

¹⁶⁸ ARV, Mestre Racional, 3.015, f. 123, citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (p. 445).

¹⁶⁹ L'alqueria d'en Faldeta, per exemple, havia pertangut pel 1348 a un tal Berenguer Sanç, que potser fóra l'avi del Manuel Sanç de Manuel (ARV, Reial Justícia, 796; *ibídem*, p. 445).

¹⁷⁰ Vegeu GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Hábitat rural mudéjar y penetración del capital urbano en la huerta de Xàtiva a finales de la Edad Media, dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 1993, ps. 789-802.

¹⁷¹ ARV, Mestre Racional, 10.876, f. 20; citat per VENTURA, A., Alguns topònims de l'Horta..., p. 444.

A mitjan segle XVI, el cronista Martí de Vicianà, enumerava com a pobles de 'les Ènoves', l'Ènova dels Cristians, Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç, el Tossalet, Berfull i Rafelguaraf.¹⁷² I en cert document del 1593 llegim el nom de l'Ènova dels Cristians Vells, per a diferenciar-la de la resta d'Ènoves, que eren poblades de moriscos o 'cristians nous'.¹⁷³ Pel que fa a Manuel, continuaria denominant-se tal qual –en valencià i castellà– durant els segles XVI al XX, amb alguna curiosa excepció: l'enginyer britànic James Beatty, que delineà el 1850 els plànols del traçat del ferrocarril de València a Xàtiva (construït en els anys 1851-1854), escrigué el nom del poble com 'Manwel', com si es tractara d'un comtat qualsevol de l'Anglaterra victoriana.¹⁷⁴

Els orígens de Manuel: el temps dels moros

L'alqueria de Manuel, vinculada al privilegiat regadiu de les Foies i la séquia de la Parada, devia ser una de les alqueries àrabs més antigues de la zona; segurament, anterior al traçat de la Séquia Comuna, de la qual es trobava un tant apartada. En temps d'al-Àndalus, no passaria de ser aquest un poblat minúscul (*al-qarya*) de deu o dotze cases de llauradors, que compartia l'horta de les Foies amb l'alqueria veïna de Roseta. La primera menció documental de l'alqueria de Manuel data del 1373: s'anomenava aleshores *alqueria d'en Vincent Valls*, i només hi residien 7 famílies de colons; una xifra molt minsa, si tenim en compte les 25 cases habitades de l'alqueria veïna de Reseta (Roseta), que era propietat dels hereus d'en Berenguer Fluvià. El despoblament fortuït de Roseta, per causa de la pesta bubònica del 1475, beneficiaria el futur Manuel, fins al punt de convertir-lo en una de les alqueries més poblades de les Ènoves. En el mateix morabatí del 1373, apareixen esmentades l'alqueria d'en Francesc Ferrer (Faldeta), amb 18 cases; la d'en Fluvià (Torreta), amb 6 famílies; l'alqueria de l'Abat, amb 15; la de Bernat Sanç, amb 12 colons musulmans, i, a continuació, el 'lloc' o alqueria major de l'Ènova, amb 95 cases de cristians.

Entre Manuel i Faldeta, a més a més, es trobava l'anomenat hostal d'Ènova (futur hostal de Manuel), que afrontava pel 1491 "amb cases de veïns del dit lloc de Faldeta, amb la carnisseria i la ferreria, i unes altres cases del dit lloc de Manuel, situades a aquesta banda de la séquia de l'Ènova i del pont; amb el dit lloc de Faldeta; amb la serra, i amb la senda per on es va a les Eres de Faldeta, i amb el camí públic de València".¹⁷⁵ Al voltant de l'hostal, cap al 1421, s'havia format un poblat anomenat l'Alqueria Sobirana d'Ènova, que estava habitat per 11 famílies de cristians;¹⁷⁶ entre elles, la de l'hostaler, el carnisser i el ferrer del camí reial. Aquesta agrupació de cases s'alineava entre el carrer de la Font i la Plaça actuals, vora Faldeta, a l'altra banda de la séquia i del pont per on es travessava la séquia per a accedir de Faldeta a Manuel. Les pestes del segle XV farien que quedara abandonada pels cristians l'efímera alqueria sobirana, i s'annexara en el segle XVI a Manuel d'en Tallada.

El Manuel primigeni, el de la placeta de Sant Gil (alqueria d'en Lluís Ferrer, que solia ser d'en Manuel Sanç), comptava amb 10 cases de moros el 1421, tancades per una cercavila i un sol portal. A Faldeta hi

¹⁷² VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972, vol. 3, p. 330.

¹⁷³ APPV, Protocols de Jaume Martín, núm. 26.594, 1593, març 12.

¹⁷⁴ MANWELL of the Quinces, dins *La Bellota*, 18, Manuel, 1999, p. 20.

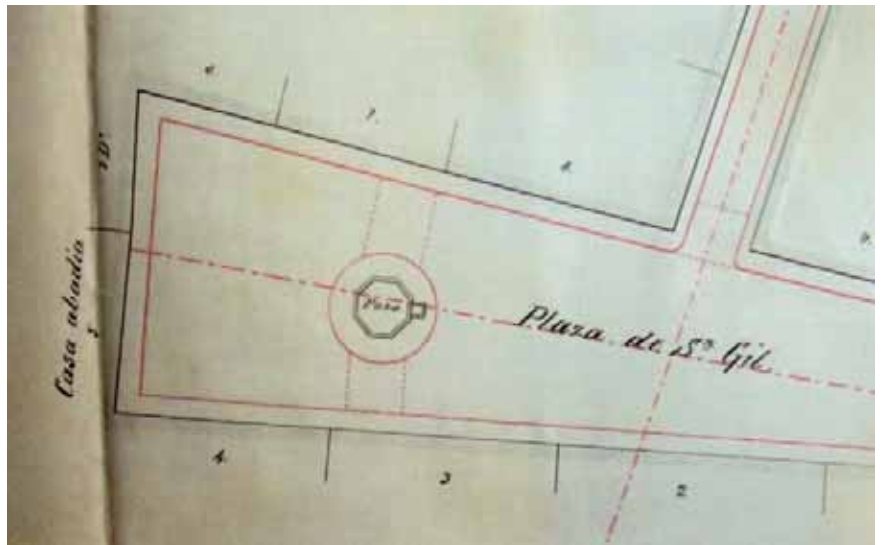
¹⁷⁵ ARV, Manaments i empires, any 1659, vol. 3, mà 30a., fs. 26v-30: *...prout confrontatur cum domibus vicinorum dicti loci de Faldeta, cum carniceria et ferreria, et aliis domibus dicti loci de Manuel, sitis citra cequiam de Ènova et pontem, cum dicto loco de Faldeta, cum montanea et semita per quam tenditur a les heres de Faldeta, et cum camino publico de Valentia...*; document 4 de l'apèndix.

¹⁷⁶ ARV, Mestre Racional, 11.780; morabatí del 1421.

1. Geografia. La porta de la Ribera

havia 15 cases de musulmans i 2 de cristians; a Torreta, 4 de moros, i a l'Abat, 18 de moros i una de cristians: la del guardià de l'horta.

Un segle després, segons una descripció del 1527, a l'Ènova dels Cristians –molt decaiguda– només vivien 20 famílies de valencians. La resta de pobles continuaven sent de moriscos: a Sanç, situat a *un tret e mig de ballesta de Ènova*, hi residien 33 famílies de moriscos; a l'Abat, 15 o 16, *junt ab Torreta, hun carrer enmig*; a Torreta, 14 més, *junt ab Faldeta, a un tret de pedra*, i a Faldeta, 24 famílies morisques, *junt ab Manuel, entre la parrochial y Manuel*, i 30 cases a Manuel. Observeu que, quan s'obligà els musulmans a convertir-se al cristianisme (1525), s'elegí per església parroquial la mesquita de Faldeta (localitzable mirant cap a Torreta), per estar més centrada. Per això situa el descriptor –que era un frare inquisidor– les cases de Faldeta entre 'la parroquia' i Manuel. Poc després, la seu de la parròquia es traslladaria a la mesquita de Manuel –Sant Gil– i l'oratori moresc de Faldeta quedaria en l'oblit.¹⁷⁷

La placeta de Sant Gil, nucli primigeni de Manuel, data del segle XV. Plànol de l'Arxiu Municipal, de l'any 1899, on figura la localització de l'antic pou públic

Un fort creixement de Manuel s'havia produït entre la crisi epidèmica de Roseta (1475) i l'any 1493, quan Manuel comptava ja amb 30 cases: les 10 originals de la placeta de San Gil, i 20 més repartides entre l'actual plaça de l'Església i l'altra banda de la séquia i el pont: al costat de l'Hostal.¹⁷⁸ La xifra de famílies de vassalls de Manuel augmentaria a 47 el 1505 i 48 el 1510 (11 més a Faldeta, 15 a Torreta i 11 a l'Abat),¹⁷⁹ però les seqüeles dels saqueigs perpetrats durant la Guerra de la Germania (1519-1522)¹⁸⁰ reduïren de nou a 30, com s'ha vist, la xifra de famílies residents a Manuel. Segons el cens de l'any 1510, aquests eren els noms dels habitants de les alqueries de l'actual Manuel:

La alqueria de l'Abbat de Sant Bernat

Àzmet Marfol, Ubaydal Salanxí, Àzmet Çuleymén, la viuda de Çatdon Alasdrach, Àzmet Morit, Àxir Cadello, Maymat Cadello, Çaat Carpez, Palluix Alambrat, Bàrbera (viuda), Maymat Morit.

¹⁷⁷ SALVÀ y BALLESTER, Adolfo, Los moriscos valencianos en 1527 y 1528, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castelló de la Plana, 1935, ps. 363-376 (p. 376).

¹⁷⁸ ARV, Mestre Racional, 10.879: Faldeta comptava amb 15 cases, Torreta amb 10 i l'Abat amb 7.

¹⁷⁹ GARCIA, Ricard – CISCAR, Eugeni, *Moriscos i agermanats*, 3 i 4, València, 1974, p. 38.

¹⁸⁰ TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaúri, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera* (Benifaïó, 2002), Benifaïó, 2004, ps. 137-161.

La Torreta

Palluix Alasdrach 'Bubo', la viuda de Barbut, Cílim Barber, Xarxota, Çaat Lírida, lo alfaquí Xéhep, Ubàquer Dardaní, Palluix Alambrat, lo fill de Noçayta, Bayot, Abraham Negrit, Cedèlia (viuda), Marzol, Mahomat Satot (vell), Alfaquí Cherbolí.

Faldeta

Abib Bruix, Àxer Rufa, Àyet Barbut, Àzmet Març, Maymat Negrit, Abraham Carpez, Maymat Satot, Alí Biarí, Çaat Barber, Àzmet Carpez, Çuleymén Carpez.

Manuel

Mestre Pere Martí [artesà cristià], mestre Joan lo ferrer [cristià]; en Alonoso Lòpez, hostaler [cristià]; Chamut, Quoquó Chiquet, Àxir Maymó, Chichén, Aheix, Burellet, Ubaydal Azén, Uzmén Alamí, Popí, Alí Vocayré, Mohares, Alasdrach, Çoaytat Tacany, Ubaydal Curt, Çaat Carpez, Àzmet Popí, Maymat Polit; Vocayta, àlies Torrentí; Morcí, Ceycef Ubeyt, Àzmet Curt, Àxir Polit, Umeyt Boryçó, la viuda Moeydí, Çaat Adreg, Alí Mayorí, Barrí, Àzmet Vocayré, Moadran, Palluix Adreig, la viuda Morruní, Marcet, Morisch Adreig, Tancani lo Vell, Maymat Curt, Àzmet Baroní, Gordo, Vayo, En Nadal (cristià), Çoaytat Polit, Ucey Vocayré, Pachonet, lo alfaquí Carcufo, Çuleymén Albert, lo alfaquí Mede.¹⁸¹

El Carrer Nou data de l'època morisca (segle XVI). En la foto, encara era de terrer, sense paviment

El Carrer Major: un espai urbà del 1500, en una foto de la dècada del 1960

Assolida la pau, tornarien els bons temps: 44 cases a Manuel, 20 a Faldeta, 12 a Torreta i 15 a l'Abat (1535).¹⁸² A mitjan segle XVI, la població es mantingué relativament estancada: 47 cases a

¹⁸¹ VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, 2002, ps. 532-533.

¹⁸² ARV, Mestre Racional, 10.888.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Manuel, 26 a Faldeta, 12 a Torreta i 11 a l'Abat (1572).¹⁸³ Vindria aleshores una nova fase d'expansió, afavorida per l'extensió de l'arrossar –aliment bàsic molt nutritiu– i l'elevada natalitat morisca. Així, l'any 1602 hi havia 52 famílies a Manuel, 33 a Faldeta, 13 a Torreta i 16 a l'Abat, però el 1609 ja se'n comptaven, respectivament, 66, 67, 20 i 21, és a dir, un total de 174 famílies, uns 800 habitants, que foren expulsats al Magrib, per decret de la Monarquia Catòlica de Madrid, el mateix any 1609.¹⁸⁴

La placeta de Marco, a Torreta, amb els horts de tarongers al fons (urbanitzada el 2006)

De la carta pobla a l'actualitat

Els 43 pobladors valencians del 1610,¹⁸⁵ cristians vells, beneficiaris de cases i terres abandonades per l'expulsió dels moriscos (1609), es trobaren amb un poble de 43 cases distribuïdes entre la plaça de Sant Gil o 'de l'Església' (8 habitatges), el Carrer Nou (16 cases) i el Carrer Major (l'actual plaça de l'Església, 19 cases).¹⁸⁶ Totes elles formaven un clos tancat per dos portals i una cercavila o 'muralla': en la carta pobla del 1610 es fa referència a la conservació de *los portals, portes y murallas de dit lloch*. A la plaça de Sant Gil es trobaven el pou públic (el pou d'Allà Dins), la casa de la Senyoria (la del pintor Estruch); la mesquita, transformada l'any 1535 en església de Sant Gil; el fossar del costat, i el pati d'ablucions, convertit en casa abadia i hort del rector, plantat de moreres. Fora del clos de Manuel, hi havia algunes botigues i obradors –ferreria, carnisseria, etc.– arrimats al camí reial (c/ de la Font), i alineats entre l'hostal d'Ènova o de Manuel (el Banc de València) i l'actual plaça del Sol.

El 29 de juny del 1621, el rector Narcís Gallart, per disposició de la comtessa de Castellar, senyora de Manuel, beneí el fossar del costat de Sant Gil (que estaria en ús fins al 1695), *el qual sementerio está y confronta en las espaldas del cabo del altar. Éntrese por la Calle Nueva; una cruz en medio, circunda de piedras. Parte por dicho fundamento en casa de Joaquín Hernández*.¹⁸⁷ Més enllà de Manuel, on quedaven 35 famílies

¹⁸³ LAPEYRE, Henri, *Geografía de la España morisca*, Diputació de València, València, 1986, p. 51.

¹⁸⁴ *Ibidem*, ps. 51-53.

¹⁸⁵ Document 8 de l'apèndix.

¹⁸⁶ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, ps. 18-19.

¹⁸⁷ APM, *Quinque Libri* del 1620-1656, anotació del 1621, juny 29.

El carrer de l'Abat

el 1626, es trobaven els pobles de Faldeta (13 cases), Torreta (13 més) i l'Abat (8 cases).¹⁸⁸ El poblat més separat era el de l'Abat, accessible des de Torreta per un curt 'camí de l'Abat', que estava decorat per un peiró o creu de terme: l'anomenada creu de l'Abat.¹⁸⁹ Les construccions d'aquestes alqueries s'arregleraven entre el camí de Manuel a l'Ènova i la Séquia Comuna d'Ènova, i obrien portelles a les captarres, per on eixien a llavar i escurar les mestresses, als diferents llavadors que n'hi havia, la majoria dels quals encara es conserven. Per a beure, es preferia l'aigua dels desapareguts pous de Sant Gil, ja mencionat;¹⁹⁰ de davant l'Hostal (actual c/ de la Font); de Faldeta, a l'actual plaça del Sol, i de Torreta, vora la casa senyorial d'aquest poble.

El pou del 'Volador' (mecanisme eòlic), emplaçat al barri 'de la Serra', data ja del segle passat.

Quan el cavaller francès Des Essarts travessà per Manuel, l'any 1659, el descrigué lacònicament com *un poble separat d'un altre [Faldeta] per un riuat [la séquia]*.¹⁹¹ La crisi del segle XVII —sequeres, paludisme, pesta del 1648, etc.— deixarien aquells llogarets en estat de decadència: 29 famílies a Manuel, el 1679; 13 a Faldeta, 14 a Torreta i 11 a l'Abat.¹⁹² Ja des del primer moment, molts dels pobladors del 1610 degueren abandonar les terres, decebuts, i serien reemplaçats després per uns altres. Això explica que, dels 39 llinatges de la carta pobla de Manuel, solament 4 (Gòmez, Navarro, Pèrez i Sanchis), aconseguiren arrelar i perpetuar-se fins als nostres dies. D'altra banda, l'heterogènia de llinatges dels manuelers del segle passat es deu al ball demogràfic del poble: emigracions i immigracions en els segles XVII-XX. El moviment estigué afavorit per ser aquest un poble de camí, una localitat exògama, oberta i hospitalària; receptora, així mateix, de molts jornalers 'muntanyesos' (de la Vall d'Albaida i el Comtat) que venien a plantar i a segar l'arròs tots els anys.

La fam i el desordre de la Guerra de Successió, en el transcurs de la qual Manuel seria saquejat brutalment (1706), interrompien circumstancialment una llarga fase d'expansió demogràfica i econòmica, que s'allargà entre el 1680 i el 1790 aproximadament. Pel 1768-1780, Manuel comptaria ja amb 60 cases el 1768, i 273 habitants; 50 cases i 163 hb a Faldeta; 30 cases i 59 hb a Torreta, i 25 cases i 63 a l'Abat (558

¹⁸⁸ AHMX, Llibre I.101, Impost de 'menjadors' de l'any 1626.

¹⁸⁹ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 16.

¹⁹⁰ Aquest és el més recordat, perquè els joves iniciaven allí el festeig, a boqueta de nit, aprofitant que les fadrines hi anaven carregades amb cànters. Ja en el segle XX, hi instal·laren un motor, que posava en marxa tres vegades al dia la tia Emília 'la Pouera' (Emília Pèrez Gadea). Cfr. CORTÉS, C. — GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 56.

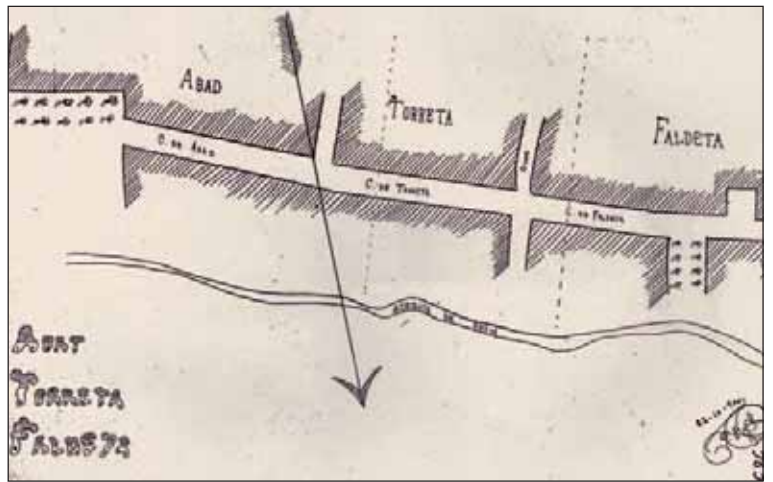
¹⁹¹ GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar Eds., Madrid, 1952, vol. 2, p. 691.

¹⁹² AHMX, Llibre I.101, Impost de 'menjadors' de l'any 1679.

1. Geografia. La porta de la Ribera

hb en conjunt).¹⁹³ Segons el Cens de Floridablanca, del 1787, les xifres eren: Manuel, 238 hb; Faldeta, 248 hb; Torreta, 76 hb, i l'Abat, 59 hb (621 habitants en total).¹⁹⁴

Ja en la primeria del segle XIX es consolidaria la successió de cases –com si fóra un sol poble– entre la plaça de Sant Gil i les cases de l'Abat. És allò que els geògrafs anomenen una 'conurbació agrària', fenomen típic de les hortes de València, la Ribera, la Costera o la Sfor.¹⁹⁵ I la unió de tots els pobles en un sol municipi de Manuel, proposada el 1823,¹⁹⁶ quallaria definitivament el 1836. La justificació era que tots ells –excepte l'Abat– formaven part d'uns sola parròquia; tenien escassa entitat, cadascun d'ells, per a sostenir sengles hisendes municipals viables, i –segons el 'Diccionari geogràfic' de Miñano, editat el 1826, *estos tres pueblos (Manuel, Faldeta i Torreta) están unidos, y forman una calle dividida por las respectivas salidas al campo*.¹⁹⁷ De la conjunció urbanística, doncs, a la unitat institucional, hi havia sols una passa. El poble més gros dels quatre, que era el de Manuel (84 caps de casa, 287 habitants el 1826) seria l'elegit per a denominar oficialment el nou municipi; mentre que la casa senyorial de Torrera aprofitaria de seu provisional de l'Ajuntament.¹⁹⁸

Croquis de l'Abat, Torreta i Faldeta, segons el pare Sucías, any 1900

Al voltant del 1840 se superaren, en conjunt, els 1.000 habitants: 197 famílies i 1.028 ànimes, segons el 'Diccionari geogràfic' de Madoz.¹⁹⁹ La distribució de les 241 cases del nucli per carrers, segons un document del 1850, era la següent: 15 a la plaça de Sant Gil, 18 a la plaça de la Constitució, 18 al Carrer Nou, 6 al Camí Provincial, 11 al carrer del Riu, 63 al carrer de la Font, 31 al de Sant Vicent, 27 al Carrer Major de Faldeta, 31 a Torreta i 16 a l'Abat. Fora del poble es localitzaven el molí de Roseta, portat pel moliner Baptista Estruch; el molí de la Volta, de la molinera Mariana Blasco; la casa de l'Administració de les Salines, on vivia l'administrador, Francesc Gòmez Orozco; la casa del Clot de Capoll, on vivia Josep Mahiques, i l'heretat de Cuesta, on residien l'estatger Francesc Alcamí i dos criats que tenia.²⁰⁰

¹⁹³ ARDIT, Manuel – BADENES, Miquel-Àngel – BERNAT, Joan-Serafi, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, Universitat Jaume I – Universitat de València, València, 2001, ps. 232-234; ESPINALT y GARCÍA, Bernardo, *Atlante español, o Descripción general de todo el Reyno de España*, t. VIII ("Descripción del Reyno de Valencia"), Impr. de Hilario Santos Alonso, Madrid, 1784-1786; reimpr. facsímil de la IVEI, València, 1988, vol. 2, ps. 82-83; CODINA, Juan (ed.), *Descripción geográfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos de Dn. Josef Castelló, de la Real Academia de la Historia (1783)*, Diputació de València, València, 2000, p. 190.

¹⁹⁴ CASTELLÓ TRAVER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978, ps. 270-274.

¹⁹⁵ LÓPEZ GÓMEZ, Antonio, *Conurbaciones agrarias de la Huerta de Valencia*, dins *Saitabi*, 12, València, 1962, ps. 231-237.

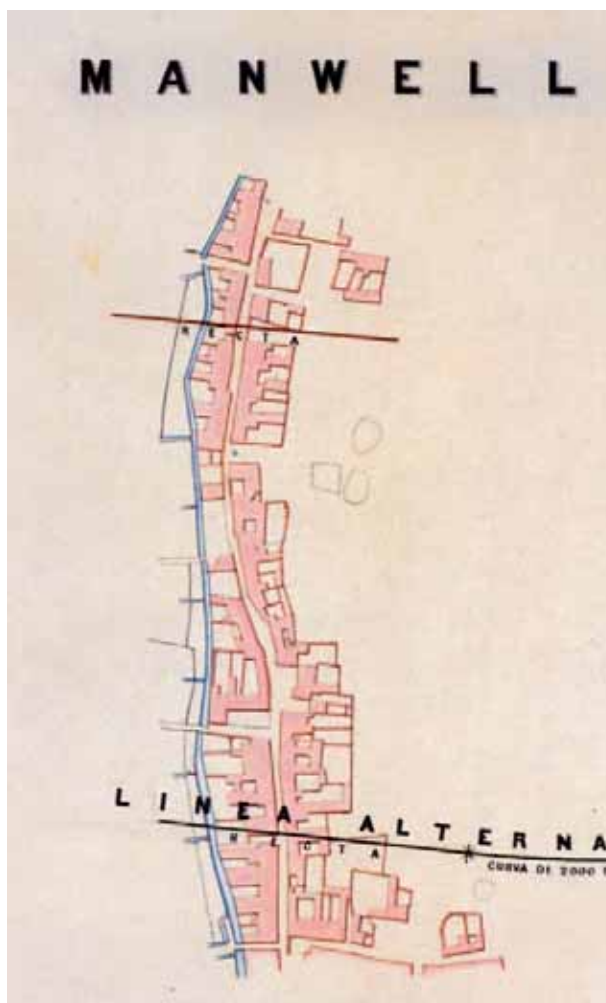
¹⁹⁶ SANCHIS TORREGROSA, Dionís, *Camí l'Abat. Breve historia*, dins *Manuel en festes*, 1980, s. p.

¹⁹⁷ MIÑANO, Sebastián de, *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Madrid, 1826, vol. 5, p. 396.

¹⁹⁸ TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Vallidigna, 1999, ps. 214-215.

¹⁹⁹ MADDOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario d'Espanya* (Madrid, 1847), vol. 2, p. 19, s. v. 'Manuel'.

²⁰⁰ AMM, Caixa 249, doc. 1.

Projecte del pas del ferrocarril per Manuel, any 1852 (Arxiu del Ministeri de Foment)

El tren, al seu pas pel nucli urbà de Manuel

En els anys 1851-1853, les obres del ferrocarril deixarien tallat en dos el nucli de població, com encara ho està hui: el tren travessava pel mig del poble de Faldeta, cosa que obligà a tombar alguna casa i a efectuar rebaixos en el raiguer de la Serra, enfront del carrer 'de la Mitja Galta'. Des del 1850, Joan Moreno Plaza, propietari ric de Manuel aveïnat a València, es dedicava a construir cases noves al carrer de la Font, que després llogava o venia a particulars. L'expansió demogràfica del municipi i l'aveïnament de nouvinguts forasters (1.412 habitants el 1860) justificaven les operacions d'especulació urbanística.²⁰¹

L'any 1862, Manuel comptava amb 271 cases en bon estat i una sols en ruïnes, habitades per 361 famílies; un hospital, 4 forns; 3 fàbriques d'algeps, calç i

²⁰¹ AMM, Actes de ple del 1829-1850, Acta de ple del 07.08.1850. En el cas de Joan Moreno, se'l premiaria dedicant el mateix carrer al seu nom, per haver donat algunes d'aquelles cases a l'hospital del poble.

1. Geografia. La porta de la Ribera

La plaça de la Riba (segle XIX)

rajola; 3 molins fariners i arrossers; església i abadia; 5 edificacions de l'estat, a les Salines, i una estació de ferrocarril.²⁰² Segons el cens del 1877, el municipi comptava amb 1.585 habitants. Aviat s'alcavonaria la Séquia Comuna, per darrere del carrer de la Font, mitjançant la construcció d'una volta de 4,74 m de llum (17 peus castellans), l'any 1883.²⁰³ Les dades oficials d'aquest últim any —remeses al 'Diccionari geogràfic' de Riera— indiquen que s'havien assolit ja els 1.900 habitants.²⁰⁴ La xifra era matisada pel metge del poble, l'any 1885, en l'informe que féu sobre l'epidèmia de còlera. Deia el facultatiu que els manuelers eren 1.600 ànimes, però que tots els anys, pels mesos de maig i setembre, se'n venien a viure al poble, per a treballar en els arrossars, 300 homes procedents de terres endins; sobretot 'muntanyesos' de la Vall d'Albaida.²⁰⁵ I, tanmateix, les dades del cens del 1887 ens donen la xifra de 1.888 habitants.

Alcavó del carrer de la Font, per a soterrar la Séquia Comuna al seu pas per Manuel (1883)

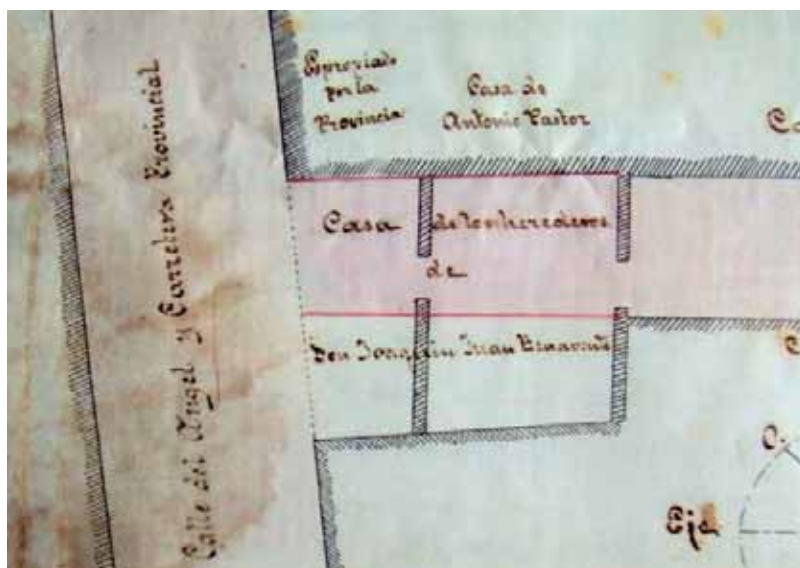
Pel 1897, el carrer de Joan Moreno ja comptava amb 99 cases, i el carrer de Sant Vicent, amb 45. El poble s'estenia cap a la Serra pels carrers del Monte (10 cases), el Desmonte (22), l'Estació (9), Sant Antoni

²⁰² AMM, Caixa 587, doc. 2; Caixa 99, doc. 1, Acta de ple del consistori del 12.II.1864.

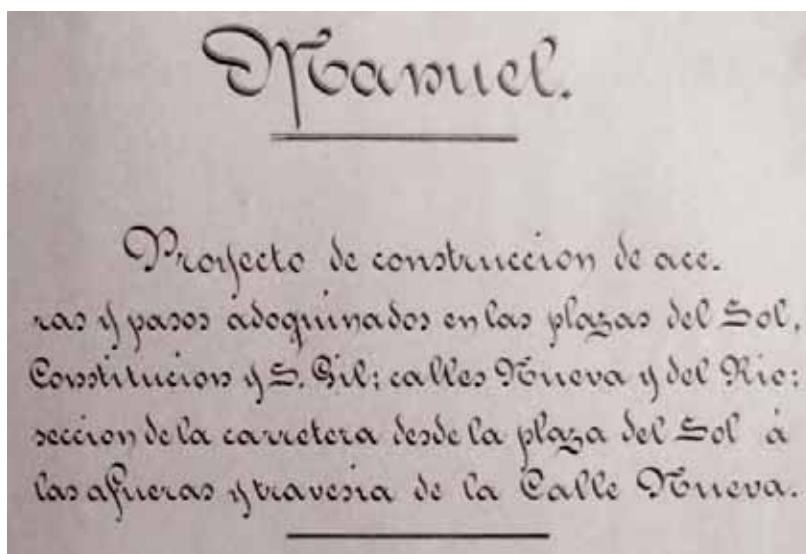
²⁰³ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947; CONDICIONS per a fer la bóveda. Document facilitat per Paco Benito 'Tirit', dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.

²⁰⁴ RIERA y SANS, Pablo (dir.), *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal... de España y sus posesiones en Ultramar*, Tipogr. del heredero de D. Pablo Riera, Barcelona, 1884, vol. 6, ps. 1.115-1.116.

²⁰⁵ AMM, Caixa 39, doc. 7.

Prolongació del Carrer Nou cap al carrer de l'Àngel, any 1884
(Arxiu Municipal de Manuel)

Projecte de pavimentació amb llambordes, de l'any 1899
(Arxiu Municipal de Manuel)

(5) i Valiente (6). Aleshores, la plaça del Verdura (11 cases i una fonda),²⁰⁶ lloc de trobada i mercat des del segle XVIII, seria objecte d'ambicioses reformes. Se la denominà plaça del Sol. Se la pavimentà amb llambordes; operació dirigida per l'arquitecte Lluís Terreres, que costà 16.271 pessetes (1899).²⁰⁷ Es col·locà al mig una columna de ferro (1902), que serviria de base per a la instal·lació d'un modern sistema d'il·luminació elèctrica. La llum d'aquell 'sol artificial' la generava la turbina del molí de Camilo l'advocat: el molí de la Riba,²⁰⁸ i la seua freqüentada replaça, que és un racó recaient a la mateixa plaça del Sol. De la mateixa reforma del 1902 daten els murets de carreus que tanquen l'espai públic de la plaça.²⁰⁹

Entre el 1900 (2.130 habitants) i el 1910 (2.427 hb) hi hagué una expansió trencada per la crisi dels anys deu i l'emigració laboral —a Barcelona i a França— de molts manuelers i manueleres (2.306 hb el 1920). A partir d'ací s'inicia una llarga fase de creixement moderat (2.444 hb el 1930, 2.626 hb el 1940, 2.781 hb el 1970) i una més recent, de retrocés industrial i crisi de l'agricultura: dels 2.714 hb del 1975, als 2.375 del 1990. En els anys noranta i la primera del segle XXI, la població manuelera s'ha mantingut estancada al voltant dels 2.400-2.500 habitants: 2.428 hb exactament, l'any 2003. Tanmateix, en els darrers anys s'han promogut nous

habitatges adossats i alguna finca, tirant cap al riu i cap a l'alt de Valiente,²¹⁰ i s'ha assentat al nucli històric una població estrangera, immigrada per raons de faena. La població estrangera representava ja l'any 2007 el

²⁰⁶ AMM, Caixa 525, doc. 5.

²⁰⁷ AMM, Caixa 51, doc. 1.

²⁰⁸ Conegut pel 1874 com el Molí Nou, propietat de Francesc Ramon i Josep Hèrcules: ADPV, E.14.2, Caixa 57, doc. 1563.

²⁰⁹ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947.

²¹⁰ Revista *La Bellota*, 24, Manuel, 2006, ps. 11-12.

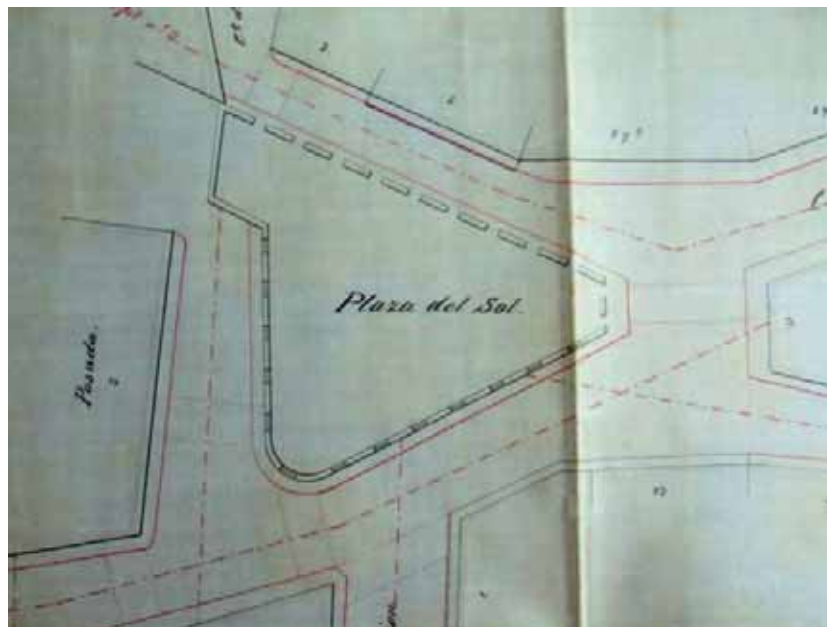
1. Geografia. La porta de la Ribera

La plaça del Sol en la dècada del 1960

El carrer de Joan Moreno, pavimentat amb llambordes

Remodelació de la plaça del Sol, segons el mateix projecte

7,2% de la població: 185 nous ciutadans o veïns, 84 d'ells oriünds de Romania. En virtut de tot això s'ha superat ràpidament la barrera dels 2.600 habitants.

La plaça del Sol

El mercat del dimecres, a la mateixa plaça

Pel que fa a l'urbanisme, 1930 s'havia re-duplicat la via del tren i el 1933 es construí la passarel·la per a comunicar la Serra amb la Plaça.²¹¹ Comptava Manuel amb més de 500 cases el 1947, distribuïdes per cinc places i tretze carrers. Aquestes augmentarien per la construcció durant el franquisme d'algunes agrupacions d'habitatges protegits, com ara les 23 cases barates dels carrers de l'Àngel i de Santa Anna (1959).²¹² Pel 1960 es comptaven 574 habitatges al poble, 18 en disseminat, i 51 edificis destinats a uns altres usos. S'havien estrenat feia poc les Escoles i la casa del metge, i el 1969 s'estrenaria el nou ajuntament, que reemplaçava el vell palau consistorial del segle XIX.

A partir del 1972, s'eixamplarien les escoles, s'asfaltarien els carrers, i es construiria el vell poliesportiu, absorbit en els darrers anys per l'expansió urbanística de Manuel cap al riu.²¹³ No obstant la proliferació d'habitatges moderns, predominen a Manuel les cases tradicionals, i el nomenclàtor urbà alterna els noms oficials amb les denominacions populars 'de tota la vida'. Així, el carrer de Bonavista és el 'de Dalt de la Serra'; el Desmonte, 'la Mitja Galta'; Joan Moreno, 'el de la Font'; Sé de Sapadors, 'carrer del Riu'; Sant Josep, 'la Vereda'; Sant Vicent, 'les Cases Altes'; al final de Sant Vicent, 'el carreró de la Muda'; Santa Anna, 'el del Cine'; Valiente, 'Darrere les Casetes';²¹⁴ Mestre Garrigues, 'el Carrer Nou'; Germans Climent, 'placeta de Borràs'; la plaça de Pasqual Vidal, antigament, 'de la Civila' o 'dels Civils' (la Guàrdia Civil); la de la Riba, antigament, 'del Molí', i la del Sol, abans, 'de les Verdures'.

²¹¹ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 102.

²¹² MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

²¹³ *Ibidem*.

²¹⁴ On s'assentaren, pel 1928-1930, els treballadors de la 'via doble'.

1. Geografia. La porta de la Ribera

Colla de xiquets a les Salines

Perforant el Pou Nou

2. HISTÒRIA

Dels ibers a la societat global

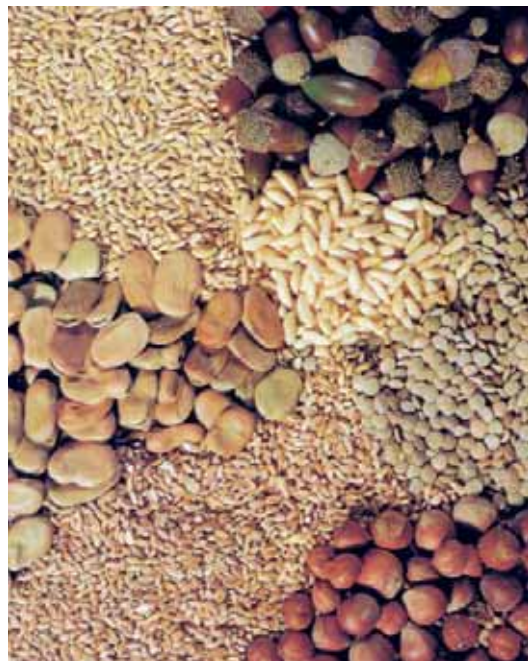

2.1. ELS IBERS, ELS ROMANS I LA SOCIETAT ISLÀMICA

En un principi, al nostre paratge més immediat, tot era erm i tot era bosc. El pla de les Ènoves, ara fa dos-cents mil anys, era un espai sense límits dins una terra verge poblada de vegetals intactes. Els animals hi campaven a gust i funcionaven segons els ho indicaven els instints i les lleis de la natura. Encara que tot havia de canviar, per causa de l'evolució natural. L'arribada d'uns intel·ligents mamífers de dues cames, primats evolucionats, hauria de transformar per a sempre la faç de la comarca. Ells, els homínids *neanderthal*, se suposa que eren suficientment intel·ligents per a comunicar-se per signes, parar emboscades als animals que desitjaven consumir i utilitzar el foc en benefici propi. Amb aquestes armes i les que proporcionava la vida tribal, la cacera vora riu i la recol·lecció col·lectiva, prompte esdevindrien l'espècie hegemònica del medi natural: els amos de la creació, els senyors de la Ribera de Xúquer.

Els primers espècimens d'homínids, que havien colonitzat tota l'Àfrica, arribaren a la terra de València i s'instal·laren a les coves de la Valldigna, ara fa 350.000 anys, en temps del paleolític inferior.²¹⁵ Els seus descendents, que ja parlaven i tot, continuaren desenvolupant les seues habilitats culturals durant desenes milers d'anys fins a esdevenir *homo sapiens*, és a dir, éssers humans amb un aspecte més semblant al nostre d'ara. Durant el paleolític mitjà, ara fa 130.000 anys, els ports i passos de la zona –com ara l'estret de Manuel i el portell de l'Ènova– s'havien convertit ja en indrets estratègics on parar campaments cinegètics, treballar les armes de pedra (l'instrumental lític, que diuen els arqueòlegs) i acaçar cavalls salvatges, elefants, porcs senglars, castors, rinoceronts, cabres i conills... que s'hi acostaven a abeurar. Això sí, sempre atents a fugir quan ataüllaven pel terme alguna pantera, o algun lleó de les cavernes. Totes aquestes espècies d'animals, inclosos els racionals, aprofitaven la benignitat d'un clima plujós i càlid –interglacial– que si poguérem haver vist nosaltres la comarca en aquell temps, no l'haguérem pas reconeguda.²¹⁶

Els humans saberen adaptar-se, durant desenes de milers d'anys, a les variacions del clima, molt millor que la resta d'espècies animals. Fins a l'últim i llarg període càlid, que és el que nosaltres vivim. Però, com que cada vegada n'eren més, els homes, era major la competència pels recursos naturals i pel territori, i els conflictes que se'n derivaven. Fins al punt que, arribats al 5000 aC, els pobladors de la zona s'apuntaren a una nova tendència econòmica que acabava d'arribar de l'Orient Mitjà: la de criar ramats de cabres i ovelles, i pegar-li foc al bosc autòcton de carrasques, per a plantar en ell un cereal mesopotàmic que resultava d'allò més útil per a fer coques de farina cuita i matar el cuquet de la fam. Ens referim evidentment al blat, al forment.

Els cereals i fruits secs eren una font d'aliments molt important en la prehistòria (foto: SIP)

²¹⁵ FERNÁNDEZ, José – GUILLEM, Pere-Miquel – MARTÍNEZ, Rafael, *Cova del Bolomor. Els primers habitants de les terres valencianes*, Diputació de València, 1997.

²¹⁶ Per a més detalls, recomanem la didàctica descripció que fa de l'època GIL-MASCARELL BOSCA, Milagro, *Prehistòria i Antiguitat*, dins *Història del País Valencià*, col·l. Papers Bàsics, 3 i 4, València, 1993, ps. 5-56.

Dones íberes teixint teles de lli en un teler domèstic

Paral·lelament, els mateixos humans havien après a polir, esmolar i deixar lluentes les armes; alhora que empraven els ossos d'animals per a fer botons de roba que cosien ells, i l'argila per a coure veixells de ceràmica. Estem parlant, com és ben sabut, de la cultura neolítica, els primers testimonis de la qual, en territori valencià, es troben a la comarca del Comtat (Penàguila, Beniarres). En aquesta època és quan baixaren els humans de les serres contigües, segons els arqueòlegs, i començaren a colonitzar les fèrtils riberes dels nostres rius. És ben probable que s'assentaren al llarg de segles alguns poblats d'agricultors neolítics on ara es troba Manuel, però les successives revingudes del riu han esborrat qualsevol petja local de poblament prehistòric. Únicament ens arriba la notícia de la troballa fortuïta, l'any

1872, de dues destrals de pedra polida, una d'elles de feldespat i de 10 cm de longitud.²¹⁷

Tant d'èxit tingué l'agricultura i la ramaderia, que el carrascar original acabà delmat.²¹⁸ Les comunitats humanes, alimentades a base de bé, cresqueren i s'hi multiplicaren —com si obeïren cegament els designis del Gènesi— i, en poc de temps, hagueren d'enfrontar-se els uns amb els altres pel control de les millors terres de conreu i els millors prats de la serra. Per aquest motiu, els homes i les dones de l'edat del bronze (1800-1200 aC) aprengueren tècniques metal·lúrgiques arribades de l'Orient i fortificaren les seues residències: encimbellaren els poblats sobre els caramulls més defensables del pla i sobre els rocallosos puntals de les serres.

A la serreta o Castellet de Sanç (l'Ènova) se'n pujaren alguns a viure en el 'bronze inicial ple' (1700-1600 aC).²¹⁹ Uns altres habitaren la muntanya de la Terra-rossa, al Reialenc de Rafelguaraf (1800-800 aC); uns altres, el cim de Santa Anna i el puntal de Sant Joan de Betrillant, a la Llosa de Ranes. Al Castellet de Senyera (Castelló) existí en el bronze ple un dels poblats més importants de la zona, amb casetes de sòcols de pedra, de planta quadrada, i una muralla que els protegia pel vessant sud.²²⁰ A l'alt de Valiente (Manuel), vora la granja, s'han trobat indicis d'un poblament del bronze, que seria l'antecedent immediat del poblament ibèric, que és molt millor conegut. Aquells agricultors i pastors del bronze caçarien ànecs al riu amb els seus arcs de fletxes de sílex, i portarien vaques i bous per la vora del riu.

Transcorregueren els segles i arribaren a les marines de Cullera i Dénia unes gents, els fenicis i els grecs, que portaven modernes armes de ferro, monedes i un alfabet. Els habitants de la regió no tardaren gaire temps a aprendre la metal·lúrgia del ferro, l'escriptura sobre plom, la ceràmica al torn finament decorada, i

²¹⁷ LLORENS RAGA, Peregrín – PLA, Enric, Manuel, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 6, València, 1973, p. 305.

²¹⁸ Vegeu DUPRÉ OLLIVIER, Michèle, Reconstrucció i evolució d'un paisatge vegetal: l'Ereta del Pedregal (Navarrés), dins *Debats*, 21, València, 1987, ps. 10-11.

²¹⁹ Jaciment destruït per la construcció del depòsit d'aigua: CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134.

²²⁰ Vis. MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, *Carta arqueológica de la Ribera*, Alzira, 1984; MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, La cultura del bronce valenciano en la Ribera, dins *Al-Gezira*, 1, Alzira, 1985, ps. 13-112 (p. 51).

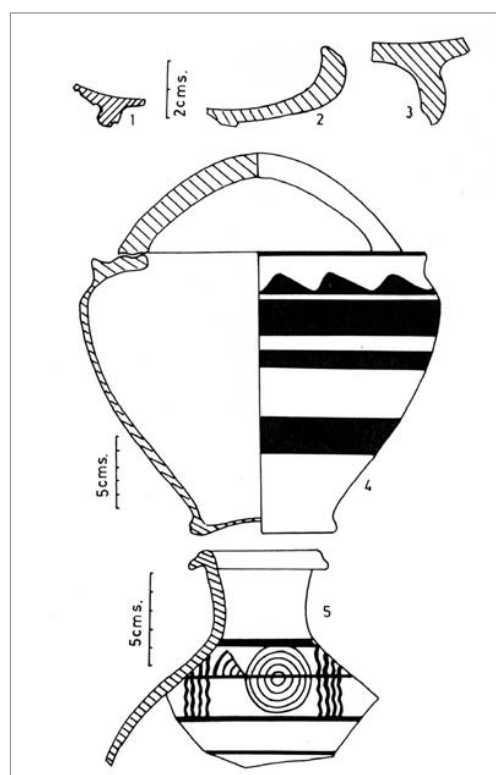
2. Dels ibers a la societat global

altres modes que s'estilaven a la Mediterrània Oriental: com ara, beure vi per a celebrar festes, practicar l'equitació, depilar-se els homes, teixir lli les dones i posar-se els guerrers una mena de granera damunt del casc, a imitació dels militars de les democràtiques polis de Grècia. Vegeu si no l'aspecte filmogràfic del guerrer votiu de Moixent...

Emperò la civilització dels ibers (segles VIII-II aC), lluny de ser democràtica com la d'Atenes, es caracteritzà per l'existència d'una classe guerrera, aristocràtica i fortificada —els habitants de la ciutadella de *Saiti/Xàtiva*—, que preponderava, econòmicament i políticament, sobre els llauradors i ramaders de les nombroses masies de la Costera i de bona part de la Ribera Alta.²²¹ Al nostre terme, es conrearia sobretot el lli de les apreciades tovalloles iberoromanes de *Saetabis*. En el segle I aC les comprava i utilitzava l'aristocràcia de Roma per a tapar-se les vergonyes als banys públics i en les festes privades —segons consta per diversos poemes de Catul i per testimonis d'uns altres autors coetanis.²²² El lli conreat a la nostra comarca s'amerava en basses o ameradors com els identificats a la vil·la d'Ènova i al terme d'Alberic.²²³

A l'interessant poblat ibèric de l'Alt de Valiente (serra de Manuel, segles V-III aC) s'han exhumat testimonis materials que ens donen a conèixer la plenitud de la cultura ibèrica al nostre entorn: ceràmica grega de luxe, monedes escrites en ibèric, peces de teler de lli, etcètera. El poblat es repartia en dos nuclis: un rectangle de 1.500 m² protegit per un mur i un altre rogle més extens de cases. El jaciment, descobert l'any 1972 l'arqueòleg Antoni Martínez Pèrez, que era mestre d'escola a Manuel, quedaria mig destruït l'any 1982.²²⁴ Feia falta construir una rampa d'accés per a la granja que un particular construïa a la zona i la pala excavadora s'emportà per davant les cases ibèriques. Així consta en un article de F. Ferri, titulat 'Cultura ibèrica a Manuel' (1999), títol que no sabem si fa referència exactament als ibers o al de la pala mecànica...²²⁵

Els ibers, polèmiques a banda, foren una civilització relativament avançada, d'una economia en fase de mo-

Ceràmica ibèrica de l'Alt de Valiente

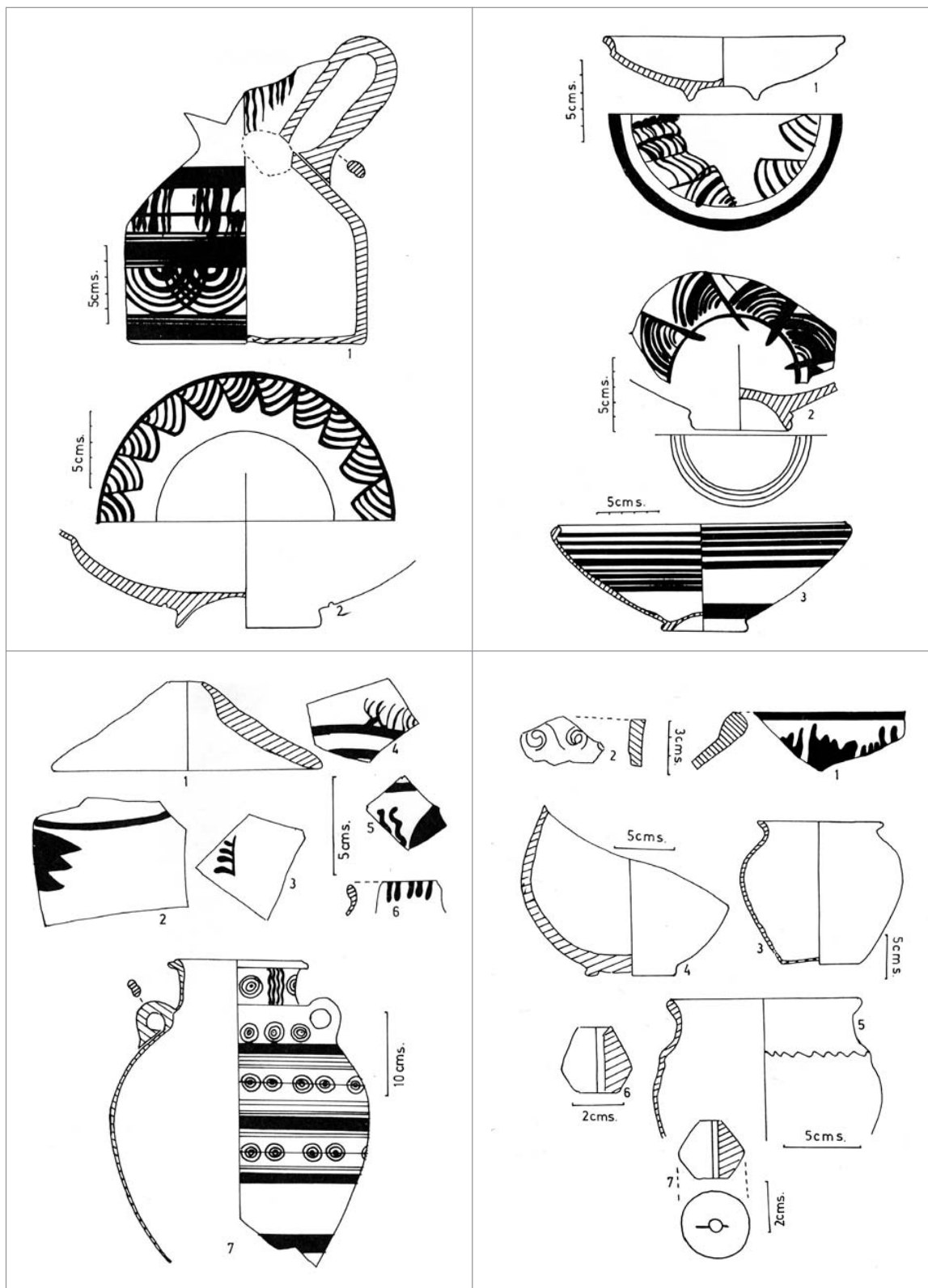
²²¹ PÉREZ, José – BORREDÀ, Reyes, Un assaig sobre el territori i el poblament ibèric de Saitabi, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera*, Institutió 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 125-140.

²²² Vegeu VENTURA, Agustí, Les fonts clàssiques de Xàtiva, dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (abril, 1971)*, Universitat de València, 1980, vol. II, ps. 301-312; ÍDEM, *Jàtiva romana*, serie de "Trabajos varios", 42, SIP-Diputació de València, 1972.

²²³ RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, Valencia), dins *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, 'Trabajos Varios' del SIP, núm. 89, València, 1992, ps. 397-410; RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Saitabi*, Universitat de València – Biblioteca Valenciana, València, 2007, p. 16.

²²⁴ MARTÍNEZ, A., *Carta arqueológica...*, p. 162.

²²⁵ FERRI, Felo, Cultura ibèrica en Manuel. El primer llogaret, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 8, Manuel, 1999, ps. 3-5

Ceràmiques ibèriques de l'Alt de Valiente

2. Dels ibers a la societat global

netarització, i d'una societat complexa, jerarquitzada; preocupada per la qualitat del tèxtil per a la llar, els diners, l'urbanisme, el consum d'alcohol, l'estètica facial i el culte al cos, l'adquisició de productes exòtics, i el luxe com a signe de poder i distinció. És a dir, una civilització molt semblant a la nostra.

En els segles III-II aC Xàtiva estava aliada amb els cartaginesos, que disputaven als romans l'hegemonia sobre la Mediterrània occidental. Fins que els romans guanyaren la II Guerra Púnica (198 aC), ocuparen el país i el colonitzaren. L'abandonament de l'Alt de Valiente (c.209 aC), forçat o no per l'arribada dels soldats romans, coincideix amb la conquesta i amb la derrota cartaginesa. Els vencedors, els romans, instal·laren tropes i guarnicions a les fortaleses de Xàtiva i Sagunt, i en un campament de *Sucrum* (Alzira) que edificaren a la vora del Xúquer, i repartiren terres a colons procedents d'Itàlia. Establiren colònies a València, Elx i unes altres ciutats. Les ompliren de temples dòrics i jònics, a l'estil de la Grècia clàssica. Construíren còmodes calçades, com ara la Via Augusta, que passava per Carcaixent i Manuel. I, com que parlaven llatí, acabaren llatinitzant i romanitzant els ibers de la Ribera.

Quant a l'entorn rural de Manuel, cal advertir la proximitat de diverses *villae* romanes: establiments rurals de tipus mas, amb una finca o heretat adjunta, i cases de colons adjacents. A destacar, entre elles, la luxosa vil·la del magnat setabità Corneli (l'Ènova) descoberta arran de les obres de l'AVE (2003), i la necròpoli romana de les Foies (Manuel), jaciments de què tractarem tot seguit.²²⁶ Els arqueòlegs, a banda de les cinc làpides trobades al pla d'Ènova,²²⁷ han documentat també uns altres jaciments a la zona. Un d'ells es localitza al vessant nord-est del Castellet de Senyera (Castelló, segles I-II dC), amb una possible vil·la.²²⁸ Un altra vil·la ocupava el solar de la nova Estació del trenet de Castelló, amb taller ceràmic annex. S'hi obraven àmfores vinaderes per a l'exportació del vi, que seria l'especialitat productiva del pla de Castelló i Senyera; sent Manuel i l'Ènova una terra de llinaters.²²⁹

Ara, que, sens dubte, la joia del patrimoni arqueològic de la Ribera, i una de les vil·les romanes més interessants de l'antiga *Hispania*,²³⁰ és la exhumada parcialment en els Alters de l'Ènova, al costat del cementeri, l'any 2004. S'excavaren, simultàniament a les obres de l'AVE, vora 3.000 m² dels 10.000 m² que es calcula que ocupaven les construccions romanes. Amb tot, l'operació resultà suficient per a saber que es tractava d'una vil·la romana d'edat imperial (segles I-II dC), propietat d'un opulent magnat de la ciutat de Saetabis (Xàtiva), membre de la distingida família del *Cornelii*. Pertanyien al clan el propietari de la finca, Publi Corneli Junià (*Publius Cornelius Iunianus*, en llatí); el seu germà Marc Grani Superestes, que tenia a Xàtiva dedicada una estàtua eqüestre de bronze (una de les 20 que s'han documentat en tota la Hispània), i la filla de Publi, Licínia Marcel·la, i el marit d'aquesta, Titus Licini. Tot això, ho coneixem a través d'inscripcions que

²²⁶ Revista *La Bellota*, 8, Manuel, octubre del 2003; ídem, núm. especial 19, Manuel, juny del 2004; PÉREZ BALLESTER, J., De la Saitabi ibérica a la Saetabis romana, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva*, Universitat de València, 2006, ps. 137-164; ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

²²⁷ CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori*, Nau Llibres, València, 1994; FERRI, Felo, Pedres tallades que fan pensar, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 16, Manuel, 2003, ps. 9-12.

²²⁸ MARTÍNEZ, A., *Carta arqueológica...*, p. 190; SERRANO VÁREZ, Daniel, *Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera*, Academia de Cultura Valenciana, València, 1987-

²²⁹ MARTÍNEZ i GARCIA, Josep-Manuel, Un taller ceràmic de l'època romana a Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1989, ps. 23-28; VICENT ISERN, Ramon, Vestigios arquitectónicos de época romana al terme de Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1995, ps. 10-12; HORTELANO UCEDA, Ignacio, *Memoria de la intervención arqueológica en terrenos anejos a la estación de ferrocarrils de la Generalitat Valenciana, de Castelló de la Ribera (la Ribera Alta)*, publicat en Internet, <http://www.cult.gva.es/dgpa/>, 1997.

²³⁰ Tal com consta en l'article dedicat per la revista de divulgació *Arqueonova*, ed. d'abril del 2005.

Panoràmica aèria de les excavacions de la vil·la romana d'Ènova

Típic peristil d'una vil·la romana

Reconstrucció de com era la part senyorial de la vil·la romana de Publi Corneli

Dormitori amb un paviment de marbre de Buscarró

han arribat fins als nostres dies; com ara aquelles que contenen els noms de Natali, un dels esclaus d'en Publi, mort als 60 anys d'edat, i de Rhodine, una esclava grega de la casa, morta als 26 anys, a qui el propietari –que se l'estimava molt– dedicà una preciosa ara funerària, de quasi dues tones de pes, de marbre calcari (calcària massiva) de la pedrera de l'Ènova.²³¹

La vil·la de Corneli, emplaçada als peus de la Serreta d'Ènova i prop de la *lanua Setabensis* o “Porta de Xàtiva” –l'estret de Manuel–, era un emplaçament estratègic des del punt de vista agrícola: producció de lli, cereals, oliveres, vinyes, etc. Però també era l'Ènova el lloc per on eixia, cap a la Ribera i València, una part important de la producció de blocs de marbre, d'aquells que els romans extreien a la contigua vall de Bar-

²³¹ SANCHO, Teresa – GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions*, Ajuntament de l'Ènova, 2007, p. 249.

2. Dels ibers a la societat global

Inscripció llatina encastada al campanar de l'Ènova

Cippus funerari de Nadal, un dels esclaus de Publi Corneli

Segell de plom romà localitzat al Pla d'Ènova

xeta.²³² Per a fer arribar als Alters els blocs de pedra, els romans disposaven d'unes carrilades, a través del Collado de la Serra, per on es desplaçaven carros tirats per bous.²³³ També s'exploraven, òbviament, les pedreres dels Quatre Camins, més arriades a la vil·la.

Més interessant encara, resulta la planificació que els Corneli feren del pla d'Ènova, entre la Via Augusta al seu pas per l'actual Manuel (carretera d'Alzira) i la vil·la (els Alters de l'Ènova); una terra

Monument funerari de Rhodine, lliberta de 26 anys, d'origen hel·lènic

²³² Vegeu SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta*, Ajuntament de Barxeta, 2004; SOLER, Abel, *Barxeta. Patrimoni rural i oficis ancestrals*, Ajuntament de Barxeta, 2006.

²³³ CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, Les Carrilades de l'Ènova: notícia d'un camí ben antic, comunicació al *Congrés d'Història de la Costera*, Xàtiva, 2001; CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les Carrilades de l'Ènova: notícia d'un camí ben antic, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, ps. 15-16.

Kardo maximus: eix sud-nord, perpendicular al decumà

Decumanus maximus: eix est-oest traçat per a centuriar o cadastrar la terra de llauró associada a la vil·la de Corneli

expropiada pels romans als ibers per a transformar-la en un cadastre 'centuriat'.²³⁴ Els topògrafs, agrimensors o *gromatici* romans dibuixaren al pla d'Ènova un trapezi quasi quadrat. El costat O. de la centuriació era la Via Augusta. El costat S. és la recta del poble-carrer de l'Abat-l'Ènova. El costat E. és un camí que discorre per baix del Tossalet des de la pròpia vil·la dels Alters d'Ènova. El costat N. és la fita de termes entre Torreta-l'Abat (Manuel), d'una banda, i Vistabella (la Pobla Llarga), d'altra: una línia molt recta, que es correspon amb el camí vell –medieval, islàmic– de Rafelguaraf a Sant Joanet per Berfull.

L'interior d'aquest trapezi és un terreny dividit en llargues tirallongues, més o menys paral·leles a la Via Augusta, que es perllonguen des del peu de la Serra d'Ènova fins als fondos de Vistabella i Berfull: una terra marjalenca en l'antiguitat. Aquest devia ser el latifundi de Corneli, que abastava exactament 3.000 *actus* romans quadrats (377,73 ha, o 4.545 fanecades). Hi ha una línia molt recta del parcel·lari, el *kardo* o eix meridiana de la centuriació, que ix de Sanç i s'allarga cap a la partida del rellotge, i fa una longitud exacta de 50 *actus*. Una altra línia recta de referència topogràfica –reconstruïble per mitjà de fotos aèries– travessa perpendicularment l'anterior, fent així la funció de *decumanus* o eix transversal, amb una llargària –exacta també– de 60 *actus*.

Així les coses, la intervenció planificadora dels romans explica l'actual disposició 'racional' i bastant ordenada del parcel·lari de reg del regadiu de Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç i l'Ènova. Les séquies –introduïdes després pels àrabs– s'adaptarien al cadastre romà, allargades en paral·lel de sud a nord. En època romana no hi havia séquies ni hortes, sinó plantacions de secà (vinyes, oliveres, blat) i de lli en els paratges més humits. El lli requereix de precipitacions superiors als 450 mm (litres/m²) per any, i els índexs actuals de pluja a la zona van dels 500 mm de Manuel als 700 del Reialenc de Rafelguaraf; encara que també potser que ploquera més en aquella època.²³⁵ De tota manera, una cosa és l'aigua que plou, i d'altra, la capacitat del sòl enclotat i marjalenc de la zona per a retenir la humitat i mantenir la saó suficient. Vora la vil·la de Corneli, per cert, s'ha descobert una bassa de 37,5 x 6 m, i 0,70 m de fons, que té tot l'aspecte de ser un amerador per a coure fibres de lli.

²³⁴ Sobre les tècniques d'agrimensura romana i els seus resultats en territori valencià, vegeu, respectivament FLAC-CUS, Hyginus i Siculus, *Opuscula agrimensorum veterum*, a cura de M. J. CASTILLO, Universidad de La Rioja, Logroño, 1998; ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M., *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1974.

²³⁵ Vegeu, sobre açò, les observacions de GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo, El paisaje y la unidad de producción, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministerio de Foment, València, 2006, ps. 28-36.

2. Dels ibers a la societat global

El rectilini camí de Faldeta: una herència de la racionalitat cadastral dels romans

Els horts de Torreta: camins traçats per topògrafs romans, i ara travessats de gaidó pels enginyers de l'AVE

Aspecte de la *pars urbana* de la vil·la romana

L'Hèrcules del temple familiar de la vil·la de Corneli

Mostra de la decoració del temple

Inscripció votiva del temple d'Hèrcules

Veïnes de Manuel rememorant la presència romana, en les festes de moros i cristians del 1981

Pel que fa a la vil·la o espai residencial, aquesta comprenia una àrea residencial senyorial (pars urbana); la zona residencial del capataç, els lliberts i els esclaus (pars rustica), i una zona de producció, treball i emmagatzematge (pars fructuraria). La part urbana, on passaven part de l'any Corneli i família, s'articulava al voltant d'un pati porticat (peristylum), amb un estany circular (lacus) enmig, des d'on s'accedia a les diferents dependències de la casa: la capella (aedicula) dedicada a Hèrcules, els dormitoris (cubicula), la sala de recepció (tablinum) i les termes (balnea), que constaven de quatre recambres: el caldarium, amb aigua calfada per un forn soterrani (hypocaustum); la sala d'aigua tèbia (tepidarium); la sala d'aigua freda (frigidarium) i el vestidor.²³⁶

Després d'un temps d'esplendor, el de la Pau Augusta (segles I-II

dC), la vil·la de Corneli patiria els avatars de la crisi de mitjan segle II. La vil·la veïna de Castelló de la Ribera fou destruïda violentament aleshores. És a dir, que alguna banda organitzada, alguna rebel·lió d'esclaus o algun conflicte social que agità la regió, provocaren l'abandonament brusc d'aquella vil·la, durant la primera gran crisi de l'Imperi Romà. Tan grau degué ser la situació d'inseguretat col·lectiva, que motivà el desplaçament fins a Xàtiva d'un destacament de la Legio VII Gemina que donaria nom a la ciutat de Lleó, comandat pel beneficiari consular Valerius Paternus. Una làpida d'aquells anys ens informa d'aquesta presència dels militars.²³⁷ Es restablí la pau i Xàtiva recobrà l'esplendor perdut. S'hi edificà un temple de grans dimensions, amb capitells corintis (circa 200-225)²³⁸ i la família propietària de la vil·la d'Ènova tornà a prosperar.

Tal volta foren els hereus de Corneli els qui subministraren la pedra del temple i invertiren els beneficis obtinguts en la reforma i embelliment de la vil·la, operació que daten els arqueòlegs en el primer terç del segle III. D'aquesta època daten els mosaics geomètrics i d'animals, les pintures murals, els frisos de marbre, etc. També pertany al segle III (circa 280-300) la necròpoli de les Foies de Manuel, pròxima a la Serreta, i possiblement vinculada a algun assentament tardoromà: la presència de restes d'àmfores pels voltants pot ser-ne un indici. El jaciment es descobrí l'any 1951, en una finca que fou de Gonçal Micó. Es tracta d'una àrea de soterrament col·lectiu de cadàvers coberts amb tegulae.²³⁹

²³⁶ ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.

²³⁷ CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, *Un beneficiarius consularis documentado en Saetabi*, dins *Saguntum*, 28, València, 1995, ps. 275-278.

²³⁸ CHINER MARTORELL, Paloma, *Un capitel corintio del Museo de Játiva*, dins *Saguntum*, 24, València, 1991, ps. 173-175.

²³⁹ SANTACREU, M. C., *La necrópolis romana de les Foies (Manuel)*, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, 11, València, 1986; SENTANDREU GIMENO, María del Carmen, *La necrópolis romana de 'Les Foies' (Manuel, Valencia)*, dins *Manuel en festes*, 1993, ps. 6-7.

2. Dels ibers a la societat global

Soterraments de la necròpoli romana de les Foies, Manuel

A la part urbana de la vil·la de l'Ènova –la més luxosa– s'esdevingué un incendi cap al 350 dC, de causa desconeguda, que seria el principi de la fi. Unes quantes generacions després (circa 420-440 dC), en plena onada de saqueigs perpetrats pels vàndals, i en plena 'caiguda' de l'Imperi Romà, fou abandonada la vil·la. S'havia acabat el poder de Roma, però –curiosament– encara hi quedaven romans. Els supervivents a la crisi, llauradors llatino parlants i cristianitzats molt superficialment, construïren cabanes al costat de les runes de la vil·la, i excavaren allí mateix unes sitges per a emmagatzemar grans (c. 450-550 dC). Tanmateix, la guerra entre visigots i bizantins pel control del territori de Xàtiva i Dénia (c.554-620)²⁴⁰ provocà l'abandonament del poblat, segurament per motius de seguretat. Testimoni de les dificultats per què passaren els supervivents del caos tardoromà a la Ribera Alta, són les galeries subterrànies –refugis, amagatalls col·lectius– localitzades a l'Olivar de Poveda, en la partida de la Falguia de Beneixida (segles III-VI), a pocs quilòmetres de Manuel.²⁴¹

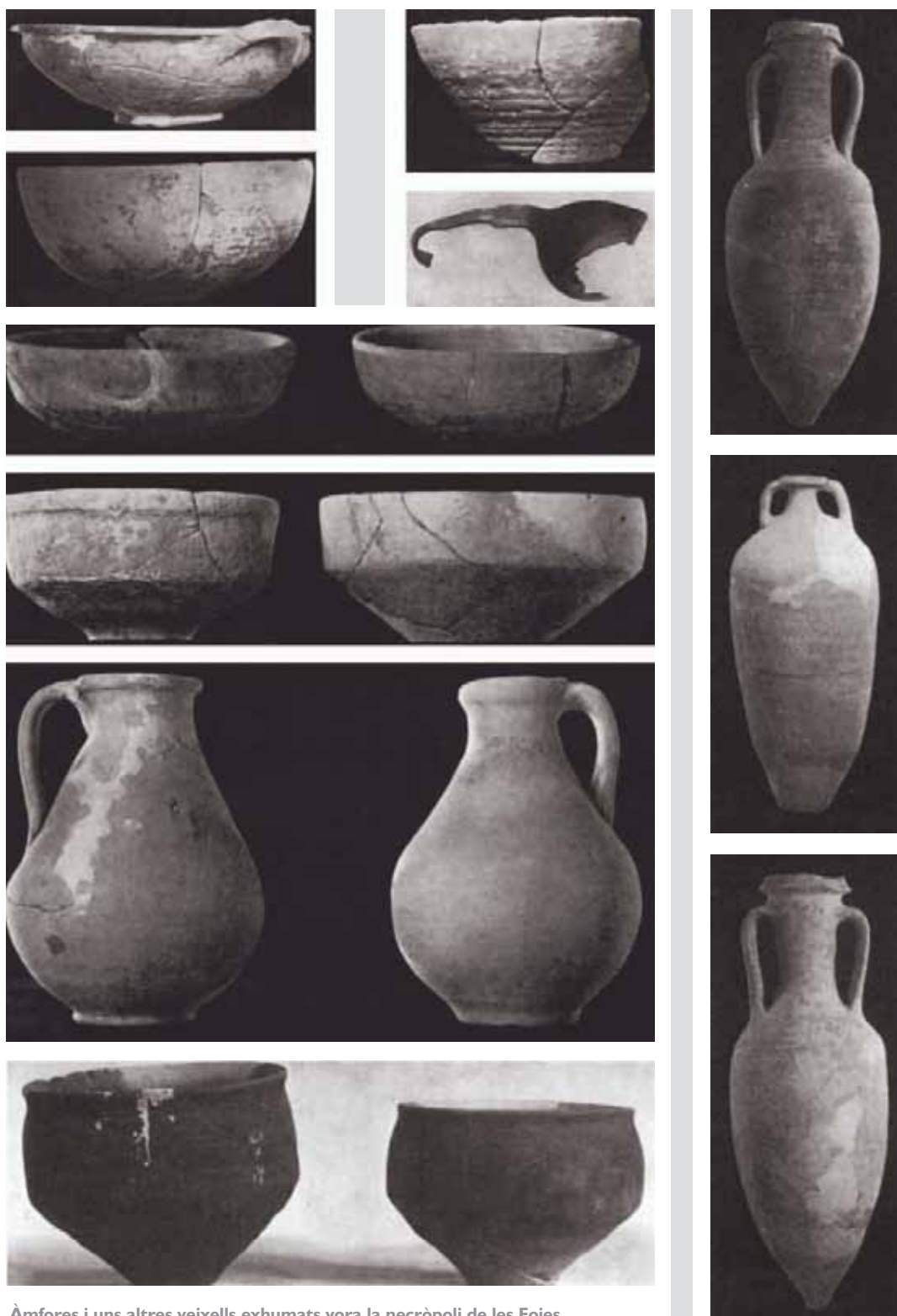
Durant el segle VII, quan els visigots ja controlaven plenament la comarca, el Bellveret de Sètaba/Xàtiva no passava de ser una ciutadella episcopal de poques cases i moltes ruïnes, custodiada per una guarnició de soldats. Només la presència de prestigiosos bisbes terratinents, com foren Muttu (560-600) i Atanasiu (653-675), garantia la continuïtat del llegat legislatiu i cultural dels romans.²⁴² Però la realitat demogràfica i social era crua, i els indicadors climàtics relativament més freds que el de segles precedents.

L'any 700, en aquesta perifèria mig despoblada del regne visigot, els juncars i els carrascars, les albuferes i els aiguamolls fangosos s'haurien ensenyorit de bona part de l'antiga terra de llauró. El terme de Manuel

²⁴⁰ Vegeu VALLEJO GIRVÉS, Margarita, *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Memorias del Seminario de Historia Antigua, IV, Universidad de Alcalá de Henares, 1993.

²⁴¹ PLA, Enric – MARTÍ, Bernat, *L'arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació*, dins *L'escenari històric del Xúquer. Acte de la IV Assemblea d'Història de la Ribera (l'Alcúdia, 1986)*, Ajuntament de l'Alcúdia, 1988, ps. 35-46.

²⁴² Sobre aquesta època, vegeu LLOBREGAT, Enric, *La primitiva cristiandat valenciana*, l'Estel, València, 1977; SOLER, Abel, *Els bisbes visigots i la toponímia llatina del País Valencià: Ontinyent, Moixent i Marinyén*, dins *XXV Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. V Col·loqui d'Onomàstica Valenciana* (Sagunt, 26-27.02.1999), revista *Braçal*, 21-22, Sagunt, 2000, vol. 2, ps. 563-568.

Àmfores i uns altres veixells exhumats vora la necròpoli de les Foies

2. Dels ibers a la societat global

devia ser un erm ple de malesa, amb una Via Augusta deteriorada, de trànsit un tant insegur. De l'esplendor de la romanitat, a penes els quedarien en peu les columnes i capitells de la vella *Sàetabis*; les tombes mig enterrades de la Serreta de Manuel; planures ermes i telers corcats; ameradors reblits i monedes ocultes, i una llengua llatina que cada vegada es parlava pitjor...

Fi d'un món, inici d'un altre. En efecte, un bon dia del segle VIII després de Crist, entraren en escena unes tropes de genets orientals disposats a posar ordre militar i econòmic a la regió. Eren membres de l'exèrcit islàmic, desplaçat fins a Hispània des de l'Orient Mitjà. Eren musulmans, parlaven àrab, estudiaven l'Alcorà del profeta Mahoma, i buscaven l'aigua de les fonts d'al-Àndalus, per a traçar séquies i irrigar els camps en la mesura de llurs possibilitats.

Tal volta, algunes de les séquies de la vega de Xàtiva date ja d'aquesta època primerenca, ja que *madīnat Xâtiba* ja apareix documentada com una ciutat estratègica allà pel 900. Alzira de Xúquer (citada en cròniques de l'any 896), el castell de Sumacàrcer, d'on depenia la vall de Càrcer, i la pròpia fortalesa de Xàtiva resistiren per la força a les tropes de l'emir 'Abd ar-Rahman III, que s'autoproclamaria califa a Còrdova l'any 929. Aquest mateix any havia capitulat el castell xativí davant l'exèrcit cordovés, després d'un duríssim setge de vora cinc anys de durada (924-929).²⁴³

En aquell moment, ja existiria una freqüentada xarxa de comunicacions entre Xàtiva i Alzira, per Manuel. La proximitat d'ambdues ciutats afavoriria la proliferació d'alqueries al camp; la difusió de la religió del Déu únic, Al·là, i la nova llengua de govern i de cultura, que era l'àrab. Ja en el segle X la reorganització d'un nou estat central fou possible sobre la base d'un cert rescalfament climàtic, que proporcionà bones collites de cereals —com en la plenitud romana— i ajudà a créixer la població durant els segles X-XI. Eren aquells els temps d'allò que els historiadors denominen la 'revolució agrícola' de l'Islam.²⁴⁴ Potser la primera partida del Pla d'Ènova on s'experimentà aquesta revolució, fou la del regadiu de les Foies, que potser date ja del segle X, ja que és la partida més 'privilegiada' i 'diferent' del sistema de reg de la Comuna.²⁴⁵ Aquesta horta estava vinculada a dues alqueries: Manuel, que no sabem com s'anomenava en àrab, i *Raxida* (nom de dona), la Reseta del segle XIV, despoblada en el XV, que ara és la partida de Roseta, terme de Manuel.

A la introducció de noves espècies hortícoles de procedència oriental (safrà i albergines, albercocs i bresquilles, melons d'Alger i de tot l'any, nyespres i dàtils, espinacs i carxofes, prunes i nous, arrossos i canyamels, gínjols i codonys, llimes i taronges...), cal afegir el domini de noves tècniques d'agricultura intensiva de regadiu: files i tandes, séquies de regatge (*as-sâqiya*); assuts per a derivar els rius i barrancs (*as-sudd*); sénies de cadufs accionades per cavalleries (*as-sâniya*, *al-qadûf*); nores o rodes hidràuliques (*an-na'ûra*); galleries de captació de tipus alcavó (*al-qabû*, "la volta") i molins fariners de cup.

La Xàtiva del segle X produïa cada any centenars de raimes de paper, que els mercaders distribuïen per tot al-Àndalus, l'Europa feudal més arrimada, i el Magrib.²⁴⁶ Per a produir el paper es necessitava molt de lli

²⁴³ IBN HAYYÂN de Còrdoba, *Crónica del califa Abdarrahan III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis, V)*, trad. i ed. a cura de M. J. VIGUERA i F. CORRIENTE, Anubar, Saragossa, 1981, ps. 181-182; RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Mikel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987, ps. 51-52.

²⁴⁴ WATSON, Andrew M., *Agricultural innovation in the Islamic world. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*, Cambridge, 1983; traduïda a l'espanyol com *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico. Difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas, del año 700 al 1100*, Universidad de Granada, 1998.

²⁴⁵ Us remetem a la part geogràfica de l'obra.

²⁴⁶ BURNS, Robert Ignatius, *Societat i documentació. Diplomatarium I: Introducció*, 3 i 4, València, 1988 (1a. ed., en anglès, 1985); SISTACH, Carmen, *El papel árabe en la Corona de Aragón*, dins *Actas del II Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Diputación de Cuenca, 1997, ps. 71-78.

L'hort d'Abelardo

—matèria primera— i els inversors urbans compraren finques al camp, anomenades rafals (àrab *rahl*, literalment, “corral”, però també “heretat particular”) per a conrear aquest i uns altres productes. Potser provinga d'ací l'explicació etimològica del nom de Rafelguarap: en la documentació antiga, *Rafalguarap* (1427), *Raffalgarrap* (1451), *Rafalgarab* (1499), *Rafalguarap* (1510), *Rafalguarap* (1535) i *Rafelguarac* (1564),²⁴⁷ és a dir, *Rahl al-Warrâq*, “l'heretat del Paperer”.

Entre les magnats de Xàtiva que invertiren diners al Pla d'Ènova, es trobaven els *Banû Muffâwwiz*, una poderosa família que dominava encara la política local en temps de Jaume I (al 'Llibre dels Feits' es parla del xeic Amois, és a dir, *al-Muffâwwiz*). Doncs bé, quan es produí a Còrdova la *fitna* o anarquia del 1010, anunciadora de la fi del Califat Omeia (1031), entre els dignataris cordovesos refugiats a Xàtiva es trobava el cronista Ibn Hazm, que arreplega en el seu 'Tractat de noblesa' la genealogia dels Muffâwwiz.²⁴⁸

²⁴⁷ Respectivament: ARV, Mestre Racional, 10.871 i 10.874; Real, 514ter, f. 18; Mestre Racional, 10.888, i VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972.

²⁴⁸ Vegeu RIBERA y TARRAGÓ, Julián, Nobleza musulmana en el Reino de Valencia. Los Beni Mofaguaz de Játiva, dins *El Archivo. Revista de ciencias históricas*, dir. per Roc CHABÁS, Impr. de Pedro Botella, Dénia, 1887-1888, t. 2, ps. 49-53; reimpr. facsímil, Alacant, 1986; TERÉS, Elías, Linajes árabes en Al-Ándalus según la “Yamhara” de Ibn Hazm (I), dins *Al-Ándalus*, XXI, Madrid-Granada, 1957, ps. 55-111; (i II) dins *Al-Ándalus*, XXII, 1957, ps. 337-376.

2. Dels ibers a la societat global

El paisatge d'horta l'hem heretat de la civilització d'al-Àndalus

El Pla d'Ènova, la *Yânubah* dels àrabs, fou pàtria de savis i magnats musulmans

Diu aquest prestigiós autor²⁴⁹ que aquells eren àrabs de pura sang, i que en temps de la conquesta islàmica (segles VIII-IX) el fundador del llinatge s'havia assentat a *Yânubah*, que és el nom que rebia aleshores el Pla de les Ènoves (Manuel, l'Ènova i Rafelguaraf). Entre els noms de la genealogia d'aquells notables, destaquen alguns avantpassats *Gafûl*, que donen sentit al nom de Berfull, *Verfull* en la documentació medieval: tal volta de l'àrab *Wird Gafûl*, "l'Abeurador d'en Gafull", emplaçat en el límit antic de l'horta i el prat pastorívol.²⁵⁰ I és probable, fins i tot, que algun d'aquells *Muffâwwiz* fóra el *warrâq* o 'fabricant de paper' que donà nom a Rafelguaraf.²⁵¹

El primer ulema o savi alcorànic de la Xàtiva del segle X, Jàfar ibn *Muffâwwiz*, havia viatjat a Còrdova per a estudiar amb el tradicionalista Wàhab ibn Masarra de Guadalajara. En tornar ací es féu famós per la seua vida ascètica i morí l'any 1021, ja molt vell. Deixà tres nebots, deixebles seus, que serien cèlebres també (Tàhir, Hàidara i Abdal-là), encara que no tant com el seu epígon Abú Umar ibn 'Abdu-l-Barr. Els fill d'Hàidara, foren cadis (jutges) i alfaquins (lectors d'Alcorà) a les mesquites de Còrdova, Xàtiva i Alzira (segle XII). I així és com es perpetuà el prestigi del llinatge fins als temps de Jaume I.²⁵²

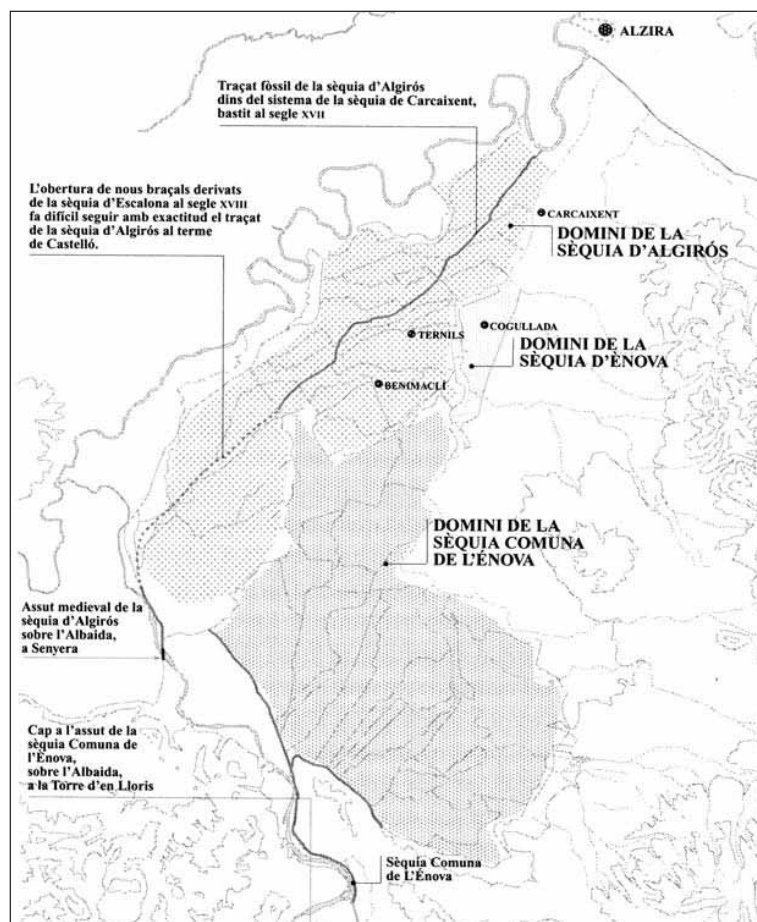
Un altre personatge de les Ènoves, Abú-Abdal-là Muhammad ibn Khalsa, més conegut com 'el Cec de *Yânubah*', triomfaria com a poeta cortesà de la taifa de Dénia, en temps del rei Iqbal ad-Dawla Alí ibn Mujà-

²⁴⁹ Conegut més àlies per ser l'autor del 'Tractat de la Coloma': IBN HAZM DE CÒRDOBA, *El collar de la paloma*, a cura d'E. GARCÍA GÓMEZ, Alianza ed., Madrid, 1952; IBN HAZM de Còrdova - Antoni MARTÍNEZ de Xàtiva, *El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants*, Eds. del Bullent, Picanya, 1994.

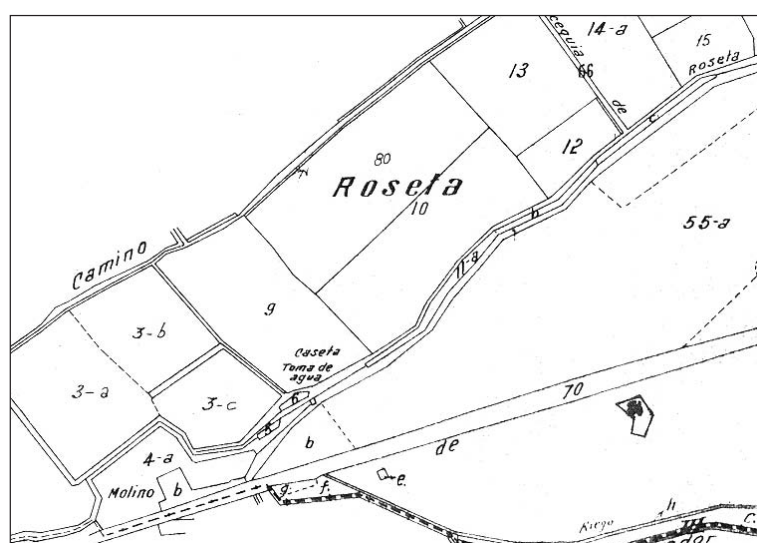
²⁵⁰ Per a conèixer millor el poblat, vegeu SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Adéu a Berfull (Fàtima, morisca del quarter de l'Ènova)*, La Xara, Simat de la Vallidigna, 1998.

²⁵¹ Sobre Rafelguaraf, vid. SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull*, Ajuntament de Rafelguaraf, 1995.

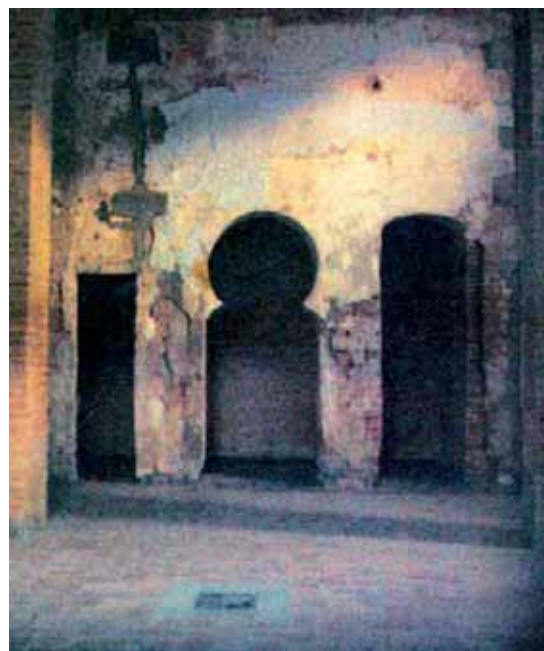
²⁵² *Ibidem*, ps. 71-73.

Esquema del regadiu andalusí als plans d'Ènova, Castelló i l'antiga Horta de Cent d'Alzira, segons Luis Pablo Martínez

Localització de l'antiga alqueria islàmica de Roseta, vora el molí de les Penyetes

Interior de la mesquita de la Xara (la Valdigna)

hid, i li dedicaria poemes al conqueridor de la ciutat, al-Muqtàdir de Saragossa (segona meitat del segle XI).²⁵³ La dissolució del Califat i la institució dels regnes de taifa —el de València-Xàtiva pel que fa al nostre cas— coincidí amb un moment de bonança climàtica, abundància de mà d'obra i expansió agrícola. La diàspora de tècnics (hidraulistes, arquitectes), funcionaris palatins i notables cordovesos cap a les ciutats perifèriques, com ara Xàtiva, ajudà a posar en marxa grans obres i projectes d'irrigació molt ambiciosos, a partir de l'any 1010.²⁵⁴

²⁵³ Vid. RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Mikel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987.

²⁵⁴ Vid. GUICHARD, Pierre, *Crecimiento urbano y sociedad rural en Valencia a principios de la época de taifas (siglo XI después de J. C.)*. Traducción y comentario de un texto de Ibn Hayyân, dins GUICHARD, Pierre, *Estudios sobre historia medieval*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1987, ps. 153-174.

2. Dels ibers a la societat global

Potser date d'aquesta època el projecte d'intensificació sistemàtica de l'agricultura local que donà origen a la Séquia Comuna d'Ènova (*Sâqiyat Yâ-nubah*, en àrab). Al llarg de la séquia mare i els seus braços s'arrangleraven una vintena d'alqueries minúscules (àrab *al-qarya*, poble de llauradors) i rafals (*rahl*, finca privada) que són a la base de l'actual estructura del poblament. Ens referim, concretament, a Manuel, Faldeta, Torreta, l'Abat, Sanç, l'Ènova, el Tossalet, Rafelguaraf, Berfull, Palmella (Riu-rau, terme de Rafelguaraf), el Rafalet (la Par-ta, Rafelguaraf), el Rafalet de les Foies (Manuel) i Sant Joanet, i les diferents alqueries del Pla de Castelló, beneficiades de la séquia del Terç. En el 'Llibre del Repartiment' (segle XIII), solament es fan mencions explícites de Roseta i a cert Rafal Alarof.²⁵⁵

L'Alcorà de Sogorb: una bella mostra de cal·ligrafia arabigovalenciana

En cert document del 1264 es nomena un *Rahal Sac Biyeus*, que possiblement siga una lectura romanç de l'àrab *Rahl Ishâq Abî-Yawx*, en referència al nom del propietari. Queden els noms de Rafelguaraf i Berfull, que són àrabs, però desconexem la resta de denominacions aràbigues dels poblets de la séquia, ja que els primers documents que testimonien llur existència es remunten al segle XIV, quan ja s'anomenaven amb el nom dels respectius propietaris cristians: Sanç, l'Abat, etc. Pel que fa a "la torre que fôu de l'alcaid, prop d'Ènova", mencionada també en el 'Llibre del Repartiment', es tracta de l'alcaid del castell de Xàtiva i de l'actual Torre d'en Lloris, coneguda encara en el segle XV com 'la Torre de Xàtiva'.²⁵⁶

L'escassa entitat dels assentaments medievals fa pensar en la Séquia Comuna com una séquia de rafals o heretats particulars, latifundis de regadiu, posseïts per l'aristocràcia urbana i treballats per colons o mitgers, que partien collites amb l'amo a la meitat o al terç. La séquia mateixa degué ser el producte d'una forta inversió de capital urbà, en el segle XI, desenvolupada pels notables de la 'república islàmica' de Xàtiva, que s'associaren en la dècada del 1010 a la taifa de València.²⁵⁷ Els xeics xativencs i els dignataris cordovesos exiliats ací, efectuaren des de Xàtiva una expedició a Andalusia per a situar en el tron un nét d'Abdarràhman III i restaurar així el Califat Omeia (1018). Derrotats en una batalla, se'n tornaren a Xàtiva i es dedicaren a administrar els quantiosos impostos que generava la regió (uns 50.000 dinars cada mes)²⁵⁸ i a fomentar-ne l'economia agrícola. Segons els càlculs efectuats pel Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona, les restes humanes exhumades a la necròpoli islàmica

²⁵⁵ FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Vicent Garcia eds., València, 1979, assentaments núms. 1.891, 2.487 i 3.012.

²⁵⁶ VEIGU SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni*, Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004, p. 33.

²⁵⁷ RUBIERA, M. J., Una república musulmana en Xàtiva (s. XI), dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1985, ps. 101-104.

²⁵⁸ RUBIERA, M. J. - EPALZA, M. de, *Xàtiva musulmana...*, p. 64.

Restes al pareixer Almohades trobats a l'obra de la variant de la carretera al camí l'Abat 2009

dels Alters (l'Ènova, vora l'actual cementeri i la vil·la romana) daten dels anys 1019 al 1186 dC, molt aproximadament.²⁵⁹ La primera data és molt interessant, ja que coincideix amb la definitiva organització de la taifa de València-Xàtiva (1018) i amb la mort del venerat alfaquí Ibn Muffàwwiz (1021), que, com hem vist més amunt, era un dels terratinents de *Yâhubah*.

En terme de Manuel, tenim notícia de l'existència d'unes altres àrees d'inhumació o necròpolis islàmiques, associades a diferents alqueries o rafals. Una d'elles es localitza a la banda de dalt de la placeta de Faldeta, on aparegueren els cadàvers en fer els fonaments d'algunes cases. Una altra es troba a l'actual carrer de Sant Antoni, associat a l'antic assentament de l'Abat. Segons les fonts parroquials del segle XVII, la parròquia de Manuel posseïa un bancal de moreres *que es el simenterio de los moros*, i que el rector mossén Climent ensenyà a un rajoler basc, perquè muntara allí un forn de rajoles i teules, al servei de la construcció de l'actual església.²⁶⁰ Aquest últim fossar morisc, no molt apartat de l'església, és el *campo secano plantado de moreras, que antes era cimiterio de moros*, que apareix mencionat en una visita d'amortització de l'any 1740.²⁶¹ L'any 1867 aquest secà de l'església, que estava plantat d'oliveres, fou donat per Joan Moreno a l'ajuntament, per a construir allí –al final de l'actual carrer del Riu o '5é de Sapadors'– un hospital de pobres i transeünts.²⁶²

²⁵⁹ POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necròpolis islàmica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (co-ord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

²⁶⁰ APM, Llibre de fàbrica de l'església (1664-1798), f. 7.

²⁶¹ ARV, Batlia, Lletre A, exp. 1.337.

²⁶² AMM, Caixa 99, doc. 1, Actes de ple del 1861-1870, Acta del 1867, gener 19.

2. Dels ibers a la societat global

S'organitzaria així el paisatge agrícola, en el segle XI, amb alqueries de regadiu i producció hortícola intensiva, poblats de llauradors i àrees de soterrament, una miqueta separades de les alqueries. Els divendres s'ajuntarien els fidels en alguna la mesquita aljama o principal de *Yânuhah* –segurament la de l'Ènova, transformada en església en el segle XIII– per a l'oració comunitària. Amb ocasió de la tallada de l'aigua, i el reinici de la temporada hortícola –primer divendres de març– celebrarien una mena d'assoc (*as-sûq*, mercat) extraordinari a Manuel, que seria el precedent de l'actual fireta o porrat de la Candelera (festa traslladada al 2 de febrer a partir del 1601). També tenim constància de l'explotació pels musulmans de la Salina Vella, que Jaume I transformaria en monopoli reial (1263) i que Pere I completaria amb la creació de les Salines Noves (1283). El comerç de la sal (*milh*, en àrab) de les Salines (*al-Mal'lâha*), tindria per destinació principal la ciutat o medina de Xàtiva.²⁶³

Aspecte que presentarien, en temps d'al-Àndalus, les anomenades 'Salinetes Velles'

Foguer domèstic de Cocentaina

Els desordres polítics dels segles XI-XIII, i, sobretot, l'amenaça feudal que s'acostava en vespres de la caiguda de València a mans de Jaume I (1238), potser obligaren els moros del Pla d'Ènova a construir una mena de castellet (torre refugi més recinte o albacar), al paratge conegut com el Castellet d'Ènova; *Castellnou* o *Castellet de Sanç* en la documentació posterior.²⁶⁴ Les alqueries que hi havia a l'actual terme de Castelló de la Ribera, més Sant Joanet, Senyera, Benimeix (despoblat del terme Senyera) i Roseta, pertanyien ja a un altre territori 'castral', i trobaven refugi –en cas de perill– al Castellet de Senyera, que és terme de Castelló i que justifica el nom d'aquest municipi. Aquest estratègic 'castelló' (romanisme *qaxtilyûn*, molt usat en al-Àndalus) existia ja en el segle XI, i apareix citat com Castejón en el '*Cantar de Mio Cid*'.

L'endemà de la conquesta de València, pel maig del 1239, el rei d'Aragó estava acampat a Sellent amb les seues tropes de feudals, disposat a preparar el setge de Xàtiva. Però, com que mai no l'havia vista, la ciutat, acordà pujar-se'n de vesprada al cim on ara està l'ermita

²⁶³ Sobre el funcionament de les salines andalusines, vegeu QUESADA, Tomás, El agua salada y las salinas, dins MALPICA CUELLO, A. (ed.), *El agua en la agricultura de Al-Ándalus*, Lunwerg eds., Barcelona, 1995, ps. 57-80.

²⁶⁴ CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134 (p. 133).

Jaume I el Conqueridor, rei de València

Ballesters catalans, a la conquesta de València
(Sala del Tinell del Palau Reial de Barcelona)

de Santa Anna, dalt de la Llosa de Ranes. La panoràmica la descriurà molts anys després, per a incloure-la en la seua crònica autobiogràfica o *Llibre dels feits*:

*E anam llà a aquell coll agut qui és (a)part del castell, e veem la pus bella horta que anc havíem vista en vila ni en castell, e que hi havia més de dues-centes algorfes per l'horta, les pus belles que hom pogués trobar, e les alqueries entorn de l'horta, moltes e espesses.*²⁶⁵

Les alqueries del Pla d'Ènova, moltes i espesses també, potser conrearen ja les 225 jовades (8.100 fanecades) que són la base del repartiment medieval de talles de sequiatge i tandes d'aigua de reg. De l'anàlisi de les dades del 'Llibre del Repartiment' es desprenen dos grans projectes del rei Jaume el Conqueridor a la zona, realitzats –amb algunes limitacions– a partir del 1248: la fundació dels assentaments cristians de Castelló de Xàtiva i l'Ènova 'dels Cristians'.

En primer lloc, el rei conqueridor volia reemplaçar les alqueries esparses de Castelló, per una vilanova cristiana important, on residiren almenys 200 famílies de colons. Els castellonencs haurien de mantenir conreades les 600 jовades de regadiu i secà que, aproximadament, contenia el Pla de Castelló. Pel que fa les hortes de la Comuna de *Yānubāh*, el rei desposseiria els musulmans de la meitat de la terra (113 jовades, 5.085 fanecades) per a donar-les a 45 colons.²⁶⁶ Aquests últims, els primers valencians, s'assentarien al voltant de l'actual plaça de l'Ènova, i fundarien allí una 'pobla', amb església i Porxe del Consell (a partir dels mesos de març-agost del 1248, data de les donacions).

Trenta dels fundadors de l'Ènova dels Cristians venien en companyia d'un tal Doménec de Montsó, i reberen 2 jовades cadascú. Eren, per tant, aragonesos catalanoparlants, i per això ara es parla el valencià a la nostra comarca. Les 112 jовades restants del reg de la Comuna –les Ènoves dels sarraïns, segons el vocabulari de l'època– romandrien a mans dels aborígens musulmans, que continuaren parlant l'àrab fins a l'expulsió del 1609. Roseta, el Rafalet de les Foies, Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, eren algunes d'aquelles 'Ènoves' dels moros, transformades després en microsenyories del terme de Xàtiva.

²⁶⁵ SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971), cap. 318, p. 284.

²⁶⁶ L'anàlisi del repartiment de la zona l'efectua FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74 (p. 52).

2.2. DE JAUME I A L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS

L'any 1244, els musulmans de Xàtiva capitulaven davant Jaume I i prometien lliurar-li les claus del castell al cap de tres anys (1247).²⁶⁷ Quan s'acomplia ja el termini, es produí una revolta general dels musulmans valencians (1247), liderada al sud del Xúquer pel xeic de les Muntanyes al-Azraq, "el Blau". El rei Jaume es dedicà en els anys 1248-1249 a sufocar la revolta a la regió de Xàtiva, alhora que buidava de moros la ciutat i les principals alqueries de la regió, per a repartir-les als colons feudals que havien participat en la conquesta i ara feien la guerra als musulmans rebels. La revolta serví d'excusa al monarca per a foragitar la meitat dels musulmans del Pla d'Ènova i establir-hi una xicoteta vila: l'Ènova dels Cristians (1248).²⁶⁸ Als sarraïns de l'altra meitat de la séquia –Manuel, Roseta, etc.– se'ls permeté quedar-se, ja que eren una mà d'obra imprescindible, i se'ls respectaren la religió i els costums.

Una vegada pacificada la regió i arraconat al-Azraq a la Marina, Jaume I assignà la pobla cristiana i les alqueries de *Yâhubah* –les Ènoves– al terme particular de la vila reial de Xàtiva (18 d'agost del 1250).²⁶⁹ En aquest context històric, situa la tradició parroquial de Manuel la troballa de la Mare de Déu de la Misericòrdia a l'indret on ara es troba l'església, l'any 1247.

Segons una crònica del 1683, copiada segurament d'una altra del segle XVI, se sabe que desde el año 1247 salió a la luz, por averla hallado oculta, dentro de una pared, que al parecer años hacía estava. Y haviéndola hallada oculta, juntáronse los más afectos y devotos y, comunicando el caso con el sacerdote, que les venía a decir missa desde Ènova...²⁷⁰ No cal llegir més per a deduir –des del punt de vista de la lògica i de la història– que l'aparició de la Verge no tingué lloc l'any 1247.²⁷¹ Això resulta del tot impossible, ja que aleshores no hi havia al Pla d'Ènova cap assentament cristià, ni hi hauria oficialment 'cristians nous' a Manuel, fins al 1525; ni venia a celebrar missa cap capellà de l'Ènova, perquè l'Ènova encara no s'havia fundat com a parròquia. Els anys en què venia a oficiar missa el rector de l'Ènova, a l'església morisca de Manuel (mesquita beneïda) ens situen –cronològicament– entre el 1535 i el 1541. D'altra banda, la taula de la Mare de Déu de la Misericòrdia és una obra renaixentista, datable segons la història de l'art valencià cap al 1520-1540.

²⁶⁷ VENTURA i CONEJERO, Agustí, La capitulació de l'alcaid de Xàtiva Abu Bequer Banu Isa al rei Jaume I, dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1996, ps. 69-78.

²⁶⁸ Dels 20 llinatges enregistats en el 'Llibre del Repartiment', 13 són catalans (Belloch, Català, Cloquer, Esteve, Girona, Granell, Mollà, Monroig, Nargó, Pallarés, Rosselló, Sa Rovira i Torralba); 4 venien de la franja catalanoparlant d'Aragó (Bardaxí, Entença, Margaix i Montsó); 2 d'Aragó (Borau i Taraçona), i un de l'Occitània (Gallach). Vid. CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134 (p. 133). D'aquests cognoms, sols els d'Esteve i Gallach continuaven presents a l'Ènova, segons el morabatí del 1373: ARV, Mestre Racional, 10.866.

²⁶⁹ VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida)*, 1995, Comercial Dene, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230.

²⁷⁰ APM, Llibre de comptes, any 1683, f. 47v; citat per BASES de nuestra grandeza, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.; LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, ps. 27 i 157; CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domí, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, ps. 89 i 97.

²⁷¹ El pare Llorens ja ho suggeria, que la fecha que nos ha dado el hallazgo de la venerada imagen no es exacta ni verídica, lo cual arrumbaría totalmente una tradición de siglos (op. cit., p. 27). I trobava incoherent que, segons l'arxiu parroquial Manuel fóra poble de moros fins al segle XVI, i segons la tradició vinguera a dir missa en el segle XIII un rector de l'Ènova: posant la cosa en trellat històric, doncs, no hacemos otra cosa que rozar puntos ajenos a toda irrealidad y fantasía (p. 29).

Als musulmans que se salvaren de la neteja ètnica del 1248, se'ls respectaren la religió i els costums

Si, a més a més, tenim en compte que els guarismes '1247' i '1537' s'escriuen de manera molt semblant en la cal·ligrafia tardogòtica i humanística de mitjan segle XVI, no serà difícil arribar a les conclusions següents: 1) La 'troballa' de la Mare de Déu de la Misericòrdia tingué lloc segurament el 1537, i no pas el 1247, cosa que haguera resultat inversemblant del tot, històricament parlant, i 2) El rector o copista del manuscrit parroquial del 1683, confongué un '5' amb un '2' i un '4' amb un '3', en llegir un manuscrit —no sabem si deteriorat o borrós— de mitjan segle XVI, i equivocà la data per a la posteritat. Així les coses, la celebració 'oficial' del VII Centenari de la troballa, l'any 1947, coincidí aproximadament amb el IV Centenari 'real' (1537-1937).

Tornant de nou al fil de la història, del 22 de febrer del 1248 data la donació de 2 jovades de terra a Gue-
rau d'Esteve, a Roseta, alqueria de Castelló: *alcheria Castilions Xative*. El 20 de maig el rei donà un molí situat "entre l'Ènova i Castelló" (*quod est inter Enova et Castelo*) a una societat constituïda per Doménec Montsó, Pere Cristià, Joan Turpí i Guillem de Vesjà.²⁷² Aquest molí, que passaria el 1273 a mans de les monges magdalenes d'Alzira, és amb tota seguretat el de les Penyetes (terme de Manuel, fitant amb Senyera), que es coneixia en època medieval com 'el molí de Roseta'.

El mencionat Esteve posseïa cases i terres a Xàtiva, i és ben probable que fixara el seu domicili a ciutat; uns

altres passarien a viure a l'Ènova, i uns altres renunciarien a les donacions per a continuar fent la guerra, o per a tornar-se'n amb el botí als respectius llocs d'origen. En qualsevol cas, ja des de mitjan segle XIII, implantada la nova societat feudal i colonial, començaren a funcionar les alqueries i antics rafals del Pla d'Ènova com a factories de renda, al servei de propietaris cristians. El 22 de juliol del 1264, per exemple, Jaume I autoritzà un tal Alfons de Múrcia a poblar amb 12 colons musulmans l'alqueria que posseïa al territori d'Ènova, i que s'anomenava *Rahal Sac Biyeus*.²⁷³

Era el rafal d'Ishaq Abí Yawx, com s'observa, un antic latifundi islàmic, necessitat, en aquell moment de reorganització feudal, d'una mà d'obra experta, barata i submissa. Potser fora Sant Joanet aquest rafal, però ben rebé podia ser Manuel, o l'Abat, o Sanç..., ja que —per falta de documents— desconexem els noms amb què els musulmans designaven aquestes alqueries. Els poblats moros no tenien cap terme amollonat, si atenem a la sentència d'un plet que tingué el primer senyor del Genovés amb alguns propietaris de Xàti-

²⁷² FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Vicent Garcia eds., València, 1979, assentaments núms. 1.891, 2.743 i 3.012.

²⁷³ ACA, Cancelleria Reial, Reg. 12, f. 203.

2. Dels ibers a la societat global

va. En aquella sentència, pronunciada l'any 1269, s'especificava que qualsevol alqueria del Regne de València no té uns altres termes certs, que no siguin aquells termes que els sarraïns de la mateixa alqueria acostumaven a conrear.²⁷⁴

A partir de l'any 1263, la Corona es preocuparia també per racionalitzar l'explotació de les Salines anomenades aleshores 'de Castelló de Xàtiva' (les Salinetes Velles de Manuel), convertides aleshores en una regalia o monopoli de l'estat: del patrimoni reial. S'arrendaven cada tres anys i s'obligava a moros i cristians a comprar-ne la producció, a proporció de la població de cada vila o alqueria: una obligació fiscal anomenada 'la gabella de la sal'. L'any 1284, el rei Pere I, manaria fer les Salines Noves: tres pous d'extracció (anomenats de Xàtiva, d'Alzira i de Corbera en el segle XV), amb les corresponents basses d'evaporació i eres d'assecamment. Per a preservar la sal del rei de la pluja i dels lladres, els arrendataris alzi-renys que adequaren les noves instal·lacions, edificaren una 'torre nova' (*turrem novam*) de tàpia moruna, les restes de la qual són conegudes a Manuel com 'la Paret del Moro'.

El mateix monarca fundaria el 1273 el monestir alziireny de les monges magdalenes, que es traslladaria a Xàtiva el 1320 i a la Saïdia de València el 1579. Per tal de dotar-les de propietats, Jaume I donà a les monges —entre altres coses— tres molins alineats sobre la séquia de la Vila de Castelló o del Terç, derivada de la Comuna d'Ènova, a saber (19 d'agost del 1273): el molí de l'Ènova que posseïa un tal Ramon Messeguer a mitges amb el rei (el 'molí de Torreta' documentat en el segle XVI); el molí dels Casals, sobre el camí de Castelló (el de les Penyetes, a Manuel), i el molí de Castelló, pertanyent fins aleshores al xativenc Ponç de Malferit.²⁷⁵

Els cristians del terme de Xàtiva, s'havien organitzat en una primera parròquia urbana —l'antiga mesquita major i actual Col·legiata— i quatre parròquies rurals, repartides pels quatre 'quarters' del terme particular: 1) el de Castelló de Xàtiva; 2) el de 'les Ènoves' o alqueries d'Ènova, amb seu parroquial en l'alqueria major o 'lloc' dels Cristians; 3) el de l'alqueria de les Olles (l'actual Ollería), i 4) el de 'les Guadasseques' o alqueries del riu *Guadassécar* (origen del nom actual de Guadasséques, a la Vall d'Albaida). Així és com consta a través de la documentació eclesiàstica del 1279.²⁷⁶

La Paret del Moro: una 'torre nova' de l'any 1284

²⁷⁴ ...quod aliqua alcheria Regni Valencie non habet terminos certos, nisi illos terminos tantum quos sarraceni eiusdem alquerie laborare consueverint. Cfr. BURNS, Robert I., *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València. Societats en simbiosi*, 3 i 4, València, 1987 (1a., en anglès, 1984), p. 317, n. 29.

²⁷⁵ ACA, Cancelleria Reial, Reg. 19, f. 45. Vid. etiam VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (p. 452).

²⁷⁶ RIUS SERRA, José, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280). I, Cataluña, Mallorca y Valencia*, CSIC, Barcelona, 1946, p. 258. La seu parroquial de Guadasséques (plural tergiversat de Guadassécar, nom del riu d'Albaida en època musulmana), aviat es traslladaria a la nova pobla cristiana de Benigànim, que seria a partir del 1300 aproximadament el nou cap de quarter o alqueria major. Pel que fa a la rectoria de l'Ènova, coneixem el nom d'un rector Pere d'Éller (1296) i d'un altre anomenat Pere Busquet (1312): SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922; ACV, Lligall 10, doc. 23, Sindicat dels rectors de la diòcesi de València per al cobrament del delme (1312).

La torre de Sant Joanet, obra de l'any 1306, manada a fer pel cavaller de Xàtiva Pere Sang

Inscripció de la torre, on llegim En P(ere) Sans me fesy, anno Domini M° CCC° VI°

tractar assumptes relacionats amb la gestió de l'aigua de reg del riu d'Albaida, que ambdues comunitats de regants compartien. La Pobla Llarga, per cert, no existia: com en acabant veurem, és una fundació del segle XIV, en d'un ermàs fronterer entre els termes de les viles reials de Xàtiva i Alzira.²⁸⁰

Els propietaris de Manuel, Faldeta i la resta d'Ènoves, no eren encara 'senyors', ja que no gaudien de jurisdicció sobre els colons o llauradors moros; aquests, doncs, no eren considerats encara vassalls, sinó residents al 'reialenc' de Xàtiva. Les diferents propietats de la zona –cases més terres– eren comprades i venudes per l'oligarquia urbana de la ciutat, per a fer negoci, adquirir prestigi, hipotecar-les o especular amb

Els quatre caps de quarter es consideraven 'alqueries majors' i eren beneficiàries d'un tractament fiscal o impositiu privilegiat;²⁷⁷ la resta de poblats, habitades quasi totes per musulmans, es consideraven 'alqueries menors' (*alqueries poques*, en la terminologia del segle XIV).²⁷⁸ Al nord del quarter xativí de les Ènoves s'estenia aleshores la 'partida de l'Horta de Cent', terme de la vila reial d'Alzira, amb unes quantes alqueries mores i llocs de cristians, escampades al voltant de la parròquia de Sant Roc de Ternils (bonica església de conquesta, del terme de Carcaixent).²⁷⁹ Cada tants anys, els hereters del Pla d'Ènova i de l'Horta de Cent s'ajuntaven a l'esmentada ermita per a

²⁷⁷ Eren exemptes, per exemple, de pagar el 'dret de menjadors' (= consumidors de cereals), consistent en 5 sous per cada cristià i 4 sous per cada sarraí (exceptuats els infants), per al sosteniment de l'Almodí dels forments i la política bladera de l'urbs.

²⁷⁸ Vid. BOLUDA PERUCHO, Alfred, *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380)*, Diputació de València, València, 1999

²⁷⁹ Vegeu FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74; PASTOR i BELDA, Ferran, L'Ermita de Sant Roc de Ternils. Un resum d'història de la Pobla i del nostre país, dins *La Pobla Llarga en festes*, 1991, ps. 9-14 (I); 1992, s. p. (II).

²⁸⁰ Vid. SERENA PÉREZ, Balbí-Josep, Sobre els orígens de la Pobla Llarga, dins *La Pobla Llarga en festes*, 1997, s. p.

2. Dels ibers a la societat global

elles. I no sols intervenien els burgesos en la compravenda d'alqueries, sinó també el propi rei i els seus prestadors o financers jueus. L'any 1286, per exemple, el rei Pere I atorgava a un cristià resident a l'illa d'Eivissa, Guillem Escrivà, una alqueria que havia pertangut fins aleshores al jueu Samuel aben Menaze: *alqueria quam Samuel aven Menaze habebat in Regno de Valentia, in termino Enova*.²⁸¹

El beneficiari de la donació del 1286 tenia, doncs, dues possibilitats: o bé se'n venia a viure a Xàtiva o a l'Ènova dels Cristians, per a gestionar directament les tasques agrícoles i la partició de collites, o bé nomenava un 'procurador' –llaurador expert i cristià, resident a la zona– per tal que li 'procurara' l'alqueria: portara les terres, controlara la faena dels agricultors i recaptara les rendes corresponents a l'amo, a canvi d'un estipendi en diners o en espècie, prèviament pactat amb el propietari. Aquesta serà la tònica organitzativa del regadiu de les Ènoves en època medieval. Amb la particularitat que, a partir del 1329, els propietaris passaran a ser considerats 'senyors' de les alqueries, gràcies a l'aprovació en Corts del 'fur del rei Alfons' el Benigne, que atorgaria una potestat jurisdiccional limitada als senyors d'alqueries localitzades en reialenc, sempre que les mantingueren poblades per un mínim de 'vassalls'.

Al llarg dels anys 1280-1333, es viuria al Regne de València un temps d'esplendor, manifestat per la bonança climàtica, la pau relativa, les bones anyades agrícoles i l'expansió demogràfica.²⁸² En aquells anys, al Pla d'Ènova, no sols es recuperaren els ritmes agrícoles d'abans de la conquesta feudal, sinó que a més a més s'expandí el regadiu i es produí molta riquesa.

Manifestació d'això és la probable refundació i repoblació amb llauradors cristians de l'alqueria de 'Sant Joanet' –denominació cristianitzadora– pel seu propietari, el cavaller de Xàtiva Pere Sang: l'home més poderós de la ciutat. La torre de Sant Joanet, caríssima per a aquell temps i obra de carreus de calcària blanca, de la pedrera de l'Ènova, és testimoni d'aquella fase de prosperitat: data de l'any 1306, tal com es pot llegir en la inscripció gòtica que conté.²⁸³

Pocs anys després, un altre oligarca de l'època, l'ardiaca d'Alzira Pere Esplugues –opulent dignatari eclesiàstic– adquiria en propietat 40 jовades de secà, a cavall dels termes de Xàtiva i Alzira. Pretenia transformar-les parcialment en regadiu, mitjançant la compra de drets d'aigua als hereters de la Comuna d'Ènova. La traça de les séquies de la Pobra i Vistabella, i la fundació de la 'Pobra de l'Ardiaca Esplugues' s'efectuaren a partir del 1317.²⁸⁴ Una curiositat extemporània: les operacions especulatives efectuades en l'àrea d'expansió del regadiu de les Ènoves, rebien en el segle XIV denominacions poètiques (Vistabella, Montflorit, Vilanova, Torre Fermosa...) que sonen de manera molt similar a la toponímia idíl·lica les promocions immobiliàries del nostre temps. *Nihil novum sub sole*, doncs.

L'expansió de la ramaderia, en paral·lel a l'agricultura, provocava aleshores conflictes de termes, com el que solucionaren Alzira i Xàtiva l'any 1323, quan arreglaren la fita de termes al nord de Rafelguaraf: el Reialenc quedaria per al quarter de les Ènoves, i l'altra banda del límit, per a l'alqueria de Carcaixent, que era terme de la vila d'Alzira.²⁸⁵

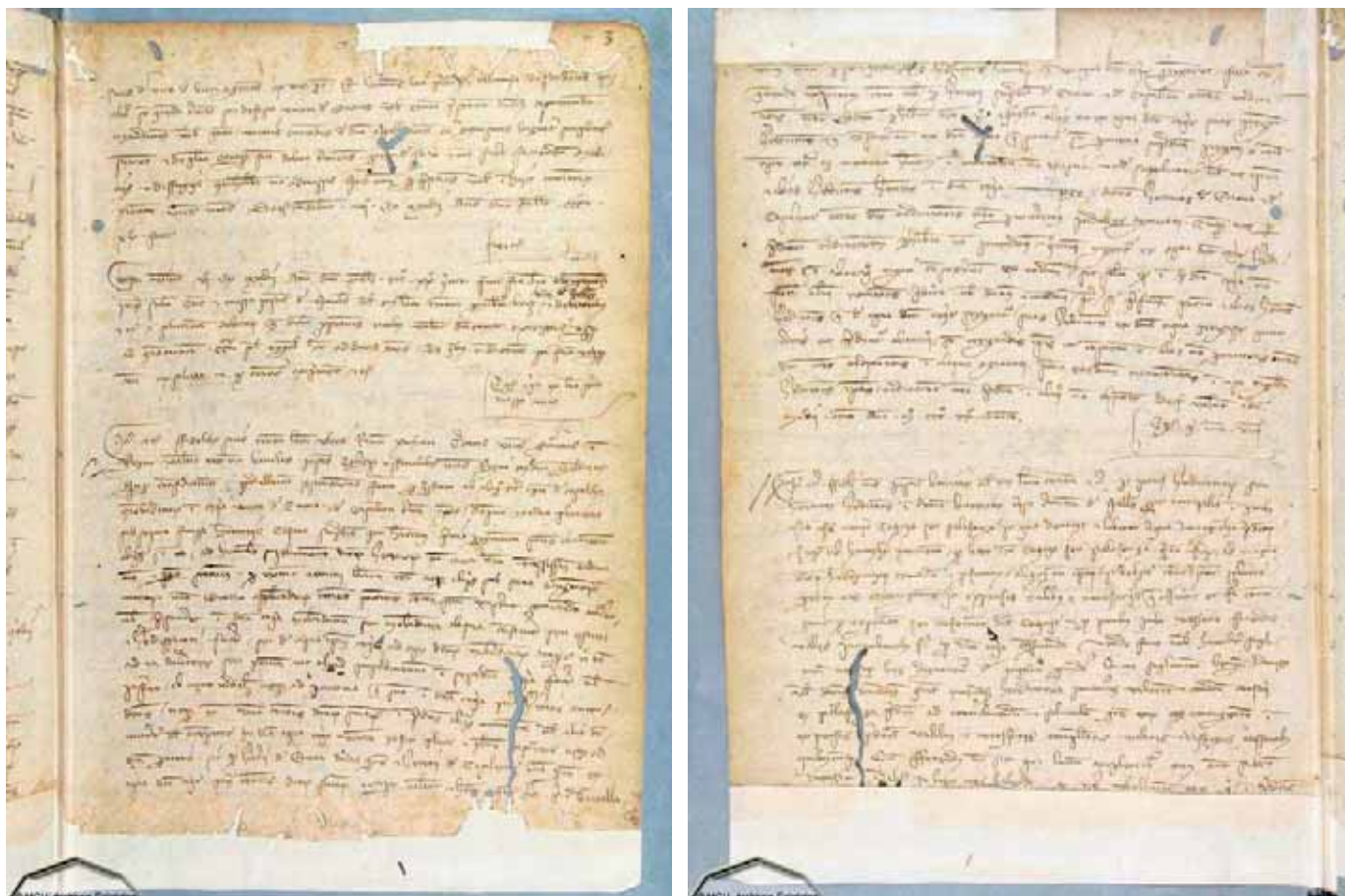
²⁸¹ LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006, p. 163.

²⁸² FURIÓ, Antoni, *Història del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995.

²⁸³ Vegeu SOLER, Abel, *Sant Joan d'Ènova. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Sant Joan d'Ènova, 2009 (en premsa).

²⁸⁴ Sobre la fundació de la Pobra, vid. CATALÀ, Joan - CLIMENT, Eva, Els primers poblatans. La Pobra Llarga, any 1399, dins *La Pobra Llarga en festes*, 1996, s. p.; SERENA PÉREZ, Balbí-Josep, Sobre els orígens de la Pobra Llarga, dins *La Pobra Llarga en festes*, 1997, s. p.; NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobra Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003; CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les 40 jовades de la Pobra Llarga, la ramaderia i l'antic camí de Múrcia, dins *La Pobra Llarga en festes*, 2006, ps. 51-55.

²⁸⁵ CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134 (p. 131).

GRAN. Privilegi de Jaume II, del 1325, relacionat amb la Séquia Comuna d'Ènova (Arxiu de la Corona d'Aragó)

Però els conflictes no sols es produïen per l'aprofitament de les pastures, sinó també per l'aprofitament de l'aigua de reg. Un conflicte molt gros degué passar cap al 1320, que obligà el rei Jaume II a intervenir directament. D'una banda, pareix que s'havia posat en qüestió 'el terç de l'aigua de la Comuna' que els here-ters del Pla de Castelló tenien dret a desviar cap a les seues heretats, per mitjà de la séquia de la Vila; que per això s'anomenava 'la séquia del Terç'. D'altra banda, hi havia un *lobby* de propietaris urbans, segurament de Xàtiva, interessat a aprofitat les aigües de la Comuna per a moure moles de molins fariners. Tanmateix, la construcció d'algun d'aquells aparells havia provocat alteracions i desordres en el reg, suposem que en temps de secada. Raó per la qual, els regants s'aclamaren a la justícia reial. I el rei Jaume II respongué a ambdues demandes amb un privilegi (14 d'abril del 1325) on confirmava el dret al terç dels castellonencs i prohibia la construcció de nous molins, sota pena de 500 auris d'or i el rescabament dels danys ocasionats als regants.²⁸⁶ El privilegi no venia sinó a refermar la validesa de la sentència pronunciada feia poc, en favor dels regants i en perjudi o detriment dels moliners.

²⁸⁶ ACA, Cancelleria Reial, Reg. 186, f. 3r/v.; *ORDENANZAS de la Acequia de Énova*, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847, ps. 2-3; VICIA-NO, Pau, La séquia, l'any 1325, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 14, Manuel, 2001, ps. 3-4; GINER, Manel, *La Sé-quia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Énova et de Castillone'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, ps. 8-9.

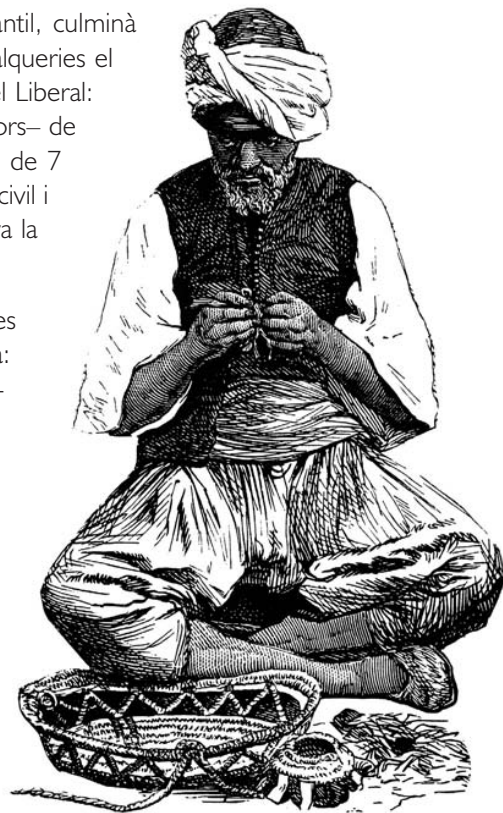
2. Dels ibers a la societat global

La fase de consolidació demogràfica, agrícola, ramadera i mercantil, culminà amb les Corts Valencianes del 1329, que atorgaren als amos de les alqueries el títol de 'senyors de vassalls', en virtut d'un fur aprovat pel rei Alfons el Liberal: el de la jurisdicció alfonsina. Així les coses, els propietaris –i ara, senyors– de Manuel, sempre que mantingueren poblada l'alqueria amb un mínim de 7 famílies de colons musulmans, podrien exercir sobre ells la jurisdicció civil i part de la criminal. La Corona reservava per al justícia major de Xàtiva la potestat de jutjar els crims greus de sang i aplicar penes de mort.

Després d'això vingueren els efectes del canvi climàtic, les primeres manifestacions d'un refredament sobtat de l'hemisferi nord del planeta: les males anyades de la dècada del 1330, la Guerra de la Unió (1347-1348) i la primera gran pesta bubònica o 'Pesta Negra' (1348). La mencionada guerra fou un enfrontament civil entre el bandol reialista –partidaris del rei Pere el Cerimoniós i la seua política autoritària– i el bandol unionista: burgesos i cavallers oposats a l'autoritarisme reial. Al costat del rei, s'alinearen la majoria dels nobles valencians, la vila reial de Xàtiva, el senyor de la Poble Llarga, etc.; del costat de la Unió, estaven la ciutat de València, una majoria de viles valencianes, entre elles la de Castelló, i molts vassalls de senyories, que aprofitaren l'avinentsa per a rebel·lar-se contra els respectius barons.²⁸⁷

Una de les principals batalles campals d'aquella guerra, on s'enfrontà la flor i la nata de la cavalleria valenciana, tingué lloc entre Cogullada (terme actual de Carcaixent) i la Poble Llarga, a mitja desembre del 1347.²⁸⁸ A les destrosses ocasionades pels participants en la batalla, que es dedicaren a saquejar la zona, cal afegir les incursions que feien els unionistes de Castelló cap a Manuel i les altres alqueries de cavallers reialistes de Xàtiva. A fi de protegir aquestes alqueries, els de Xàtiva muntaren una 'bastida' sobre les runes islàmiques del castell de Sumacàrker, i enviaren allí un destacament de mercenaris, que es dedicaven a barrejar de tant en tant el Pla de Castelló i a furtar-los les vaques, als castellonencs (1348).²⁸⁹ Per aquell temps, Faldeta s'anomenava 'alqueria d'en Berenguer Sanç'; Torreta era l'alqueria d'en Ramon Constantí, i l'Abat era l'alqueria d'en Miquel Munyoc.²⁹⁰

Superada la crisi de mitjan segle XIV, d'abast continental, tornaren els bons temps i les oportunitats de negoci. Els monjos cistercencs de Sant Bernat de Rascanya (actual Sant Miquel dels Reis, València), que eren una sucursal periurbana de l'abadia de Santa Maria de la Valldigna, adquiriren per 26.000 sous –un bon pessic de diners– l'alqueria que després s'anomenaria 'de l'Abat'.²⁹¹ El venedor era el donzell Joan Fabra. El 6 de maig del 1368 el rei Pere atorgà llicència de compra als eclesiàstics: era pertinent aquesta llicència reial (sufragada pels monjos amb una forta suma de diners), per tal d'amortitzar les terres de l'Abat, és a dir, per tal de traure-les dels

²⁸⁷ Vegeu RODRIGO LIZONDO, Mateu, *La Unión valenciana y sus protagonistas*, dins *Ligarzas*, 7, València, 1975, ps. 133-166; TEROL i REIG, Vicent, *La Guerra de la Unió a la Vall d'Albaida*, dins *Almaig. Estudis i documents*, 10, Ontinyent, 1994, ps. 58-66.

²⁸⁸ NAVARRO, J.-L., *La Poble Llarga...*, ps. 37-39.

²⁸⁹ ACA, *Processos en foli*, Caixa 121, document 13.

²⁹⁰ ARV, *Reial Justícia*, 796; citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, *Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva*, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (p. 445).

²⁹¹ A partir del 1381, data de la concessió del títol d'abat al prior de Rascanya.

Paleta de l'albelló de l'Abat

béns de 'segllars', per a 'introduir-les' dins el cos patrimonial i jurisdiccional de l'Església Catòlica, depenent de Roma.²⁹² I a l'Església quedarien vinculades aquestes terres de l'actual terme de Manuel, fins a la desamortització de béns eclesiàstics decretada per l'estat liberal, l'any 1836.

L'any 1373, tot sembla indicar que ja s'havia recuperat la població i l'economia dels plans d'Ènova i Castelló. Un quadern de recaptació de l'impost reial del morabatí (pagament en diners, per cada casa, de 7 en 7 anys), ens permet conèixer la població de la zona: el 'lloc' de Castelló, 226 cases de cristians (25 d'elles, de pobres de solemnitat, exempts del morabatí); el 'lloc de Sant Joan', 28 cases de moros (6 d'elles, de pobres); Senyera, 14 cases de moros (2 de pobres); Benimeixix, actual terme de Senyera, 10 cases (1 de pobres); 'Reseta', dels hereus de Berenguer Fluvià, 25 cases (7 de pobres); l'alqueria de Vicent Valls (actual Manuel, 7 cases, 1 d'elles de pobres); l'alqueria d'Andreu Esquer (Berfull?, 3 cases); l'alqueria de Pere Llong (terme de la Pobla, 2 cases); l'alqueria de Francesc Ferrer (Faldeta, 18 cases, 2 de pobres); l'alqueria d'en Fluvià (Torreta, 6 cases, 1 de pobres); l'alqueria de l'Abat (15 cases), i el 'lloc' de l'Ènova (95 cases de cristians, 11 d'elles de pobres).²⁹³

La majoria d'alqueries, algunes d'elles simples masos o cases de camp, estaven treballades per moros, però convivien amb ells alguns cristians, sovint masovers, estatgers de la casa senyorial o guardians de les hortes. Així, per posar un cas, un tal Pere-Jaume Savall, llaurador cristià de Berfull, es queixaria al visitador parroquial enviat pel bisbe, l'any 1401, dient que la gent es moria allí sense eucaristia ni extremunció, pel desinterés que el vicari de l'Ènova (capellà regent de la parròquia, en absència del rector) posava en l'administració dels sagraments. Aquest vicari era acusat així mateix de conuiu amb una 'concubina' de Xàtiva, Maria Fernàndez, que s'havia portat a viure a l'abadia del poble, per a major escàndol de la feligresia.²⁹⁴

La poca entitat de les alqueries de Manuel-l'Ènova, que canviaven cada tants anys de mans; l'anonimat islàmic i llaurador dels seus agricultors, i la destrucció dels arxius de Xàtiva per Felip V el 1707, fan que escassege la documentació sobre elles. Una de les poques possibilitat de fer-los eixir a la llum, és la plantejada pel cronista xativenc Agustí Ventura: estudiar els quaderns de la batlia o administració del patrimoni reial a Xàtiva, conservats en l'Arxiu del Regne de València. En ells, apareixen notícies com ara les següents: la ferida que causà Alí Lírda, fill de l'alamí de Roseta, a un tal Alí Perperí, de la mateixa alqueria, i que se li perdonà després d'abonar 110 sous (any 1401); la multa de 50 florins d'or (550 sous), aplicada al fadrí Fat, moro de Catadau, per cert robatori co-

²⁹² LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006, p. 280.

²⁹³ ARV, Mestre Racional, 10.866.

²⁹⁴ CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCA, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV)*, Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996, p. 335.

2. Dels ibers a la societat global

més a l'alqueria de l'Abat (1403); o la sanció que pagà el moro Roger, de l'alqueria de l'honorable Manuel Sanç (Manuel), en lloc d'un amic seu de l'alqueria de Guillem Faldeta anomenat Cílim 'el Gordo' (1404).²⁹⁵

En el morabatí del 1415 figuren els llocs i alqueries de Castelló (230 cases), de Senyera i Benimeixix (19 cases), Roseta d'Antoni de Fluvià (17 cases), Sant Joan d'Arnau Ferrer (27 cases), Rafelguaraf i el Tossalet (24 cases), i Ènova e *altres lochs de la dita contribució de aquella*, inclosos els de l'actual Manuel, que no s'hi especifiquen (134 cases, en conjunt).²⁹⁶ Molt més explícit i detallat és el següent quadern d'acapte, el del morabatí del 1421:

Alqueries del Pla de Castelló i les Ènoves, segons el 'morabatí' del 1421

Nom del lloc o alqueria	Caps de casa	Musulmans	Cristians
L'Hostal d'Ènova (camí reial, Manuel)	1 ²⁹⁷	-	1
L'Alqueria Sobirana (camí reial, Manuel) ²⁹⁸	11	-	11
L'alqueria d'en Lluís Ferrer, que solia ser de Manuel Sanç (plaça de Sant Gil, Manuel)	10	10	-
L'alqueria d'en Guillem Faldeta (actual nucli de Manuel)	17	15	2
L'alqueria d'en Torreta (actual Manuel)	4	4	-
L'alq. de l'Abat de Sant Bernat (actual Manuel)	19	18	1
L'alq. de Bernat Ferrer, que solia ser de mestre Benet (Sanç, a l'Ènova) ²⁹⁹	26	26	-
El lloc de l'Ènova	70	-	70
El mas d'en Faldeta (derruït, a l'Ènova?)	-	-	-
L'alqueria d'en Bernat Guerau (Berfull, terme de Rafelguaraf)	6	6	-
El Tossalet (terme de Rafelguaraf)	12	12	-
Rafelguaraf	24	24	-
El Rafalet de Pere Llong, ara de Francesc Esplugues (La Pobla Llarga)	3	3	-
El lloc de Sant Joan	37	36	1
Roseta d'en Fluvià (terme de Manuel)	19	19	-
Senyera	21	20	1
Benimeixix (terme de Senyera)	10	10	-
El lloc de Castelló de Xàtiva	220	-	220
Beneixida d'Ényegues	36	36	-
Beneixida de Martínez	13	12	1
Beneixida de Malferit	24	24	-
TOTAL	583	275	308

²⁹⁵ ARV, Batlia, 3.015, fs. 33, 50 i 122-123, respectivament; citats per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995*, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230 (ps. 1.211-1.213).

²⁹⁶ ARV, Mestre Racional 10.870.

²⁹⁷ L'hostaler Pere Gallach, descendent dels Gallach heretats en el Repartiment del 1248.

²⁹⁸ Cases arrimades a l'hostal (actual carrer de la Font, a Manuel).

²⁹⁹ S'hi fa referència a mestre Benet Flores, nomenat en ARV, Batlia, 3.015, fs. 79 i 121, com a senyor de l'actual Sanç (anys 1406 i 1410, respectivament).

Moro llaurant amb un parell o jova de bous

Com s'observa, el predomini islàmic de Pla d'Ènova tenia un fort contrapés en la importància demogràfica de la vila cristiana de Castelló. A l'actual Manuel trobem convivint una minoria cristiana, a l'efímera Alqueria Sobirana ('de Dalt', en el sentit d'aigües amunt de la séquia), que s'assentaria a l'ombra de l'hostal, però que desapareixeria després per causa de les successives epidèmies de pesta que afectaren el nostre rogle en el segle XV. El nucli que després s'anomenaria 'Manuel', és a dir, l'alqueria de Lluís Ferrer, ja pertanyia a aquest personatge l'any 1416. En aquesta data apareixen sancionats amb 33 sous Alí Xep, Alí Murcí i Àhmet Murcí, de l'alqueria d'en Lluís Ferrer, per una brega o *debat* que havien tingut amb uns altres moros de la mateixa alqueria.³⁰⁰

Resulta curiós –i reforça el tòpic ancestral– que un dels primers documents que trobem referits a Manuel, faça referència precisament a gent 'de got i ganivet'.

Els cristians del Regne de València, és a dir, els valencians pròpiament dits, residien des del segle XIII en pobles o vilesnoves de caràcter 'franc'. Eren sotmesos al delme (1/12 part de la collita, 1/3 per al rei o el senyor, 2/3 per al bisbe) i a determinats impostos monetaris, i a poca cosa més. I encara que foren d'antics llocs de reialenc transformats en senyories feudals, els senyors havien de respectar la 'franquesa' fundacional d'aquells vassalls. Els moros, en canvi, tant els del reialenc –inclosos en microsenyories alfonsines– com els de les baronies feudals, separades del patrimoni reial, eren sotmesos a moltes obligacions i pesades càrregues feudals: particions de fruits, censos en diners, 'regals' de gallines, prestació de jornals de faena en terres de la senyoria, etc.

La situació social i jurídica dels musulmans de l'actual Manuel pot exemplificar-se a partir d'un interessant document del 1431: l'arrendament que el ciutadà de Xàtiva Joan d'es Torrent féu, de la seua alqueria de Faldeta, a un tal Francesc Avellà, per tres anys de durada i 2.500 sous de paga cada any. Era freqüent que els ciutadans, donzells i cavallers (burguesia i xicoteta noblesa) residents a Xàtiva, Alzira o València, arrendaren per triennis o quadriennis les seues alqueries rurals, i es limitaren a cobrar la renda que els anaven passant cada any els arrendataris de torn. En el cas de l'*arrendador* o arrendatari de Faldeta, n'Avellà, aquest podria obtenir beneficis, sempre que la part senyoria de l'alqueria (fruits, taxes, drets dominicals, etc.) superara cada any els 2.500 sous que havia de passar al senyor per obligació contractual.³⁰¹

A tal efecte, i segons s'especificava en el contracte d'arrendament, Francesc Avellà podia exigir de cada *moro vassall* el següent: 1 lliura d'estopa i una altra de lli filat, havent proporcionat el senyor la matèria primera, o el preu equivalent de 2 sous 4 diners; 6 diners de cens per cada vinya; 6 diners per cada bancal de figaflor (figuerars de bacoress); un parell de gallines, per al regal de Nadal, o 3 sous si l'arrendatari ho preferia

³⁰⁰ ARV, Batlia, 3.015, f. 67.

³⁰¹ Document 3 de l'apèndix.

2. Dels ibers a la societat global

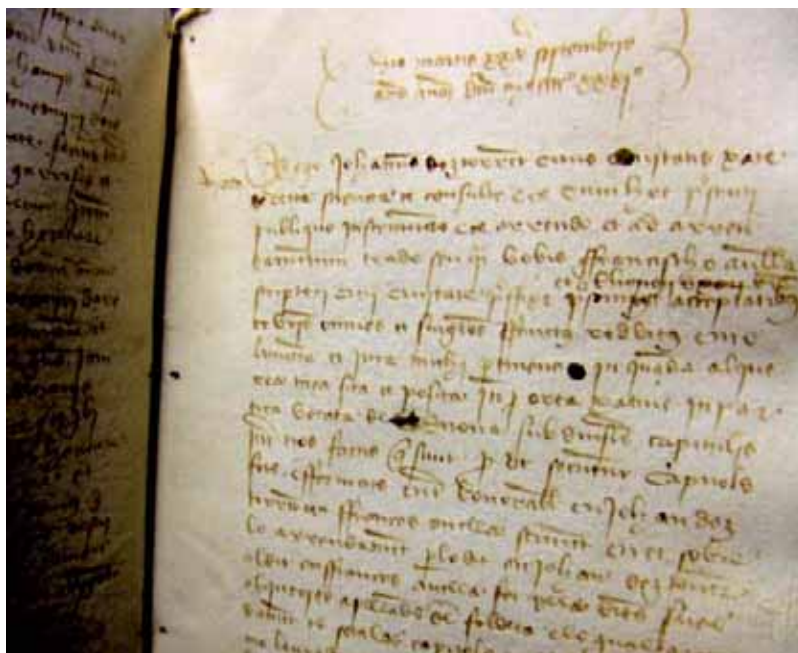
en diners; 2 sous cada any per a ajudar a cavar les vinyes de senyor; 1/3 dels cereals de reg i de secà; 1/3 de la figa seca; la meitat de l'oli, i mitja arrova suplementària de milloria; 1/3 del lli, eixarmentat, amerat i picat, quedant-se el moro la llavor; 10 sous per cada fanecada d'herba d'alfals; 4 almuds de panís (blat de moro) o sis de dacsà moresca (rogenca, de grà més prim que l'americana) per cada quartó d'hort, *ara tinga ort, ara no n tinga*; obligació de comprar carn a la carnisseria de senyor; obligació de moldre l'oli a l'almàssera de senyor, i pagar el corresponent dret de maquila; obligació de moldre les olives fent girar el rutló de l'almàssera cadascú amb la seua bèstia, i deixar el pinyol –combustible de brasers, molt apreciat– per a la senyoria. També entrava en l'arrendament l'olivar del Racó i el mallol de senyor, i l'alberg

de senyor, amb els seus bucs abellars, cup de fer vi i gerres olieres i vinaderes; així com les sancions de justícia aplicades als vassalls, en la part tocant a la senyoria, sempre que no superaren els 20 sous, etc. Els vassalls, a més a més, havien d'anar a veremar debades a la vinya de senyor, portar la verema a ca la senyoria i trepitjar-la al cup; mantenir les seues dones i famílies vivint a l'alqueria, i cavar i magencar les vinyes de senyor. La partició dels fruits per cert, tenia lloc una vegada deduït el delme. És a dir, que de l'oli d'oliva, per exemple, al vassall es quedava aproximadament el 45% de la collita.

En aquest contracte d'arrendament, concretament, és fa referència a la situació d'alarma i guerra amb els castellans, que s'havia viscut el 1429-1430. Els guerrers estrangers havien arribat, en les seues operacions de saqueig, fins a Canals, en resposta a la invasió valenciana de la Manxa.³⁰² I qui podia assegurar, el 1431, que no tornara la guerra i els pegara per saquejar Faldeta? Així les coses, Francesc Avellà exigeix...

...que si per ventura era guerra, que ja per la dita guerra lo dit Francesc Avellà no puixa derrenclir [= abandonar] lo dit arrendament. Però si per rahon de la dita guerra rebrà lo arrendador algun mal en sta manera, ço és, que si per castellans o altres qualsevol gents li era talada alguna heretat, blats, olis o altres fruyts, que lo dit en Johan Deztorrent sia tengut pagar-li al dit arrendador los dans per los dits guerrejants fets.

Al Cèsar allò que és del Cèsar. Aquesta clàusula no fa sinó recordar 'el sentit' original de les detraccions feudals que, des de la remota revolució feudal de l'any 1000, exigien els homes d'armes (els mafiosos cava-

Arrendament de l'alqueria d'en Faldeta de l'any 1431
(Arxiu de Protocols del Patriarca, València)

³⁰² TEROL i REIG, Vicent, "Los debates de Villena" de 1425: cavalcades i enfrontaments fronterers en el preludi de la Guerra de Castella de 1429-1430, dins *Alba*, 10, Ontinyent, 1995, ps. 17-34; HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979; HINOJOSA MONTALVO, José, Las fronteras valencianas durante la guerra con Castilla (1429-1430), dins *Sàitia*, 37, 1987, ps. 149-157.

llers, constructors de castells) als pobres llauradors dels Pirineus, avassallats per ells a la força. I aquest 'sentit' justificador o primigeni de l'ordre feudal era la protecció armada enfront els abusos d'estranyers. Com que era obligació de qualsevol senyor o membre de l'estament militar, en època medieval, protegir els vassalls d'abusos legals, bèl·lics, etc., d'es Torrent, en tant que 'senyor' de l'alqueria, s'havia de fer càrrec de *los dans per los dits guerrejants fets*.

L'any 1432, un altre d'aquells posseïdors d'alqueries, el cavaller Lluís Ferrer, senyor de l'alqueria d'en Manuel Sanç, compraria el 'lloc' o poble de Roseta a sa tia Caterina de Fluvià. Amb aquella operació, mossén Ferrer unificà l'horta de la Parada o de les Foies –treballada en època medieval per llauradors de Roseta– amb l'horta escassa de l'alqueria de Manuel –la dels albellons de la Séquia Comuna–, i assentà les bases del futur territori local de Manuel.³⁰³ No obstant això, la tendència dels cavallers de Xàtiva a partir les senyories entre els fills, portaria a Lluís Ferrer a deixar en herència Roseta –i el Rafalet de les Foies– al seu fill Arnau Ferrer, i Manuel a un altre fill, Vicent Ferrer, que era també senyor del Tossalet (terme actual de Rafelguaraf).³⁰⁴

La senyoria de Faldeta, alqueria menuda, comprenia també dos altres béns molt apreciats: l'anomenat aleshores 'molí d'Ènova' (el molí de la Volta, al carrer de la Font, Manuel) i el proper 'hostal d'Ènova' (futur hostal de Manuel, vora el camí reial). En aquest paratge succeí el 1467 un crim que es comentaria molt per la ciutat de València, i que recull el 'Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim': *Mort de mossén Milà, prevere: dissabte, a XIII de març, any LXVII, mossén Milà, rector de Ribaroga [Riba-roja de Túria], anava a Xàtiva, d'hon era. Al molí de Ènova, ladres lo degolaren, e'l derobaren e lançaren en la céquia del molí, és a dir, a la Séquia Comuna d'Ènova*.³⁰⁵

L'Ènova d'en Manuel hauria de ser anomenada en papers –com era costum– l'alqueria d'en Ferrer, ja que des de feia dècades pertanyia als cavallers Ferrer.³⁰⁶ I, tanmateix, tothom la coneixia pel nom de 'Manuel' ja des de mitjan segle XVI. En cert document del 1469, per exemple, hom fa referència a les alqueries de Manuel i d'en Torrent (Faldeta).³⁰⁷ En Vicent Ferrer, senyor del Tossalet i Manuel, ja havia heretat –o comprat– de mans del germà les alqueries de Roseta i el Rafalet (abans del 1467),³⁰⁸ quan tingué lloc un llarg procés al voltant de la tanda de la Séquia Comuna. El 4 d'abril del 1472, una sentència del governador del regne confirmava la partició ancestral d'un terç d'aigua per la séquia de Castelló, i dos terços per la Comuna d'Ènova. A més a més, se sancionava i definia la partició tradicional en dues tandes, amb els drets de files de sang i foc, etc., pertanyents a cada alqueria del reg:

...[la séquia] fonch partida en dos tandes, la una subirana [o de dalt] e l'altra jussana [o de baix]. Comença la subirana lo dilluns sol exint y acaba lo dijous sol exint; en la qual tanda reguen ses terres los llochs de Manuel, Sent Joan, Faldeta, Torreta, la Pobla Llarga, l'Abat y Berfull, per sos albe-

³⁰³ PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202 (p. 35).

³⁰⁴ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 36.

³⁰⁵ SANCHIS i SIVERA, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*, Acció Bibliogràfica Valenciana, València, 1932, p. 287.

³⁰⁶ Els Ferrer de Xàtiva tenien per armes heràldiques, en camper de sinople, tres ferradures d'or.

³⁰⁷ VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456 (p. 444).

³⁰⁸ PASCUAL, V., Algo de toponímia..., p. 35; LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 37.

2. Dels ibers a la societat global

*llons, que cascadun lloch té distincts y separats lo hu de l'altre. Y en dita tanda dits llochs prenen tota l'aygua de dita céquia, per a regar les terres que reguen d'ella tan solament, excepto una fila grossa de aygua que ha de discórrer per la céquia avall, fins al darrer regant, que servex per a beure les persones, y per als animals, y per a les necessitats urgents que comunament se diu 'per a foch y a sanch'. Y en la tanda jussana reguen los llochs de Sans, Ènova, Berfull, Toçalet y Rafelguaraf, de tota la aygua éntregament, que discorre per dita céquia mare.*³⁰⁹

El poderós cavaller Vicent Ferrer patiria l'any 1475 la desgràcia de veure com la més poblada de les seues alqueries, Roseta, quedava pràcticament despoblada per la incidència de la pesta bubònica.³¹⁰ Els supervivents de la crisi foren convidats pel senyor a passar-se'n a viure a Manuel. D'ací que l'alqueria de Manuel, que sempre havia sigut una replaça —la de Sant Gil— de 8 o 10 cases, passara ara a comptar amb 30 cases, segons el morabatí del 1493.³¹¹ Heus ací l'origen de la plaça de l'Església, habitades per supervivents de Roseta i per nous vassalls, establits per Ferrer per a disposar de mà d'obra per a les Foies, en aquell temps d'escassetat demogràfica i crisis pestíferes.

La placeta de Sant Gil era un recinte tancat, amb un sol portal, en el segle XV. Els seus habitants eren musulmans i allà al final es trobava la mesquita

³⁰⁹ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a., núm. 1.376.

³¹⁰ Fou una epidèmia molt forta, la d'aquell any, que despoblà també algunes alqueries de l'Horta de València. Cfr. ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía*, 39-40, València, 1986, ps. 125-155.

³¹¹ ARV, Mestre Racional, 10.879.

En les 30 cases del nou Manuel s'incloïen així mateix l'hostal i els obradors del camí reial, que el 31 de juliol del 1481 mossén Vicent Ferrer havia comprat al seu veí Francesc de Torrent, senyor de Faldeta. Així les coses, l'hostal es desvinculava de Faldeta per a quedar vinculat a la reviscolada senyoria de Manuel d'en Ferrer. En la mateixa operació de venda del 1481, en Torrent inclogué diferents olivars que posseïa en terres de Sang i el Tossalet, cosa que demostra la capacitat adquisitiva de Ferrer i la seua voluntat de constituir al Pla d'Ènova una senyoria territorial ben forta. L'hostal de Manuel, en aquell temps, s'emplaçava –segons l'escriptura citada– “dins el lloc de Faldeta, vora el pont per on es passa al lloc de Manuel, amb una carnisseria, i ferreria, i botigues, i cases”. És a dir, que era un complex comercial al servei de veïns i transeünts.³¹²

Més important que la possessió de terres, en aquells anys de crisi, era la 'retenció' de vassalls que les treballaren. Per això, quan Joanot Martorell escrigué el 'Tirant lo Blanch', escarní un dels cavallers de ficció intitulant-lo sonorament com 'el senyor de les Vilesermes': unes viles molts grans i molt boniques, però ben mal procurades per falta de vassalls.

A fi de retenir la mà d'obra i esquivar la competència dels senyors del veïnat, els microfeudals valencians prestaven diners a interès als pobres vassalls musulmans (ja prou sagnats per les particions de collita, censos, etc.), o els regalaven bous de llauró, i ja me'l pagarà..., per a tenir-los ben hipotecats, lligats i sotmesos. Segons els Furs de València, cap vassall no podia mudar-se de senyoria sens haver solucionat abans els deutes pendents amb la senyoria de partida. I això ho tingué en compte el cavaller mossén Vicent Ferrer, en gener del 1482, quan Ubaidal Úbeda, àlies 'Mig-mig', i sa muller, Axa, li manifestaren llur intenció d'anar-se'n a viure de Manuel a la Moreria del Raval de Xàtiva. Com que devien encara 23 lliures a la senyoria (el preu d'una somera), els moros emigrants hagueren de deixar amb el senyor, a manera de 'penyora' llur fill Alí Palluix, que serviria de criat a can Ferrer fins que fóra anul·lat el deute. El document on s'explica l'acord, sancionat pel batle general del regne, el transcriu Peregrín Llorens en la seua inèdita 'història de Manuel':

Letra directa a Ubaydal, moro de la Moreria de Xàtiva.

Nós, en Berenguer Mercader, doncell, canceller, etc., lochtinent de batle general del Regne de València; considerant que vosaltres, Ubaydal Úbeda, àlies 'Mig-mig', e Axa, muller sua, moros del loch de Manuel, situat dins terme de la ciutat de Xàtiva, del magnífich mossén Vicent Ferrer, hajen de donar e pagar al dit magnífich mossén Vicent Ferrer vint-e-tres lliures de moneda reals de València, les quals li deuen, ab carta rebuda per lo discret Pere Caldes, notari de la dita ciutat de Xàtiva, e per tota la terra e senyoria del dit senyor rey, e per les causes e rahons en la dita carta contengudes; per la qual quantitat vosaltres voleu empenyorar a Alí Polluix, fill vostre, en poder de dit mossén Vicent Ferrer, o de qualsevol altra persona que a vosaltres ben vist serà, y pagar a aquell lo dit deute de les dites vint-e-tres lliures, a tant temps ensemps, que lo dit deute de XXIII lliures sien per vosaltres pagades e quitades, e que lo dit mossén Vicent Ferrer o qualsevol altre qui les dites XXIII lliures vos prestarà, puxa lo dit Alí, fill vostre, vendre e empenyorar en poder de qualsevol persones, per la dita quantitat, fins en o tant la dita quantitat sia enterament pagada, donant a vosaltres facultat de fer qualsevol obligacions en lo dit contracte de empenyorament necessàries; la qual cosa vosaltres no podeu fer sens licència nostra, e sobre açò nos hajau suplicat. Per tal, ab tenor de la present e per auctoritat de l'offici de la qual cossa, dóna e atorga licència a vosaltres, dits Ubaydal Úbeda e Axa, muller sua, que sens encorrimet de alguna pena, puxau metre en penyora del dit mossén Vicent Ferrer, o de qualsevol altra persona, lo dit Alí, fill vostre, per aquell temps e en aquella manera que vosaltres ab lo dit mossén Vicent Ferrer e ab qualsevol altre vos poreu avenir e concordar. E nós, ab la present nostra licència, en lo dit empenyorament, en posse nostra

³¹² ARV, Manaments i emparees, any 1659, llibre 3, mà 31, f. 5.

2. Dels ibers a la societat global

*auctoritat e decret. En testimoni de les quals coses, vos fem fer e lliurar, e a present nostra letra e licència, ab lo segell major de nostre offici en lo dors de aquella empremtat, sagellada. Dada en València, a XIII de giner any Mil CCCC LXXX II.*³¹³

En la dècada del 1480, Vicent Ferrer aprofitaria la feblesa econòmica i l'endeutament del seu veí en Torrent, que ja li havia venut l'hostal, per a comprar-li també l'alqueria dita 'de Faldeta'. Així doncs, Ferrer apareix com a *señor dels llocs de Manuel e Faldeta, situats en lo terme de la dita ciutat [de Xàtiva], en la partida de Ènova*, en un document del 23 de novembre del 1491. Ens referim a la venda de l'hostal de Manuel –monopoli senyorial– als hostalers Joan Ponç i Esperança, marit i muller: un símptoma del deteriorament de la hisenda dels Ferrer, que travessaven per moments de dificultats, com bona part de la cavalleria valenciana.³¹⁴ La venda es realitza per preu de 6.900 sous (345 lliures), una bona suma de diners, que dóna idea de la importància de l'establiment hostaler com a negoci.

Almàssera oliera

El venedor dóna llicència als compradors, en tant que senyor de la senyoria on es troba l'hostal, per tal que *puixen vendre e venen en lo dit hostal, çabó, merlussa, salsa, civada, palla, pa, vi e altres qualsevol coses per obs, e als qui vindran a posar e menjar en lo dit hostal*. No obstant això, els estava vedat vendre articles de consum *als moros de Manuel né de la séquia de Ènova, si ya no ho menjaven o bevien dins lo dit hostal*, amb pena de 20 sous en cas que se saltaren la norma. Es tractava d'evitar la competència dels hostalers amb les regalies (forn, tenda, etc.) de la senyoria de Manuel; raó per la qual, aquests es comprometeren a no obrir cap obrador, ferreria, carnisseria ni forn en el recinte de l'hostal. No se'ls permetia tampoc obrir cases i obrir botigues fóra del límit de la propietat. Solament se'ls permetia obrir un forn dins l'hostal, per a donar servei exclusivament a la clientela, i parlar un porxe davant l'edifici, on els transeünts o els hostes pogueren lligar a l'ombra les cavalcadures. Però, això sí, res de plantar arbres a la porta amb l'excusa de fer ombra.

També tenien llicència Joan i Esperança, per a transformar un hort de moreres de fora l'hostal, davant la séquia, en un pessebre per als animals. Per la seua banda, l'ancià Vicent Ferrer es comprometé a no tenir oberta cap taverna a Manuel ni a Faldeta; ni vendre pa, vi, herba, civada, palla, garrofes o altres provisions als hostes o clients de l'hostal, per a evitar la competència deslleial. Sols els fornars de Manuel i Faldeta podien fer ús de la puja (els pans que el veïnat li deixava, com a retribució per la seua faena) per a vendre'ls a qui desitjara, fóra foraster de pas o veí dels 'llocs'.

Molt mal degueren d'anar-li les coses al vell Vicent Ferrer, entre el 1491 i el 1496, perquè decidira desfer-se –vers la fi dels seus dies– del patrimoni acumulat al cap de tants anys d'esforç. Però així fou: potser

³¹³ ARV, Batlia, Lletres i privilegis, reg. I. 157, fs. 160v-161; LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 38.

³¹⁴ Document 4 de l'apèndix.

ofegat per l'acumulació d'interessos pendents i deutes pagadors, mossén Ferrer féu venda de Manuel, Roseta i el Rafalet, el 29 d'octubre del 1496, al cavaller de Xàtiva Joan Tallada i Tallada, davant el notari Ausiàs Alpicat, àlies 'Costa'.³¹⁵ La venda seria completada i sancionada, l'any 1504, per l'hereva natural del ja difunt Vicent, la seua filla na Violant, que inclogué en el lot –així mateix– els olivars de Sanç i el Tossalet que antigament havien pertangut als Torrent de Faldeta.³¹⁶

En Tallada no pertanyia a la cavalleria antiquada i somniadora (Joanot Martorell i companyia, més interessants en la lluita de bandols i la literatura, que no en la comptabilitat); no era dels que s'endeutaven hipotecant ses terres, i que ara es veia obligada a desfer-se d'elles. Tampoc era Tallada un dels poderosos Borja, ducs de Gandia i papes de Roma, que compraven peça a peça moltes d'aquelles microsenyories feudals hipotecades, abocant en terra de València les immenses riqueses procedents de les vidrioles vaticanes. El cavaller mossén Tallada era un terme mig. Fill del doctor en lleis de València Francesc Tallada, Joan Tallada s'havia format –seguint les passes de son pare– com un home d'estudis i de carrera, un jurista que havia triomfat com a funcionari al servei del rei Ferran II el Catòlic, fins a ser designat conseller de la cambra reial. I ara que gaudia d'uns ingressos substanciosos, procedents de les arque reials, ¿quina millor inversió podia fer, que comprar una senyoria de regadiu, aprofitant la urgència de diners i les penes econòmiques dels Ferrer, el pare i la filla?³¹⁷

Parlant de pares i filles, als musulmans de Manuel, Faldeta i els altres llocs del Pla d'Ènova, residents des de feia segles al Regne de València, se'ls continuava respectant la llengua àrab, la religió islàmica i els costums; una majoria d'ells recollits per l'anomenat 'Llibre de Çuna e Xara'. Eren els pares, per exemple, els qui casaven les filles amb qui volien i, en cas de desobeir, aquestes eren sotmeses a la lapidació col·lectiva; cosa impensable en la societat cristiana del poble del costat, però consentida als moros. L'any 1501, per exemple, els amors d'una mora adolescent d'Alcosser (despoblat d'Alberic) amb un jove de Sant Joanet, anomenat Jusef Abeç, estigueren a punt de costar-li la vida; a ella, és clar. La parella se'n fugí a Sumacàrser, on la xicona s'oferí al senyor d'aquella baronia en qualitat d'esclava, per tal de lliurar-se de la lapidació a què volien sotmetre-la els seus parents i veïns.³¹⁸

El veïnat de Manuel prosperaria molt amb el canvi de mans, dels Ferrer als Tallada, i amb el canvi de segle, fins assolir les 48 cases (uns 240 habitants) l'any 1510, més les 11 cases de Faldeta, les 15 de Torreta i les 11 de l'Abat.³¹⁹ En conjunt, hi havia 85 cases en allò que constitueix l'actual nucli antic de Manuel, i uns 425 habitants. Cada poble tenia el seu al·mí (àrab *al-amīn*, "el fidel, el comptable"), encarregat de la recaptació de rendes i la interlocució entre l'al·jama (comunitat islàmica local) i l'arrendatari o el senyor. Un o dos xeics o jurats, de renovació anual, s'encarregaven de la cosa pública en cada poble, i hi havia també alfaquins o 'savis' en jurisprudència i doctrina alcorànica, que ensenyaven la cal·ligrafia i els textos sagrats a les mesquites. L'economia local depenia de la terra; de les obres de manteniment i explotació de les Salines reials,³²⁰ i de les pastures i recursos de l'erm.

³¹⁵ ARV, Manaments i empare, any 1659, ll. 3, mà 31, f. 5. Els Tallada, família oriünda de Vilafranca del Penedès (Catalunya), lluien per armes heràldiques tres faixes de sable en camper d'or, segons l'obra del segle XVII: FEBRER, Mossén Jaume, *Trovas*, a cura de J.-M. BOVER, Tipogr. de Pedro José Gelabert, Palma de Mallorca, 1848.

³¹⁶ Davant del notari Joan Guerau, el 27 de juliol del 1504.

³¹⁷ Vegeu LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 43.

³¹⁸ PONS ALÓS, Vicente, *El fondo Crespi de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548)*, Universitat de València, 1982, p. 219.

³¹⁹ GARCIA, Ricard – CISCAR, Eugeni, *Moriscos i agermanats*, 3 i 4, València, 1974, p. 38.

³²⁰ Vegeu el document 5 de l'apèndix.

2. Dels ibers a la societat global

El mateix any 1510 es comptaren a Manuel 263 reses, entre cabres e cabrons, de la cabroneria del loch, que era el ramat senyorial destinat a proveir de carn la carnisseria. Solament el més ric del poble, que era l'almí Uzmén, disposava d'un ramat particular de 64 ovelles, que duria a pasturar algun pastor de sa casa. A Faldeta, hi havia 78 ovelles repartides entre cinc veïns; a Torreta, dotze famílies posseïen entre totes 114 caps de bestiar, i a l'alqueria de l'Abat (coneguda també com l'Ènova de Sant Bernat), n'hi havia 69, distribuïts entre 6 famílies de vassalls.³²¹

Joan Tallada i Tallada, sentit la proximitat de la mort, dictà testament el 15 d'octubre del 1517, en presència del notari de Xàtiva Ausiàs Alpicat. Nomenà hereu el seu nét Lluís-Joan Tallada i Baldoví, i instituí un 'vincle' successori entre les senyories de Manuel, Roseta i el Rafalet. Volia que aquestes roman-gueren unides per sempre –vinculades entre si– i lligades al llinatge de 'Tallada'; de manera que si per ventura s'extingia la línia successòria masculina i directa, els hereus de la senyoria de Manuel, renunciaren al seu cognom patern i feren ús del cognom 'Tallada'. La successió de Joan pel seu nét, que era casat amb Àngela Díaz, es féu efectiva el 31 de desembre del 1518, arran de la mort de l'avi i la immediata publicació del testament.³²²

Els Tallada eren uns cavallers elitistes, molt arrimats a la reialesa i fidels a la Corona, circumstància que els posaria cara a cara amb els agermanats, arran de la Guerra de la Germania (1519-1521). Resulta que, l'any 1519, els menestrals de les ciutats i viles reials, i els vassalls cristians de les senyories, havien conformat una Germania del poble valencià, per a demostrar la força i la capacitat d'acció política dels gremis, la ciutadania i el 'poble' en general. Lluitaven els agermanats contra el monopoli del poder exercit per certes oligarquies urbanes, arrimades a la Corona, i contra els abusos de poder feudal dels nobles i cavallers, en baronies rurals.³²³

A Xàtiva, on tenien casa els Tallada, els agermanats campaven pels carrers i organitzaven alardos militars, la primavera del 1521. Un improvisat exèrcit de la Germania es disposava a desplaçar-se fins a Albaida, per a ajuntar-se allí amb els agermanats que pujaven d'Oriola, Elx, etc. En aquelles circumstàncies, en què es

La ciutat de Xàtiva en el segle XVI, segons un dibuix de l'època

³²¹ VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, 2002, ps. 542-543.

³²² LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 43.

³²³ GARCÍA CÁRCEL, Ricardo, *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1981; VALLÉS BORRÀS, Vicent-J., *La Germania*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2000.

Els agermanats de València saquejaren Manuel l'any 1521

el virrei Hurtado de Mendoza tractava d'organitzar aleshores a la Valldigna. El 14 de juny eixí de València l'exèrcit de la Germania, comandat per Vicent Peris. L'arrendatari o procurador de les alqueries de Manuel es quedà a soles. Els moros manuelers sabien que la senyoria dels Tallada era un 'objectiu de guerra' per als agermanats; igual que ho seria el poble morisc de Ròtova, a la Safor, arrasat pels rebels pel fet de pertànyer a un cavaller jurista molt amic del rei Carles;³²⁵ o Castelló de Rugat, a la Vall d'Albaida, pel fet de pertànyer al duc de Gandia, un dels principals sostenidors de la causa nobiliària. Les previsions s'acompliren, i Manuel i Faldeta foren saquejats a ferro i flama.³²⁶ Així explica la situació de Manuel en febrer del 1522 l'arxiver Vicent Terol, a partir d'un interessant document, exhumat de l'arxiu municipal d'Ontinyent, on treballa:

Manuel presentava en febrer del 1522 una situació caòtica. En aquests moments, Lluís Roca, cavaller de Xàtiva que havia arrendat les rendes feudals del lloc de Manuel, notificava a Joan-Francesc Tallada –cavaller de Xàtiva refugiat llavors a la vila valenciana de Cabdet– com a tutor del seu fill Joan, hereu de Joan Tallada –son germà difunt, cavaller i senyor de Manuel– que, a causa de les circumstàncies extraordinàries que havien concorregut amb l'esclat de la guerra, s'havia produït la pèrdua total de la renda de l'any. Tot plegat explicava que s'haguera despoblat i restara el lloc destruït. A més, no s'esperava collir res en aquella anyada, per la continuació de la resistència agermanada a Xàtiva i a Alzira. La causa de les destruccions i de la pèrdua de la collita havia estat el pas de l'exèrcit agermanat que havia eixit de València el 14 de juny. Els diversos saqueigs perpetrats posteriorment per les milícies de la ciutat de Xàtiva (de la ciutat, i dels seus diversos llocs, convé precisar) després de la batalla de Gandia, als camps de Sant Jeroni de Cotalba, el 25 de juliol del 1521. Abans, però, els sarraïns havien fugit, atemorits per la notícia de la projecció de l'exèrcit agermanat des d'Alzira cap a la ciutat de Xàtiva. Des de llavors, el lloc estava despoblat.

L'arrendatari de Manuel magnificarà la gravetat dels efectes de les destruccions causades per la guerra: essent tot lo loch cremat y destruït, sens vasalls, hostel ni molins, com tot sia derocat. A més, com no s'oblida d'indicar Roca, el pitjor encara estava per vindre: perquè ell no havia pogut tornar a fer-se'n

³²⁴ ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. I, p. 345.

³²⁵ VEIGU SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *Ròtova. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Ròtova, 2007; ESCARTÍ, Vicent-Josep, *Vent de juliol*, amb il·lustracions de Manuel Boix, Ajuntament de Castelló de Rugat, 1998.

³²⁶ Document 6 de l'apèndix; TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaúri, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera* (Benifaió, 2002), Benifaió, 2004, ps. 137-161.

2. Dels ibers a la societat global

càrrec i, a més, ell mateix servia en l'exèrcit del virrei, de tal forma que ni en lo any propassat hom ha pogut possehir dit arrendament ni collir o plegar los fruyts de aquell. Ni en lo present any, per la rebel·lió dels de la vila de Alzira e ciutat de Xàtiva, que encara estan, no han pogut cultivar ni procurar aquell. Així, doncs, s'havien perdut les collites de dos anys i la recuperació s'endevinava plena de dificultats. La caiguda de rendes era l'efecte immediat.

Alguns dels vassalls dels Tallada, se'n fugiren a l'Àfrica islàmica o a senyories circumveïnes; d'altres periren a causa de la fam, o de la pesta del 1523, i uns altres tornaren al poble per a reconstruir-lo. Amb tot, de les 48 cases del 1521, sols 30 s'havien refet l'any 1527, i el poble no tornaria a recuperar el seu esplendor fins i les 47 cases fins al 1572.

Els agermanats obligaren a batejar-se els moros de Manuel

Els dies que estigueren ací els agermanats valencians i alzirenys, no sols es dedicaren al barreig i al pillatge, sinó que batejaren els moros de la Comuna d'Ènova que trobaren, amb graneres mullades en la séquia; ja que —en llur visió messiànica del futur del Poble Valencià— pretenien que havien de ser cristians tots els habitants del Regne de València. Els eclesiàstics de Xàtiva i la regió hi col·laboraren activament i, en acabant, la Inquisició espanyola, per ordre de Carles I, començà a estudiar el cas, a veure si eren vàlides o no les conversions. Estant en això, acudí als inquisidors un matrimoni de la Moreria de Xàtiva, l'espardenyer Pere Sanç (nom de convers) i sa muller, per a denunciar la presumpta apostasia d'un mora de l'Abat anomenada Haxús.

L'espardenyer de Xàtiva, obligat a convertir-se al cristianisme durant la guerra, s'havia traslladat ara a València, on feia vida de cristià. O, si més no, això és el que explicà als inquisidors. Però resulta que, abans de traslladar-se a la capital del país, Pere Sanç i la dona havien hagut de deixar en adopció una filla seua, batejada com 'Maria', a Nesma, Çàhet, Haxús, dos germans i una germana —respectivament— de l'Abat, a les Ènoves; . Ho feren, segurament, impel·lits per la necessitat o la guerra, i ara que havien millorat les coses —novembre del 1523— tornaren a l'Abat per a endur-se amb ells la xiqueta.

En arribar l'Abat, trobaren que la mare adoptiva, Haxús, ja havia promés Maria en matrimoni al mora Carpecet de l'Abat. Ignorem si era real, aquell compromís, o bé es tractava d'una estratagema de la mora abatina —solterona?— per a evitar que els pares biològics de la criatura li l'arrancaren dels braços; ara, que ja se l'estimava com a filla de la seua pròpia sang. La bona qüestió és que els progenitors de la criatura aprofitaren aquella excusa per a denunciar els moros i fer que la Inquisició procedira contra Haxús i els seus germans.

La declaració del pare biològic, l'espardenyer Pere Sanç, resultat un tant aclaridora, respecte a la presumpta 'perdició' de l'ànima de la xiqueta, segrestada per aquells moros enovers, reticents a renun-

Frare dominicà predicant als musulmans la doctrina catòlica

ciar a 'la secta mahomètica'. No debades, els de l'Abbat volien casar la xiqueta amb un cosí germà, com era costum entre els musulmans. Però això ja no ho podien consentir els inquisidors, ja que 'oficialment' els moros de l'Abbat ja eren cristians i, per a efectuar un casament entre cosina era imprescindible obtenir una dispensa papal:

Feia dos dies que, vehent la perdició de la feta [=esmentada] Maria, anà al dit loch de les Ènoves, appellat l'Abbat, i demanà la dita Maria als dits Nesma, Haxús i Çàhet, jermans, els quals li donaren sa feta, emperò d'amagat li consellaren no vingués ab ell, testimoni. I que Nozayta i Habrahim vingueren a parlar ab ell, testimoni, dient-li que sa feta estava en bona part, i que la volian casar ab Carpecet el pobill, cossí jermà dels ames de la dita Maria; que la deixàs star i li donarien vint ducats, a ell testimoni, per a ell i sa casa. I ell testimoni no-ls ha volgut pendre, que més stima sa feta sia bona christiana, que no mora, i que els dits Nesme i Ha-

*xús (...) no li han volgut donar sa feta, que la volen cassar ab el dit Carpecet, moro.*³²⁷

L'any 1525, per sorpresa, el Papa de Roma i l'Emperador Carles, rei de València –animats per la Inquisició– donaren per bones les 'conversions' del 1521. I no sols això, sinó que decretaren l'obligació dels moros de tot el regne de ser i comportar-se com a cristians, en tant que 'nouconvertits' o 'cristians nous'; o 'moriscos', que és com els anomenarien els 'cristians vells'. A partir d'aquell moment, els musulmans de Manuel rebrien la visita d'inquisidors i capellans, per tal de començar a adoctrinar-los. Obligats a usar noms 'oficials' de cristians (Pere, Joan, Maria, Caterina, etc.), es resignaren a fer el paperot de cristians i assistir puntualment a missa, en evitació de sancions, ja que hi havia en la jurisprudència islàmica una disposició que els ho permetia: la *taqîya*. El Profeta els havia dit que podien dissimular clandestinament llur condició de musulmans, fent com si practicaren una altra religió, en cas de perill per a les seues vides. I així ho feren, durant decennis, fins a la neteja ètnica del 1609.

Curiosa resulta la lectura d'un quadern d'aquells que redactaren els visitadors castellans que enviava per ací la pèrfida Inquisició espanyola. En aquest cas es tractava d'un frare integrista, *fray Bartolomé de los Ángeles*, que anava de poble en poble examinant els xeus dels xiquets *moriscats*, per a veure si els havien circumcidat a l'estil islàmic... En travessar pels pobles de l'actual Manuel, escrigué, l'any 1527:

Las Ènovas. En Faldeta allamos dos çircunçidados: el uno, fijo de Alí Polido, e el otro, fijo de Juan Barbudo. El çircunçidador es un barbero de Çimate, que es agora, oy, vezino en Beny Fayrón, çerca del monesterio de la vall de Andigna [la Valdigna]: es un ombre bermejo, de unos malos ojos; es natural de Gandía. Testigos cómo los allamos çircunçidados: yo, fray Bartolomé de los Ángeles, y el padre my compañero, fran Francisco de Oluja, y Diego de Lara, de nuestra compañía, y la señora de Faldeta, doña Be-

³²⁷ Citat per BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael, La conversió dels mudèjars de Xàtiva i la Costera, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.

2. Dels ibers a la societat global

*atriz Carroz, la qual nos dixo que los padres y madres de los çircunçidados le avían dicho que era aquél el çircunçidador, y que ella lo avía visto en el dicho lugar.*³²⁸

L'adoctrinament bàsic dels moriscos, en les oracions i costums dels catòlics, no arribaria –encara que molt tímidament– sinó a partir del 1535. Entre el 1525 i el 1535 funcionà com església la mesquita de Faldeta, beneïda com església ja el 1521, arran de la presència agermanada.³²⁹ La reordenació de la diòcesi (1534) féu dependre Manuel i la resta de poblats, de la rectoria de l'Ènova, constituïda el 9 d'octubre del 1535.^{330a} Tanmateix, aviat es demostrà la impossibilitat d'atendre tant de lloc des d'una sola abadia. Així, l'any 1541, l'Ènova es quedà només amb els annexos parroquials del Tossalet, Rafelguaraf, Berfull, Sanç i l'Abat.

Simultàniament, es constituí la rectoria morisca de Manuel, amb els annexos de Sant Joanet, Faldeta i Torreta. La senyora de Manuel havia manat assolar la vella mesquita, arruïnada en la Germania (1521), per trobar-se “menuda i derrocada” (*parva et diruta*, diu el document llatí). Sobre el mateix solar construïria l'església de Sant Gil (1535-1541); una decisió que havia pres davant notari el 8 d'octubre del 1535^{330b}. El nou capellà dedicaria el temple –futur Sant Gil– a Santa Anna: protectora de la veïna serra de la Llosa, i molt venerada també pels de Castelló de la Ribera i pels senyors de Senyera.^{330c} Algunes dècades més avant, cap al 1570-1590, la influència d'un rector anomenat mossén Josep Gil, faria que l'església es dedicara també a sant Gil, i per això en documents de temps de l'arquebisbat del patriarca Ribera (1569-1611) consta que la parròquia de Manuel o de l'Ènova dels Cristians Nous s'anomenava ‘de Santa Anna i Sant Gil’.³³¹

Un capellà del segle XVI, de cognom ‘Gil’ portà a la parròquia morisca la devoció per sant Gil

Gravat antic de sant Gil

³²⁸ VIDAL BELTRÁN, Eliseo, El cuaderno de un visitador de moriscos, dins *Estudis. Revista de historia moderna*, 8, València, 1979-1980, ps. 35-69 (p. 61).

³²⁹ SALVÁ y BALLESTER, Adolfo, Los moriscos valencianos en 1527 y 1528, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castelló de la Plana, 1935, ps. 363-376 (p. 376).

^{330a} APPV, Protocolos notariales de Joan Alemany, núm. 5.823, any 1535, octubre 9; citat per MARTÍNEZ RONDAN, Josep, *El retaule de la Resurrecció de la Seu de València*, Sagunt, 1998, p. 46.

^{330b} *Ibidem*.

^{330c} SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922, p. 286; APM, Llibre II, f. 49; LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi ‘Roc Chabàs’ de la Diputació en els Jocs Florals de ‘Lo Rat Penat’, Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 102; SOLER, Abel, *La romeria de Santa Anna, a la Llosa de Ranes*, Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2009 (en premsa).

³³¹ SANCHIS, J., *Nomenclátor geográfico-eclesiástico...*, p. 286. APPV, Protocolos notariales de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, octubre 15: Miquel García, llaurador de l'Ènova dels Cristians, que té un afer pendent amb la Inquisició, demana al batle de l'Ènova Bertomeu García, el justícia Jaume Navarro, el jurat Francesc García i el cavaller Domènec-Sebastià Ferrer, que declaren *verbis hispanis loquendo* (“parlant en paraules espanyoles”) si en el dicho lugar de las Énovas, no saben ni tienen noticia que haya más de un familiar, el qual se llama Gaspar Gil, sobrino de mossén Joseph Gil, rector de la església parrochial del dicho lugar de las Énovas, y que aquél es natural, vezino y morador de la villa de Algezira, y que si tiene su casa, tierra y hazienda en aquélla. El tal Miquel recordava haver vingut a fer companyia a l'oncle Gil, ja difunt; a treballar-li les terres i a procurar-li la collita de la seda.

La taula de la Mare de Déu de la Misericòrdia: una obra renaixentista del 1537 aproximadament

Una tradició parroquial recopilada el 1683 situa en el 1247 la troballa de la Mare de Déu de la Misericòrdia, molt venerada a Manuel, on ara es localitza l'església, construïda en el segle XVII. En tractar de la història del poble en el segle XIII hem descartat, amb provades argumentacions històriques, la impossibilitat que la troballa s'haguera produït en temps de Jaume I. Un error del copista del 1683, o l'estat borrós d'un manuscrit del 1537, féu que es confonguera la data probable de la troballa –1537– amb una altra data molt més antiga, però del tot impossible.

El relat llegendari diu que el rector de l'Ènova, que venia a oficiar missa a Manuel, fou informat de la troballa pels fidels d'aquí. I això ens situa la narració, òbviament, entre el 1535 i el 1541. D'altra banda, tot això del presumpte miracle sembla obeir a la necessitat de l'exmesquita de Manuel de disposar d'una taula sagrada o imatge cristiana

que la santificara, i a la voluntat del capellà d'endolcir el 'regal' a manera de taula 'apareguda' dins la paret d'una casa, arran d'una obra. Tot això és molt bonic per als temps del nacionalcatolicisme (1947), però ara som en el segle XXI, i toca dir les coses com són. De tota manera, siga o no siga verídica o històrica la troballa, el relat en si forma part indestruïble del patrimoni oral i espiritual de la feligresia de Manuel, i com a tal l'hem de tenir i l'hem de transmetre, de generació en generació.

Mentre s'organitzava la vida parroquial al poble morisc, també evolucionava el mapa senyorial de les Ènoves. En primer lloc, cal destacar les complicacions que patiren els Tallada, arruïnats per la guerra i obligats a repoblar mitjanament Manuel, per a poder-lo vendre a bon preu. La venda no era una elecció de la família: era la conseqüència d'una subhasta decretada el 1527 per la Cort de la Governació de València, a petició dels molts creditors que tenia la casa. La vídua de Martí de Tallada, amb l'aigua fins al coll, havia patit l'embargament de la senyoria. El millor postor fou un tal Pedro Quintana, alt dignatari de la cort imperial, que adquirí Manuel, Faldeta i Rafelguaraf per 9.020 lliures, el 25 de gener del 1528.³³²

³³² PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202.

2. Dels ibers a la societat global

El comprador era un conegut de la família: havia sigut secretari reial de Ferran II i Carles I. Exercia ara de comanador de l'Orde Militar de Sant Jaume,³³³ i, amb els ingressos anuals que percebia, no li costà molt depositar damunt la taula de la Governació, immediatament, la meitat del preu de la compra, en diners comptadors. El nou senyor de Manuel havia destacat anys arrere com a diplomàtic i 'pacificador', durant la guerra que havia enfrontat Ferran II de València i Maximilià d'Àustria, d'una banda, i el rei de França, d'altra. També havia concertat treves en les guerres d'Itàlia, i amb Anglaterra. Casat amb Àngela Pons, la compra de Manuel era per a ell una operació especulativa –invertir estipendis en terres– i de prestigi –ser senyor de vassalls.

Torreta pertanyia pel 1534 a Josep Ferrer, casat amb Beatriu de Malferit, germana del marquès d'Aielo. L'any 1540, aquesta senyora figura com a tutora del seu fill Josep Ferrer júnior, senyor de Torreta i menor d'edat.³³⁴ Pel que fa a l'Abat, l'any 1546³³⁵ l'abadia cistercenca de Sant Bernat de Rascanya (València) passaria a convertir-se en monestir jerònim de Sant Miquel dels Reis: seu actual de la Biblioteca Valenciana. Els béns d'un monestir foren transferits a l'altre, així que l'Abat passaria ara a ser administrat pels monjos jerònims.³³⁶ Pel que fa a Faldeta, aquesta seria venuda o cedida per Quintana a un parent abans del 1573. Aquest parent, el cavaller de Xàtiva Lluís Fenollet, hi potecà la senyoria al monestir de Sant Miquel dels Reis, per 7.000 lliures de capital (1573), i es mantingué en la possessió d'ells fins al 1591, com més avant veurem.

Lluís Eslava Castellar de Vilanova, senyor de Manuel

A Pere Quintana, el succeí en la senyoria el seu fill Joan, l'any 1580. Aquest morí sense descendència i passà la senyoria al seu oncle patern Francesc de Quintana; seria succeït cap al 1590 per un altre germà fardistern de Pere, Joaquim. I fou aquest Joaquim Quintana, senyor de Manuel i Rafelguaraf, mort el 1586.³³⁷ Cinc anys després, el 1591, un nebot i hereu de Joaquim venia els dos llocs de l'oncle al cavaller Lluís Eslava Castellà(r)³³⁸ de Vilanova, nebot del senyor de Faldeta. Aquest Eslava era, a més a més, baró de Bicornb i Quesa (la Canal de Navarrés), senyor del lloc de Benedrís i futur comte de Castellar.³³⁹ I, per tal d'arredonar la senyoria, rebria del seu oncle matern –el cavaller de Xàtiva Lluís de Fenollet– el lloc de Faldeta, el 4 de març del 1591.³⁴⁰

Davant la presència de vostra senyoria, molt magnífich justícia en lo civil de la present ciutat de València. Personalment constituït don Luis Fenollet, señor del lloch de Faldeta, e don Luís Eslava Castellar de Vilanova, señor de les baronies de Bicornp y Quesa, e dels llochs de Benedrís, Manuel y Rafelguaraf,

³³³ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 44.

³³⁴ PASCUAL, V., *Algo de toponimia...*, p. 41.

³³⁵ A iniciativa del duc de Calàbria, i en compliment del testament de la difunta virreina Germana de Foix (morta el 1536).

³³⁶ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 72.

³³⁷ ARV, Cort Civil, Processos, Lligall 4.278.

³³⁸ Els Castellar o Castellà de Vilanova tenien per armes heràldiques, en camper de gules, castell d'or amb porta i finestra d'atzur.

³³⁹ Vegeu ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 2, p. 441.

³⁴⁰ PASCUAL, V., *Algo de toponimia...*, ps. 200-201.

Els moriscos de Manuel continuarien parlant l'àrab i mantenint llurs costums fins a l'expulsió del 1609

*habitadors de la present ciutat de València, oncle y nebot, y dihen que ell, dit don Luís Fenollet, oncle matern del dit don Luís Sl-lava Castellar de Vilanova, ab acta rebut per Johan Garcés, notari, en lo dia de hui, ha fet donació al dit don Luís Castellar de Vilanova, son nebot, del dit lloch de Faldeta, terme, casa de señor y ort; ab les cases dels vasalls, e de dos cases de vasalls que té en lo lloch de la Torreta, e de les terres regadies, secans, montanyes, boschs, aygües, céquies y un olivar en terme de Castelló de Xàtiva.*³⁴¹

La unió dels antics territoris de Roseta, el Rafalet, Manuel, Faldeta i Rafelguaraf, tot al voltant del reialenc de l'Ènova i la senyoria eclesiàstica de l'Abat, convertien els Eslava en amos de mig Pla d'Ènova, i en uns dels senyors més poderosos del terme de Xàtiva. Des del 1587,

a causa de la segregació de la 'vila nova' de Castelló respecte del terme de Xàtiva, havia calgut ajuntar els dos antics quaters septentrionals del terme de la ciutat –Castelló i les Ènoves– en un nou quarter anomenat d'Ènova i les Beneixides, amb cap i casal a l'Ènova, que incloïa també les valls de Càrcer i Barxeta.³⁴² A l'any següent, esperonades pel reeiximent separatista dels castellonencs, els diferents senyors de la zona pledejaren contra la ciutat i es negaren a pagar peïtes (mena de contribució immobiliària, per les terres i les cases) tot i que l'afer es resolgué favorablement per al municipi de Xàtiva (1588-1590).³⁴³

Del 1586 és la notícia de la venda de la ferreria de Manuel, pel mestre ferrer Joan Ponç, sa muller Elisabet Munyós i sa mare, Joana Sabata de Ponç, a un nou ferrer, Sebastià Molina. La ferreria comprenia *una casa ab dos portes, la una en lo carrer y l'altra davall, davant lo porche, a l'obrador; situada y posada ab lo Hostal de Manuel, ab céquia mare, camí enmig, y ab casa de Teresa Montanyana en mig, y ab casa de Lirià, camí enmig.*³⁴⁴ L'operació tingué lloc el 29 de gener d'aquell any, en presència del notari Pere Carbonell.

Els protocols notariais d'un altre escrivà de l'època, Jaume Martín, ens permet conèixer uns altres detalls de l'economia i la vida local de l'actual Manuel, però referits en aquest cas als llocs de l'Abat i Torreta. En una escriptura del 12 de març del 1593, per exemple, Bertomeu Garcia, batle (procurador del patrimoni i monopolis reials) *del lloch de les Hènoves dels Cristians Vells*, i Esteve Torrosella, un dels dos jurats de la mateixa Ènova, són pregats per Eloi Selma, infançó, arrendatari dels drets senyorials de l'Abat, perquè juren i declaren davant el notari Martín i...

...fesen relatió, per ser com són hòmens abonats, antichs, pràctichs y experts en tota la Céquia de Hènova, com y a quin preu se han acostumat, solen y acostumen de arrendar, en la orta del dit lloch de l'Abat, cada fanecada de alfalz, així que estiga del Toronger al dit lloch de l'Abat en amunt, com que estiga del Toronger en avall, devés lo camí de les Foyes.

³⁴¹ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 51.

³⁴² VENTURA, Agustí, Les demarcacions històriques de la Xàtiva foral, dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1986, ps. 43-54.

³⁴³ SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva*, Xàtiva, 1933-1935, 4 vols., p. 413.

³⁴⁴ ARV, Manaments i empare, any 1686, ll. 2, mà 23, f. 12.

2. Dels ibers a la societat global

Els interpel·lats aclariren que el preu era de 4 lliures per fanecada en la banda d'amunt de l'horta, perquè la terra era més grassa, però de 3 lliures 10 sous del Taronger –l'únic taronger de tota l'horta!– en avall, atés que la terra d'allà baix és més fluixa y de menys poder.³⁴⁵ Al sendemà, 13 de març, l'infançó Eloi rebé la visita del clavari de les cises de Xàtiva, impost aplicat al consum de determinades mercaderies. I el 14 de març el visità el metge Gabriel Servent, cavaller i doctor en Medicina d'Albalat de la Ribera, que tenia arrendades a la Corona les Salines de les Ènoves. Com que Albalat quedava lluny, i Gabriel sabia que podia confiar la gestió de la gabelle de la sal a Eloi, li havia sotsarrendat directament les Salines, per preu de

El lloc de Torreta, en un escrit del 1593 (Arxiu de Protocols del Patriarca, València)

24 lliures cada any. En aquella trobada, el que volien era aclarir davant notari coses pendents: ...en la ciutat de Xàtiva, tenim de averiguar-nos de sertes partides de sal, de les quals estam differents y dubtosos qual de nosaltres dos aurà de ser acrehedor de aquelles. Queden llavors d'anar els dos a Xàtiva i posar-ho en clar, en presència, entre d'altres, d'un cavaller habitador de l'Abat, que s'anomenava Sebastià Ferrer.

Els gestors del negoci reial de les Salines –i beneficiaris d'una part dels ingressos– eren cavallers i gent poderosa de nissaga cristiana, per bé que la mà d'obra solien constituir-la moriscs de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat. Així les coses, el mateix any 1593, el morisc de Torreta Joan Vaio declara viure de seguit a la Casa de les Salines de la Obra de Xàtiva, i actua de procurador del cirurgià de València Jaume Martín –pare o parent del notari homònim– per a resoldre un afer que aquell tenia pendent a Quatretonda, a la Vall d'Albaida.

En abril del 1593 figura Eloi Selma con a cobrador de la 'talla' de la séquia, de 200 lliures, aprovada en lo Porche del lloch de la Hènova dita dels Christians Vells, en serts dies del mes de febrer pròxim pasat, per a la argamasada de la obra que se ha fet, de cal y canto, junt de la Çut de la céquia dita de Ènova. En l'acte en qüestió reconeix haver rebut la part de la talla corresponent al lloc de Faldeta, de part del seu senyor, Lluís Eslava Quintana Castellar de Vilanova; per mans de l'arrendador de Faldeta, que era el mercader de València Lluís Magí. A Faldeta, li tocaven 16 lliures 2 sous 11 diners de talla, en concepte de les 27 jовades de terra que té lo lloch de Faldeta en lo rech de dita séquia de Ènova. L'arrendador no havia acudit directament a pagar-ho, a ca n'Eloi, sinó que havia enviat amb els diners el col·lector de les rendes senyorials de Faldeta, anomenat Joan Ferrandis.

Comptat i debatut, s'observa a través d'aquests escrits la xarxa de burgesos, cavallers i doctors en Medicina, que –per mitjà d'arrendaments, sotsarrendaments, col·lectors, comptables i notaris– exploten la renda de les salines i les hortes, produïda per una mà d'obra submissa, experimentada i subalterna: els moriscos de l'Ènova dels Cristians Nous, és a dir, els llauradors de Sang, l'Abat, Torreta, Faldeta i Manuel. No obstant ai-

³⁴⁵ APPV, Protocols notariais de Jaume Martín, núm. 26.594, 1593, març 12, etc.

xò, els moriscs més rics, més benestants i més formats de lletra i de comptes, participaven subsidiàriament dels beneficis generats per les rendes de reialencs i senyories. Així, per exemple, Eloi Selma solia arrendar per 40 lliures i 10 sous cada mes, al morisc Gaspar Abés, hostaler de l'hostal d'Ènova (Manuel), i a Francesc 'Bon Vi', morisc del lloc de Manuel, el cobrament de les cises del quarter.

El testament de l'infançó Eloi Selma, redactat aquell mateix any i davant el mateix notari, ens informa de la seua responsabilitat com arrendatari de les senyories de l'Abat i Torreta. Era casat amb Paula Casanyes i no tenia fills mascles, sinó filles. Entre altres negocis, portava també la gestió de les cises municipals de la mercaderia del Quarter de les Ènoves i Beneixides, i del quint del peix del mercat de Xàtiva –impost aplicat a l'entrada i venda de peix de la Marina, de la Vila Joiosa, sobretot. I participava de negocis seders radicats a l'Horta de València: a Meliana i Foios, que és on es produïa la millor seda del regne.³⁴⁶ Potser fóra ja n'Eloi home vell o malalt, ja que el testament el dicta *resident al present en lo lloch dit de la Torreta, estant indispost en lo llit, de la malaltia temporal de la qual tem morir*. Mana ser soterrat al monestir de Sant Francesc de Xàtiva, amortallat amb l'hàbit del pare sant Francesc (1593). D'altra banda, Anna Zangueta, vídua morisca de Miquel Xep major, i el seu fill Miquel Xep menor, veïns de Faldeta, prometen pagar el 1595 les 27 lliures degudes a Eloi Selma pel marit difunt, pel sotsarrendament de la gabella de la sal dels pobles de les Ènoves i el terme de la vila d'Alzira.³⁴⁷

Afortunadament per a ell, Eloi Selma sobrevisqué a la malaltia del 1593 i continuà cobrant als moros de l'Abat i Torreta els corresponents censos i particions de collita. El 24 de juny del 1595 rebé la visita semestral del col·lector de l'Abat, que arreplegava els censos a la resta de veïns per a dur-los a la casa senyorial de Torreta. El col·lector, anomenat Sebastià Castelló, àlies 'Bada-llavor', rebé de l'arrendatari *un albarà, continuat en un quadern de dit Celma*, on constava davant notari que s'havia efectuat el pagament del primer semestre de l'any. Quan arribara Nadal, ja tornarien a *passar comptes*.³⁴⁸

Cada senyor territorial s'organitzava les coses per a racionalitzar l'explotació de les respectives senyories. El cavaller Eslava arrendava cada lloc a un arrendatari distint. Els monjos de Sant Miquel dels Reis, senyors de l'Abat, i el senyor de Torreta, Bernat Rotglà, arrendaven ambdues senyories a l'infançó Selma. Aquest respondria a un sol senyor, a partir del 1596, quan el monestir de Sant Miquel adquirí Torreta de mans del tal Rotglà.³⁴⁹ Per la seua banda, a part de l'arrendatari de torn, el senyor de Sanç, que era el notari i ciutadà de València Jaume Sanç de Cutanda, tenia contractat un *alcaid* o procurador. Aquest residia al palau del lloc i, a canvi d'un estipendi o unes rendes anuals, li procurava les terres i gestionava directament les coses de la senyoria.³⁵⁰

Tots aquests senyors, els arrendadors i els vassalls, participaven aleshores dels enormes beneficis que proporcionava la producció de l'arròs, que s'havia expandit extraordinàriament pel terme de Xàtiva des del 1570. Aliment bàsic usat i conegut pels musulmans de la Ribera, la Safor i unes altres comarques, a partir d'aleshores començaria a introduir-se en la dieta bàsica de molts valencians i castellans. A l'increment sobtat de la demanda arrossera, repongué la cavalleria i a burgesia xativenca plantant arròs per tot el Fondo del Puig, traçant noves séquies i noves hortes arrosseres (cas de Llocnou d'en Fenollet),³⁵¹ o transformant en arrossar les velles hortes de les Ènoves i la vall de Càrcer.

³⁴⁶ I, òbviament, també posseïa terres i cases per ací, a Torreta i Faldeta: APPV, Protocols notariais de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, octubre 15.

³⁴⁷ 15.

³⁴⁸ Ibídem, 1595, juny 24.

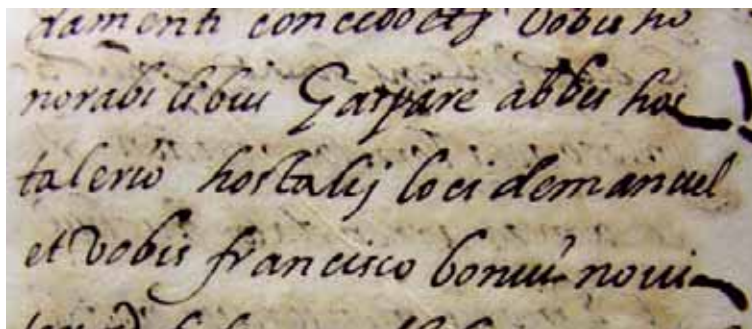
³⁴⁹ SAN PEDRO, Jesús, La Casa Gran: un edificio del siglo XVIII, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 6-8.

³⁵⁰ APPV, Protocols notariais de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juny 26.

³⁵¹ Vegeu SOLER, Abel – YAGO, Ramon, *Llocnou d'en Fenollet. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Llocnou d'en Fenollet, 2005.

2. Dels ibers a la societat global

Del 1595, a tall de mostra, data una compra efectuada per Bertomeu Roig, sa muller Anna Quitarra i el fill d'ambdós, Doménec Roig, moriscos de Manuel, al senyor de Sanç, de 171 cafissos 3 barcelles d'arròs (l'equivalent en cabuda a 34.387,75 litres!), per preu de 513 lliures 15 sous –una xicoteta fortuna. Els Roig de Manuel, que devien ser els moriscos més rics de la contornada, es coneix que es dedicaven al comerç a l'engròs i al menut de l'arròs de les Ènoves. I amb la revenda

Gaspar Abbés, hostaler de l'hostal de Manuel (1593)

d'aquell arròs de Sanç, corresponent segurament a la part senyorial de la collita, pretenien obtindre uns substanciosos beneficis. Ara bé, es tractava d'arròs roig, encara per escorfoliar, i calia passar-lo tot pels molins arrossers de la zona (el de les Penyetes, per exemple), abans de vendre'l en condicions a mercaders castellans, tenders valencians i uns altres clients.³⁵²

Ara bé, el venedor, que mirava per ell, exigí als compradors el blanqueig de tot aquell arròs al molí arrosser de Sanç, que era regalia o monopoli seu. Per a controlar el procés i que no hi haguera frau, de moment l'arròs romandria emmagatzemat a la cambra de la casa de senyor de Sanç, custodiat per l'alcaid Tomàs Guilarça i pel llaurador de l'Ènova Joaquim Navarro, procurador del senyor en la seua absència. A tot això, el cavaller no s'acaba de fiar del talent mercantil dels moriscos, i demana que les vendes s'efectuen a municipis o a particulars solvents econòmicament i capaços amb tota seguretat de pagar aquell arròs, i amb escriptures notariales de tot el que es faça.

L'arròs, aliment bàsic i collita d'eixida excel·lent al mercat, era ja cap al 1600 l'or blanc de la Ribera. Amb ell es comprava, venia, pagava i prestava. En juliol del mateix any 1595, els Roig de Manuel procediren a distribuir tot aquell arròs entre els primers compradors: una càrrega d'arròs blanc, per preu de 7 lliures, al morisc manueler Jeroni Grau; cinc càrregues per a Pere Crespí i Lluís Morcet de Manuel, i Jeroni Redó de Faldeta, per 35 lliures; dues càrregues per a Gaspar Saïdín 'Calauger', per 14 lliures; una càrrega per a Cosme Argent de Torreta, per 7 lliures, a pagar a novembre; una càrrega d'arròs 'del delme de la Séquia d'Ènova', per a Lluís Conter de Manuel; tres càrregues, per 20 lliures, per a Joan Massot i Caterina Javellí de Faldeta; unes altres càrregues per a moros de Berfull, Sant Joanet, Torreta i l'Abat; cristians d'Ènova, etcètera.³⁵³

Tots aquells moros promotors de l'arròs caldós amb conill i la cassola al forn amb cigrons –plats que posarien de moda en el segle XVI–, acudiren ensem amb l'any 1599 al traçat del camí reial, per a adobar-lo ràpidament. El nou rei de València i Castellà, Felip d'Àustria –el que els havia d'expulsar al Magrib deu anys després– se'n venia per ací acompanyat de mitja cort, camí de València i Barcelona. El seu trànsit entre Xàtiva i la Ribera fou molt difícil, perquè el camí era molt aspre –segons els cronistes de l'època– i perquè encara no existia el pont de Miralles o de la Viuda, i costà Déu i ajuda als moriscos fer passar els carruatges cortesans d'una vora a l'altra del riu.³⁵⁴

³⁵² Document 7 de l'apèndix.

³⁵³ APPV, Protocols notariales de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juliol 8.

³⁵⁴ NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobla Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003, p. 430.

De la primeria del segle XVII data la descripció que el cronista Gaspar de Escolano féu del Quarter de les Ènoves, en la seua 'Història del Regne de València', on deixa constància –entre altres coses– de la pal·lària decadència demogràfica de l'Ènova dels Cristians. L'aïllament del poble cristià respecte del camí reial, havia provocat el seu estancament (segles XIII-XV) i la seua decadència (segle XVI), en favor de la consolidació del nucli morisc de Manuel-Faldeta com un vilatge de pròsper i demogràficament boiant:

*A su lado [de Castelló] tiene todo aquel partido que llamamos 'las Ènovas', que es el principio de la contribución de Xátiva, y a quien dio nombre un lugar, de hasta 34 casas de christianos viejos, llamado Ènova; el qual, desde la mesma conquista, se pobló dellos. Entra en esta cuenta el lugar de Manuel, que tiene su asiento en el camino real de Xátiva; y notable nombre por los membrillos y sal que saca de su campo. Déste y de Faldeta y Rafelguaraf, es señor don Luis Castellá de Vilanova, conde de Castellá, por haver comprado de su abuelo, don Pedro Quintana, el dicho lugar de Manuel, de los cavalleros Talladas.*³⁵⁵

Escolano escrigué açò poc abans del 1604, que és quan el comte de Castellar i baró de Bicornb, Lluís I Castellar de Vilanova, féu donació *inter vivos* de les seues senyories al seu primogènit, Lluís II Castellar de Vilanova, que era casat amb Violant d'Orís i Blanes de Palafoix. La donació seria confirmada el 30 de maig del 1610, amb posterioritat a l'expulsió dels moriscos.³⁵⁶

De la primera dècada del 1600, destaca al contenciós sostingut entre els diferents senyors hereters de la séquia (1602-1605) sobre les files de sang i foc, el canvi de data de la 'tallada de l'aigua' (de març a febrer) i unes altres qüestions menors.³⁵⁷ Respecte del terme de data, els síndics del Terç o de la vila nova de Castelló es queixaven ja l'any 1601 perquè...

*...la séquia dita de la Ènova se sol y acostuma de tallar lo primer divendres del mes de març, y poder-la escurar, com és costum fer, precehint convocació de tota la Comuna, y en particular, del jurat en cap de la dita vila nova de Castelló. I vosaltres, jurats de la Ènova, cominau de voler atallar la dita séquia precipitadament y ans de arribar lo primer divendres de març, mudant y alterant lo orde ab antiquo observat.*³⁵⁸

Emperò això eren conflictes menors, en relació amb la competència i la picaresca que generaven les eventuals situacions de sequera; en particular en una època en què s'havia intensificat el regadiu per causa de l'expansió de l'arrossar. Així es manifesta en algunes declaracions del 1604, dient que...

*...en la dita Céquia de les Ènoves, que per ser ara en lo ple dels arrossos [6 de juliol], en lo qual és menester molta aygua, ferse repartició de aquella. Y perquè faltant o dexant de donar dita aygua, com és costum hi's conté en dita ferma de dret, seria perdre's tota la collita d'enguany.*³⁵⁹

Poca importància tindria ja per als llauradors de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, la resolució d'aquesta causa, ja que al cap de pocs anys, la Monarquia Catòlica de Madrid decretaria l'expulsió del regne; la d'ells i la de 130.000 moriscos valencians més. La neteja ètnica, tret d'algunes revoltes efímeres a la Mola de Cortes i a la Marina, s'efectuà amb un ordre i concert que meravellava els propis testimonis dels fets. Per

³⁵⁵ ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part, vol. 9, col. 1.197.

³⁵⁶ ARV, Manaments i emparees, any 1648, llibre 5, mà 46, fs. 15 i ss.

³⁵⁷ Us remetem a la part geogràfica de l'obra, on tractem de l'evolució històrica del regadiu de l'Ènova.

³⁵⁸ ARV, Cancelleria reial, Reg. 838, f. 163.

³⁵⁹ ARV, Reial Audiència, Processos, part 3a., 7.050; citat per GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004, p. 15.

2. Dels ibers a la societat global

atzar documental, ens arribat la relació d'embarcament d'alguns dels moriscos de la partida d'Ènova, remesa pel comissari reial Cristóbal de Sedeño al rei.³⁶⁰ Ens referim concretament a l'embarcament de 238 moriscos de Manuel i Faldeta (100 homes, 80 dones, 58 xiquets) que salparen de Dénia el 22 d'octubre el 1609 en una sagetia anomenada 'Santa Bàrbara Bonaventura', que era propietat del patró Hugó Jofre, un mariner català de Cotlliure (el Rosselló). El mateix dia embarcaven a Dénia també 122 moriscos de Rafelguaraf, en una altra sagetia o vaixell d'aparell llatí...³⁶¹

Moriscos de Manuel, embarcant al port de Dénia l'any 1609

I així, en cosa de pocs dies, les cases i carrers de l'actual Manuel quedaren buides i desertes, amb un rector —mossén Pere Ponç³⁶²— que es passejava per elles omplint-se de pols la sotana negra. Només quedaren ací, descendents dels pobladors de l'esfumat al-Àndalus, alguns 'morisquets': xiquets que, en virtut d'una de les clàusules del decret d'expulsió, podien quedar-se i ser adoptats per famílies de cristians vells. Els 25 morisquets de les Ènoves, d'entre 4 i 16 anys, foren adoptats —segons un cens del 1611— per llauradors de Castelló (9) i la Pobla Llarga (3); el rector de l'Ènova (1), el senyor de Senyera Joan Sanç (5), dos veïns de València (2), alguns pobladors de Rafelguaraf (4) i el colon de Manuel Francesc Caldori (1).³⁶³

³⁶⁰ UDINA, Francisco – BELENGUER, Ernesto, *La expulsión de los moriscos de Valencia y Cataluña, según el comisario de embarque Cristóbal Sedeño*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1980, p. 58.

³⁶¹ LAPEYRE, Henri, *Geografía de la España morisca*, Diputació de València, València, 1986, p. 101.

³⁶² Testimoni de la carta pobla de febrer del 1610.

³⁶³ SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, Els morisquets de la Comuna de l'Ènova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 3-6.

2.3. ELS SEGLES XVII i XVIII: L'AUGE DE L'ARROSSAR

A l'endemà de l'expulsió dels moriscos, el 1610, Manuel fou repoblat amb famílies de cristians vells

Si en novembre de l'any 1609 Manuel es quedava buit, el desembre i gener ja s'havia avançat molt en la repoblació del lloc; més fàcil de dur a bon terme que la d'uns altres despoblats moriscs muntanyencs. L'atracció de colons, als quals oferia Lluís Eslava sengles cases i heretats d'horta, convocà 43 famílies per Sant Antoni del Porquet del 1610. Tal com estava previst, abans del reinici de l'anyada agrícola i (2 de febrer, la Candelària), havien d'estar repartides les cases i terres a un total de 43 nous pobladors, cristians vells procedents de Xàtiva, Castelló, la Pobla i unes altres viles i llocs de cristians. El senyor de Manuel, l'1 de febrer del 1610, els convocà tots a signar amb ell la carta pobla o 'capítols de població', prèviament negociats pels vassalls amb els agents de la senyoria.³⁶⁴ Es tractava d'unes condicions de treball i

partició de fruits més elevades que les que gaudien els veïns de viles del reialenc, però més difícils de suportar que les que havien patit els moriscos del segle XVI.

La carta pobla de Manuel o contracte feudovassallàtic entre el cavaller Eslava, resident aleshores Castelló, i els nouvinguts, tenia com a punt de partida l'establiment 'emfitèutic' de les terres i cases. Què vol dir això d'emfitèutic? Breument: La propietat 'emfitèutica', que consagren i defineixen els Furs de València, era una titularitat immobiliària de tipus feudal, és a dir, compartida entre senyor i vassall. El senyor 'establia' el vassall o 'emfiteuta' en la propietat compartida d'un bancal, per exemple. En virtut d'aquell 'establiment emfitèutic', el vassall adquiria el 'domini útil' de la terra, transferible per compravenda o herència durant generacions; però el senyor se'n reservava el 'domini eminent'.

En virtut d'aquest domini eminent, el senyor podia fer ús, si calia, del 'dret de comís', és a dir, de la possibilitat de comissar al vassall la terra en cas que la tinguera abandonada o mal procurada. Conservava també la senyoria, en aquest cas els comtes de Castellar, en reconeixement de la propietat 'eminent' o 'domini directe' de la terra, el dret de fadiga (prelació de compra, en cas que el vassall decidira vendre algun immoble establert) i el dret de lluïsm: el 10% del valor, en les operacions de venda efectuades per algun vassall.

A banda de l'homenatge de fidelitat i vassallatge, el senyor percebia del vassall una renda en espècie –la participació de fruits– i una altra renda en diners –el cens emfitèutic– per les terres i cases, en reconeixement efectiu de la propietat senyorial d'aquelles. S'ha de saber també que els senyors eren els amos de les 'regalies' o monopolis feudals de cada poble (hostals, tendes, tavernes, forns, molins, carnisseries...), on els vassalls havien d'anar obligatòriament a beure, comprar, moldre, coure pa, etcètera, sense possibilitat de fer la competència a la senyoria. Eixa seria, comptat i debatut, la relació que mantindrien els vassalls de Manuel amb els successius senyors, fins al segle XIX; exceptuades si de cas algunes 'millores', negociades i introduïdes per generacions ulteriors.

³⁶⁴ APPV, Protocols notariais d'Onofre-Blai Borja, núm. 13.504, 1610, febrer 1; document 8 de l'apèndix.

2. Dels ibers a la societat global

En primer lloc, el senyor es compromet a donar a cada llaurador una jovada, és a dir, 36 fanecades d'horta, i algun tros de secà. Eslava els atorga el dret 'dels escorrims' de la séquia de la Parada –que era excedentària– per tal que pogueren vendre l'aigua sobrant a uns altres regants de la Comuna. Es compromet també la senyoria a proporcionar-los llavor per a sembrar, de forment i d'arròs, al preu que es convinga: 34 cafissos de forment, 24 d'arròs i 3 de dacsa grossa de les Índies (el panís americana, introduït a partir del 1570). Per la seua banda, els pobladors es comprometien a fer residència personal a Manuel i prestar fidelitat al senyor, amb prohibició de canviar de domicili durant cinc anys; el que falte durant més de mig any, perdrà la casa i l'heretat.

Les vassalls s'obliguen a usar les tendes, l'almàssera oliera, el molí de picar arròs i unes altres regalies senyorials, sense fer-les competència, i a obrar les cases rebudes i mantenir-les en bon estat. Respecte a la partició de fruits: la fulla de morera, les garrofes i l'oli de l'almàssera, al terç (dos parts al vassall i la tercera al senyor), amb l'obligació de dur la part de la senyoria a la casa de senyor, que és l'actual casa-museu del pintor Estruch. Els altres fruits, grans, hortalisses, llegums, etc. de l'horta, les havien de partir al quart, i també la palla i l'ordi. Ara bé, a petició dels vassalls, s'exceptuaria d'aquest quart...

...lo que s'cullirà en cinch fanecades de terra orta de cascuna de dites heretats [d'un total de 36 fanecades d'horta], de les quals les dos fanecades han de ser contínuament alfals, y en les altres tres puguén dits nous pobladors, y los vehiins, vasalls que per temps seran, fer qualsevol gènere de llegums, e sembrar sebes, melons y ortalisa, y collita de paner, sens pagar ninguna partició ab la senyoria.

Els secans, molt curts i poc interessants, partien a la huitena: 1/8 part de la collita per al senyor, descomptat abans el delme. En contraprestació per la renúncia del senyor als drets de llúisme i fadiga –més amunt comentats– els vassalls s'oferiren a pagar 90 sous cada any per cada casa. I, a més, prometen al cavaller un regal de Nadal de *dos dotzenes de codonys triats* –l'especialitat frutícola del terme– si els fa francs de partir albercocs, pomes, codonys, magranes i unes altres fruites d'arbre.

Els vassalls havien de dur cada part de la collita de la senyoria on pertocava: als graners (cereals), *fullers* (fulla de morera, per als cucs de seda) i pallissa (la palla) de la casa de senyor. Se'ls prohibia traure el fem del terme, ja que era un factor productiu molt important per a fer rendir les hortes. Se'ls obligava a escurar les séquies, a ús i costum de bon hereter, i a finançar els contenciosos judicials que sorgiren per l'assumpte de l'aigua. Se'ls prohibí plantar fruiters als camps, si no era a les vores o llocs on no destorbaren unes altres collites molt més interessants econòmicament. Se'ls impedia disposar de més de set fanecades de morerar, ja que l'arròs i el forment es pagaven millor. I havien de respectar l'aigua de reg que el senyor destinava francament, per privilegi especial, a regar els horts de la Senyoria. De les moreres que tingueren als corals de les cases, no havien de partir res amb la senyoria en els primers deu anys. Pel que fa a la conservació dels portals i muralla de Manuel, aquesta corria a compte dels nous pobladors.

La carta pobla contemplava disposicions relatives a l'organització política del municipi: un justícia (jutge local, cap de l'administració local) i un lloctinent de justícia (responsable de l'ordre públic, cap de la ronda

nocturna), elegits pel senyor o el seu procurador, el dia de Sant Tomàs, d'una nòmina que li passarien els veïns, proposant-li sis noms; dos jurats (regidors) elegits pel mateix sistema laq vespra de Pasqual de l'Esperit Sant; el sequier l'elegia el senyor el mateix dia que els jurats, i el mostassaf (oficial de pesos i mesures, mercats, camins i urbanisme) l'elegia per Sant Miquel, d'una nòmina de tres. A continuació ja vénen unes altres disposicions sobre despeses en cas de plet per la séquia; guardes de l'horta, a càrrec de la senyoria; la creació d'un Consell Particular de prohoms, per a ajudar els oficials en la gestió pública, i la franquesa per als qui plantaren vinyes al secà, on predominaven aleshores les oliveres.

Tot això fou llegit en veu alta als primers manuelers de nissaga valenciana, que juraren vassallatge al senyor, una a un, i es disposaren a prendre possessió de les respectives cases, segurament sortejades entre ells. El repartiment de les 43 millors cases i les heretats tingué lloc el mateix dia 1 de febrer, en què el notari o escrivà, Onofre-Blai Borja, prengué nota dels noms i dels béns —a manera d'esberrany o *notal*— per a redactar en acabant les corresponents escriptures.³⁶⁵

Al Carrer Major (actual pl. de Pasqual Vidal), s'assentaren Miquel Casanova, Baltasar Sabater, Lluís Escuder, Gaspar Bosch, Francesc Caldori, Agnès Vicente, Miquel Guardiola, Bertomeu Ramon, Andreu Badia, Andreu Albelda, Jaume Arcs, Joan Puçol, Tomàs Cerdà, Josep Navarro, Agustí-Ramon Medina, Felip Monlay, Joan Roca, Miquel Gil i Damià Soriano; al Carrer Nou (actual c/ del Mestre Garrigues), Jeroni Carles, Francesc Lloret, Joan Cano, Joan Belloch, Francesc Maldonado, Pau Medina, Bertomeu Forés, Pere Gomes, Bertomeu Lloret, Joan Belluga, Lluís Reixach, Pere Girbés, Gaspar Vilar, Gaspar Úbeda, Bertran Vila i Joan Ferrer; a la plaça de l'Església (actual pl. de Sant Gil), Joan Ponç, Jeroni Jordà, Miquel Aparisi, Damià Botella, Baptista Pèrez, Francesc Sanchis, Bertomeu Guerau i Agustí Ibàñez.³⁶⁶

Els llocs veïns de Torreta i l'Abat, propietat dels monjos jerònims, no foren repoblats del tot fins a l'any següent, el 24 de març del 1611, data de la signatura de la carta pobla. La signaren, a la casa de senyor de Torreta, fra Vicent Montalban, síndic procurador de Sant Miquel dels Reis, i 24 pobladors, en presència del notari Onofre-Blai Borja.³⁶⁷ El primer dels capítols de població proposava, per efectes de comoditat en la gestió, la 'unió' o agregació de Torreta i l'Abat en un sol municipi o 'universitat': *Que los dits lochs de l'Abat y la Torreta, no obstant que aquells estan distints y separats, y són estats sempre dos universitats, que del dia de hui en avant puguen representar y fer una sola població, representant una universitat y un concell, així particular com general.*

Els monjos tenien terres i cases bones per a establir fins a 30 colons (15 heretats a l'Abat i 15 més a Torreta), però a la fi sols havien sigut capaços d'atraure'n 24. Per a organitzar-los en un sol municipi, proposaren que els veïns alternaren per anys: un any seria de l'Abat el justícia, i al següent seria un home de Torreta; un any seria el lloctinent de Torrera, i a l'altre de l'Abat. I a la mateixa alternança havien de sotmetre's els oficis de mostassaf i sequier.

Els nouvinguts es comprometeren a avassallar-se d'entrada per sis anys, amb comís si se n'absentaven més de quatre mesos; a pagar els deutes que tingueren amb la senyoria si se'n volien anar; a respectar els monopolis com ara forns, tendes, etc.; a pagar 60 sous de cens emfitèutic per cada casa i any; a conservar cases i terres com Déu mana... Cada vassall rebria del monestir 25 fanecades de terra horta i algun tros de secà, i estaria a obligar a partir fruits de la següent manera: 1/3 dels producte dels arbres (oliveres, garro-

³⁶⁵ Inserides en el mateix protocol on està la carta pobla, a continuació.

³⁶⁶ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, apèndix documental.

³⁶⁷ ARV, Reial Justícia, ll. 10, f. 438 i ss.; AHN, Fons de Sant Miquel dels Reis, Còdex 570-B, fs. 36-45v.

2. Dels ibers a la societat global

fers, moreres), *portat per lo vassall francament al celler de la señoria*; 1/4 dels grans i verdures de l'horta (*forment, ordi, avena, dacsa, panís, més llegums y hortalises*); 1/8 dels cereals i productes del secà en general; 1/4 dels *magranés, codonyers, figueres, albercochs y altres arbres de fruyta*, amb la restricció de poder-los plantar solament als marges i llocs on no destorbaren els esplets principals: *les collites de forment y arròs*.

S'obligaven els nous vassalls a plantar un màxim de dues fanecades d'alfals, i fins a tres més per voluntat pròpia i sempre que pagaren 5 sous de llicència per fanecada; o 10 sous, si en lloc d'alfals hi sembraven dacsa espessa o sense granar, o uns altres farratges semblants per a les cavalleries. De la palla de les eres, havien de donar 10 arroves per casa cada any, després de la batuda, que tenia lloc *al peu de la muntanya*. Havien de respectar els drets emfitèutics de fadiga i lluíisme; no descimalar oliveres ni garroferes, ni tallar arbres secs sense llicència del senyor o del procurador. I, fet així, *la soca y canya sia de la senyoria, y la demás llenya, del vasall*. Se'ls prohibia traure aigua de reg o fem de l'horta, i se'ls obligava a mantenir les séquies, escurar-les i pagar sequiatge. En la nominació d'oficials de justícia intervindria el prior del monestir, o en qui ell delegara. El document se signà en presència de Genar Méndez, llaurador de Sang; Vicent Mollà, llaurador de Faldeta, i un notari de Xàtiva.

Arxiu Parroquial de Manuel

Heus ací el llistat dels 24 nous hereters o primers valencians que habitaren els llocs de Torreta i l'Abat: Gaspar Albinyana, Francesc Aràndiga, Jaume Aràndiga, Pau Auger, Doménec Canyada, Miquel Canyada, Vicent Clau, Mateu Colom, Joan Ferrando, Joan Garcia, Josep Gil, Doménec Jiménez, Josep Lloret, Lluís Lloret, Nicolau Matoses, Vicent Mompó, Josep Pellejero, Joan Pellicer, Joan Ramon, Jeroni Riel-lo, Josep Ripoll, Joan Roger, Miquel Salvador i Onofre Travíó. En Faldeta s'assentarien uns altres 28 colons l'any 1611, signataris d'una carta pobla escripturada pel notari Germà Mayans, que s'ha perdut. En total, foren 95 les famílies assentades en els anys 1610-1611 en l'actual nucli històric del municipi de Manuel, que aleshores comptaria amb uns 380 habitants.

A la mort de Lluís Eslava (Castelló de la Ribera, 1612), Manuel fou venut per la família –arruïnada per l'expulsió– a Antoni-Joan Tallada i Hernández (1612-c. 1615), membre de una de les antigues nissagues de senyors. Faldeta, en canvi, l'heretà una filla d'Eslava, anomenada Joana (1612-1642), la qual fundà el 'vinclé' de Faldeta, que seria heretat després pel comte d'Almenara i, a la mort d'aquest, per la seua filla la comtessa vídua del Real (1727).³⁶⁸ Antoni-Joan Tallada, comte de Castellar i senyor de Manuel, seria beneficiari, el 14 de març del 1615,³⁶⁹ d'un privilegi reial per a compensar-lo –amb terres deixades per moriscos, subsidi de diners i pròrrogues per a pagar hipoteques– per la pèrdua d'ingressos ocasionada per l'expulsió dels moriscos: "...totes les terres cultes i incultes, de qualsevol gènere, plantades d'arbres, que abans de l'es-

³⁶⁸ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 201.

³⁶⁹ ARV, Real, 383, fs. 179v i ss.; Manaments i emparees, any 1615, ll. 5, mà 48, f. 4.

mentada expulsió dels moros o súbdits i vassalls, habitants de dits llocs, tingueren i posseïren (...), fins al dia de llur expulsió, al reialenc o terme de la nostra ciutat de Xàtiva i de la vila nova de Castelló".³⁷⁰

El comte de Castellà o Castellar era doctor en Drets i vivia aleshores a Madrid. El 23 de juny del 1615 dictà testament,³⁷¹ on s'intitula *senyor dels llocs de Manuel, Roseta y Rafalet*, que deixa en herència al seu parent Felip de Tallada, juntament amb *la casa gran hon estan gravades les armes dels Tallades, que està en la ciutat de Xàtiva, prop del convent de la Santíssima Trinitat*. Els Tallada pretenien restaurar el 'vinclle' perdut de l'any 1517, instituit per Joan Tallada 'lo Antich', i ser de nou senyors de Manuel i alqueries annexes. A la mort de Felip (1624), la vídua d'aquest acabà de pagar les 6.000 lliures que havia costat als Tallada la recuperació de Manuel de mans dels Eslava.³⁷²

Reorganitzat el mapa agrícola i senyorial de la zona, quedava pendent la reorganització de la parròquia. El capellà mossén Pere Ponç, que actuà de testimoni en la carta pobla de Manuel (1610) no fou el responsable d'aquesta reorganització, sinó un dels seus successors, mossén Narcís-Joan Gallart, que regí la rectoria de Sant Gil i Santa Anna entre el 1617 i el 1625 aproximadament. Continuaven vinculades a ella les feligresies de Sant Joanet, Faldeta i Torreta, però hi havia poc d'ordre fins al 1617.

Aquell any el nou rector comprà un llibre en blanc, per valor de 10 sous, per a anotar en ell els comptes de la clavaria de l'església. El 'clavari' (depositari) de l'església, nomenat tots els anys pels justícia i jurats, d'acord amb els dos 'obrerers de l'església' (mantenidors del culte i les festes) havia de fer acapte d'almoines per a comprar cera, obrar i mantenir en bon estat les coses del culte. Les almoines eren el pa, seda, forment, arròs, diners i 'penes' o multes imposades pel capellà: per treballar en diumenge, per exemple: el moliner de Torreta, Joan Lifitan, que no volia o no podia parar la màquina en diumenge, pagava al rector i així el pecat se li perdonava o se li deixava passar (1618).³⁷³

Els oficis de clavari i obrer eren de renovació anual, i a les almoines dels 'acaptos' ordinaris, s'ajuntaven les 'plegues' extraordinàries en cas d'alguna despesa important que s'haguera d'afrontar.³⁷⁴ La 'clavaria' era una dignitat de prestigi, com ho demostra que el 1620 se'n fera càrrec Joan Abat, que era l'administrador de les Salines del Sa Majestat. Els obrers s'ocupaven ja en aquell any de sufragar el culte de Santa Anna, el Santíssim Sagrament i les Ànimes (1618); mentre que un altre càrrec, el 'llumener' (< del llatí *elemosinarius*, "almoiner") arreplegava pel seu compte almoines per a les festes majors. El 1619, als obrers abans nomenats, tots homes, s'afegí un quart obrer de la Mare de Déu de la Misericòrdia, i una obrera del Santíssim. L'elecció d'aquests càrrecs tenia lloc tots els anys, cada diumenge de Pasqua, i anà regulant-se sobre la marxa. L'any 1619 s'havia discutit sobre el tema i el rector Gallart havia proposat el següent, al si d'una junta o assemblea parroquial:

En lo nom de Déu Nostre Senyor y de la sempre Verge Maria, y de nostra patrona Santa Anna, en 2 de abril de 1619, és saber: tercera festa de Pasqua de la Resurrecció de Nostre Senyor Déu, ante officium, foren ajustats e conjugats tots los obrers y jurats de dits llocs de Faldeta y Torreta, y obrers de

³⁷⁰ ...omnes terras cultas et incultas, cuiuscumque generis, arboribus plantatas, quas, ante praefatam expulsionem mauri sive subditi et vasalli, incolae dictorum locorum habebant et possidebant (...) ad diem usque expulsionis ipsorum, in realenco seu termino nostrae civitatis Saetabis et villa novae Castillonis.

³⁷¹ ARV, Manaments i emparees, any 1615, ll. 5, mà 48, f. 4.

³⁷² ARV, Reial Audiència, Processos de Madrid, lletra C, 275, any 1623.

³⁷³ APM, Llibre dels clavaris de l'església parroquial de Manuel, Faldeta i Torreta.

³⁷⁴ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 25 i ss.

2. Dels ibers a la societat global

aquesta iglésia, en esta badia (sic), y per certes diferències que tingueren, determinaren en ma presència y consens, foren per lo augment de esta Santa Yglésia, que dos anys se haja de traure obrer de Santa Anna de Manuel, y un any de Torreta. Y si dificultat los de Faldeta [trobaren] fos just y ajust nou, en lo qual yo, dit rector, que sempre y quan estes dificultats tinguén, se hajén de fer redolins [sorteig per insaculació], per a què no hi tinguen pesar. Dits obrers pasats (es) nomenaren per a el any corrent, fins la Pasqua que per venir és, de la Resurrecció del Senyor de 1620.³⁷⁵

Llibre de baptismes de l'any 1621 (Arxiu Parroquial de Manuel)

El primer quinque llibri o llibre sacramental que es conserva data del 1618. El 1620 fou un any important per a la reorganització parroquial, ja que visità l'església l'arquebisbe de València Isidor Aliaga, el 31 de gener, i confirmà 24 xiquets i 26 xiquetes, d'entre 1 any i 11 anys d'edat.³⁷⁶ La senyora de Manuel, que assistí a les confirmacions, es comprometé a impulsar la Setmana Santa, sufragant el monument funerari de Dijous Sant. El comte de Castellar també estigué present, diumenge 21 de febrer del 1621, en les obres d'instal·lació del Santíssim Sagrament dins l'església, que havia sigut redecorada (1620-1621).³⁷⁷ Presidien els altars de l'edifici la Mare de Déu de la Misericòrdia i un Sant Crucifix que donaren el poblador Miquel Casanova i sa muller, el 1620:³⁷⁸

A 21 de febrer 1621, presehint la llicència de Sa Il·lustrísima Señoria, conforme consta per la visita pastoral de don Martín de Ontiveros, vicari general de la diòcesi de València, y ab acte rebut de la señoria dels pobles (...), y observant los documents com consta reservació del Santíssim Sacrament en la iglésia de Manuel, yo, mossén Narcís Gallart (...), sent batle de Manuel Berthomeu Riel-lo, y justícia de dita universitat Pere Gòmez (...). Mossén Joan Navarro, prevere, damer de la Colegial de Xàtiva, cantà l'epístola, y mossén Joan Martínez, rector de Benimexís y Señera, digué lo Evangeli, y yo, mossén Gallart, prevere rector, diguí la missa conventual y observí lo que la Iglésia Cathòlica observa y acostuma en tan santa reservació. Y además, lo reverent pare mestre fra Lupèrcio Gironella, lector profés en lo convent de Sant Sebastià de Xàtiva, el qual predicà lo sermó de la reservació del Santíssims Sacrament. Y lo conde de Castellà fon allí, et allí per multi. En fe de lo qual fíu present dits dia, mes y añ. Y o firme y selle ab mes pròpies mans. [Signat:] Mossén Narcís Gallart, prevere rector de Manuel y San Joan; clavari, yo, dit retor; obrer, Antonio Gòmez, obrer del Santíssim Sacrament; Joan de Torreta, obrer de les Ànimes; Damià Botella, llumener; Vicent Lahori y Gerònyma, sa

³⁷⁵ Ibidem, p. 61.

³⁷⁶ APM, Llibre de confirmacions, any 1620.

³⁷⁷ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 55.

³⁷⁸ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 62.

*muller, llumeners; obrer de Nostra Señora de la Misericòrdia, Pere Gòmez; na Jordana Mir, obrera de Nostra Señora Santa Anna, y obrera del Santíssim Sacrament, Úrsola Maria, muller de B. Riel·lo; Gallar, rector, rubricado.*³⁷⁹

El 1621 foren els jurats dels tres pobles, els qui pactaren un repartiment comú de despeses per a sufragar entre tots unes mateixes festes patronals. Eren aquells, el ja citat Miquel Casanova, jurat de Torreta i obrer de la Confraria del Santíssim Sagrament; Miquel Boil, jurat de Faldeta, i Esteve Joan, jurat de Manuel i obrer de l'església de Santa Anna.³⁸⁰ El dia del Santíssim o Corpus Christi del 1622, com era costum, es féu un gran dinarot popular i unes altres activitats festives. En el dinar es consumiren, entre altres coses, pa de forment, vi, panses, espècies (nou onces de pebre!), pinyons i llavoretes, cansalada i sagí, *formatge de ratllar, ançaladilla*, gallines i pollastres, fruita (peretes de Sant Joan sobretot), carn de vedella i moltó, confitura de sucre per a les postres, i –per a suavitzar la digestió– 15 arroves de neu, per a fer llimó granissat.

En la processó es tiraren paperets de colors, i es féu disparada de trons (coets i piules) i d'arcabussos i escopetes, a càrrec de la soldadesca de milicians dels tres pobles. Hi hagué carasses i cascavells per a tots, per a improvisar una mena de Carnestoltes a deshora. i els capellans forasters, els cantors de la missa, els ministrers o *menestrils* (músics renaixentistes), i els fadrins dansadors que intervingueren en la processó, tots ells cobraren els respectius estipendis. És com si hagueren tirat la casa per la finestra, els manuelers del 1622, per a celebrar l'arribada d'una nova era després de la crisi del 1609: l'era del Manuel cristià i valencià, el dels nostres avantpassats.³⁸¹

No contents amb aquella despesa, els manuelers, faldetans i torretans obraren un nou fossar al costat de Sant Gil, amb entrada pel Carrer Nou i una creu al mig; netejaren el vas parroquial (sepultura col·lectiva) i el taparen amb una llosa nova; cobriren d'estores d'espart el presbiteri; adquiriren nous ornaments i un forrellat per a tancar l'esglesieta (1622-1623).³⁸²

Pel que fa a l'evolució de la senyoria, la de Manuel continuaria a mans dels Tallada fins al 1800. El 1624, Felip Tallada, regent de la Cancelleria Reial d'Aragó, fou succeït pel cavaller de Cabdet Lluís-Joan Tallada i Tallada (1624-1650), fill de Joan-Francesc Tallada i casat el mateix any amb Maria Tallada i Maïques. Quan els senyors eren absents, és a dir, quasi sempre, portava les regnes de la senyoria el batle de Manuel, Bertomeu Rielo, que administrava també les Salines del rei des d'abans del 1621.³⁸³

Pel que fa a Faldeta, senyoria de la comtessa del Castellar, hereva del comte Eslava, casada amb Martí Pardo de la Casta, les dificultats de la casa i les excessives càrregues exigides als vassalls, dificultaven la consolidació de les economies familiars dels nous pobladors. La senyora accediria, l'any 1626, a pactar amb ells la signatura d'una segona carta pobla o 'millora' dels capítols de població del 1611.

Així les coses, el 6 de juliol del 1626, Joana Eslava, Quintana, Barrionuevo i Castellà de Vilanova, comtessa de Castellar, a suplicació dels 27 vassalls de Faldeta (13 que quedaven del 1611, i 14 nouvinguts), i en presència del notari Francesc Cortés, signa el nou pacte feudal. Es reorganitzà el parcel·lari en 27 cases i heretats de 32 fanecades d'horta i un tros de secà, cadascuna; més una altra heretat donada per la senyora a

³⁷⁹ *Ibidem*, p. 63.

³⁸⁰ APM, Llibre de claveria del 1618-1706, paper solt.

³⁸¹ APM, Llibre de fàbrica I, fs. 27-28 i 34.

³⁸² CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 26.

³⁸³ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 199.

2. Dels ibers a la societat global

Filant la seda a partir dels capells

un amic seu de Xàtiva. Així, la repartició i delimitació de terres, que s'havia fet malament el 1611, la dirigirien ara el justícia i jurats del poble, *a sa voluntat, valent-se dels experts que ls pareixerà; pagant aquells y demás gastos que se oferiran en dita repartició. S'exceptuava d'aquell nou repartiment l'heretat establida de paraula a Miquel Lòpiz Navarro, ciutadà de Xàtiva.*

La senyoria exigiria, d'ara endavant, 1/6 part dels grans i altres esplets de regadiu; 1/6 de la palla i la fulla de morera dels corrals; amb llicència per a plantar 12 fanecades de moreres en *la horta més prima y flaca*, la que més mal resulte per a sembradura, i amb llicència també per a sembrar alfals o conrear hortalisses en els frauds, entre rengs de moreres, de manera que el producte d'aquests frauds siga franc. S'atorgà franquesa en el cens de les cases, de quatre anys, per als colons o els seus fills, per tal que puguen obrar-se-les bé. Dels grans de secà, havien de portar al graner senyorial 1/10 part; del morerar de secà, 2 sous de cens anual per fanecada; de la vinya de secà, 9 diners per fanecada i un de cada 30 cànters de vi (exempts durant els quatre anys de mallol o cep recent plantat, no productiu);³⁸⁴ de l'oli i les garrofes, la sisena.

La senyoria conservaria el dret de comís, però perdonaria els drets de fadiga i lluíisme a canvi d'un pagament de 7 lliures per cada casa i any; més *dos dotzenes de codonys triats* per casa i any. La fruita, *com són albercochs, prunes, magranes, pomes, présechs y altres semblats*, seria franca de partició. D'altra banda, la senyora es comprometia a proporcionar als vassalls llavors de forment, arròs, etc., per al temps de la sembradura: *ço és, de forment, fins set cafiços cascu any; de arròs roig, cinc cafiços; dos cafiços de ordi y dos de dac-*

El conreu de la seda, per a alimentar els cucs, era molt important al Manuel del segle XVII

³⁸⁴ Faldeta era l'únic poble d'ací que produïa una quantitat significativa de vi aleshores: 360 cànters, l'any 1627. Cfr. FELIPO ORTS, Amparo, Producción y consumo de vino en el País Valenciano durante el siglo XVII: los manifestos de 1627-1631, dins *Saitabi*, 35, València, 1985, ps. 127-150 (p. 139).

sa; les quans llavors se hajan de donar y lliurar a mesura rasa, y cobrar-les a corrent en la era, com és de costum. Era aquell un préstec sense interès, doncs, a cobrar en les eres, al moment de processar les espigues del gra recent col·lectat.

Pel que fa a les talles de la séquia, aquestes les pagaria el senyor, però els veïns s'ocuparien d'escurar les séquies. La senyoria nomenaria el guardià de les hortes, però els vassalls sufragarien els seus honoraris. El justícia i el lloctinent s'elegirien per Sant Tomàs (21 de desembre), i els jurats i el sequier, la vespra de Pasqua de l'Esperit Sant; el mostassaf, la vespra de Sant Miquel. Tot això, amb nòmines presentades pels veïns i dret de la senyora a tatxar i triar. Es nomenaria també un Consell Particular, de 6 consellers, que es reuniria en la casa del justícia, si calís, sense llicència de la senyoria.

Aprovades les noves condicions, el jurat Miquel Boil, els jurats Esteve Perales i Joan Ferrandis, i el mostassaf Joan Vañó, i els altres veïns beneficiats, juraren fidelitat i renovaren el pacte de vassallatge.

La mateixa senyora no sols havia hagut de claudicar amb els de Faldeta, sinó que els havia renovat també la 'població' als veïns de Rafelguaraf, el mateix any 1626.³⁸⁵ Aquella part oriental del Pla d'Ènova, la de Berfull, l'Ènova i Rafelguaraf, fluïxjava molt en població a conseqüència de l'expulsió dels moriscos. A Manuel, l'any 1626, es concentraven ja 35 famílies, més les 13 de Faldeta —ara augmentades a 31—, les 13 de Torreta i les 8 de l'Abat. A l'Ènova, la pobla fundada per Jaume I per a fer de cap i casal, quedaven tan solament 18 famílies, enfront de les 90 que hi havien en el segle XV, i 15 famílies més a Sanç. La millor comunicació de Manuel jugava a favor d'aquesta senyoria, i en detriment de les apartades del camí reial.³⁸⁶

Per damunt de les senyories estava —o volia estar— el poder de la ciutat de Xàtiva, també molt afectada per la crisi del 1609, i que ara volia recuperar una part del protagonisme perdut. En desembre del 1632, el ciutadà Jacint Insa, justícia civil i criminal de Xàtiva, es disposà a realitzar la tradicional —i durant molts anys oblidada— 'volta del justícia' per tot el terme jurisdiccional de la ciutat. Es començava per Sallent i continuava per Sumacàrcer, Antella, etc., fent la crida pública prohibint la residència da *vagamundos*, *alcavots*, *jugadors*, *fraus y malfactors*, *hòmens de mala vida*; *ni dur armes algunes*, *ni jugar ni permetre jugar a jochs prohibits*. El sentit d'aquesta ronda era el de recordar als senyors de senyories alfonsines, com ara la de Manuel, que aquelles no eren pas 'baronies', sinó territoris amb una jurisdicció limitada: la plena jurisdicció corresponia al rei i, per delegació, al justícia major de la ciutat.³⁸⁷

En el seu testament del 22 de maig del 1642, la comtessa de Castellar, Joan Eslava, senyora de Bicornb, Benedrís, Quessa, Rafelguaraf i Faldeta establí un 'vincl' senyorial entre aquestes dues últimes senyories, que deixà en herència al seu cosí germà Lluís de Vilanova.³⁸⁸ Pel que fa a Manuel, el nou senyor seria Joan Tallada (1650-1654), casta amb Eleutèria Mascarell,³⁸⁹ que seria succeït aviat pel seu fill Felip II Tallada (1654-1703), casat amb Francesca-Joana de Borja. Aquest últim senyor seria succeït pel seu primogènit, Pere-Joan Tallada i Ripoll (1703-1728), casat amb Caterina Madronyo.³⁹⁰

³⁸⁵ SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull*, Ajuntament de Rafelguaraf, 1995, p. 147.

³⁸⁶ AHMX, Llibre I.101, Imposts dels 'menjadors' del 1626.

³⁸⁷ AHMX, Lligall 33, doc. 2.372.

³⁸⁸ SANCHIS, V., *Introducció a la història...*, p. 173.

³⁸⁹ APM, Quinque Libri, 1650, juny 15: bateig d'una filla dels senyors, per mossén Vicent Cardona. Foren padrins Fabric Ferriol, comanador de Montesa, i Elvira Mascarell, donzella de València.

³⁹⁰ Més detalls en LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 95 et passim.

2. Dels ibers a la societat global

Feligresos de Manuel venerant la Mare de Déu. Manisetes barroques de la capella de la Comunió

Manuel superaria, no sense dificultats, l'última gran onada de pesta bubònica que afectà el Regne de València, la del 1648, coincidint amb uns anys de sequera i de fam. Aquesta epidèmia, pel que sembla, afectà molt negativament la regió de Xàtiva i la Ribera, tal com testimonien els dietaris de l'època.³⁹¹ La situació de la vila veïna de Castelló era del tot catastròfica, si fem cas d'un manifest de l'ajuntament demanant socors a les institucions del regne:³⁹²

Jacinto Rodríguez, notari, síndich y procurador de la Vil·lanova de Castelló (...) diu que, a ocasió del contagi que Nostre Señor Déu és estat servit permetre que entràs en dita vila, después de estar aquella (...) tal imposibilitada y falta de gent, que en esta ocurrència de temps [12 de juny] estan los forments sens segar y les andanes sens que es puga desemboçar lo capell [dels cucs de seda], per no haver en dita vila qui puga acudir a dits ministeris, si menys de altres parts circumvehines persona alguna vol anar a la dita vila per a posar en bell dites collites; no obstant que se a ofert a donar-les a miches, y no troba persona alguna que porte les vitualles necesàries per al sustent dels particulars (...). De tal manera que, además de estar totes les cullites en perdicció, estan los particulars de dita vila ab lo desús dit contagi, morint-se molta gent cascun dia y morint-se de fam, y sens remey algú..

Superada la crisi, que s'allargà fins al 1652, Manuel rebria la visita de l'arquebisbe Pere d'Urbina, l'11 de desembre del 1654. Hi acudiren a confirmar-se 48 xiquets, que foren apadrinats per Francesc Chova, batle de Torreta, i Esperança Sala, vídua; dels xiquets i les xiquetes, respectivament.³⁹³ Tornaren les bones collites

³⁹¹ BOLUDA PERUCHO, Alfred i al., *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició*, col·l. Quaderns divulgatius, 5, Ajuntament d'Ontinyent, 1995.

³⁹² Citat per MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960, p. 96.

³⁹³ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 34.

i, en agraïment, els feligresos s'oferriren a sufragar una talla processional de la Mare de Déu de la Misericòrdia –desapareguda–, per preu de 13 lliures, i 13 més per a encarnar-la i daurar-la (1659). Per la seua banda, la senyora comtessa, Francesca de Borja, regalà a l'església una corona imperial d'argent per a la nova Mare de Déu processional, que costà 15 lliures (1661).³⁹⁴ D'aquesta època deu datar, segurament, la '*Oración de la Virgen de la Misericordia que desde su invención se la ha acostumbrado cantar*': uns goigs en castellà –a petició de la senyora?– que ja es consideraven 'antics' el 1743, quan foren recopilats pel rector mossén Miquel Oliver.³⁹⁵

Lluny de la pau parroquial que es vivia a Manuel, molts pobles de la Ribera central patien aleshores les conseqüències del bandolerisme crònic: honor a flor de pell, revenges familiars, bandols i clans enfrontats en cada vila, organitzacions mafioses d'escopeters, ineficàcia de la justícia reial, etc. Com que Manuel es trobava al camí reial, de tant en tant algun dels roders més perseguits es deixava caure per l'hostal o per alguna casa d'amics. Així ho dona a entendre la següent notícia del dietari de Joaquim Aierdi (any 1662):

*Bisquert y dos hòmens més, morts als Argadins [barranc dels Algadins, Algemesí], a traïció: Dit dia [7 de gener] portaren a València tres hòmens morts, dels Argadins. Y els posaren en lo pati de Sent Arcís. Y hu dels morts era Bisquert. Y fonch lo cas que en Manuel la justícia eo comisarís el sitià en una casa, y pegaren foch y els capturaren. Y els portaven a València y, per lo camí, frare Aguilar 'lo Mercernari', ab altres, molt de lluny féu vista. Y al chent que els portava –que los més eren contraris de dit Bisquert y dels altres– estaven concertats en dit frare Aguilar, que també era contrari. Y així com los divisaren, no obstant que venia un aguasil de València, comensaren a cridar que aquella gent eren bandits que venien a llevar-los los presos. Y, amotinant-se, els pegaren de escopetades y els mataren. Y tot fonch por, perquè dit Bisquert era home molt esforçat y el que més pena els donava, y temien que si escapava, havia de acabar ab tots. Y així, ab eixa excusa, el mataren.*³⁹⁶

El 17 de desembre del 1663, l'arquebisbe Martín López de Ontiveros visità la parròquia, i als senyors i als veïnat els entrà vergonya de no disposar d'un terme digne.³⁹⁷ L'únic que tenien era una esglesieta menuda –la de Sant Gil i Santa Anna– edificada sobre el solar de la minúscula mesquita de Manuel. El rector, els veïns i l'arquebisbe es posarien d'acord, i començarien aleshores les gestions per a la construcció de l'església nova de Santa Anna: l'actual. La resolució del rector, mossén Josep Texedo, i dels feligresos de Manuel, Faldeta i Torrerà, els portà a finançar ràpidament la primera fase del projecte, animats per la bona conjuntura agrícola i mercantil. L'obra començà l'1 de maig del 1664:

Título de la obra de la iglesia nueva que se fabrica en el lugar de Manuel, concurriendo los dos anexos, que son Faldeta y Torreta.

En un día del mes de mayo del año del Señor de mil y seiscientos y sesenta y quatro, siendo rector de esta rectoría el licenciado mossén Jusepe Texedo, presbítero, a quien dio el señor arzobispo Ontiveros licencia para bendizir y poner la primera piedra y los fundamentos de la dicha iglesia nueva que ha de hazer esta parroquia de Manuel, Faldeta y Torreta; por vivir en la igléssia vieja con mucha descomodidad, assí para los eclesiásticos como para los seculares. Lo puso por obra el dicho rector, como de le da licencia, a cuya obra, vestido con el pluvial blanco y asistido de el licenciado mossén March-Antonio Sà-

³⁹⁴ BASES de nuestra grandeza, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

³⁹⁵ APM, Llibre de fàbrica de l'església (1664-1798), fs. 45-47.

³⁹⁶ AIERDI, Joaquim, *Dietari*, a cura de V.-J. ESCARTÍ, Barcino, Barcelona, 1999, p. 201.

³⁹⁷ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 33.

2. Dels ibers a la societat global

L'obra de l'església nova fou un projecte molt ambiciós i costós de sufragar

chiz, rector de Seniera, y mossén Juan Sierra, presbítero natural de la villa. A cuya función assistieron el señor don Felipe-Juan Tallada y Ripoll, señor de Manuel, con los justicia y jurados de los lugares que componen esta parroquia, que son Manuel, Faldeta y Torreta. Se puso la primera piedra así, en la sobredicha iglésia, como también en el campanario. Se comenzó la obra por los maestros que la tenían tomada a estajo en nuevecientas libras, y que les avían de abrir la parrochia los fundamentos della, y también del campanario. Y que la parrochia avía de poner todo el pertrecho al pie de la dicha obra. Los maestros son Damián Ço, Juan de la Cassa y Thomás Bernabeu, según está en las capitulaciones y auto de dicho estajo, donde se les obliga la parrochia a dar la dicha cantidad en tres iguales pagas. Y como esto no pasasse adelante, por las malas cobranças y sólo huviessen entrado en poder de los dichos obreros trecientas libras, y la obra que avían hecho sólo valía, preciada en ducientos y sessenta, 260, quedaron deviendo los dichos obreros 40 libras, y quedó suplantada la obra, y el dinero en poder de los obreros. Y mañana, si no el otro, satisfarán las 40 libras, que nunca hubo modo.³⁹⁸

Després d'aquella desentesa amb els obrers, l'església es quedaria parada en els fonaments durant vint anys. Continuava la vida quotidiana i, de tant en tant, s'alterava per algun espectacle, com ara l'arribada del justícia major de Xàtiva, per a fer la ronda de bans contra malfactors i delinqüents. Arribà a Manuel el 28 de

³⁹⁸ APM, Llibre de fàbrica (1664-1798), s. f.

novembre del 1667, acompanyat dels 'porters' o agutzils de la seua cort de justícia, i féu la crida pertinent d'armes prohibides. Per a continuar amb la representació teatral de la possessió del dret a jutjar criminals, manà capturar el llaurador Andreu Garrigues, que es trobava present a la crida...

*...pensa-se que era home facinerós, o que degué la vida al rey. Y preguntant als vehins de dit lloch si hera home de mala vida o que degué al vida al rey, los quals li resposgueren que hera home quiet y que no devia la vida al rey, y per intervenció dels dits acompanyants, lo dit llochtinent manà donar llibertat al dit Garrigues.*³⁹⁹

La plena jurisdicció criminal corresponia a la Ciutat, però la jurisdicció civil i 'alfonsina' (delictes lleus) corresponia jutjar-la als diferents senyors o els seus batles. A diferència dels posseï-

dors d'uns altres llocs, en aquesta època els senyors de Manuel solien passar llargues temporades a la casa senyorial. El 14 de gener del 1669, la comare del poble, Vicenta Calataiud, ajudà la senyora, na Francesca de Borja, a parir el seu fill Felip, que s'anomenaria així, com son pare, i que fou batejat a l'església del lloc.⁴⁰⁰

El senyor en Tallada, l'any 1671, delegaria en el jurat Antoni Montanya de Manuel, la seua representació per a la redacció de les noves ordinacions de la Séquia Comuna d'Énova. Participaren de la redacció, així mateix, fra Ambrós de Santa Maria, síndic i procurador de Sant Miquel dels Reis (per l'Abat i Torreta); Melcior Riera, batle de Faldeta, i els altres representats dels altres pobles i senyories, en presència del notari de Castelló Joan Franco. Les ordinacions de reg aprovades el 22 de gener del 1671, que arrepleguen costums islàmics i medievals, han continuat tenint vigència fins als nostres dies.⁴⁰¹

La població de Manuel i els altres pobles de la Comuna participava activament de les moltes institucions que hi havia: regants, parròquies, confraries, organització de festes, etc. Prova d'això és el fet que, pel 1672, les 'lluminàries' i 'obrerries' de les festes de Manuel, Torreta i Faldeta eren molt disputades entre el veïnat; de manera que calia fer 'albarans' o papereta i col·locar-los en boletes de cera, dins un bací, per a sortejar qui eixiria fester o obrer d'un determinat sant o santa. Així les coses, una vegada parat el bací del sorteig, aquest s'efectuava *llamando a un muchacho para que sacase uno [un nom], haciéndolo santiguar primero, en nombre de la Santísima Trinidad*.⁴⁰² Era aquesta una comunitat pacífica i religiosa, collitera d'arròs, de seda i de codonys, i amant de la festa. Si hi havia morts per escopetades enmig del carrer, solia ser cosa de bandolers forasters; per bé que un bon dia del 1674, apareix un veí de Manuel, Francesc Sanç, mort de resultes d'una escopetada.⁴⁰³

³⁹⁹ AHMX, Lligall 33, doc. 2.372.

⁴⁰⁰ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 30.

⁴⁰¹ AHN, Fons de Sant Miquel dels Reis, Còdex 570-B, fs. 1-6; *ORDENANZAS de la Acequia de Énova*, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847, ps. 3-5. Sobre el funcionament comunal i les reunions de la Comuna, vegeu el document 9 de l'apèndix.

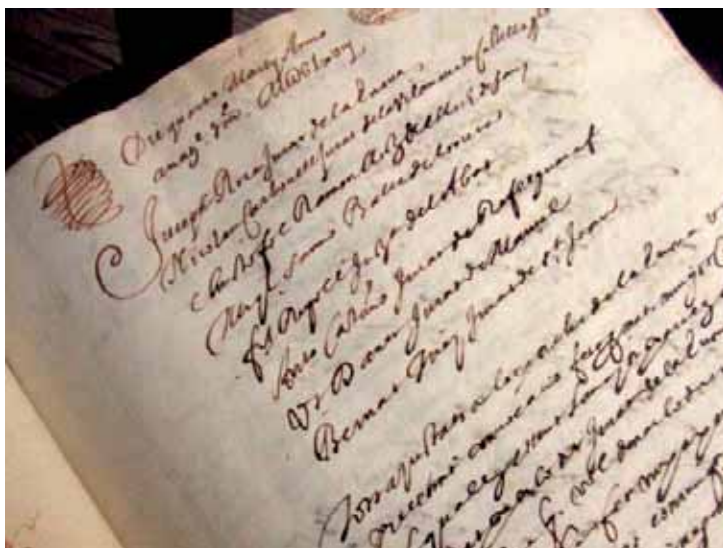
⁴⁰² CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 28.

⁴⁰³ *Ibidem*, p. 38.

2. Dels ibers a la societat global

El 1682, vint anys després de la frustrada construcció de l'església, arribà a la parròquia un frare empenedor, des del monestir de Santa Maria de Simat de la Valldigna, i, animat per la bona situació econòmica i l'harmonia veïnal, impulsà de nou les obres del temple:

En el año 1682, en 21 de junio, entró por acónomo (sic) de esta parrochia, no por vacante o muerte del retor, sí por siertos accidentes que fue Dios servido dar al licenciado mosén Luis Solves, retor que al presente era de esta parrochia, el muy reverendo padre fray Matías Ferrús, monje de Valldigna. Y advirtiendo las mesmas descomodidades de los eclesiásticos, como también de los seculares, que padecían en la iglesia vieja; y por otra parte, ver ya que la obra de la nueva iglesia estaban los fundamentos fuera de tierra, comenzó a animarles y moverles con su buen zelo a que la bolviessen a emprender. Fue tal su exortación y zelo, que, hallándose Juan Antonio Manera malo en la cama y con grande peligro de la vida, y hallándose con algunos escrúpulos sobre siertas promesas que en tiempo pasado avía ofrecido a la Virgen de la Misericordia; que por aver dado algunas y no comparecer, se las avía retenido; aconsejándose assí del dicho padre vicario, como también del lisenziado Vicente Climent, al presente rector de Seniera; para estar fuera de escrúpulos y de conseguir la salud, ofreció que si la Virgen de la Misericordia le alargava la vida, que querían nuevamente emprender la iglesia, daría toda la cal que fuera necesaria para dicha obra. Immediatamente mejoró, y puso por obra el visitar su santa imagen. Y luego emprendió el poner po obra la promesa de la cal.

Detall d'una acta de la Séquia Comuna d'Ènova, de l'any 1668 (Arxiu de la Séquia Comuna)

Hallándose en estas calendas, el señor don Felipe Juan Tallada y Ripoll, señor de Manuel, en dicho lugar; teniendo noticia de esta promesa, como tan ganoso de la consecución de esta obra, ofreció nuevamente toda la piedra necesaria para la dicha obra. Y comenzó el dicho padre Ferrús a buscar carretas para poner en uso a la obra; que como esto se divulgasse, llegando a noticia de Antonio Alaraña, de Faldeta, también muy affecto a la Virgen de Misericordia. Y para que en esta noticia no hiciese calma, ofreció que si el señor de Manuel le dava 100 libras, el trahería toda la piedra necesaria para la mampostería de la iglesia. Dijeron que sí lo conseguirían del señor. Fueron y se lo dijeron al dicho señor de Manuel, don Felipe Juan Tallada, y se ajustaron que le daría en dos iguales pagas las dichas 100 libras; esto es, por Carnestolendas, 50, y por Todos Santos, 50. Pagó el señor las dichas 100 libras al dicho Alaraña, como tenía ofrecido.

1683. En 20 de febrero, aviendo puesto por obra Juan Antonio Manera el lunes un horno de cal, se convocaron los de la parrochia y fueron con pendón, atambor y alcabustos, disparando con mucha alegría, llevando el guión de esta empresa el muy reverendo padre fray Mathías Ferrús, vicario. Y hecha que estuvo la cal, hicieron lo mesmo para aver de traherla; la qual trajeron todos los parrochianos, con mucho contento y alegría, y animándose a traher también arena. Ayudando todos a dicha obra por tanda, que assí estava hecha la obligación de todos los parrochianos, dieron principio en proseguir la dicha obra, en en día 15 de junio deste mesmo año.⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ APM, Llibre de fàbrica (1664-1798), s. f.

Inscripció de la façana de l'abadia, que ens recorda que és una obra del 1684

Posada en marxa de nou l'obra de l'església pel monjo Ferrús, a partir de juny del 1683 n'assumiria la direcció mossén Vicent Climent, fins aleshores rector de Senyera, que acabava de ser nomenat rector de Manuel. El 8 de juny, el nou rector convocà una reunió parroquial per a renovar l'abadia, que amenaçava ruïna des del 1674, raó per la qual els capellans havien d'habitar una casa llogada a títol provisional pels parroquians.⁴⁰⁵ Així, una part dels materials i esforços invertits en la continuació de l'església, es desviarien temporalment a alçar la nova abadia de la placeta de Sant Gil, acabada el 1684, tal com ens recorda encara la inscripció lapidària encastada en la façana: "Año de 1684 / Mo(sén) Vic(en)t Clim(en)t / Ave M(aria)".

Estant en el relleu de l'obra de l'església, l'any 1683, es produïren alguns miracles 'oportuns', que ajudaren a plegar almoines per a la fàbrica del temple. Per exemple, quan la llumenera de la làmpada de la Mare de Déu de la Misericòrdia se la trobà ensangonada, i li ho referí al canonge Guitart, de Xàtiva, que s'hi trobava de visita. Tot era netejar la làmpada, i aquesta tornava a embrutar-se novament de sang. Fins que trobaren el perquè del prodigi: *la causa de ensagrentarse la lámpara, fue por aver una mujer hechado a un niño a la acequia; por no manifestar su delito. Y estuvo ensangrentada hasta que se halló el niño.*⁴⁰⁶ Poc després es produí el miracle de la campaneta d'argent que penjava de l'orella de la sagrada imatge de Maria, i que sonava misteriosament, sense ningú que la fera sonar, segons alguns testimonis.

La devoció per la Mare de Déu augmentà i també les almoines rebudes pel capellà. Així el mateix 1683, una dona de Faldeta, Agustina Montanya, donà un anell d'or a l'obra, perquè la Mare de Déu l'havia ajudat a trobar un clauer de plata que havia perdut. Uns altres prometien diners, per guarir-se de malalties. Els llauradors, promeses d'arròs si la collita era bona. Francesc Palau, àlies 'Tots Sants', prometé a la Verge de Misericòrdia que si la collita superava les deu càrregues, donaria a l'església 6 barcelles d'arròs en concepte de promesa votiva, cosa que féu acabada la temporada. La donació de sis anells per diferents veïns, aprofità el mateix any per a sufragar una corona per a la imatge processional de la Misericòrdia. Eren anys de bones collites i, per tant, de sucoses almoines. A més a més, la seda també donava excel·lents rendiments, i els jurats dels pobles pagaven al rector una mena de 'butla' per tal que les dones de la parròquia pogueren filar la seda tots els dies de la setmana, inclosos els diumenges.⁴⁰⁷

Les obres ja estaven avançades l'any 1686, però l'entusiasme s'havia refredat. Així que el dia de cap d'any del 1687, el rector Climent ajuntà els caps de casa de la parròquia a l'abadia, per a tornar a posar en marxa la construcció de l'església nova, *pues la que tenemos se nos está cayendo y, si tardamos, nos hallare-*

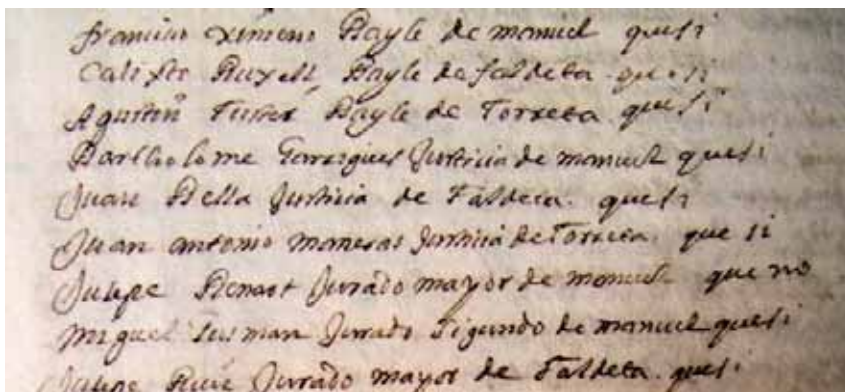
⁴⁰⁵ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 59.

⁴⁰⁶ APM, Llibre de comptes, f. 47v.; BASES de nuestra grandeza, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁴⁰⁷ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 18; CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 92-93.

2. Dels ibers a la societat global

mos sin una ni otra. Els convocats al debat, 42 prohoms dels més acomodats dels tres pobles, votaren si tiraven avant l'obra o no, malgrat que era una inversió molt forta per a tant poca gent. Trenta-nou d'ells, de viva veu, digueren que sí; tres d'ells s'hi manifestaren en contra: concretament, el jurat major de Manuel, Josep Renart; un home de Torreta i un altre de Manuel. Els reunits, en vista del resultat favorable, es comprometeren a ajuntar 200 lliures al llarg de l'any per a invertir-les en l'obra, i delegaren en el rector el contracte d'una planta, alçat i capítols d'obra.⁴⁰⁸

Detall de la votació de l'any 1687, en la junta parroquial de Cap d'Any, per a continuar les obres del temple (Arxiu Parroquial de Manuel)

L'església i el campanar de Santa Anna de Manuel, continuades pels pedrapiquers Antonio Díaz de la Poleta i el seu ajudant francès, Antoine Barber; amb la participació de teulers, rajolers, calciners, obrers, religiosos i voluntaris treballant en tanda, etc. s'acabarien l'any 1695.⁴⁰⁹ A continuació es disposà al costat un nou fossar o cementeri, que estaria en ús fins al 1834. El rector Vicent Climent moriria Dijous Sant del 1698, sent soterrat dins el vas sepulcral de la capella del Roser.⁴¹⁰ El capellà difunt deixava una parròquia renovada i molt participativa, amb clavari de l'obra, llumener, obrera de les 24 hores, clavaris del Corpus i el Santíssim, arreglador dels sants, i 'pare dels pobres'. Aquest darrer ofici, el de sostenir un hospitalet acollidor de pobres de solemnitat, malalts, ancians invàlids i rodamóns transeünts, el regentava l'any 1695 Francesc Fuster, de Torreta.⁴¹¹

En el camp de la confraternitat veïnal entre els diferents pobles, s'avançaria una passa més, l'any 1692, arran del bombardeig francès d'Alacant, quan es reorganitzaren les milícies efectives del Regne de València. Fins aleshores, els milicians –súbdits en armes– disposats a defensar el regne o ajudar al rei en cas de perill, havien sigut infants. La novetat d'ara era la constitució de companyies mixtes de cavalleria i infanteria. De les nou companyies del 'tros de Xàtiva', la 4a. corresponia al quarter de les Ènoves i Canals. La constituïen 40 homes de cavall (4 d'ells per Manuel, 3 per Faldeta, 3 de Torreta i l'Abat, 3 de Sanç, 3 de l'Ènova, etc.) i una infanteria de 40 peons, que havien d'aportar els pobles de la vall de Càrcer i la vall de Barxeta (inclosos dins el quarter de les Ènoves), l'Alcúdia de Crespins i la vila de Canals.⁴¹²

A l'any següent, el 1693, els 40 genets de la Companyia d'Ènova, les milícies efectives de Xàtiva i la Vall d'Albaida; la infanteria d'Algemesí, Carcaixent i Castelló de la Ribera; més 400 genets i 400 infants aportats

⁴⁰⁸ Document 10 de l'apèndix.

⁴⁰⁹ Molts més detalls en el llibre citat de l'APM, i el la història de la parròquia de Cortés i Gramache.

⁴¹⁰ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 39.

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 77.

⁴¹² GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la Monarquía*, Universitat de València, 1974., vol. 2, p. 221; PÉREZ GARCÍA, Pablo (coord.), *Xàtiva moderna*, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva*, Universitat de València, 2006-2007, t. 1, ps. 271-352.

Els Tallada, senyors de Manuel

pel governador de Xàtiva Ventura Ferrer, contribuïrien a sufocar la revolta camperola coneguda com 'la Segona Germania'. Els avalotats eren centenars de camperols de les senyories exmorisques de la Marina, la Safor i la Vall d'Albaida, que es negaven a partir collites amb els respectius senyors territorials. Les excessives prestacions exigides per aquests, en virtut de les arbitràries cartes pobles de la dècada del 1610, els impedièn prosperar i equiparar-se econòmicament amb uns altres propietaris del reialenc, o de senyories antigues, on els seus pobladors eren relativament més 'francs'.⁴¹³

En el cas de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, les particions de collita pactades en les cartes pobles no eren tan sufocants com les d'aquells. A més a més, la riquesa produïda pel regadiu de les Ènoves (arròs, seda, blat, hortalisses...) no era gens comparable amb la dels secans vinaters o cerealícoles de la Marina. Així que els manuelers de l'època, encara que simpatitzaren amb la idea de 'suprimir les particions de collita' i alliberar-se de les càrregues feudals, no trobaren excessives motivacions per a sumar-se a una revolta originada tantes milles al sud de la Ribera de Xúquer.

El segle XVIII s'encetà a Manuel amb el nomenament d'un vicari que oficiaria missa d'alba i auxiliara en l'administració dels sagraments al rector Gaspar Sastre (11 de gener del 1700).⁴¹⁴ En febrer del 1703 moriria a València el senyor de Manuel, molt estimat pel veïnat, Felip Tallada i Ripoll, sent soterrat en l'església de la Congregació de Sant Felip Neri, amb una certa solemnitat:

*Febrer 1703, disapte, a 10, soterraren en la Congregació a don Felipe Tallada y Ripoll, senyor dels llocs de Manuel, Roseta y Rafalet, ab assistència de 25 preveres, creu y acòlits, y cinch capes. Se li celebrà missa de cos present, de sacramento. Testà cent lliures, ab testament rebut per Joan Batiste Blasco, notari, en 19 de octubre 1697. Nomenà albacees a don Pedro Juan Tallada y Ripoll y don Vicent Juan Tallada, sos fills, y a doña Francisca Juan y Borja, sa muller.*⁴¹⁵

El successor en la senyoria, Pere-Joan Tallada (1703-1728)⁴¹⁶ no comparegué pel poble el 1705 a conseqüència dels disturbis de la Guerra de Successió a la corona dels regnes d'Espanya (1702-1714); encara que batle nomenat per ell continuà regint la senyoria, i perí fins i tot en la defensa de Manuel enfront els soldats de Felip V (1706). Altrament, el senyor de Faldeta i Rafelguaraf, el comte d'Almenara, Joan-Antoni de Pròixita, Ferrer i Castellví, destacà per la seua militància borbònica, i se li segrestaren els béns l'any 1706. Serien administrats per Francesc Català de Montsonís, fins a la derrota d'Almansa (abril del 1707).⁴¹⁷ Però aquest conflicte bèl·lic, que tot seguit comentarem, no sols duria complicacions per a la gestió senyorial, si-

⁴¹³ Vegeu GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Francesc Garcia i la Segona Germania a la Marina Alta*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1986, p. 29.

⁴¹⁴ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 78.

⁴¹⁵ Ibídem, ps. 17-18.

⁴¹⁶ Més detalls en LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 95 et passim.

⁴¹⁷ Vid. PÉREZ APARICIO, Ma. Carmen, *La política de represalias y confiscaciones del Archiduque Carlos en el País Valenciano, 1705-1707*, dins *Estudis. Revista d'història moderna*, 17, València. 1991, ps. 149-196

2. Dels ibers a la societat global

nó que tindria un impacte molt negatiu per a l'economia, la demografia i la consciència social dels pobles de l'Ènova; uns pobles que s'alinearen del costat del rei Carles III de València, el perdedor de la guerra.

Entrem-hi en precedents: Des del 1702, la polèmica successió a la corona de la Monarquia hispànica, per mort sense descendència directa de Carles II, havia derivat en un conflicte d'abast europeu. S'hi enfrontaren les grans potències de l'època: França i Castella, en defensa del rei Felip V de Borbó, nét del poderós Rei Sol, Lluís XIV; contra Àustria, Anglaterra, Holanda, Portugal i els regnes de la Corona d'Aragó, partidaris de Carles III, arxiduc d'Àustria.

Els aires de guerra començaven a arribar ací en els primers mesos del 1705. La comarca de Xàtiva, en particular els llauradors, els burgesos, els frares, i molts ciutadans i cavallers, manifestaven en privat la seua inclinació per la causa de l'arxiduc Carles. A Castelló de la Ribera, Senyera, Sant Joanet, Manuel, l'Ènova i tots els pobles a la contornada, no tenien gaire simpatia pels francesos —que sempre havien combatut contra els Àustria— ni per Felip V. A més a més, els comerciants francesos presents a la zona, mercaders de seda i botiguers, exercien la usura i s'aprofitaven de la suor dels llauradors més pobres i urgits de diners. Arribat el moment oportú, els manuelers i d'altres transformarien la milícia d'escopeters en soldadesca de miquelets, al servei de Carles III. L'única plaça important de la Ribera que es posicionà clarament a favor del borbó fou Carcaixent, vila que seria recompensada després de la guerra.

L'estiu del 1705, l'Armada britànica, després d'assegurar-se l'estratègica plaça de Gibraltar, havia portat les tropes de l'aliança austriacista a la comarca *mauleta*⁴¹⁸ de la Marina. Des d'allí, els partidaris de l'arxiduc viénés avalotaren ràpidament el Regne de València en contra del rei francès Felip de Borbó. A tal efecte, contribuí la propaganda feta pel general valencià Joan-Baptista Basset i Ramos, que prometia pels pobles de la Marina i la Safor —senyories exmorisques, alçades en armes en la Segona Germania (1693)— la supressió de les particions de fruits amb els senyors, en cas que guanyara la guerra el d'Àustria.

Aviat capitulà València davant els milicians de Basset. Al poc de temps les tropes austriacistes del català Nebot, coronel de cavalleria, foren aclamades a Xàtiva per les diferents classes socials de la ciutat (Nadal del 1705),⁴¹⁹ que es declaraven quasi enterament 'miqueletes' és a dir, foralistes i partidàries de Carles III. En el bàndol contrari, hi havia algunes viles i membres d'estaments privilegiats (l'alta noblesa i les jerarquies eclesiàstiques) que, per diferents motius i interessos, optaren per apuntar-se al bàndol dels 'botiflers', partidaris de la dinastia francesa de Felip d'Anjou o de Borbó.

Proclamació de Carles III a Dénia, el 1705

⁴¹⁸ Els maulets eren els camperols de la Marina, derrotats en la II Germania del 1693, que pugnaven ara del costat dels Àustria per la supressió de les particions de fruits.

⁴¹⁹ BLESÀ i DUET, Isaïes, *El municipi borbònic en l'antic règim: Xàtiva (1700-1723)*, col·l. Temes Locals, 1, Ajuntament de Xàtiva, 1994, p. 34.

La Guerra de Successió tenia, doncs, certes implicacions internacionals (l'equilibri entre les grans potències), nacionals (la defensa d'una monarquia plural versus l'aposta per l'autoritarisme centralista a la francesa) i locals: la pugna dels vassalls contra els abusos senyorials, a pobles com ara Manuel, Faldeta, Torreta o l'Abat. L'escenari preferent de totes aquelles pugnes, seria, durant dos catastròfics anys (1705-1707), la terra de València.⁴²⁰ I la Ribera de Xúquer, una de les comarques més castigades, per la seua interposició estratègica entre València i Xàtiva: les dues places principals del reialme.⁴²¹

El mes de març del 1706 hi havia una gran activitat militar a Xàtiva i Alzira: concentració de tropes, canons, armes diverses, municions i queviures. Un destacament de l'exèrcit borbònic, configurat per soldats espanyols i bascos i comandats per un tal Moscoso, envaí aleshores el Camp de Túria; destruí Pedralba; saquejà i incendià Montserrat, Montroi i el Real, i acampà a l'Alcúdia. Des d'allí planejava atacar Alzira, que estava sent fortificada pels maulets de Basset, en cooperació amb els soldats catalans de Nebot i amb els veïns de la ciutat. Aviat hi arribarien uns canons, remesos des de la plaça de Dénia, i soldats britànics de reforç. Els catalans arribaren a Alzira després d'haver ocupat la Font de la

Miquelet valencià, al servei del rei Carles III d'Àustria

Figuera.⁴²² En travessar per Manuel, alguns d'ells es quedaren ací —a manera de guarnició— ja que la nostra era una plaça estratègica.

Soldats de l'exèrcit borbònic

El 23 de març es produí una incursió dels borbònics del campament de l'Alcúdia cap a Alzira, però sense majors conseqüències. Ja a mitjan mes d'abril, un altra partida de soldats castellans efectuà una nova incursió per Énguera i Sellent. Els homes i les dones de Manuel, Sant Joanet, Faldeta, Torreta, l'Abat i l'Ènova, assabentats de la imminent arribada de l'enemic, tocaren a rebato les campanes dels campanars. Es refugiaren ràpidament amb els catalans, dins la muralla de Manuel i en segellaren les portes. Estaven preparats per a veure passar de llarg els invasors estrangers, que en teoria anirien a assaltar Alzira, una de les 'claus' estratègiques del regne. La resta ens ho conta, en llatí, un capellà de l'època, que traduïm al valencià per a donar-ho a entendre millor:⁴²³

⁴²⁰ Per a saber-ne més, consulteu PÈREZ APARÍCIO, Carme, *De l'alçament maulet al triomf botifler*, Tres i Quatre, València, 1981.

⁴²¹ Vd. GARCÍA ALMIÑANA, Eugenio, La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira, a través de la correspondencia municipal (1703-1707), dins *Al-Gezira*, 3, Alzira, 1987, ps. 193-230.

⁴²² *Ibidem*, p. 212.

⁴²³ La traducció i el text original els trobareu en MIÑANA, José Manuel, *La Guerra de Successió en València*, ed. a cura de F.-J. PÈREZ i J.-M^a. ESTELLÉS, Alfons el Magnànim, València, 1985, ps. 119-121.

2. Dels ibers a la societat global

Manuel, en un plànol del 1730 (Arxiu del Regne de València)

Carles III, rei de València i arxiduc d'Àustria

"Mentrimentes, pocs dies després de marxar l'anglès [Peterborough, a Barcelona, per a socórrer el rei Carles], Mahoni [cap de les forces borbòniques], a qui Moscoso havia enviat a Castella, torna amb 3.000 soldats [espanyols] reclutats a tota pressa, i amb els proveïments oportuns per a atacar Alzira. Tanmateix, en arribar a Énguera, dins de la província, eixiren al seu encontre 200 genets i 8 destacaments de veterans disgregats de l'exèrcit [borbònic], que havien travessat el riu en barca pel pas d'Antella, per a poder penetrar amb major eficiència cap a les posicions enemigues.

De allí, després de saquejar unes quantes cases, perquè els seus propietaris se n'havien passat a l'Arxiduc, penetra amb totes les seues tropes al camp de Xàtiva. Basset, que havia acudit allí apressadament, desitjant impedir-li-ho, envià per endavant Tàrrega, amb la seua pròpia cavalleria, a la qual seguien una multitud de llauradors.

La cavalleria reial [borbònica], que s'havia avançat per a explorar el terreny, havent contemplat aquella tropa no gaire lluny de la ciutat, l'atacà a l'instant i la posà a la fuga. I, havent localitzat alguns d'aquells pels camps, en mataren uns pocs. La resta, en una escapada rapidíssima, es refugiaren dins les muralles [de Xàtiva]. I no oferint cap possibilitat de combat, els del rei els hi barraren l'entrada, a fi que els enemics no tingueren escapatòria. Alhora, els seus companys recorren agrupats aquells bancals en tots els sentits, assolen i incendien els pobles: els uns perquè estaven deshabitats i els altres perquè, espantats els veïns, havien agafat les armes i s'havien resistit.

Existeix un poble en l'últim extrem d'aquella comarca, tirant cap a Alzira, anomenat Manuel, on, a manera d'aquartermament, es concentraven unes partides de catalans i llauradors. Aquests, quan observaren que l'enemic s'hi acostava [4.000 soldats!], després de tocar la campana de bronze, cridaren la gent dels pobles circumveïns perquè els ajudaren.

Havent oït això, la tropa del rei espentà amb els cavalls i entrà dins el poble, amb l'oposició dels mercenaris i d'aquells rústecs camperols. Tanmateix, en veure's rodejats inesperadament pels esquadrans de cavalleria, perderen la moral i pegaren tots a fugir. La cavalleria els acaçava i els matava, com si no esti-

L'exèrcit espanyol de Felip V de Borbó assaltà Manuel a ferro i flama, i efectuà una matança indiscriminada, l'any 1706

gueren protegits per cap dret de guerra; fins i tot aquells que, llançant les armes, suplicaven clemència.

Acte seguit, es produí una ràpida intervenció de 100 infants que, distribuïts per escamots, seguien les passes de la cavalleria. I, amagats vergonyosament entre els canyars i els esbarzers, mataren sense pietat els qui havien aconseguit salvar-se del primer perill, i feren cas omís de les seues súpriques i peticions de clemència.

Als catalans, els assassinaren completament i també a uns 30 habitants [de Manuel], inclòs el rector. Les dones s'havien refugiat dins l'església. A elles, se les respectà, emperò el temple, donat que no tenien cap escrúpol religiós, el saquejaren i, en acabant, cremaren el poble. En aquell combat moriren tan solament 5 soldats. Després d'això, units a la resta de tropes, s'encaminaren tots fent la via de Carcaixent,

un poble ric proper a Alzira i extraordinàriament fidel al rei [Borbó]..."

Tot sembla indicar que els miquelets catalans foren passats per les baionetes, en tant en quant eren més fàcils d'identificar per la seua indumentària. Les altres víctimes foren els cinc soldats borbònics i molts homes de Manuel, Torreta, Sant Joanet, etc. Els fets tingueren lloc dissabte 17 d'abril del 1706, i entre les morts, en efecte, es trobava el rector de Manuel (des del 1698) mossén Gaspar Sastre, que poques hores abans havia tocat la campana com si s'acostara la fi del món. La flamant església de Santa Anna, la saquejaren i buidaren d'objectes sagrats, però respectaren les vides dels ancians, dones i xiquets allí refugiats. A continuació incendiaren les cases de la plaça de Sant Gil, el Carrer Nou i el Carrer Major, a Manuel, i els pobles més immediats.⁴²⁴

A banda del rector, coneixem per les actes de defunció de la parròquia els noms d'unes altres víctimes: Francesc Fuster, veí de Torreta i 'pare dels pobres' el 1695, casat amb Casilda Talens; Francesc Ximeno, batlle de Manuel (delegat de la senyoria), que havia inaugurat l'església el 1695, i era casat amb Bernarda Oliver; Lluís Herrero, llaurador de Manuel; Josep Fuster, de Manuel, casat amb Esperança Garrigues; Baptista Esteve, casat amb Maria Roca; Pere Montanya, de Faldeta, casat amb Maria Andreu; Bernat Llebrés, de Sant Joanet, casat amb Josepa Mascarós, que el 8 de maig soterraria una xiqueta de bolquers, tal volta com a víctima indirecta de la guerra; Llorenç Cucarella, de l'Ènova, i Josep Agustí, de Sanç, etc.⁴²⁵

El nombre de ferits, de persones arruïnades per la guerra, afectades per la fam..., fou en realitat molt superior a la trentena de víctimes de què informa Miñana. Així, en una parròquia com la de Manuel, on la mitjana anual de defuncions era de 25, l'any 1706 moriren 73 persones, i 77 més el 1707, després d'una nova onada de saqueigs i vexacions. Tornant a la destrucció de Manuel (17 d'abril del 1706), els més de 3.000 participants en ella foren rebuts amb aplaudiments i revolteig de campanes, a la botiflera vila de Carcaixent, des d'on es pre-

⁴²⁴ SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, III Centenari de l'incendi de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 13-14; HERNÁNDEZ SANCHO, Vicent, *Història de Manuel fins a l'enfrontament i l'incendi del 17 d'abril de 1706*, Associació Cultural 'Mitja Galta', Manuel, 2008.

⁴²⁵ *Ibidem*.

2. Dels ibers a la societat global

pararen per a l'assalt d'Alzira, defensa tan sols per 600 homes. En aquelles circumstàncies, Nebot pactà la capitulació amb Moscoso, i evità així una matança semblant a la de Manuel, però a major escala (abril del 1706). Ací es mantindrien els borbònics fins a la primavera de juny, en què la Ribera tornaria a ser controlada enterament pels homes de Basset, que tornà a entrar a Alzira.⁴²⁶

Cert és que, en els mesos següents vindrien millors dies per a l'aliança internacional, que s'apoderà de Madrid, on el rei Carles no fou ben rebut. La victòria per als austriacistes semblava pròxima. Tanmateix, el 25 d'abril del 1707 el vent es girà de ponent. Les tropes de l'aliança internacional, dirigides pel britànic Galway i el portugués Das Minas, foren derrotades estrepitosament al camp d'Almansa, per l'exèrcit castellano-francès, dirigit pel duc de Berwick. Els soldats de Felip V en un tres i no res, envairen el regne indefens i n'ocuparen la capital (8 de maig). El 24 de maig començà el setge i atac sobre Xàtiva, fins aconseguir l'honrosa capitulació dels soldats anglesos que defenien el castell bicèfal (12 de juny). Els xativins i comarcans refugiats d'intramurs, en canvi, es resistiren obstinadament a obrir les portes de la ciutat a l'exèrcit estranger. Francesos i castellans ocuparen la plaça, carrer per carrer i baionetes en mà, fins que acabaren amb la resistència dels defensors.

El mateix cas o molt més terrible d'assalt s'esdevingué a Castelló de la Vilanova i Senyera, pobles veïns a Manuel, on no podien ni oldre els castellans, després de la massacre. Els miquelets castellanencs i senyeruts resistiren armes en mà i fins a les últimes conseqüències. El duc de Berwick ordenà atacar la vila (maig del 1707), incendiar-la, destruir-la i passar per les baionetes els seus habitants. L'exèrcit borbònic conquerí la plaça, arrasà tot allò que trobà i convertí la pròspera Vilanova i els pobles del veïnat en un cementeri vivent.

Tot i que desconeixem els detalls de la destrucció, sí que sabem que —entre unes coses i altres— passà a millor vida la meitat de la població de Senyera, homes i dones. El Castelló socarrat perdé també el 55 o 60% de la seua població, aquell fatídic any 1707. Les 22 famílies senyerudes de l'any 1705 quedaren reduïdes a 11 (any 1712),⁴²⁷ moltes d'elles desestructurades, i pel que fa la Vilanova, passà de tenir 189 famílies i uns 800 habitants,

La batalla d'Almansa, 25 d'abril del 1707

⁴²⁶ GARCÍA ALMIÑANA, E., *La Guerra de Sucesión en la villa...*, ps. 215-216.

⁴²⁷ BERNAT, Joan-Serafi — BADENES, Miquel-Àngel, *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, IVEI-Diputació Provincial, València, 1994, p. 215.

DECRETO de su Mag.

✠
POR MI REAL DECRETO de veinte y nueve de Junio proximo pasado de este año, fui servido derogar todos los Fueros, Leyes, vsos, y costumbres de los Reynos de Aragon, y de Valencia, mandando se gobiernen por las Leyes de Castilla. Y respecto de que los motivos, que en el citado Decreto se expresan, fueran generalmente comprendidos ambos Reynos, y sus habitantes, por averlos ocasionado la mayor parte de los Pueblos; y porque muchos de ellos, y de las Ciudades, Villas, y Lugares, y demas Comunes, y particulares, así Eclesiásticos, como Seculares, y en todos, los mas de los Nobles, Cavalleros, Infançones, Hidalgos, y Ciudadanos honrados, han sido muy finos, y leales, padeciendo la perdida de sus haciendas, y otras persecuciones, y trabajos, que ha sufrido su constante, y acrisolada fidelidad; y siendo esto notorio, en ningun caso puede averse entendido con razon, que mi Real animo fuese notar, ni castigar como delinquentes à los que conozco por leales: Pero para que mas claramente conste de esta distincion, no

Detall del Decret de Nova Planta, que posava fi al Regne de València

La ciutat incinerada no seria reocupada fins al primer de març del 1708, restablida davall la humiliant denominació de *colonia de San Felipe*, en llaor de l'onomàstica de Sa borbònica Majestat.⁴³⁰ Paral·lelament, el 29 de juny del 1707, el rei Borbó havia incorporat el Regne de València a Castella i n'havia suprimit els seculars furs i privilegis, *por justo derecho de conquista*. Xàtiva, la segona capital del regne suprimit, cap i casal de les Ènoves, que amb anterioritat a la guerra aplegava 14.000 ànimes, havia quedat reduïda a no res. Segons un memorial elevat a la corona pel municipi de la colònia el 1709...

*Hoy, la ciudad se halla en estado de derruida. Sólo la habitan poco más de 160 familias que probaron ser buenos vasallos del rey. Y aunque a la vista parece aver algún gentío, es de personas miserables, renteros pobres, oficiales cuya sustancia es tan ninguna, que sólo entendieron al principio en cubrir las arruinadas casas y guarecerse de las inclemencias del tiempo (...), siendo más reparable la consideración que, entre militares irlandeses, nación francesa y otros agraciados, disfrutaban de tres de las quatro partes de la vega y casas de San Felipe.*⁴³¹

a tan solament 88 cases habitades i uns 350 habitants. Però no sols això: Felip V de Borbó, rei d'Espanya, anul·là la independència de la vila, annexionà el seu terme al de la botiflera vila de Carcaixent (del 1707 al 1731), desposseí els castellonencs del privilegi de vila, reduint-los a ser una *aldea*, i bescanvià el topònim foral la Vila Nova de Castelló per una nova denominació castellana, humiliant del tot per als supervivents: *Castellón de Carcagente*.⁴²⁸

Als poblats de Manuel, segurament tornaren a patir saqueigs, abusos i robatoris, que expliquen la sobrelevada mortaldat enregistrada en els mesos subsegüents a la batalla d'Almansa. Quedarien a la comarca moltes viudes i orfes deambulant pels carrers, més morts de fam que mai. Alguns d'aquells xiquets o adolescents, hagueren de ser adoptats, o marxar a València i fer-se freres per a poder sobreviure.⁴²⁹ El 18 de juny d'aquell any de mala recordació, 1707, el rei Felip de Borbó atorgà el vist i plau a l'incendi i destrucció de Xàtiva, en base als informes del duc de Berwick, comandant de les tropes borbòniques, i del cavaller francès d'Asfeld *...car il faut un exemple severe d'une canaille aussi rebelle*. Huit dies durà, sistemàticament, la cremada.

⁴²⁸ PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografía de les comarques valencianes*, vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss. (p. 254).

⁴²⁹ ARV, Escrivanies de Cambra, 1744, exp. 120.

⁴³⁰ Sobre les implicacions comarcals de la destrucció de Xàtiva, vid. VILA MORENO, Alfons, La destrucció de Xàtiva (aportación documental), dins *Fira d'agost, Xàtiva*, 1987, ps. 31-36.

⁴³¹ Citat per VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida)*, 1995, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230 (p. 1.199).

2. Dels ibers a la societat global

A la fi del conflicte, el rei Felip suprimí el Regne i els Furs de València, vigents des de temps de Jaume I i incorporà el territori, com una simple 'provincia', a la Corona de Castella. Oficialitzà el castellà en l'administració. En l'ajuntament seria llengua d'ús l'espanyol a partir del 1708; en les actes de la Séquia Comuna d'Ènova, a partir del 1717-1718, tot i que encara hi algunes en valencià pel 1744.⁴³² En els llibres parroquials de Manuel, ja feia moltes dècades que es barrejava el castellà amb el valencià, i continuaria fent-se fins al 1731, quan el visitador episcopal de torn suprimí l'ús de la llengua pròpia.⁴³³ Mitjançant el decret de Nova Planta, a més a més, Felip V féu implantació a València, i per descomptat als llocs de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat, de *las Leyes de Castilla... tan loables y plausibles en todo el Universo* (juny del 1707).

Però la vida continuava: 'llàgrima a l'ull, bocí com el puny'. Ara tocava reconstruir el poble, l'església i les economies familiars. L'any 1708 es posaren mans a l'obra *alcalde* Sebastià Minyana; *regidores*, Tomàs Martínez i Pere Marco; *lloctinent d'alcalde*, Tomàs Herrero, i *fiel de pesos y medidas* (mostassaf) Miquel Talens, tots analfabets —signa per ells un tal Bertomeu Garrigues.⁴³⁴ Mentre es reorganitzava l'administració, colles de guerrillers miquelets del poble i dels voltants campaven per serres i despoblats, dificultant les tasques de l'exèrcit d'ocupació. Segons el pare Sucías, sonà l'alarma a Manuel *en el día 28 de mayo de 1708, por los migueletes que penetraron en el pueblo y robaron todo cuanto pudieron, de ropas, dinero y alimentos para mantenerse, de les cases dels pocs botiflers que hi hauria*.⁴³⁵

Mesos després, en desembre del 1709, una altra colla de miquelets, en aquest cas procedents de la Sfor, es presentaren en un lloc de la séquia d'Ènova que no s'hi especifica, i saquejaren la casa i botiga d'un mercader francès. Així ho relatava el governador de Gandia al duc d'aquella ciutat, que residia encara a Madrid, a la cort de Felip V:

Excelentísimo señor. Señor: Aviendo concluido el proressso que he fulminado contra Joseph Miralles, de Rótova; Luis García, de Palma; Antonio Novela, genovés, dicho 'el Úngaro', y Bernardo Peyró, dicho Benito, del lugar de Benirredrá, resulta, assí de testigos que se han recebido como de las confessions de los reos, aver executado los dichos, en compañía de otros migaletes, los robos siguientes: Joseph Miralles, en el mes de deziembre, en compañía de Juan Laopa, dicho el Blanco; Pasqual Valero, Antonio Gomes, Bernardo Peyró, dicho 'Benito'; Vicente Pérez, texedor de Benipescar; Isidro Aparisi, dicho 'Orchilles', de

Felip V, rei d'Espanya, tal com figura penjat al Museu de l'Almodí de Xàtiva

⁴³² ASCE, Llibre d'actes de la Séquia Comuna (1654-1744).

⁴³³ VILA MORENO, Alfonso, *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII a XIX)*, Del Cenja al Segura, València, 1983, ps. 121 i 244.

⁴³⁴ ARV, Reial Justícia, ll. I, f. 110, any 1708, juny 21.

⁴³⁵ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 17, p. 373.

El carro de llaurar en l'aigua, un invent del segle XVIII

monarquies europees començaren a pactar la pau, assolida pel tractat d'Utrecht (1713), i deixaren Catalunya a soles, fins a la rendició de Barcelona, 11 de setembre del 1714. Després caigué Mallorca i acabà definitivament la guerra (1715). I els manuelers supervivents al desastre, bé pogueren dir allò de *Carles Tres i Felip Cinc, m'han deixat ab lo que tinc!*

No obstant la penosa situació de la guerra, la postguerra es caracteritzà a la Ribera Alta i la Costera per una ràpida recuperació de l'economia agrícola. Al voltant del 1720, la demanda d'arròs afavorí l'expansió sense precedents del cultiu, per les hortes xativenques i de les Ènoves.⁴³⁷ Una novetat tècnica, introduïda a la regió de Xàtiva l'any 1722 i generalitzada al voltant del 1730, tindria gran repercussió en l'expansió i l'augment de rendiments del conreu d'arròs, que era la més important a Manuel. Ens referim al 'carro de llaurar en l'aigua', útil per a treballar les parcel·les amb l'aigua embassada.⁴³⁸ El carro duia rodes amb ganyets de ferro que removien la terra, tallaven les males herbes i les convertien en adob.⁴³⁹ Segons un informe enviat a la corona pel degà de la Col·legiata de Xàtiva el 1752...

*...los nuevos métodos de cultivo permitieron a partir de 1730 incrementar la cosecha de arroz, labrado "en agua", una tercera parte más de su fruto. La tierra destinada a los arrozales era sólo una mitad apta para otras cosechas. La otra mitad, en cambio, permitía moreras y arroz, debido a su humedad.*⁴⁴⁰

Els beneficis de l'arrossar serviren per afrontar la dràstica pujada d'impostos pagats a la corona (unificats tots en un: l'*equivalente*) i per enriquir les arquies dels senyors feudals o territorials. L'hostal medieval 'd'Ènova', ara renovat del tot com i renomnat com a l'Hostal Nou de Manuel, tornà a ser freqüentat per centenars de transeünts, tractants de bestiar, mercaders d'arròs, frares i pidolaires. Recuperada, doncs, l'expansió agrícola i mercantil, el rector també parà la mà: ajuntà els caps de casa a l'abadia (23 de gener del 1728) i

*Beniopa, en el lugar de la séquia de Énova robaron a un francés que tenía tienda de ropas y liensos, echándose en su casa una noche. Le quitaron quanta ropa tenía en la tienda, y dinero de su cassa, hiendo todos los dichos con armas blancas y de fuego. Y executado dicho robo, se vinieron de noche al lugar de Beniopa y descargaron la ropa en cassa de Antonio Gomes. Y al otro día, en la noche, se la partieron (...).*⁴³⁶

Un poc més endavant, l'any 1710, la guerra semblava posar-se de nou del costat de Carles III, que tornà a entrar a Madrid. Els ocupants vigilaven per si s'alçaven en armes els valencians. Però les coses es capgiraren a l'Aragó. Les

⁴³⁶ AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, Lligall de cartes 142, núms. 102 i 103.

⁴³⁷ RIERA, Juan, *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII)*, Universidad de Valladolid, 1982, p. 133.

⁴³⁸ *Ibidem*, p. 132.

⁴³⁹ Segons CUCARELLA, Toni, *Passejant per la Costera*, Associació d'Amics de la Costera, Xàtiva, 1997, p. 55.

⁴⁴⁰ RIERA, J., *Estudios y documentos...*, ps. 65-66.

Cúpula de la capella de la Comunió, obra del 1728

Manisetes de la capella de la Comunió
o de la Mare de Déu de la Misericòrdia

Manuel'.⁴⁴³ No volia dir això que se separara el poble de la jurisdicció reial i el reialenc de Xàtiva, per a transformar-lo en una 'baronia' segregada, on el baró poguera ajusticiar els vassalls i gaudira de tota la jurisdicció sobre ells. Raó per la qual pot dir-se, en propietat, que el senyor de Manuel era 'baró' –per privilegi reial– però la senyoria de Manuel no era ni seria mai 'baronia'.⁴⁴⁴

Parlant d'arròs, de les 1.889 fanecades de terra llauradissa que contenia el terme de Manuel *sensu stricto* –sense Faldeta i els altres– l'arrossar ocupava ja 903 fanecades el 1730, enfront de les 986 dedicades al morerar.⁴⁴⁵ L'arròs i la seda eren collites destinades fonamentalment al mercat, i l'economia de Manuel era

L'antiga Casa de la Senyoria de Manuel (actual casa-museu del pintor Estruch),
que fou propietat dels Tallada

⁴⁴³ Segons SARTHOU CARRERES, Carlos, *Provincia de Valencia*, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia*, dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925, aquest senyor fou el primer a fer ús del títol baronial.

⁴⁴⁴ Cosa que no comprengué LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronia en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970.

⁴⁴⁵ CATALÀ SANCHIS, Agustí, *L'esplendor arrosser a Xàtiva (1707-1863)*, dins *Temes d'Història Local*, 3, Levante-El Mercantil Valenciano (ed. de Xàtiva), separata, 1996, p. 4.

2. Dels ibers a la societat global

de base agromercentil. La mancaça de mà d'obra jornalera per a les campanyes de la plantada de l'arròs (maig) i la sega (setembre) se suplia fàcilment, per la baixada de desenes de colles de plantadors i segadors, procedents sobretot de la Vall d'Albaida. Eren els anomenats 'blavets'⁴⁴⁶ o 'muntanyesos'; blavets, perquè se'n venien 'blaus', famolencs, i muntanyesos perquè, des del segle XIII tota aquella regió que s'estén entre Xàtiva i Alacant es coneixia entre popularment com les Muntanyes de València.⁴⁴⁷

Molts d'aquells blavets es quedarien a viure per ací i contribuirien a l'augment demogràfic dels diferents poblats. Llinatges manuelers com Alberola i Benavent (Quatretonda), Tormo, Soler i Bellver (Atzeneta i Albaida), Pastor i Esparça (Benigànim), Guarner (la Pobla del Duc), Micó (el Palomar), Tortosa i Ribera (Ontinyent) o Calabuig (Bocairent), han quedat com a testimoni fòssil d'aquelles migracions de naturalesa laboral. El valencià que és parla a Manuel, així mateix, és més 'pur' en fonètica i més ric en recursos lèxics, que el de Xàtiva, la Costera o la Ribera central, i més similar al de la Vall d'Albaida.

La seda de Manuel tenia també molt bona reputació, i proporcionava faena fonamentalment a les dones, que eren les encarregades de controlar la 'fressa' dels cucs: la voracitat dels insectes, que exigien fulla fresca de morera, acabada de 'pelar' de l'arbre, i introduïda a les andanes de canyís. A l'erm i a la serra, feien boges els homes per a posar-los-hi i que els cucs teixiren els apreciats capells en les rametes dels arbusts. En acabant, els bullien per a matar les larves i els filaven, les mateixes dones de Manuel, per a vendre la seda filada. Aproximadament, d'una lliura i mitja de seda (353 grams) per cada càrrega de fulla de morera (127 kg). Així, per exemple, l'any 1738, Manuel produí 750 càrregues de fulla i 1.125 lliures de seda; Faldeta, 400 càrregues i 600 lliures; Torreta, 300 càrregues i 450 lliures, i l'Abat, 160 càrregues, 240 lliures.⁴⁴⁸

En el camp de la vida social i cultural, la influència de l'església era molt important, i la parròquia feia d'entitat aglutinadora dels diferents pobles i senyories. El rector de Manuel, fins i tot, s'atrevia a retirar la comunió a veïns descreguts, com ara Josep Darius, que retenia els diners que certa vídua havia deixat a l'església. Advertit en diferents ocasions des del 25 de gener, el 26 de maig del 1732, mossén Tomàs Aparici publicà la 'reagreuja'tòria' de l'excomunió, donant-lo per condemnat a l'Infern, *tocando campanas y matando luces [apagant-les en aigua], y leyendo las maldiciones del salmo 108*, contra aquell pecador recalcitrant i morós.⁴⁴⁹

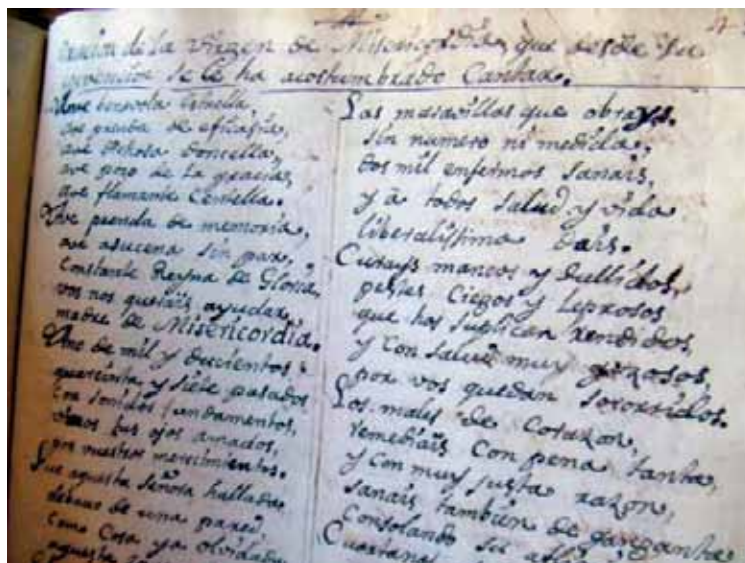
Faldeta, en un plànol del 1730 (Arxiu del Regne de València)

⁴⁴⁶ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra*, Manuel, 1992, p. 131. A la Ribera Baixa es parla dels jornaleros 'blavets de la Marina', que es desplaçaven també cap al nord per a treballar als arrossars.

⁴⁴⁷ TORRÓ, Josep, Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments de poblament mudèjar. *La Montaña Valencie (1286-1291)*, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, Catarroja (l'Horta), 7 (1988-89), ps. 95-124; ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part.

⁴⁴⁸ FRANCH BENAVENT, Ricardo, La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución, dins *Noticiario de Historia Agraria*, 8, Múrcia, 1994, ps. 67-98.

⁴⁴⁹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 36.

Oració Cantada a la Mare de Déu de la Misericòrdia, segle XVIII (Arxiu Parroquial de Manuel)

La feligresia, molt suggestionada per la religiositat barroca, esperava quotidianament les manifestacions de la 'gràcia divina' o la intercessió dels nombrosos sants que decoraven els dormitoris de les cases, en incomputables estampes. El 18 de juny del 1733 es produí un d'aquells fenòmens esotèrics, quan Maria, una xiqueta de tres anys, filla de Miquel Esbrí i Maria Sanxis, caigué a la séquia davant la casa senyorial de Torreta –la Casa Gran– mentre sa mare l'empapussava a l'hora del berenar. En veure sa filla dins l'aigua, Maria Sanxis s'aclamà a la Mare de Déu de la Misericòrdia, mentre seguia corrent séquia avall, esbalaïda i seguida per unes altres persones que havien sigut testimoni dels fets. Afortunadament, però, arribaren a temps...

...junto al lugar del Abat, donde la sacaron, y vieron que tenía aún el bocado en la boca, el que arrojó luego, y muy poca agua, quedando del todo libre, no obstante que anduvo por baxo el agua desde Torreta al Abat, pasando por una parada de zarzas que había en la acequia.

Els de l'Abat, que havien tret la criatura s'havien aclamat a la Mare de Déu de Gràcia i a uns altres sants de devoció. Raó per la qual, es posaren tots a discutir quin sant o quina verge del Cel havia sigut el responsable de la salvació de la xiqueta. Per a arreglar la cosa, la iaia de la xiqueta, Vicenta Caudeli s'ofertí a regalar una lliura de seda al sant que havia salvat la néta. I com que no sabien exactament quin de tots els invocats era, posaren els noms en un sac i feren un sorteig, i de la bossa eixí el nom de la Mare de Déu de la Misericòrdia. La família de la xiqueta regalà a la Verge el preu de la lliura de senda, en diners, i la mare brodà unes tovalloles per a lluir-les al respectiu altar.⁴⁵⁰

El mateix any 1733, un soldat de Manuel anomenat Francesc Carbonell reglè un anell d'or i una pedra preciosa, a la mencionada imatge de la Misericòrdia, per haver-lo salvat d'una ferida, producte d'un accident.⁴⁵¹ Més importància tingué la intercessió salvífica de Santa Maria davant el seu Fill, l'any 1742, per a salvar Manuel i els pobles veïns d'una terrible pedregada que afectà tots els pobles dels voltants i n'arruinà la

⁴⁵⁰ Ibídem, p. 90.

⁴⁵¹ Ibídem, p. 91.

2. Dels ibers a la societat global

fulla de morera. Els manuelers, no sols salvaren les moreres, sinó que obtingueren per la seda resultant –que és pagava a un preu excel·lent– uns inesperats ingressos extraordinaris. En agraïment per aquella protecció celestial, s'oferiren a sufragar unes festes extraordinàries d'acció de gràcies a la Misericòrdia, que tingueren lloc el 21 d'abril del 1743.⁴⁵²

En la vespra, totes les cases es decoraren amb lluminàries de torxes de cera, i eixí el penó de l'església, portat pel rector Josep-Salvador Andrés, i seguit de huit capellans convidats, cadascun amb la seua atxa de cera. Darrere d'ells, una cavalcada nocturna d'atxes enceses que arribà fins a l'Abat i pegà la volta per a tornar a l'església. El dia de la festa se celebrà missa major a l'església, amb les portes obertes i la plaça plena de gom a gom, per a escoltar el sermó d'un cèlebre predicador de l'orde caputxí.

Per la vesprada, se celebrà processó amb sis imatges: les de sant Joaquin, sant Joan Baptista, els Sants de la Pedra, sant Tomàs de Vil·lanueva, sant Vicent Ferrer, sant Antoni de Pàdua (de l'ermita de les Salines) i la Mare de Déu de la Misericòrdia. Set xiquets foren vestits d'àngels cantors per a acompanyar el panteó local i dedicar versos a la Mare de Déu, a les places de Manuel i Torreta, i davant la creu de l'Abat. Els veïns havien enramat i decorat el poble, amb huit altars repartits per la Plaça Major, el Carrer Nou, la plaça de Sant Gil, Faldeta i Torreta (quatre altars), i l'Abat. Els de Sant Joanet, que també formaven part de la parròquia, i que havien tingut així mateix una bona 'collita' de seda, vingueren amb atxes enceses per a incorporar-se de nit a la processó i a la revetla.

La benedicció mariana s'estengué fins a la primavera del 1748, quan dos terribles terratrèmols amb epicentre a Montesa, sacsejaren fortament la regió de Xàtiva, i demoliren palaus i castells, campanars i moltíssimes cases. El sisme més fort fou el del 23 de març, encara que, segons una memòria contemporània, el que més afectà els pobles de Manuel i Novetlè –entre d'altres– fou el moviment o rèplica del 2 d'abril, *que quebrantó todas las casas, y lo mismo corrió en Canals*.⁴⁵³

Recuperats de l'ensurt, que afortunadament no causà ací cap víctima mortal, tornà la normalitat als camps d'arròs, interrompuda només per un decret reial (7 d'octubre del 1753) que tractava de limitar l'expansió del conreu.⁴⁵⁴ El motiu d'aquesta interdicció es devia als efectes propagadors del paludisme que causaven les aigües embassades

⁴⁵² Document I I de l'apèndix.

⁴⁵³ ALONSO, Joan – BOLUDA, Alfred, Runes i rogatives: els terratrèmols del 1748 a Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1993, ps. 80-92.

⁴⁵⁴ AMM, Caixa 248, doc. 2.

Espiga d'arròs

Arròs roig, que cal 'blanquejar' per a consumir o vendre

dels arrossars. No obstant la limitació i el control de les autoritats de València, val a dir que pesà més —a la fi— l'interés econòmic dels llauradors i burgesos colliters d'arròs, que l'afany sanitari dels il·lustrats i l'intervencionisme de la monarquia absolutista.

No debades, la base nutricional de l'espectacular creixement demogràfic del segle XVIII valencià, es trobava en la combinació de tres collites d'aliments bàsics —blat per l'estiu, i arròs i dacsa per la tardor—, de manera que no es passava tanta fam com en segles passats. El pa de forment era consumit per una minoria, mentre la dacsa aprofitava per a sostenir la massa jornalera, *porque comiendo menos, harta más*, tal com escrivia cap al 1750 l'il·lustrat d'Oliva Gregori Mayans i Siscar. El mateix lletraferit saforenc explica la popularitat gastronòmica assolida també per l'arròs:

*El arroz —escriu l'any 1757— es la comida más usual de los labradores de este reino, y aún de los que no lo son, porque alimenta mucho siendo en sí especie de pan, y se cuece presto y con poca leña, sin necesitar más añadidura que sal. Cuando abunda, es la comida más barata, y comida de todos los tiempos. Si va muy caro, no hay con qué suplir su falta. Su uso se va extendiendo por toda España. Esta cosecha es muy costosa de mantener, porque los jornales son de siete reales y medio castellanos cada uno. No bastan los jornaleros de las tierras donde se crían. Y así, acuden los de muchísimas partes del reino, y con eso tienen para comprar pan. Es comida, pues, necesaria y útil.*⁴⁵⁵

Els rendiments econòmics de la terra d'arròs del Pla d'Ènova, atragueren aviat l'interés de la burgesia mercantil, botiguera i usurera de Xàtiva, que invertia grans quantitats de diners en la compra de bancals de regadiu, per a plantar-los exclusivament d'arròs. A l'Ènova, per exemple, l'any 1753, el 54% de la terra havia sigut alienada i venuda a propietaris forasters. Si això su-

mem les terres posseïdes per nobles (5%) i per l'Església (6%), tenim que els llauradors enovers tocaven a molt poques propietats. A l'Abat, la quarta part de la terra era a mans de terratinents forasters també, sobretot de Xàtiva. En canvi, Manuel, Faldeta, Torreta i Sanç es mantenien com a pobles de llauradors benestants i de mitja capa, amb un proletariat rural escàs, a causa l'afluència massiva de plantadors i segadors forasters. Els veïns d'aquests pobles controlaven encara més del 90% de la terra, i les propietats nobiliàries i eclesiàstiques eren ben poques, en comparança amb uns altres municipis arrossers de la Ribera central.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ MAYANS y SISCAR, Gregorio, *Epistolario, V. Escritos económicos*, ed. a cura d'A. MESTRE, Ajuntament d'Oliva, València, 1976, p. 284.

⁴⁵⁶ Vid. MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo*, Alfons el Magnànim, València, 1987, p. 119.

2. Dels ibers a la societat global

El poder econòmic dels manuelers de l'època es manifestava en la construcció de cases grans i ben obrades, i en l'organització d'esdeveniments i manifestacions públiques. Per exemple, amb ocasió de la proclamació del patronat de sant Felip Neri sobre la parròquia de l'Ènova, l'any 1755, els 52 components de la milícia efectiva o 'soldadesca' de Manuel, s'uniformaren i desfilaren pels carrers del poble veí, per a solemnitzar la festa:

*Fiesta, en el día 26 de mayo de 1755, por ser la primera fiesta del santo como patrono, se celebró con mucha solemnidad. La víspera, al anochecer, vino la soldadesca desde el lugar de Manuel, con 26 parejas de soldados, disparando por todos los lugares con mucha uniformidad, con sus oficiales ricamente vestidos, bandera, clarines, coro de música, tres tambores con sus pífanos y dolsaynas correspondientes.*⁴⁵⁷

L'economia de Manuel acusaria molt el trasllat de l'itinerari medieval de Madrid a València al nou camí reial (1765-1788) que travessava per la venta reial de Rotglà —de les més modernes de l'Europa il·lustrada— i el port de Càrcer.⁴⁵⁸ Els pobles de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat sumaven per aquell temps 558 ànimes, segons el cens del ministre Aranda (1768). Els manuelers comptaven entre el veïnat amb quatre administradors de les Salines, un de correus, un estanquer de naips —per a l'hostal— i un altre de pólvora; l'estanc de tabac i el de paper segellat es trobaven a Faldeta, i l'arrendador del tribut pel trànsit de neu, a Torreta.⁴⁵⁹ Era l'estret de Manuel un lloc de pas i, per tant, interessant per a localitzar els diferents monopolis o regalies de la Corona.

També hi havia —abans de 1781⁴⁶⁰— un 'pòsit' a Manuel, compartit amb els altres pobles: una mena d'al·modí o magatzem de blat, on cada colliter aportava una quota a l'any. En cas de necessitat, l'administrador

Andana de criar cucs de seda

Una escena del segle XVIII, que encara tenia lloc en alguns pobles valencians el segle passat

⁴⁵⁷ APE, Memòries parroquials, citat per HERNÁNDEZ SANCHE, Vicent, *Història de Manuel fins a l'enfrontament i l'incendi del 17 d'abril de 1706*, Associació Cultural 'Mitja Galta', Manuel, 2008.

⁴⁵⁸ FERRI, Marc (coord.), *La construcción del territorio valenciano. Patrimonio e historia de la ingeniería civil*, Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de la Comunitat Valenciana, València, 2003, ps. 106-107.

⁴⁵⁹ ARDIT, Manuel — BADENES, Miquel-Àngel — BERNAT, Joan-Serafi, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, Universitat Jaume I — Universitat de València, València, 2001, ps. 232-234.

⁴⁶⁰ AMM, Caixa 483, doc. 1.

La Casa Gran de Torreta: producte de la prosperitat agrícola del segle XVIII

Un detall del pati de la Casa Gran

del pòsit podia fer préstecs en gra als llauradors, perquè pogueren sembrar per a l'any subsegüent. Funcionava així, la institució, com una mena de caixa d'estalvis. Pel que fa a l'administració de les Salines, l'any 1782 Carles III ordenà acotar-les o amollonar-les,⁴⁶¹ perquè la pressió dels llauradors, ramaders i llenyaters de la contornada era com més anava major. Tractava així la Corona de reservar-se la llenya de la pinada per a posar en marxa els 'calfadors' d'aigua salobre, que ajudaven a accelerar el procés productiu de la sal.⁴⁶²

Tant la Casa de les Salines com la resta del terme, es veurien afectades, la nit del 4 d'octubre del 1779, per una de les riudes més fortes que mai ha tingut quasi sempre pacífic riu d'Albaida. Tal com explica el dietari d'un barber de la Pobla del Duc, a la Vall d'Albaida, serien les 8 hores de la nit, poc més o menys, quan *empezó a llover una grande tempestad de truenos y relámpagos, que parecía que se iba a acabar el mundo*. Aquell diluvi violent féu de la Vall d'Albaida i la Costera un embut de barrancs que s'ajuntaren de colp i volta a la rambla del riu. L'aigua arribà a Manuel inesperadament...

⁴⁶¹ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 200.

⁴⁶² Més detalls sobre açò en la part geogràfica de l'obra.

2. Dels ibers a la societat global

...en el molino de la Buelta, en Manuel, se lo llevó todo, y el dicho amo y el cavallo, se lo(s) llevó el río. En Señera, estava un hombre durmiendo en una era, ensima de una cama de paja de arrós. Entró el río y se lo llevó ensima el agua hasta la huerta de Carjagente, y lo allaron ensima de una morera, ¡vivo!⁴⁶³

A Carcaixent, l'aigua arribaria fins a l'altar major de l'església; a Manuel abastà el metre d'alçada a la plaça del rector Pasqual Vidal, segons una marca que encara s'hi conserva, en una de les cases.⁴⁶⁴ S'hi produïren unes quantes morts per ofegament a la Vall, la Costera i la Ribera.

Recuperats d'aquest esglai, i de una nova riuada el 1785, els manuelers continuaren creixent en veïnat i en rendes, per a alegria també del senyor feudal, que aleshores era Rafael Tallada (1783).⁴⁶⁵ Comptava el 'lloc' de Manuel, l'any 1787, amb 238 habitants, 117 d'ells menors de 25 anys (el 49,2% del cens!); cosa que manifesta un elevat índex de naixements i una mortaldat accentuada d'ancians per causa de les febres palúdiques. Sols 28 persones superaven els 50 anys d'edat (l'11,8%). Hi havia 77 llauradors, 12 jornalers tan sols, 10 criats, dos capellans (el rector i un altre), un sagristà i l'administrador major de les Salines. Faldeta era més gran que Manuel, i era seu de la notaria: 248 habitants, 76 d'ells llauradors, 14 jornalers, 6 criats, i l'escrivent o notari. Torreta era poble menut, de 76 habitants només, amb 26 llauradors, 10 jornalers i 6 criats, i a l'Abat vivien 59 persones, sent 20 d'ells llauradors, 8 jornalers i 3 criats.⁴⁶⁶

El rector que envià les dades demogràfiques per al cens precedent, el del 1768, ja explicava que els pobles del Pla d'Ènova eren *malsanos* per causa dels mosquits i les febres terçanes. Però almenys aquests d'ací eren propietaris dels seus propis arrossars, i si patien procurant-los, al-

Pati de la casa de la Palmera

⁴⁶³ SOLER, Abel (ed.), *Dietari de Manel Miquel, cirurgià de la Pobla del Duc (1767-1803)*, mecanoscrit inèdit, 2000, f. 51.

⁴⁶⁴ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 86.

⁴⁶⁵ ESPINALT y GARCÍA, Bernardo, *Atlante español, o Descripción general de todo el Reyno de España*, t. VIII ("Descripción del Reyno de Valencia"), Impr. de Hilario Santos Alonso, Madrid, 1784-1786; reimpr. facsímil de la IVEI, València, 1988, vol. 2, ps. 82-83.

⁴⁶⁶ CASTELLÓ TRAVER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978, ps. 272-275.

El botànic Cavanilles, que visità Manuel i les Salines per l'abril del 1793

menys després n'obtenien una bona renda. Segons el botànic il·lustrat Antoni Cavanilles (que visità les Salines el 25 d'abril del 1793, i els pobles de la Comuna dos dies després),⁴⁶⁷ pitjor ho tenien els del poble veí de Castelló, els quals...

...viven poco y con miseria, porque les falta la salud y la propiedad de lo que cultivan. Así consumen sus fuerzas y su vida por enriquecer a un corto número de propietarios, que viven fuera de la villa (...). Al sureste de Castelló, y a media legua, se hallan la Poblallarga y Manuel, al qual se siguen los pueblos de la acequia de Énova, cultivadores de arroz sin salud ni riquezas, pero tan preocupados a favor de esta planta, que la miran como único recurso contra la miseria. Allí, trastornado el orden de las cosas, se ven campos quatro pies más altos que el camino real convertidos en lagunas artificiales, que llegan hasta las mismas habitaciones; la tierra, de suyo firme, transformada en pantanos; perdida y despreciada la salud de los habitantes para engrosar a quatro ricos y diezmeros; desatendida la razón y la experiencia, la muerte en fin y las enfermedades que acaban con los naturales y advenedizos, miradas sin horror y con indiferencia. En la Pobra se observan muchas casas arruinadas, y otras a punto de caer, anunciando poca comodidad y menos fuerza en los vecinos, cuyo principal objeto es el arroz, que les produce como 3.000 cahíces. Los nueve pueblos de la acequia ofrecen un estado que debe conmovir todo corazón humano: hállanse en la hondonada que dexan allí los montes del norte, oriente y mediodía, cuyas raíces y faldas, como también has huertas conti-

guas, están libres de arroz, pero no de la infección que causan los demás campos destinados a esta planta, la qual da en todos nueve pueblos 13.000 cahíces; pero causa enfermedades y muertes.

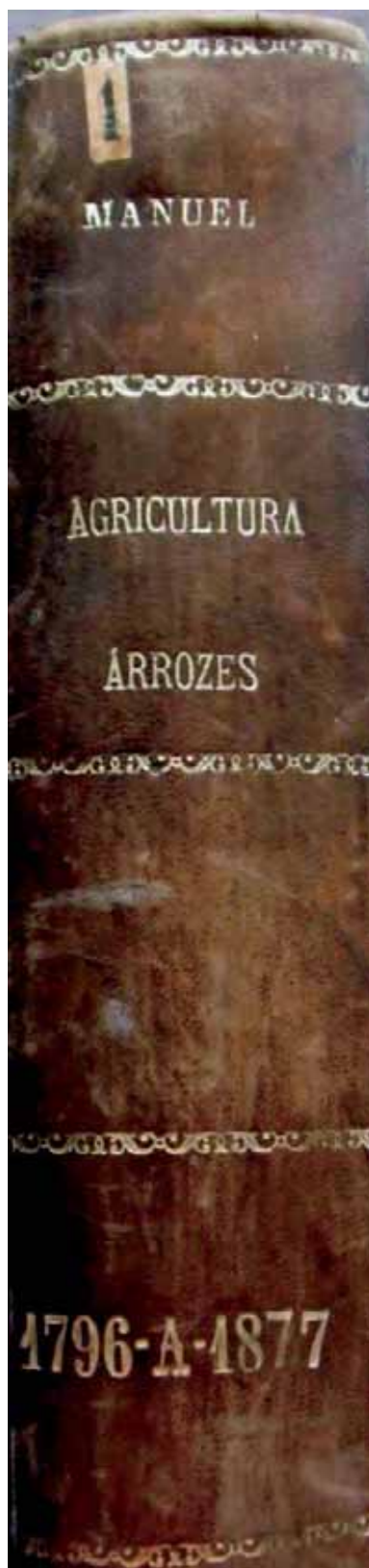
Los tres lugarillos más orientales, Rafelguaraf, Berfull y Tosalet, componen poco más de 60 vecinos, que cogen 2.700 cahíces de arroz, 200 de maíz, 110 de trigo, algunas hortalizas y bastante seda. Síguense a éstos Énova, Sans y Abat, que forman una parroquia de 100 vecinos, colocados en línea recta y bastante cerca uno de otro, en la raíz septentrional del cerro calizo que los separa de la hondonada del Puig. Los frutos son, a más de la seda y hortalizas, 3.600 cahíces de arroz, 330 de trigo y 170 de maíz. Continúan en fin los más occidentales, que son Torreta, Faldeta y Manuel, todos a la derecha del río Albayda, con 160 vecinos, formando una calle sin interrupción. Cogen 2.000 libras de seda, 6.000 cahíces de arroz, 260 de trigo y 120 de maíz.

*Si se prohibiera el arroz en dichos pueblos, la seda, el maíz, el trigo y otros frutos reemplazarían con usura el producto actual de todas las cosechas. Multiplicaríase nuestra especie y habría brazos productivos para cultivar el secano y los montes incultos. El reyno de Valencia apenas coge trigo para sustentar seis meses su numerosa población. Este artículo de primera necesidad se aumentaría mucho si, reformados los abusos, se destinasen a trigo y maíz los actuales campos de arroz, y si las aguas consumidas en regarle se empleasen en las dilatadas llanuras que las necesitan para llenar los graneros. No se vería entonces el trigo al crecido precio de 20 pesos por cahíz, como se ha visto en estos años; no esperaría el reyno sus provisiones por el mar, expuestas a retardos y averías, ni se vería precisado a baxarlas de la Mancha y Castillas, aumentándole el precio por los gastos de transporte.*⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ MATEU i BELLÉS, Joan F., Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar, Introducció a Les observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després, llibre primer, Bancaixa, València, 1995, ps. 15-55 (p. 34).

⁴⁶⁸ CAVANILLES, Antonio-José, Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, Imprenta Real, Madrid, 1795-1797, vol. I, ps. 202-203.

2. Dels ibers a la societat global

Per molt que li pesara al savi il·lustrat, cap al 1800 continuaria augmentant la superfície destinada a l'arros; ací i en els pobles veïns. En els anys 1795-1796, el xativenc Macià Mollà passava l'aigua de la Torre d'en Lloris a l'altra banda del barranc de Barxeta per a regar 620 fanecades del pla de Mollà. En els anys 1797-1798, quinze propietaris de Xàtiva s'unien per a transformar en arrossar el Palmerar de la Torre: 262 fanecades devora el riu d'Albaida, el Carraxet i el replanell de les Salines.⁴⁶⁹ L'Arxiu Municipal de Manuel, d'altra banda, conserva nombrosos expedients dels anys 1796-1807 on es denuncia diferents llauradors del poble, i se'ls

embarga l'arros, per haver-ne plantat en zones prohibides. Encara que això no eren sinó sancions puntuals i suportables, ja que el procés expansiu era tan fort, que poc hi podia fer la Corona.⁴⁷⁰

Era aquest de l'arros un conreu que permetia simultaniejar-lo amb el del blat (arros tardà o de 'rostoll', plantat pel juny) i amb els rodats de moreres que hi havia pertot arreu de les hortes i cotos d'arros. També era compatible la filatura de seda, a càrrec de les dones, amb el respecte a les festes religioses. L'any 1795, les parroquianes de Manuel pactaren amb el rector, per mediació de l'Ajuntament, que podrien filar tots els diumenges i festes de la temporada, tret dels dies següents: l'Ascensió, la Pasqua de Resurrecció, la Santíssima Trinitat, el Corpus Christi, Sant Joan de juny i Sant Pere Apòstol.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni*, Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004, p. 159 i ss.

⁴⁷⁰ AMM, Caixa 248, doc. 2.

⁴⁷¹ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parròquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 80.

2.4. DE LA REVOLUCIÓ LIBERAL A L'ERA DELS CASINOS

El segle XIX començaria amb problemes per al comerç, per causa de les guerres entre Napoleó i la Gran Bretanya, que farien encarir el preu del blat i de l' farina. Una crisi conjuntural verificada el 1800-1802 serviria d'excusa als burgesos de diferents comarques valencianes —que es coneixien i es cartejaven entre ells— per a conspirar contra els senyors territorials i iniciar l'anomenada 'revolta de Pep de l'Horta' (1801). A Manuel, el titular de la senyoria, Rafael-Maria Tallada, fou denunciat el 1805 pels hereus de l'administrador de les Salines, Josep Covarrubias, per haver-se excedit establint terres a vassalls dins el coto de les Salines —zona franca, de reialenc— com si foren d'ell.⁴⁷²

La secada i la fam del 1801 es devien fonamentalment a la manca absoluta de precipitacions durant la tardor del 1800 i a les pèssimes collites que s'esperaven al camp. La crisi agrícola, però, no conclouria fins al mes de juny del 1802, quan recol·lectà en territori valencià una esplèndida collita de blat.⁴⁷³ Segons el dietari del practicant de la Pobra del Duc Manel Miquel, per Sant Antoni del 1801 les fonts anaven assecant-se, *por ser cosa de admirar, que ninguno ha visto, de los viejos de noventa años. No había llovío, nomás para poder sembrar los trigos.*⁴⁷⁴ Enmig d'aquella conjuntura, es produí un nou miracle —octubre del 1802— de la Mare de Déu de la Misericòrdia. Caigué un pilar del corral de la ferreria de Faldeta damunt d'un xiquet de set anys; però com els pares invocaren el nom de la Verge, se salvà la criatura.⁴⁷⁵

Segons el dietarista referit, els propietaris rics —en el cas de Manuel, inversors burgesos de Xàtiva— aprofitarien l'encariment del preu dels queviures per a comprar terra a bon preu, pel 1802, a llauradors necessitats. La concentració parcel·lària en mans de terratinents, pràcticament inexistent a mitjan segle XVIII, ja es manifesta clarament en el padró de riquesa de Torreta del 1808. Hi figuren 46 propietaris i 11 jornalers, que manifesten uns terrenys valorats en 1.844 lliures. Els més rics són don Antoni Ortiz (257 lliures), Joan-Baptista Ortiz (143 ll.) i el monestir de Sant Miquel dels Reis, titular de la senyoria de Torreta (123 ll.), i entre tots tres acaparen el 29% de la terra del terme. Els altres es distribueixen entre 14 llauradors autosuficients (més de 30 lliures per cap), 29 llauradoretos que passaven per dificultats, i 11 jornalers obligats a treballar en terra altri per a guanyar-se la pataqueta.⁴⁷⁶

⁴⁷² ARV, Batlia, lletra E, exp. 2.228.

⁴⁷³ Segons RAMÍREZ ALEDÓN, Germán, La protesta popular de 1801 a Xàtiva. Notícia d'uns pasquins contra la milícia, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1992, ps. 125-144.

⁴⁷⁴ SOLER, Abel (ed.), *Dietari de Manel Miquel, cirurgià de la Pobra del Duc (1767-1803)*, mecanoscrit inèdit, 1999.

⁴⁷⁵ CORTÉS, Concha — GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 91.

⁴⁷⁶ AMM, Caixa 483, doc. 1.

2. Dels ibers a la societat global

Els fills dels llauradors benestants podien estudiar la carrera d'advocat, metge o —en algun cas— militar. Els de mitja capa solien optar per estudiar la carrera de capellà, que era la més habitual aleshores per tal d'escapar de les jornades de sol a sol, i optar —amb vocació o sense vocació— a allò que s'anomenava aleshores 'una vida regalada'. Un cas d'aquells fou el del cèlebre músic Francesc Pèrez Guarnier (Manuel, 2 d'abril del 1787 — Madrid, 11 d'octubre del 1822), que començà la seua carrera de xiquet, davall la tutela del mestre de capella de la Seu de Xàtiva, mossén Josep Morata. Als 17 anys dominava l'orgue, l'harmonia i la composició, i guanyà la plaça de mestre de capella de la Col·legiata de Sant Nicolau d'Alacant, el 1804. No obstant això, un altre aspirant impugnà l'oposició i el de Manuel perdé la plaça, el 1807.

Després vingué la revolució liberal i el manueler recuperà la plaça (1811), i instituí a Alacant una acadèmia de música gratuïta per als pobres de la ciutat. Però quan ja portava uns quants anys d'èxit i dedicació professional, morí prematurament a Madrid, i ens deixà composicions inspirades, que es conserven en l'Arxiu de Sant Nicolau d'Alacant:⁴⁷⁷ un 'Miserere' a 4 veus i orquestra (1806); un 'Tèdèum' en re major, a 4 i 8, amb orquestra (1812); diferents misses cantades; una missa de rèquiem, etcètera. El seu germà Calixt, de qui més endavant tractarem, també seria conegut com a músic.⁴⁷⁸

Els anys del mestre Pèrez foren un temps d'agitació política i social, marcats per l'ocupació napoleònica de bona part de la Península Ibèrica, la Guerra del Francès (1808-1814), la revolució liberal de les Corts de Cadis, l'abolició de les senyories territorials i les particions de fruits (1811), i la Constitució del 19 de març del 1812, 'la Pepa'.

Per a respondre a l'avanç de les tropes de Napoleó, els llauradors de Castelló, Senyera, Sant Joanet, Manuel, etc. organitzaren una guerrilla, sent entrenats en l'ús de les armes pels frares dominicans del convent de Sant Vicent Ferrer de Castelló.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ O, si més no, es conservaven pel 1903: caldria esbrinar-ho.

⁴⁷⁸ RUIZ DE LIHORY, José, Barón de Alcahalí, *La Música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico de autores valencianos*, Tipogr. de Federico Doménech, València, 1903, ps. 359-360.

⁴⁷⁹ RIBES IBORRA, Vicent, *Històries de Castelló*, Ajuntament de Castelló de la Ribera, Alzira, 1996, ps. 17-19.

A la Ribera s'organitzaren guerrilles contra Napoleó, l'any 1808

Malgrat aquells preparatius, la comarca seria ocupada sense problemes per l'exèrcit del mariscal Suchet a les acaballes del 1811. Durant vora any i mig, els soldats francesos exigiren tributs de guerra, buidaren d'arròs els rebosts, de gallines els corrals i de palla les pallisses, per als seus cavalls. La fam i les epidèmies delmaren la població d'alguns pobles, encara que les fonts parroquials de Manuel indiquen una certa normalitat a nivell local.

L'any 1813 se n'anaren els francesos, i el 1814, el rei Ferran VII restaurà l'absolutisme, si bé anul·lant la mil·lenària jurisdicció dels senyors, però no la partició de collites, les regalies dominicals i uns altres privilegis. Les primeres desamortitzacions de béns eclesiàstics (1807) havien convertit en principal terratinent de l'horta del lloc de Manuel (1.507 fanecades en total) l'heroi de la guerra del Francès don Antoni Marau, oriünd de l'Olleria (121,5 fan).⁴⁸⁰ El altres propietaris rics eren dona Sinforosa Caro (76,75 fan), Feliu Sanchis (72,5 fan) i Josep Gòmez Pastor (70 fan). La resta de titulars de terra d'horta, fins a un total de 79, posseïen minifundis d'entre 3 i 8 fanecades en sa majoria.⁴⁸¹

El senyor de Manuel continuava sent don Rafael-Maria Tallada, un home fadrí –amb molts privilegis però poques terres al poble– que moriria sense descendència i donaria origen a un plet successori en la dècada del 1820. Heretarien els drets els hereus de Manuela Tallada, concretament Antònia Duran, Rubio de Salinas i Tallada, muller de Vicent-Maria Nicolau de Castellví, comte de Castellà; amb la qual cosa s'acabava la saga dels Tallada, per a enllaçar amb la dels Castellví.⁴⁸² El 1817, però, encara vivia Rafael Tallada: ens el trobem pledejant contra la batlia reial de Xàtiva, per haver autoritzat la construcció d'un pont damunt la séquia mare. Al senyor, no li destorbava el pont, sinó el fet que fóra un

Capitulació de Tortosa davant les tropes napoleòniques del mariscal Suchet (1811)

⁴⁸⁰ Vid. VIDAL i VIDAL, Josep-Vicent, Les pintures de la Casa Santonja-Palau dels Marau de l'Olleria. Una proposta d'interpretació des de la maçoneria, dins *Alba. Revista d'Estudis de la Vall d'Albaida*, 19, Ontinyent, 2006, ps. 5-38.

⁴⁸¹ AMM, Caixa 247, doc. 1, Talla extraordinària de la Comuna d'Ènova, 1814.

⁴⁸² Abans del 1831, era senyor de Manuel Antoni de Pàdua Castellví, Fernàndez de Còrdova, comte de Castellà, de la Vilanova i de Carlet, i brigadier de l'exèrcit reial: ARV, Batlia, lletra E, apèndix 1.115.

2. Dels ibers a la societat global

pont alçat per a donar accés a un hostal nou que trencava –il·legalment– el monopoli feudal del vell: l'hostal o fonda particular que el llaurador manuer Josep Cabanes acabava d'obrir al públic.⁴⁸³

Cabanes i la resta de veïns esperaven amb ànsia el retorn de la revolució i la Constitució; la fi dels privilegis i monopolis anacrònics, que impediien prosperar, i la plena propietat de les seues terres i cases, anul·lats per fi els censos i les particions de collites. Així que s'alegrarien molt, el 13 de març del 1820, quan aplegà per ací la notícia d'un colp d'estat liberal, que aviat obligaria al rei a jurar de nou la Constitució del 1812. L'alcalde de l'Abat manà pregonar, aquell mateix dia, l'ordre arribada de l'autoritat militar de València que començava exclamant: *"¡Ciudadanos leales y generosos del pueblo valenciano...!"* El dia 15 deixà el càrrec d'alcalde Francesc Ferrando i jurà com a nou alcalde 'constitucional' Joan-Baptista Borràs;⁴⁸⁴ una escena que es repetiria en la resta de pobles de l'actual municipi de Manuel. El poble de l'Abat, per cert, era molt menut. Comptava aleshores amb 9 llauradors, 6 jornalers, un moliner (Doménec Bernat), 4 desocupats i 2 regadors: Vicent i Josep Boluda.

Precisament seria en el transcurs de l'anomenat Trienni Liberal (1820-1823), quan una efímera Diputació provincial de Xàtiva proposaria als pobles de Manuel, Faldeta, Torreta i l'Abat l'agrupació municipal (1823). Quedaria pendent el projecte per causa del retorn de l'absolutisme (1824-1834) i la persecució o marginació dels liberals. Un dels afectats per aquest canvi de règim fou el músic Calixt Pèrez Guarner (Manuel, 14 d'octubre del 1797-abril del 1881), que tractava de triomfar aleshores a Alacant, seguit les passes del seu germà difunt. Deixeble també de Morata, el de la Col·legiata de Xàtiva, Calixt debutà d'organista a la mateixa Seu, als 18 anys, durant l'absència del propietari de la plaça, Manuel Guarnica, i ocupant ell la plaça des del 1819. Després de la mort del germà (1822) sol·licità la plaça de mestre de la Seu d'Alacant...

...fundando su aspiración, además de la competencia, en haberle substituído durante su enfermedad y en el mérito, inapreciable a la sazón, de haber sido 'miliciano nacional' [per a la defensa de la Constitució]. Sea por su competencia musical, sea por su condición de miliciano, logró la plaza de maestro de capilla ínterin se sacaba a oposición, cosa que ocurrió en 1824, cuando los acontecimientos políticos habían cambiado de rumbo; sirviendo entonces de estigma infamante la cualidad de miliciano, que antes exteriorizara con pedantesco orgullo nuestro biografiado.

Aquelarre inspirat en l'obra de Goya, del pintor Estruch (1869)

⁴⁸³ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 98.

⁴⁸⁴ AMM, Caixa 479, doc. 1.

Llaurador típic del segle XIX, en un dibuix del pintor Estruch

Como era de esperar, el tribunal no colocó a Pérez en el primer lugar de la terna, si bien le aprobó los ejercicios. ¿Fue justificado este fallo? Músicos tan competentes como don Ernesto Villar, maestro de capilla en la actualidad de la Colegiata [1903], en su obra 'Alicante Artístico', sostiene que no, después de haber estudiado el expediente de aquellas oposiciones.

Los repetidos sinsabores ocasionados por el ejercicio del arte musical le impulsaron al abandono de su cargo de organista, cosa que no tardó en hacer, dedicándose al comercio, en el que encontró pronto compensaciones económicas de no escasa cuantía. El establecimiento que fundó en la Calle Mayor [de Manuel] conserva aún el nombre de 'Casa del Mestre de Capella'. Falleció a los 83 años de edad, en abril de 1881.⁴⁸⁵

En el procés que portà a la caiguda dels liberals, la primavera del 1823, es produí un combat al voltant de la Poble Llarga, el 17 de maig. Resulta que els reialistes tenien assetjada València, i el general Ballesteros vingué de Madrid per a alliberar-la; cosa que aconseguí el 8 de maig:

...tan pronto como llegó Ballesteros, se levantó el sitio, y Copape, jefe no constitucional, fue a refugiarse en Alcira. Ballesteros salió en su persecución y se encontraron cerca de Puebla Larga, habiendo un fuerte combate en el que corrió abundante sangre española. Y cuyo combate duró cerca de tres horas, dándose varias cargas de caballería por ambas partes. A consecuencia de esto murieron muchos soldados y los heridos fueron transportados a las casas de los primeros contribuyentes de la población.⁴⁸⁶

Una vegada recobrat el poder, els reialistes o absolutistes de Manuel, en resposta a la política de milícies nacionals desenvolupada el 1820, armaren i pagant soldades a joves 'voluntaris reialistes'; integrats el 1825 en el 'Terç de Voluntaris de la Poble Llarga', anomenat des del 1826, 'de Voluntaris de la Séquia d'Enova'. Aquesta milícia de defensors de la Santa Aliança entre el Tron i l'Altar, es dedicava activament pel 1827 a cercar i acaçar bandolers; alguns d'ells, excombatents de la guerra o la revolució.⁴⁸⁷

Dels 55 caps de casa que tenia el llogaret de Manuel –sense Faldeta, etc.– el 1830, destacaven pel seu nivell de rendes el liberal exaltat Joaquim Andreu (5.354 rals de billó), que dominaria la política local a partir del 1834; Jaume Sanchis (1.781 rs.), Vicent Ribera (1.129 rs.) i Doménec Boil (1.104 rs.). La classe de llauradors benestants, però, s'havia reduït en els darrers anys per l'acumulació de terra a mans de terratinents forasters, inversors burgesos de Xàtiva en sa majoria: Fourrat, Sanchis, Audifré, Gòmez, Mas, Ribes... Alguns d'ells eren usurers d'ascendència francesa, amb família a Gandia. El baró de Barxeta, hereu dels drets senyorials dels Tallada, conservava el dret a exigir la sisena part dels fruits (valorada en 15.856 rals), més 3.675 rs. en terres, 200 rs. del valor de la casa i hort de senyor, i 6.000 rs. en delmes i unes altres percep-

⁴⁸⁵ RUIZ DE LIHORY, J., *La Música en Valencia...*, ps. 360-361.

⁴⁸⁶ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València; citat per NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Poble Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003, ps. 187-188.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, ps. 182-186.

2. Dels ibers a la societat global

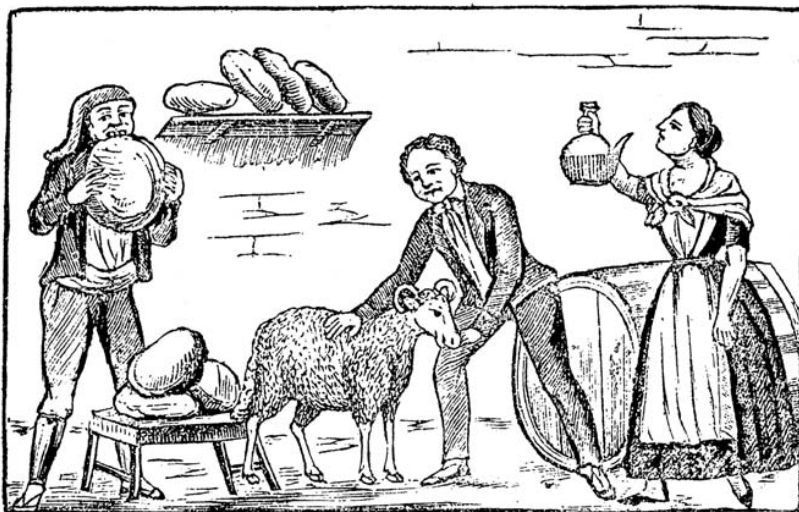
cions. El comte de l'Alcúdia, resident a València, posseïa arrossars per valor de 3.315 rals, i el propietari més ric de Benigànim, Joan-Baptista Ortiz, uns altres immobles per valor conjunt de 5.002 rals.⁴⁸⁸

A la mort de Ferran VII, els liberals –predominants a Manuel– projectaren la construcció d'un cementeri a la vora del riu (1833),⁴⁸⁹ encara que l'obra no s'executaria fins al 1834-1835, a conseqüència de l'impacte de l'epidèmia de còlera del 1834. Aquest últim any moriren 145 persones a la parròquia, quan la xifra habitual era d'entre 30 i 50. A l'impacte sanitari de l'epidèmia, caldria afegir la situació d'inseguretat provocada per la I Guerra Carlina (1833-1839), entre els liberals –que havien pactat amb la reina regent Maria Cristina una Constitució moderada (1834)– i els carlins o partidaris del pretendent Carles V de Borbó, que sospiraven pel retorn de l'absolutisme. Un episodi de violència, en relació amb aquest conflicte civil, es visqué a Manuel en desembre del 1835, tal com ens dóna a conèixer la següent partida de defunció:

Ajusticiados: Blas Mas, Josef Boig, Pascual Vidal, cuerpos.

En el nuevo cementerio de la parroquia de Manuel, a los cuatro días del mes de diciembre de mil ochocientos y treinta y cinco, el infraescrito regente de esta parroquia, avisado por el señor alcalde de Faldeta, Florencio Fuster, y de orden de la Justicia de San Felipe [Xàtiva], entre las doce y una de la tarde, dio sepultura eclesiástica a los tres cadáveres de Blas Mas, Josep Boig y Pascual Vidal, todos vecinos de la universidad de Canales, según la nota que le entregó el señor escrivano real de la sobredicha Justicia de la ciudad de San Felipe, quien no supo dar más razón. Pero después se ha averiguado que el sobredicho Pascual Vidal es natural de la Ollería (...), casado con Rita Ximenes, natural de Castellón de San Felipe y parroquiana de Canales; que Blas Mas era natural de Canales (...), y finalmente, que Josef Boig era natural de la Colegial de Gandía, hijo de Pascual, natural del Real de Gandía (...). De que certifico, [signat:] mosén Francisco Monroig, regente.⁴⁹⁰

En el partit dels fidels a la reina xiqueta constitucional, Elisabet II (1833-1868), s'alineaven els grans propietaris d'arrossar de Xàtiva i Manuel, que amb la implantació del règim liberal eren ara els que tenien la paella política pel mànec. Se'ls reconeixia la plena propietat –privada i capitalista– dels seus béns, sancionada per la supressió de les senyories territorials (1837). Se'ls obrien les portes a la compra de béns de l'Església, gràcies als processos de desamortització (1835). I se'ls permetia votar solament a ells, als més rics, *hacendados* o *mayores contribuyentes*. No era aquell de l'estat liberal, doncs, un règim democràtic, sinó elitista i oligàrquic: de ciutadans dis-

Els tres aliments bàsics de la societat tradicional

⁴⁸⁸ AMM, Caixa 101, doc. I.

⁴⁸⁹ AMM, Caixa 249, doc. I.

⁴⁹⁰ APM, *Quinke Libri* (1833-1845), f. 195.

criminats segons la renda. En el partit carlí, reaccionari o antiliberal, s'alineaven els perjudicats pel liberalisme: molts capellans i frares exclaustats, cavallers i nobles de capa caiguda, bascos i navarresos (desposseïts de furs i privilegis antics per la Constitució), i una part del camperolat català i valencià, en comarques conservadores, clericals o perjudicades pels abusos de poder dels nous 'senyorets' de burgesia.

Escuts del municipi liberal de Manuel, any 1837

La posició minoritària i arraconada dels carlins, que dominaven les muntanyes de Terol i Morella, els obligava a fer incursions cap al pla i cap a les ciutats valencianes, controlades per l'estat liberal. Valga d'exemple la protagonitzada el 1836 pels homes de Quílez, de nord a sud de la Ribera. Procedents de Carlet, arribaren a Manuel, saquejaren les cases dels liberals, els apallissaren, i s'emportaren cavalleries, diners i queviures.⁴⁹¹ El 25 de juliol, els carlins de Quílez s'enfrontarien a Albaida amb les tropes de la reina. A l'endemà, un dels carlins participants en la batalla, que fugia d'Albaida en direcció a Alzira, el seu poble natal, fou descobert o interceptat per un destacament isabelino, i afusellat ipso facto al pont de la Viuda. Així consta en una partida de defunció de l'arxiu parroquial, del 26 de juliol del 1836:

*...inmediato al puente de la Viuda, término de Manuel, fue fusilado Bernardo Esteve, natural de Alzira (...) por las tropas de Su Magestad la Reina, al mando del brigadier Gracés. Y en la tarde del mismo día se le dio sepultura al cadáver del mismo Esteve en el cementerio del mismo pueblo.*⁴⁹²

La dissolució de les senyories territorials de Manuel, Faldeta i Sant Miquel dels Reis (Torreta i l'Abat), donaria peu a la 'unió' municipal dels quatre poblats en un sol municipi del partit judicial de Xàtiva, província de València, que s'anomenaria d'aleshores endavant 'Manuel' (1836). Gràcies a la mentalitat liberal i progressista predominant entre el veïnat, es pogué així racionalitzar la gestió de la cosa pública.⁴⁹³ Així les coses, el 1837 el president de la Comuna remetia un únic ofici, a l'alcalde de Manuel, comunicant-li el cobrament de les talles dels quatre pobles agregats o mancomunats.⁴⁹⁴ El 1838 es verificarien conflictes entre l'alcaldia manuelera i la junta de regants, per unes obres en la séquia.⁴⁹⁵ Es posava de manifest la necessitat de disposar d'unes noves ordinacions per a la Comuna, d'acord

⁴⁹¹ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 25, p. 374.

⁴⁹² APM, *Quinque Libri* (1833-1845), f. 222v.

⁴⁹³ TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Vallidigna, 1999, ps. 214-215.

⁴⁹⁴ ANÒNIM, *Efemérides de Manuel*, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinari), Manuel, 1947.

⁴⁹⁵ ADPV, E.3.1, Caixa 14, exp. 164.

2. Dels ibers a la societat global

amb els nous temps però respectant els costums ancestrals. Aquestes ordinacions, projectades el 1839,⁴⁹⁶ no s'aprovarien definitivament, tanmateix, fins al 28 de novembre del 1845.⁴⁹⁷ Pel que fa a la seguretat de les hortes i les collites, l'alcalde de Manuel nomenaria i retribuïria a partir del 1838 quatre guardes per al nou terme municipal.⁴⁹⁸

Cap al 1840-1845, presentava Manuel el següent aspecte, segons les dades arrellegades en el 'Diccionari geogràfic' de Pascual Madoz:

MANUEL.- Lugar que forma ayuntamiento, con sus agregados Faldeta, Labat (sic) y Torreta, en la provincia, audiencia territorial, capitanía general y diócesis de Valencia (8 leguas), partido judicial de Játiva (1 legua). Situado en la falda de una colina, a la derecha del Río Albayda, le baten generalmente todos los vientos. Su clima es templado y propenso a las tercianas, producidas por el cultivo del arroz. Tiene 200 casas, inclusa la del ayuntamiento y cárcel; escuela de niños, a la que concurren 24, dotada con 1.500 reales; otra de niñas, con 30 de asistencia y 1.200 reales de dotación; iglesia parroquial (Santa Ana), de entrada, de la que son anejos Faldeta y Torreta, servida por un cura de provisión ordinaria; dos ermitas dedicadas a San Gil y San Antonio de Padua, situada la primera en el pueblo y la segunda en las Salinas; un cementerio en paraje ventilado, y una fuente que da nombre a la calle en que se halla. Confina el término por norte con los de Señera, San Juan de Énova y Puebla-Larga; este, Sanz; sur, Genovés (sic) y Játiva, y oeste Llosa de Ranes. En su radio se comprenden como agregados, desde 1836, los tres lugarcitos ya mencionados de Faldeta, Labat y Torreta, los cuales tuvieron municipalidad propia, y dos alquerías llamadas Casa de Mollá y de Salinas, cuyo nombre toma por unas que se encuentran en sus inmediaciones, hacia el oeste del pueblo y a la izquierda del río, denominadas Salinas Nuevas y Viejas, las cuales principiaron a beneficiar en tiempos de Carlos III. El terreno es llano generalmente, de tierra arenisca y muy productivo. Se fertiliza con las aguas del Río Albayda por medio de la acequia de Énova (...). Pasan por

Garbellant l'arròs a l'era

⁴⁹⁶ PROYECTO de ordenanzas para el régimen de la Acequia Comuna de Énova, que presenta, a la Junta General de propietarios regantes de la misma, la comisión que fué encargada de redactarlas en la celebrada en 29 de diciembre de 1839, Tipogr. de José Mateu Cervera, València, 1840.

⁴⁹⁷ ORDENANZAS de la Acequia de Énova, Tipogr. de Blas Belver, Xàtiva, 1847.

⁴⁹⁸ ADPV, E.I.I., Caixa 4, exp. 109; AMM, Caixa 101, doc. 2.

Material epistolar de l'arxiu de la Séquia Comuna, any 1844

lencia y Alicante. Produce arroz, seda, trigo, maíz, alubias, melones y otros frutos, y abundantes hortalizas. Se mantiene ganado para el abasto de carne, y hay caza de codornices y algunas aves acuáticas. Industria: la agrícola, y dos molinos harineros y arroceros. Población, con sus agregados, 197 vecinos, 1.028 almas. Capital producido: 4.140.727 reales; imponible: 167.628 reales; contribución: 27.896 reales. El presupuesto municipal asciende a 8.000 reales, que se cubre con el producto de algunos arbitrios y por reparto vecinal.⁴⁹⁹

Una de les principals novetats assentades amb el règim liberal fou la implantació d'una escola pública, sufragada pel municipi, a la qual, tanmateix, hi concorrien molts pocs alumnes. Pel que fa a la sanitat, hi havia una iguala que pagaven entre tots els veïns –a proporció dels béns de cadascú– per a retribuir els serveis del metge Agrasot, natural de Xàtiva (c.1845-1855).⁵⁰⁰ Tots participaven d'aquests serveis, però el dret al vot i a la participació política, pel 1845, solament es reservava per a 73 individus, homes tots ells –òbviament–, que representaven aproximadament un 10% de la població adulta.

Entre els majors contribuents es trobaven els alcaldes Jaume Rúbio (1850-1851), Francesc Mas (1852-1854), Joaquim Andreu (1854-1856), Ramon Pastor (1857) o Antoni Martínez Andreu (1857-1859), que tenien moltes fanecades d'arrossar, autosuficiència eco-

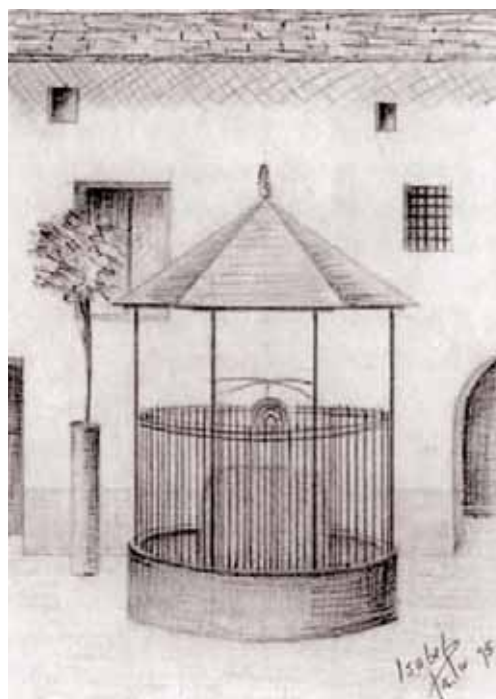
⁴⁹⁹ MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsimil del *Diccionario d'Espanya* (Madrid, 1847), vol. 2, p. 19.

⁵⁰⁰ AMM, Caixa 243, doc. 2, Juís verbals del 1856.

La Casa de la Comuna, a l'Enova

Manuel los dos caminos que desde Valencia conducen a Játiva por Alcira y Alberique; son carreteros y su estado es regular. el correo lo recibe por el conductor general, tres veces a la semana, de Valencia y Alicante.

El pou de Sant Gil, reformat el 1847

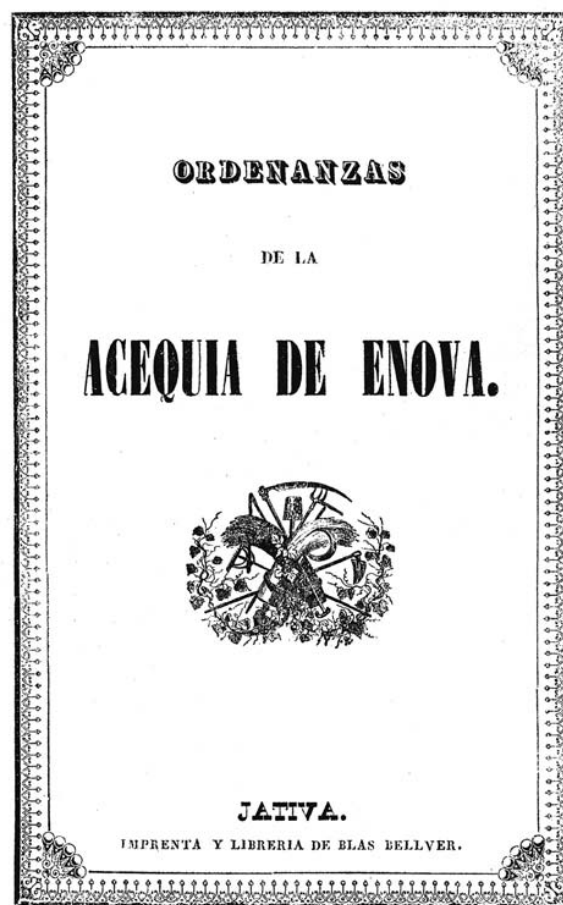
2. Dels ibers a la societat global

nòmica i una certa autoritat 'moral', sobre una clientela afí de jornalers analfabets. L'any 1857 encara era més restrictiu l'accés a les urnes. A la Poble Llarga –vila de jornalers desposseïts de la propietat de la terra– solament 7 persones podien votar; a Sanç, 3; a l'Enova, 30 i a Manuel, 24, a saber: Antoni Gòmez, Antoni Andreu, Antoni Martínez Andreu, Andreu Marzal, Damià Lerena, Enric Marqués, Francesc Mas, Ferran Pèrez, Francesc Climent, Felip Marqués, Jaume Rúbio, Joaquim Andreu, Josep Gòmez, Josep Lluch, Miquel Giménez, Peregrí Andreu, Pasqual Cabanes, Rafael Chover, Ramon Nicolau, Ramon Llorenç Company, Tadeu Chover, Vicent-Tomàs Pèrez, Vicent Rúbio Pastor i Vicent Chover.⁵⁰¹

Pel que fa a la distribució de la terra a Manuel, s'ha de dir que els 10 majors propietaris de l'any 1851, entre terratinents forasters i del poble, controlaven el 27% de la riquesa del municipi, i eren els següents: don Marià Ortoneda (18.262 rals de renda), Jaume Rúbio (12.136 rs.), Antoni Pastor (9.722 rs.), Antoni Gòmez (9.174 rs.), Peregrí Andreu (8.895 rs.), Vicent Tomàs Pèrez (7.585 rs.), don Pere Morales (7.440 rs.), Josep Mas de Lluís (6.636 rs.), Pasqual Rúbio (6.590 rs.) i dona Joaquina Fourrat (5.310 rs.).⁵⁰²

Pels camins de Manuel circulaven 163 cavalleries, i 4 carros només, dos d'ells tirats per bous, propietat del carreter de l'Abat Ramon Esparza.⁵⁰³ Però prompte hi arribaria el nou símbol del 'progrés' de la societat capitalista: el ferrocarril. L'any 1852 s'inaugurà la línia de València a Xàtiva, amb estació a Manuel, i el 1854 circulà per ella la primera locomotora a vapor. El promotor d'aquella obra, el magnat i marquès Josep Campo, regalà bitllets a la gent de València que volguera fer el viatge fins a Xàtiva en la nova locomotora. Ara bé, el bitllet era només d'anada, i molts se'n hagueren de tornar en acabant a peu, perquè eren gent sense recursos per a poder-se'l pagar.⁵⁰⁴ Parlant de pagar: els propietaris de les cases derrocades per a fer passar el tren cobraren les corresponents indemnitzacions per expropiació el 1855,⁵⁰⁵ però els de les terres afectades encara les estaven reclamant l'any 1857.⁵⁰⁶

Entre les primeres incidències patides pel tren i la línia, destaca el sabotatge practicat per guerrillers carlins, el 6 de juliol del 1854: cremaren les estructures de fusta de diferents ponts de la ferrovia, entre ells el de la Poble Llarga, que permetia el pas fins a Manuel i Xàtiva.⁵⁰⁷ Dos anys després, el 1856, es produiria a

⁵⁰¹ AMSJ, Llistat electoral del 1857.

⁵⁰² AMM, Caixa 249, doc. 1.

⁵⁰³ *Ibidem*.

⁵⁰⁴ OLMEDO DE CERDÀ, M^a. Francisca, *Anecdotario histórico valenciano*, Carena, València, 2002, p. 14.

⁵⁰⁵ ADPV, E.6.1, Caixa 3, exp. 41.

⁵⁰⁶ ADPV, E.6.1, Caixa 4, exp. 98.

⁵⁰⁷ NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Poble Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003, p. 108.

Escena localista del pintor Estruch

Els tios 'Cansalaes' de Sant Joanet, dibuix del pintor Estruch

Manuel un descarrilament sense importància (març) i un xoc de trens (desembre) que tampoc no provocaria cap ferit ni cap dany. S'encetava, doncs, una llarga llista d'incidències que formen part de la història local del ferrocarril.⁵⁰⁸ El 1858 travessarien per ací molts combois carregats d'enormes blocs de pedra, amb destinació a les obres del port de València.⁵⁰⁹

Unes altres novetats del Manuel de la dècada dels cinquanta foren: la construcció d'un escorxador públic (1851);⁵¹⁰ el nomenament d'un sereno (abans del 1853), Miquel Ferrando;⁵¹¹ la constitució de la Junta d'Instrucció Primària, per a millorar la situació de l'escola (1854),⁵¹² i el projecte de construcció d'una casa consistorial (1854). Aquesta última idea fou producte de la necessitat. Entre el 1836 i el 1854 l'ajuntament es reuní a la casa senyorial de Faldeta, però l'administrador de la propietat despatxà els regidors per no fer efectiu el lloguer. Després d'això, la seu del municipi es mantindria en precari, passant per distintes edificis llogats, fins al 1867, en què per fi s'emprendrà la reforma d'un vell palau per a transformar-lo en ajuntament –com veurem més avant.⁵¹³

La crisi de les finances municipals pel 1854-1855 provocà la renúncia simultània, per Tots

⁵⁰⁸ ADPV, E.6.1, Caixa 4, exp. 89; Caixa 16, exp. 436.

⁵⁰⁹ ADPV, E.17.3, Caixa 7, exp. 174.

⁵¹⁰ AMM, Caixa 249, doc. 1.

⁵¹¹ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, ps. 31-32.

⁵¹² AMM, Caixa 53, docs. 11 i 13.

⁵¹³ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 177.

2. Dels ibers a la societat global

Sants del 1855, del metge Lluís Agrasot, el mestre d'escola Josep Serrano i la mestra Mariana Mateu.⁵¹⁴ El paper del facultatiu havia estat molt important en l'any precedent, quan s'havia estés pel poble l'epidèmia del còlera (17 de setembre-5 de novembre del 1854), amb 82 envaïts i 43 morts. A l'any següent, 1855, tornà a brotar el bacil colèric, però causà tan sols dues víctimes mortals, gràcies al correcte aïllament sanitari dels malalts.⁵¹⁵ Pel que respecta a l'escola, gràcies a l'informe de la inspecció escolar del 1860, sabem que estava ubicada en la planta baixa d'un edifici cèntric. Dels 77 xiquets matriculats, hi solien assistir uns 60; 28 d'ells eren 'cagons', menors de 6 anys que compartien l'aula i el mestre, don Josep-Ramon Alcaraz, amb la resta. Se'ls ensenyava, fonamentalment, a llegir, comptar i resar. A costura de xiquetes, regentada el 1860 per dones fadrines del veïnat, menors de 30 anys, hi concorrien unes 90 alumnes, que aprenien a resar, llegir, escriure i cosir.⁵¹⁶

El terme de Manuel, l'any 1862, estava conreat d'arrossar, blat i moreres, i taules de cacauet regades a braç, mitjançant tafores (caixons amb mànecs, per a elevar aigua als alters). Al secà hi havia vinyes, garroferes, oliveres i algunes moreres. Per a procurar el terme, els llauradors comptaven amb 86 haques i rossins, 4 mules i matxos, i 78 ases i rucs. Per a la compra i operacions d'escampada del guano (el prodigiós adob natural arribat al port de València des de Xile i el Perú), el llaurador manueler havia disposat de 64 pessetes per cada fanecada 'de primera' d'arrossar, que eren la gran majoria de l'horta; xifra que suposava el 28% de la inversió en materials i mà d'obra.⁵¹⁷

La productivitat i els bons preus assolits per les collites, animaven els propietaris, no sols a invertir en guano i tafones per a regar cacauet, sinó a buscar noves maneres d'extraure l'aigua del subsòl. L'any 1861, per exemple, el propietari xativí Francesc Gordó, que tenia certes terres arrendades al llaurador de Faldeta Josep Perucho, volgué plantar-les de taronger i regar-les mitjançant una innovadora sènia mecànica. El problema és que l'artefacte no l'havia inventat ell, sinó un advocat de València anomenat Josep-Rafael Oller, que l'havia registrada en el registre de la propietat industrial. Quan informaren Oller que el tal Gordó havia col·locat una rèplica de 'la seua' sènia als Fondos de Faldeta —terra de secà fins aleshores—, denuncià el plagiat davant l'autoritat.⁵¹⁸ L'invent, segons l'informe remès al govern civil, era aproximadament així:

Llaurador ribereny, del mateix autor

⁵¹⁴ AMM, Caixa 101, doc. 1, Actes de ple del 1855, fs. 21-23v.

⁵¹⁵ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947; OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel)*. *El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 86.

⁵¹⁶ AGULLÓ DÍAZ, Ma. del Carmen, Una mirada endarrere sense nostàlgia: l'escola de xiquets de Manuel al 1860, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 10-12; AGULLÓ DÍAZ, Ma. del Carmen, L'escola de xiquetes de Manuel al segle XIX: resar, llegir, escriure i cosir, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, núm. extraordinari '10 Anys de Bellota', Manuel, 2006, ps. 20-21.

⁵¹⁷ AMM, Caixa 587, doc. 2.

⁵¹⁸ ADPV, E.10.1, Caixa 58, doc. 1.512.

El riu d'Albaida causà molts desastres a la Ribera del segle XIX

Era de hierro. Se apoyaba en un caballete de madera empotrado en tierra, y debía elevar el agua por un tubo de aspiración que llegaba hasta el fondo del pozo; por la parte interior de cuyo tubo pasava (sic) una cadena formada por distintos eslabones de hierro, llevando cada uno de ellos una media esfera de plancha de hierro del mismo diámetro del tubo. La cadena pasaba también por sobre una rueda grande formada por dos planchas de hierro, y esta rueda recibía, al parecer, su movimiento, de otras dos, asimismo de hierro, con dientes en ángulo; las que, a su vez, están movidas por un ege (sic) que terminaba en su parte superior por una caja de hierro, para admitir el extremo de una palanca de madera, que se veía en tierra a corta distancia.

La prosperitat burgesa, llauradora i jornalera del Manuel decimonònic es veuria interrompuda circumstancialment per riudes com la del 4-5 de novembre del 1864, que resultà catastròfica. Entre altres coses, i segons l'acta de ple del consistori manueler del 12 de novembre...

*...fue invadido el cementerio, habiéndolo arrastrado la corriente de sus aguas y desaparecido totalmente las paredes que cerraban el mismo, hasta el sensible extremo de haber extrahído los ataúdes y demás restos humanos, los cuales se encontraron, gran parte de ellos, por los campos inmediatos y en otro término contiguo, cuyo triste espectáculo...*⁵¹⁹

...feia necessari plantejar-se l'urgent plantejament d'un nou cementeri. De seguida es rescataren les osades escampades i se soterraren al vell fossar de Sant Gil.⁵²⁰ El 1865 s'aprovaria la reubicació del cementeri al pla de l'Abat, on es troba ara. Per bé que les obres no s'executarien fins al 1868-1870, i el trasllat dels cossos es demoraria fins al 1871.⁵²¹

La riuada del 1864 havia causat en terme de Manuel uns danys avaluats en 88.325 rals.⁵²² El nivell de l'aigua pujà 7 metres per damunt de l'enregistrat pel mes de maig, i 3 metres per damunt de la precedent riuada del 1843.⁵²³ Segons una memòria tècnica contemporània, les cases de Senyera s'inundaren i s'ompliren de fang. A Manuel...

⁵¹⁹ AMM, Caixa 99, doc. I, Acta de ple del 1864, novembre 12.

⁵²⁰ AMM, Caixa 249, doc. I.

⁵²¹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 45; AMM, Caixa 99, doc. I.

⁵²² BOIX, Vicente, *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia en los días 4 y 5 de noviembre de 1864*, Tipogr. de "La Opción", València, 1865, p. 255.

⁵²³ BOSCH y JULIÁ, Miguel, *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864, presentada al Ministerio de Fomento*, Imprenta Nacional, Madrid, 1866, p. 201.

2. Dels ibers a la societat global

*...el Albaida causó bastantes daños (...). Dejó gran cantidad de cantos rodados y arenas. Arrastró 160 olivos, 900 vides, 600 moreras, 90 naranjos y algunos otros frutales. Destruyó un molino, las acequias y tres hornos de yeso [de l'algepsar de les Salines]. No se trata aquí de las pérdidas que sufrió el Estado en las Salinas de Manuel, donde el Albaida, además de dejar resentido parte del establecimiento, averió grandes cantidades de sal.*⁵²⁴

Sí que precisa més els danys causats a les Salines l'historiador romàntic de Xàtiva Vicent Boix:

*La avenida se llevó la pared que cerraba la fábrica del Estado, arrancando de cuajo trozos de ocho a diez metros, que trasladó enteros a largas distancias, lo mismo que grandes piedras de sillería, dejándola toda cubierta de grava, arena, árboles y otros despojos que habían arrastrado las corrientes. El agua subió por encima de las casas del pesador y del resguardo, quedando la primera en estado ruinoso. La fábrica levantada por el señor marqués viudo de Vivel, sufrió también graves deterioros. Y terraplenes, vía férrea y todos los vasos de fabricación, o fueron destruídos, o quedaron enterrados bajo una masa de piedra y arena.*⁵²⁵

El palau de Josep Raimundo, adquirit el 1861 per l'ajuntament de Manuel per a instal·lar-hi la casa consistorial

Molt sonat també fou, per aquells anys, l'atropellament del sordmut Miquel Martínez Rúbio, de Manuel, per un tren (11 de setembre del 1862). Seria aquest el primer d'una sèrie d'accidents i atropellaments mortals –la segona víctima és del 1866⁵²⁶– que afectarien el poble durant les generacions subsegüents, i pràcticament fins als nostres dies. El mateix any 1866, per exemple, un tren tornà a descarrilar, a conseqüència d'una equivocació del guardaagulles.⁵²⁷

No obstant aquells traumes ocasionals, Manuel continuava creixent en població i en riquesa: 1.412 habitants el 1860. L'any 1867, l'Ajuntament, presidit per Joan-Baptista Martínez Lòpez, projectava alçar un hospital al final del carrer del Riu, en terres donades pel propietari Joan Moreno. S'estava reformant ja l'antic palau particular, que ara seria casa consistorial, i es projectava la portada d'aigües per a decorar la Plaça amb una font monumental, projecte que s'arxivaria poc després. El consistori demanà també al rector de Manuel, Faldeta i Torreta –que era cura d'ànimes de l'Abat, provisionalment, des del 1869⁵²⁸– la celebració

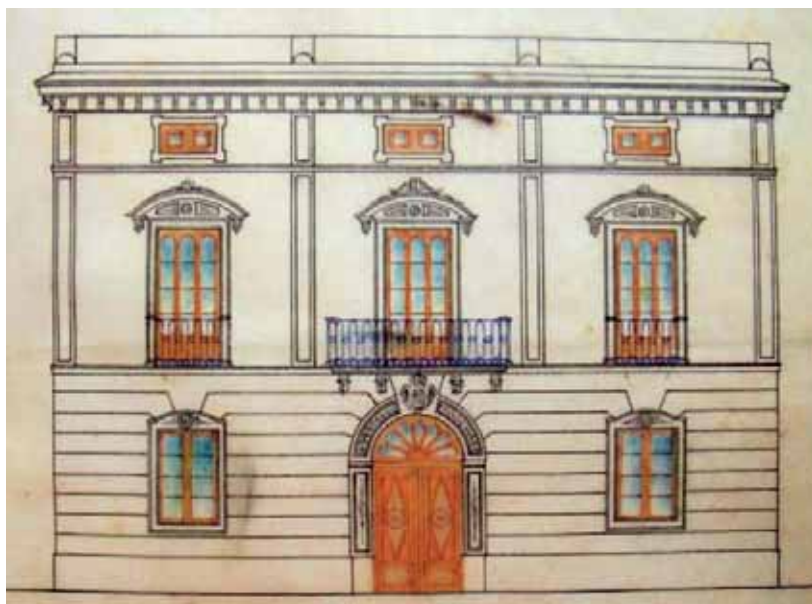
⁵²⁴ Ibídem, p. 335.

⁵²⁵ BOIX, V., *Memoria histórica...*, ps. 110-111.

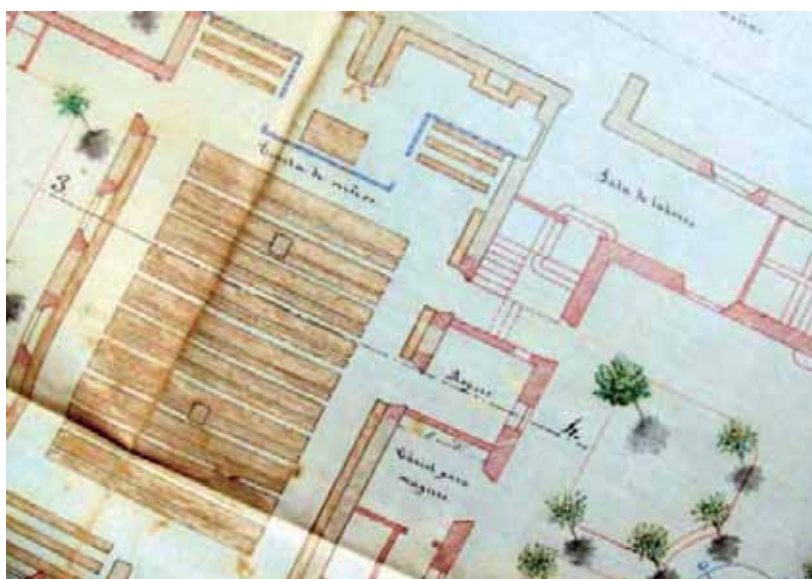
⁵²⁶ ADPV, E.6.1, Caixa 19, exp. 511; caixa 51, exp. 969.

⁵²⁷ ADPV, E.6.1, Caixa 34, exp. 1.092.

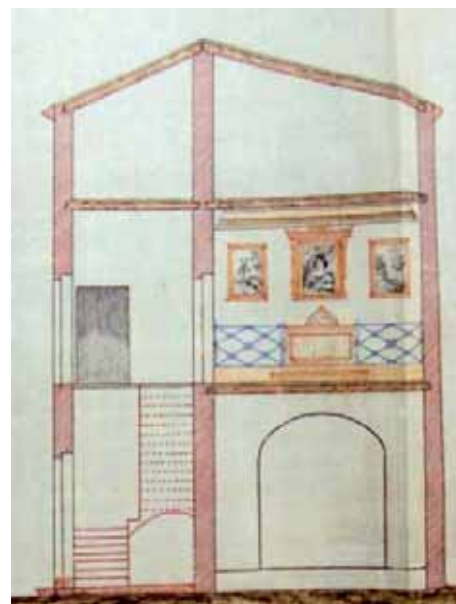
⁵²⁸ APM, Quinque Libri 13, nota solta del 27.10.1869, sobre que l'arquebisbe atorga la cura d'ànimes de l'Abat i les cases veïnes a l'Estació de Manuel, al rector d'aquest últim poble. L'agregació es faria definitiva en l'arranjament parroquial del 1902. Vid. CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 21.

Projecte d'instal·lació de l'ajuntament i les escoles en la nova casa consistorial (1865)

mon Mas, per a instal·lar oficines consistorials i escoles en una casa palacio vulgarmente llamada Grande (al solar que ocupa l'actual ajuntament). La casa constava de tres pisos i pati, i fou adquirida per 22.500 rals de billó al seu propietari, que era un tal Josep Raimundo, de València; davant el notari Felip Marqués, el 3 de desembre del 1864. Immediatament s'iniciaren les obres de remodelació, per a instal·lar-hi les aules de

d'una segona missa dominical, ja que *la iglesia no tiene bastante capacidad para los sacrificios de la misa*.⁵²⁹ En qualsevol dels casos, era prou gran Manuel, aquell mateix any 1867, com per a disposar d'una farmàcia, regentada pel llicenciat Modest Montesinos Gil, a qui l'ajuntament gratificaria amb 150 escuts cada any. Dependrien del partit farmacèutic de Manuel els pobles veïns de Sang, l'Ènova, el Tossalnou i Rafelguaraf.⁵³⁰

Pel que fa a les obres de la casa consistorial, desenvolupades en aquesta dècada, la seqüència és la següent: El 1861, la junta de propietaris del terme aprovà la contribució proposada per l'alcalde Ra-

⁵²⁹ AMA, Caixa 99, doc. 1, Acta de ple del 1867, gener 19.

⁵³⁰ Ibídem, juny 22.

2. Dels ibers a la societat global

costura i escola, la casa del mestre i de la mestra, la sala capitular i casa del secretari, l'arxiu, la presó i unes altres dependències. Tot això, en base a un projecte signat pel mestre d'obres de València Manuel Piñón (1 de març del 1865), i amb un pressupost de 58.656 rals. Calgué recórrer a un préstec del comte de Nieu-land per a poder assumir el finançament de la inter-venció, que s'acabà l'any 1867.⁵³¹ La planta baixa de l'edifici aprofitaria, des de febrer del 1868, per a esce-nificar en ella obres de teatre, *destinando sus productos al ramo de la beneficencia*. S'especifica, concretament, que es tractava de *funciones lúdicas, bailes y cuantas diversiones puedan arbitrar recursos para la caridad*.⁵³²

La inauguració de l'ajuntament tingué lloc el 20 de febrer del 1868, a les 10 h del matí. Hi concorregue-ren el consistori en ple, els funcionaris, el rector, el metge, el farmacèutic, les juntes de Sanitat i Benefi-cència, els principals propietaris del terme, el sagna-dor, etc. El capellà de la Seu de Xàtiva mossén Josep Martínez Pèrez féu l'al·locució de rigor al personal congregat. Era nebot de Francesc Martínez Narbona, que *hace medio siglo que viene sirviendo la secretaría de este ayuntamiento*. Acabats els discursos, una *brillante banda de música* —no s'especifica d'on— interpretà la Marxa Reial. L'alcalde Joan-Baptista Martínez Lòpez descobrí llavors el retrat d'Elisabet II que presidia la sa-la de sessions, i *dio tres vivas a la reina*. A continuació la comitiva visità les diferents dependències de l'im-moble. Hi eren presents tant els progressistes —els Andreu— com els conservadors —els Chover— que com-batien per imposar els seus criteris, al sí de la selecta oligarquia d'hisendats benestants.⁵³³

Dues o tres tallades de cabell li quedaven, a la reina, amb la corona damunt del cap. En setembre del 1868, se n'aniria a l'exili, a causa de la Revolució Gloriosa, que instaurà el Sexenni Democràtic (1868-1874). A Manuel queia la figura del monàrquic i conservador Martínez Lòpez, i es feia càrrec de la vara d'al-calde Ramon Pastor Bernad. Quan s'aprovà per les Corts la Constitució progressista del 1869, que consa-grava el sufragi universal, Pastor cridà a l'ajuntament tots els funcionaris o dependents de l'estat perquè jura-ren la carta magna. Hi eren presents els regidors, el depositari de fons, l'agutzil-pregoner, el metge-cirurgià, el farmacèutic, l'inspector de carns o veterinari, el 'director del rellotge públic', el mestre i la mestra, l'estan-quer, l'encarregat de l'estafeta de correus, i els dos carters o peoners de correus. Llegit i jurat el document en qüestió, *por el señor presidente se pronunció un viva a la Libertad y a la Constitución Española, contestando todos los concurrentes con el mayor regosijo y aplauso* (27 de juny del 1869). El dia 11 de juliol vindrien tam-

Un rebut per compra de guano per a adobar els bancals, any 1867 (Arxiu Municipal de Manuel)

⁵³¹ AMM, Caixa 248, doc. 3; LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 177.

⁵³² AMM, Caixa 249, doc. 1.

⁵³³ Vid. AMM, Caixa 99, doc. 1, Actes de ple del 1863: conflictes entre l'alcalde Rafael Chover i el veí Peregrí Andreu (que havia sigut alcal-de el 1840, en temps d'Espartero).

Escena familiar, obra del pintor Estruch

bé a jurar la Constitució els 28 encarregats de les Salines: 5 *mozos de faenas y vigilancia*; 6 *criados dependientes*; el dependent de primera Ignasi Ripollés; el 7 encarregats del pou, i els 9 dependents de segona del *Resguardo Especial de Estancadas de Valencia y Castellón*. El mateix dia se sumaren al jurament 4 oficials, 2 sergents primers, 6 sergents segons i 2 caporals, en representació de *parte de las tres compañías de Voluntarios de la Libertad existentes en este pueblo, y los voluntarios de las mismas*, que eren 96 persones més.⁵³⁴ Aquests voluntaris eren unes milícies populars preparades per a la defensa de la causa democràtica, enfront de la subversiva amenaça carlina.

Aprofitant el moment d'optimisme, un tal Julià Gomis Sanchis acomboïà una colla de joves del poble per a constituir una banda de música o 'orquestra' com les que hi havia a molts altres pobles. Signaren uns estatuts (l de maig del 1870), contractaren un mestre de solfa –Miquel Escuder– i iniciaren les seues activitats. Però la banda passà per dificultats serioses: bé siga perquè eren massa joves, o bé perquè no tenien diners per a pagar els instruments, o perquè no acabaren de quallar com a grup disciplinat. La bona qüestió és que, l'1 de març del 1871, el tal Gomis, que era el 'cap de la música', presentà una denúncia davant el jutge municipal, contra diferents pares dels components de l'orquestra, per distintes quantitats degudes (entre 17 i 94 rals)...

...que me están adeudando, como cabeza de la orquesta que formamos el que reclama y los hijos de los demandados, y otros, según escrito ante el notario Felipe Marqués, en primero de mayo de 1870, en la que

⁵³⁴ AMM, Caixa 99, doc. I, Acta de ple del 1869, juny 27.

2. Dels ibers a la societat global

La Casa Gran de Torreta

*se obligan a satisfacerme los gastos de dicha orquesta. Dichas cantidades son para solventar lo que se adeuda al director que fue de la misma, don Miguel Escuder.*⁵³⁵

El pare d'un dels músics es manifestà conforme amb pagar, sempre que deixaren al seu fill quinze dies per a vendre l'instrument. La resta s'oferiren a pagar d'immediat o en un termini curt i determinat. Suposem que aquesta formació, interrompuda tal volta pels desordres polítics del 1873, seria l'embrió de la música de Manuel, ja plenament reconstituïda cap al 1880.

Millor era, amb sacrificis dels pares o no, que els joves es 'torbaren' al sí d'una institució cultural; que no que seguien l'exemple d'alguns manuelers, que freqüentaven tots els dies la taverna i que portaven al poble una fama de 'gent de got i ganivet'.⁵³⁶ Pense ara en el cas del forner Josep Grau, de 45 anys, que resultà ferit de dos navaixades, després d'haver-se barallat amb el seu amic 'Pepet de Marieta' (Josep Tormo). El mòbil havia sigut una simple discussió en eixir de la taverna, després de compartir ambdós unes mitgetes de vi.⁵³⁷

La I República (1873-1874) es veuria afectada per la situació de crisi econòmica, anarquia política, les sublevacions cantonalistes i una nova guerra carlina (1872-1876). L'impacte d'aquest darrer conflicte també es faria sentir a Manuel, on presidia el consistori l'alcalde republicà Fèlix Garcia Ferrer. El 21 de setembre del 1873, el cap de la milícia carlina, Santés, que s'havia apoderat d'Alberic, avançà amb 4.000 o 5.000 soldats de peu i entre 96 i 150 a cavall –segons diferents fonts– cap a la Pobla Llarga. Allí cremà el registre civil, trencà la làpida commemorativa de la Constitució, incendià l'estació del tren, maltractà els liberals, i els requisà armes, cavalls i diners.

Des d'ací, els carlins passaren a Manuel, el dia 22. En arribar ací, entraren al poble, on es verificaren les mateixes escenes de saqueig que a la Pobla. En acabat, anaren a l'estació i la incendiaren, juntament amb els vagons i carruatges que hi trobaren, i la locomotora d'un tren que acabava d'arribar-hi procedent de Xàtiva. Aleshores s'hi produí un tiroteig amb les tropes governamentals d'un tal Arrando. Els carlins s'acostaren a Xàtiva, on foren

⁵³⁵ AMM, Caixa 243, doc. 2, Juís verbals dels anys 1855-1880. Els músics ací citats com a deutors són: Joaquim Abril González, Antoni-Vicent Amad Martínez, Josep Sangríf Piqueres, Salvador Lemus, Mateu Iborra, i Francesc Ventura Agustí.

⁵³⁶ C. i D., Manuel, un pou de refranys, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 17-18.

⁵³⁷ AMM, Caixa 239, doc. 1.

2. Dels ibers a la societat global

batuts i dispersats per l'exèrcit republicà: la majoria d'ells eren joves aventurers sense formació militar. Molts dels soldats de la tropa de Santés tornaren a ajuntar-se el 24 de setembre a Manuel, que es trobava buit, pel pànic que havia campat entre la població, sobretot entre els liberals. Els guerrillers dispersos cremaren aleshores l'estació de la Poble Llarga i passaren després a Castelló.⁵³⁸

El pare Sucías ens aporta uns altres detalls sobre l'acció contra el tren de Xàtiva, que tingué lloc a les 6 del matí del dia 22:

*Pasaron la vía —diu— y a caballo fueron hacia la estación, donde había un tren de viajeros. Al llegar a allá dicho tren descendiente, iba a ponerse en marcha, pero los carlistas, que siempre querían el robo y el saqueo, lo detuvieron. Rompieron los cristales de los coches y la locomotora. Incendiaron varios vagones y la estación, no sin haber quitado antes todo el dinero y ropas que llevaban los viajeros. La estación quedó sin tejado y sin puertas, y el tren, que marchaba de Puebla Larga tuvo que retroceder a Valencia. Los carlistas, que eran tan feroces como los bárbaros del Norte, pasaron a Játiva, en donde fueron batidos y dispersos.*⁵³⁹

Retrat de dona, obra del pintor Estruch

El 1874 fou un any de pacificació, ordre imposat pels militars, i preparació de la restauració monàrquica. El 30 de desembre el cap d'estació rebé una circular del general Martínez Campos, on anunciava la coronació d'Alfons XII com rei d'Espanya (1875-1885). Assabentat d'allò, l'alcalde Joaquim Gòmez Mas *dio un viva al príncipe Alfonso, rey de España, y los concurrentes contestaron con entusiasmo, por estar identificados en esta idea*. De seguida es remeteren sengles comunicats a l'Ènova i Rafelguaraf, pobles que, per estar apartats de la via del tren, encara no sabien res d'aquella notícia.⁵⁴⁰ De seguida tornà la normalitat al camp, al comerç i la vida local, i s'iniciaren les obres de construcció de la carretera d'Alzira a Xàtiva per Manuel (1874).⁵⁴¹

Amb el canvi de règim, els burgesos moderats ocuparen tots els ressorts del poder a Espanya. Dividits entre liberals i conservadors, amb escasses diferències ideològiques, organitzaren una mena de democràcia

⁵³⁸ NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Poble Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003, ps. 109-110.

⁵³⁹ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 25, f. 374.

⁵⁴⁰ AMM, Caixa 99, doc. 2, Acta de ple del 1874, desembre 30.

⁵⁴¹ ADPV, E.14.2, Caixa 57, doc. 1563.

ficció, on els dos partits alternarien cada tants anys en el regiment del govern. El nou règim de la Restauració borbònica (1875-1923) es recolzaria en el control exercit sobre les masses electorals per cacics de poble; en la corrupció administrativa i el frau electoral, i en el consens dels tots els 'senyorets' sobre la sacralitat de l'ordre públic, la moral catòlica i la propietat privada de tipus capitalista. No obstant aquestes limitacions, el fet d'anar a votar –sobretot, a partir de la reinstauració del sufragi universal masculí (1891)– aniria familiaritzant el poble general amb les urnes, la política i la participació ciutadana.

Els prohoms de la Restauració hagueren d'afrontar una crisi conjuntural en els anys 1877-1878: primerament, la secada del 1877, després una gelada siberiana seguida d'una ponentada primaveral (1878). Les pèssimes collites causaren la fam dels jornalers, emigracions a l'Algèria francesa per la part d'Alacat i motins de llauradors a l'Horta de València. A Manuel, com en altres parts del territori valencià, el ferrocarril –el signe de l'ascens de la burgesia capitalista i el seu progrés desigual– fou objecte de les ires d'alguns desesperats. Pel mes de juny del 1877, a Carcaixent furtaren la cadena del pas a nivell i a Manuel apedregaren violentament un comboi. En agost del mateix any, trecarien a Manuel una de les manilles del disc de senyals, i en setembre es repetiria l'apedregament.⁵⁴² Aquells sabotatges convertien el tren en boc expiatori de les culpes d'una societat gens solidària, i foren investigades sense resultats per l'autoritat local: l'alcalde, Rosend Andreu Cabanes, interrogà diferents sospitosos de la part del *Desmorte*, quatre famílies en concret, però sense obtenir-ne cap resultat provatori.⁵⁴³

La sequera del 1877 i la tanda estricta del reg dels arrossos essent rector mossen Marià Tormo Yvancos posaren de manifest la necessitat de comprar un nou rellotge públic per al campanar; urgència de què venia ja parlant-se des del 1867. El document de compra se signà el 23 de febrer del 1878, i s'acordà que es pagaria dels diners obtinguts de la venda de sobrants d'aigua, una vegada fora cancel·lat el préstec contret amb el comte de Nieuland per a finançar la casa consistorial.⁵⁴⁴

L'any 1883, continuant amb les obres públiques, l'ajuntament emprengué l'alcalonat de la Séquia Comuna al seu pas per darrere les cases del carrer de la Font. El 7 d'octubre del 1882 l'ajuntament havia contractat l'advocat de Madrid Rafael Moreno Fernández, que defensà exitosament als tribunals la legalitat de l'obra. La Comuna d'Ènova s'hi oposava frontalment i havia presentat recurs administratiu contra una Reial Ordre del Consell d'Estat (19 de juny del 1882) que permetia tirar avant el cobriment de la séquia per una volta de 17 peus castellans de llum. Els propietaris podrien eixamplar els corals de les respectives cases per damunt la séquia alcavonada. Tanmateix, no podien fer quadres o tenir instal·lacions que provocaren filtracions contaminats. Amb aquestes condicions, s'arribà a un acord entre la Comuna i els particulars (20 de gener del 1883), i es construí per fi la desitjada volta o bóveda.⁵⁴⁵

En una altra banda del poble, s'enderrocà la casa que tancava el cap del Carrer Nou, i que era propietat dels hereus de Joaquim Benavent,⁵⁴⁶ per a donar accés directe des d'aquest carrer a la nova carretera (actual c/ de l'Àngel), l'any 1884. La volta havia sigut cosa de l'alcalde liberal Antoni Pastor Bernad (1881-1883), però aquesta obra del Carrer Nou era ja cosa de l'alcalde conservador Joaquim Gòmez Mas (1884-1885), que seria reelgit i suspés (abril del 1887) acusat de frau electoral: *algunos abusos que se aseguraban cometidos por el que suscribe –ell mateix– en el primer día de la elección*. Concretament, els liberals l'acusa-

⁵⁴² ADPV, E.6.1, Caixa 61, exps. 2.122, 2.132 i 2.136.

⁵⁴³ ADPV, E.6.1, Caixa 62, exp. 2.140.

⁵⁴⁴ EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁵⁴⁵ Ibídem; CONDICIONS per a fer la bóveda. Document facilitat per Paco Benito 'Tirit', dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.

⁵⁴⁶ AMM, Caixa 621, doc. 5.

2. Dels ibers a la societat global

ven d'haver empresonat arbitràriament alguns electors. I ell s'excusava dels càrrecs al·legant que *previno el despejo del salón, bajo pena de llevarles a la cárcel. Però según ellos mismos, quien dio la orden y abrió la cárcel fue el alguacil, y en ella entró el que quiso. Y al que no le pareció oportuno entrar, no entró y se fue. I afegeix que los declarantes quisieron entrar en la cárcel para hacer caer la responsabilidad contra el que suscribe, y lo consiguieron.*⁵⁴⁷

La política d'aquell temps era un joc de 'senyorets' terratinents i cacics de casino, compra de vots i *pucherazo* electoral, canvi de partit i de funcionaris *enchufados* cada dos o quatre anys, etc. I així, a poc a poc, s'anava alimentant l'esperpent de la Restauració, un sistema de poder burgès i oligàrquic que —amb la reintroducció del sufragi universal el 1891 i el desastre del 1898— començaria a entrar en crisi. La majoria analfabeta del poble es deixava manipular molt fàcilment pel 'partit' de tal o qual candidat. Poc importaven les ideologies, fins que en les últimes dècades del segle el republicanisme valencià emergí de nou, de la mà d'un carismàtic escriptor i polític: Vicent Blasco Ibàñez.

En el plànol de l'economia local, l'arrossar i el tarongerar —desaparegudes ja quasi totes les moreres— ocupaven l'escenari agrícola. Les Salines entraven en crisi per la competència de Torrevella, però s'explotaven les pastures, la pedra i les 13 eres de batre de l'heretat de Valiente, per part de la Societat 'L'Amistat', reorganitzada el 1882 pels seus 159 socis, veïns del poble, la majoria dels quals posseïen l'acció; els qui més en tenien 10, 14 o 20.⁵⁴⁸ El ferrocarril proporcionava ocupació a uns quants treballadors ferroviaris, i cada vegada hi circulaven més trens, cosa que obligà a eixamplar l'estació, l'any 1889.⁵⁴⁹

No obstant la relativa estabilitat social i el progrés demogràfic i econòmic de Manuel, entre la classe jornalera es passava fam. La sanitat era una assignatura desconeguda i en una passada de 'crup' podien soteerrar-se al poble fins a 23 'albats' (xiquets menors de 9 anys) d'una tirada: el 1883, per exemple.⁵⁵⁰ El còlera del 1885 tornaria a posar de dol moltes famílies, entre l'1 de març i el 18 de juliol: causà 23 víctimes mortals, d'un total de 54 afectats. La malaltia arribà des de Xàtiva. El que la portà duia uns gèneres d'aquella ciutat i la primera víctima fou una filla seua. En una memòria sanitària, on es relata l'experiència epidèmica, el metge informant fa referència als 300 jornalers agrícoles —la majoria, valldalbaidins— que s'allotjaven per cases del poble quan venien les temporades de la plantada i la sega de l'arròs.⁵⁵¹

Els jornalers eren especialment vulnerables a les males anyades o a les conjuntures catastròfiques, ja que si no ingressaven a casa el jornal, no tenien a males penes de què menjar i de què alimentar les respectives famílies. Així, per exemple, el 4 de febrer del 1882 es produí un temporal de pluja que deixà molts bracers sense ingressos. L'Ajuntament, per intercessió del rector Marià Tormo —que era qui elegia els beneficiaris de

Tots els anys baixaven a Manuel plantadors d'arròs i segadors de les Muntanyes, per a treballar a jornal, perquè feia falta molta mà d'obra

⁵⁴⁷ AMM, Caixa 100, doc. 1, Acta de ple del 1887, agost 9.

⁵⁴⁸ AMM, Caixa 47, doc. 1.

⁵⁴⁹ ADPV, E.6.1, Caixa 68, exp. 2.372.

⁵⁵⁰ CORTÉS, Concha — GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 42.

⁵⁵¹ APM, Llibre de defuncions (1877-1924); AMM, Caixa 39, doc. 7.

Els darrers propietaris de les Salines

Una deixalla de l'antigor romàntica, dins la Casa Gran de Torreta

la caritat pública—, distribuí ajudes entre aquestes famílies, gràcies a una col·lecta efectuada entre els llauradors rics.⁵⁵²

La caritat cristiana era el recurs que proposaven els governs burgesos d'aleshores per a evitar la fam i mantenir la pau. La burgesia moderada, l'Església catòlica i la Guàrdia Civil, col·laboraven així en el manteniment de l'orde social establert. El 26 d'octubre del 1884, com era costum, vingué a predicar un *eminente orador sagrado* per a la missa major de Santa Maria de la Misericòrdia. Aquell any fou elegit mossén Josep Cirujeda i Ros, canonge de la Seu de València. I diuen que predicà tan bé i emocionà talment l'auditori, que, per consell de les persones *más eruditas y sensatas* del poble se'l nomenà fill adoptiu de Manuel (15 de novembre), com a *clamorosa manifestación del profundo agradecimiento del vecindario*.⁵⁵³

En el camp de la cultura, l'escola, regentada encara per don Josep-Ramon Alcaraz, ja havia avançat molt quant a la dotació de materials. Segons un inventari del 1879, presidia l'aula un crucifix sota dosser. El mestre seia darrere una taula elevada sobre una tarima. Hi havia pupitres, bancs, tinters, llibres d'assistència i matrícula, mapes d'Espanya i del 'Regne de València', pissarres de fusta i de pedra, mostres d'escriptura, armari i escriptori, col·lecció de pesos i mesures del sistema mètric decimal (introduït el 1868), un rellotge de paret, cinc quinqués per a la classe nocturna dels adolescents, i *una colección de máximas morales en 18 cartones*.⁵⁵⁴

El mateix any 1879, s'instal·là la campana major de l'església. Per a amenitzar la festa de la benedicció pel rector mossén Marià Tormo, acudí a Manuel la música de la vila veïna de Castelló, perquè ací no n'hi havia banda.⁵⁵⁵ el rector que era un bon violinista i havia constituït un cor parroquial de cantors, animà els joves de la parròquia a organitzar una banda. Començaren així, l'any 1880, a assajar dins l'església, davall la direcció del fuster i violinista del cor parroquial Enric Torres Cameno (1855-1942), fill de Xàtiva casat i aveïnat a Manuel.⁵⁵⁶ La primera actuació fou una serenata 'per als Vicents', tot coincidint amb la festa de Sant Vicent Ferrer del 1880, i a canvi de licor i pastetes. A l'any següent ja participarien formalment de la festa de Sant Vicent Ferrer, com una banda de música plenament organitzada, després d'un any de faena dura.⁵⁵⁷

⁵⁵² EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁵⁵³ Ibídem; AMM, Caixa 100, doc. 1, Acta de ple del 1884, novembre 15.

⁵⁵⁴ AMM, Caixa 53, doc. 13.

⁵⁵⁵ SOCIEDAD Musical, Nuestra banda de música, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁵⁵⁶ AGRUPACIÓ Musical de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1984, s. p.

⁵⁵⁷ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 169-172.

2. Dels ibers a la societat global

Mossén Marià Tormo Yvancos

Mossén Marià Tormo amb la seua família

Mossén Marià Tormo Yvancos (l'Ènova, 1853 – Manuel, 1916) era fill de Marià Tormo i Eustàquia Yvancos, i membre d'una família catòlica de cinc germans. Estudià al seminari de València i es doctorà en Teologia. Ordenat sacerdot el 1871, ocupà la rectoria de Manuel del 1871 al 1902, i fou canonge de les esglésies arxiprestals del Vilar de l'Arquebisbe i Cocentaina. Sense buscar protagonisme, alentava associacions culturals lúdiques i congregacions devotes. Morí el 10 d'agost del 1916, a conseqüència d'una diabetes. Expressà la seua voluntat, respectada per la família, de ser soterrat al cementeri de Manuel, però al sòl del recinte i sense que hi posaren cap làpida. A més a més, disposà en testament que es repartira un duro de plata a cadascú dels assistents al funeral, dels seus béns particulars, com a darrer gest de caritat cristiana.

L'agrupació musical tingué continuïtat: el 1889, per exemple, ens la trobem al cim del Puig de Santa Maria (Xàtiva), amenitzant una peregrinació de catòlics de la Costera i la Ribera Alta. L'acte, organitzat pel Cercle Catòlic de Xàtiva, era per a commemorar el XIII Centenari de la *Unidad Católica de España*, oficialitzada en el concili toledà del rei visigot Recared (589). Hi assistiren un miler de persones, segons la premsa republicana de l'època, que es mofava de tot allò.⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ CEBRIAN i MOLINA, Josep-Lluís, *L'ermita del Puig de Xàtiva*, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Xàtiva, 1998, ps. 68-69.

La música de Manuel, en la dècada del 1880

El pintor Josep Estruch Martínez

De família republicana era, precisament, el ja cèlebre pintor Estruch, fill de Sant Joan d'Ènova, però amb casa i parents –quan se'n venia per ací– a la plaça de Sant Gil de Manuel: l'antiga casa senyorial dels Tallada. Antoni-Josep Estruch Martínez, nascut al Castell de Sant Joanet (10 de febrer del 1835) era el tercer de deu fills d'una família de llauradors. Sent un adolescent, entrà de macip a València, en una botiga de teixits del carrer de les Mantes, prop del Mercat Central. Aquesta faena el permeté estudiar Belles Arts a l'Acadèmia de Sant Carles, perquè ja des de ben menut se li veia traça de pintor. Acabà la carrera i viatjà a Itàlia on es formà com un gran dibuixant. Molt influenciat pel Goya més ideològic i expressionista, Estruch excel·lí per les seues caricatures grotesques i les seues escenes costumistes. Les seues principals obres són 'La Sagrada Família' de la Seu de València i la 'Verge amb Jesuset'. A la casa-museu de Manuel i en algunes altres de Sant Joanet es troben belles mostres del seu quefer artístic, entrebancat per les penúries econòmiques del seu temps, i per la seua perso-

2. Dels ibers a la societat global

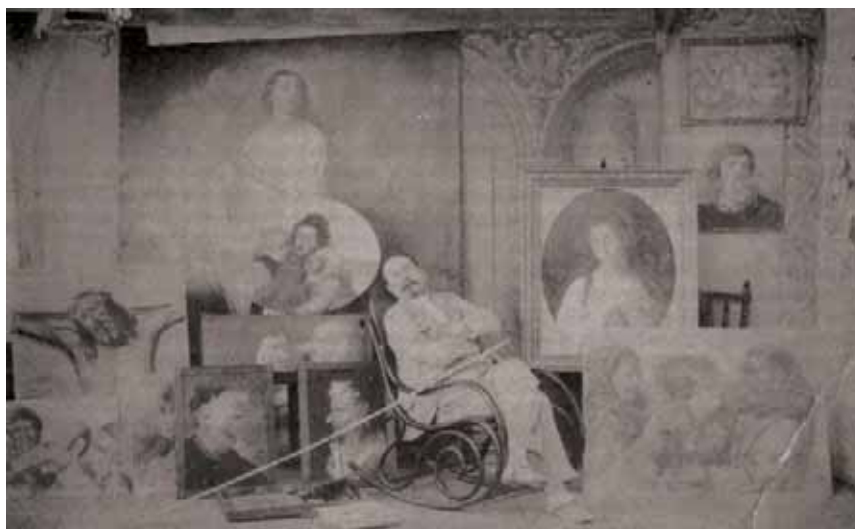
nalitat introvertida i retreta. Als 51 anys havia viatjat a París, on conegué Toulouse-Lautrec. Al final dels seus dies, se'n tornà i s'establí a la Pobla Llarga, a ca la seua germana Amèlia, on morí el 3 de juny del 1907.⁵⁵⁹

El 1879 es produí un fet anecdòtic, que portaria el pintor Estruch a ocupar les primeres planes de la premsa escrita de Madrid i València. Heus ací com explica la cosa 'La Correspondencia de España', diari madrileny, en la seua edició de l'11 d'agost d'aquell any:

En un lugar de los jardines del Buen Retiro, de cuyo nombre no queremos acordarnos, ha aparecido una obra maestra de dibujo que, desde hace muchas noches, viene siendo objeto de la curiosidad de todas las personas que asisten a aquel delicioso sitio. En una de las tapias del lugar aludido hay pintadas al carbón 17 cabezas admirables, en cuyas facciones se ven retratadas todas las pasiones y todos los vicios; presentando el cuadro todo el corte y tono de los 'Caprichos' de Goya, sin desmerecer de éstos en vigor y arranque. ¿Quién ha pintado aquel cuadro? Nadie lo sabe. Se sospecha, sí, que la originalidad es de un joven que tiene ya gran reputación.

Graffiti del pintor Estruch, als lavabos del Retiro de Madrid, que causà sensació l'any 1879 i fou reproduït en els principals rotatius de l'època

El pintor Estruch, al seu estudi de València

Aviat es descobriria la identitat del *graffiter*, que obtindria així una gran publicitat inesperada per al seu

⁵⁵⁹ SOLER i ESTRUCH, Eduard, *Notícia de Pepe Estruch, un pintor de la Ribera*, Mecanoscrit inèdit de la Biblioteca Valenciana, Mss. 640, 95 pàgines, Carcaixent, 1966; NAVARRO LÓPEZ, Ana María, *El pintor y dibujante valenciano José Estruch Martínez (1835-1907)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1978; GASCÓ, Emili, *Homenatge al pintor Estruch*, dins *Manuel en festes patronals*, 1984, s. p.; El PINTOR Estruch, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 16, Manuel, 2003, ps. 21-23; 21, 2005, ps. 8-9; 25, ps. 20-23.

Exposició sobre Estruch, celebrada recentment a la Poble Llarga

nom i la seua obra. Així consta de la lectura d'un altre article del 30 d'abril del 1880, en aquest cas del periòdic 'Las Provincias' de València:

Recordarán nuestros lectores la sorpresa que causó a los buenos madrileños el hallazgo, en sitio muy retirado de uno de sus jardines, de unas caprichosas caricaturas trazadas con carbón sobre una pared; pero que revelaban la diestra mano de un artista. Y tampoco deben haber olvidado que fuimos nosotros los primeros en hacer público que el autor de aquel capricho era nuestro paisa-

no el pintor señor Estruch. Este mismo artista ha trazado, con la facilidad y corrección que le distinguen, y que tanto llamó la atención de los madrileños, unos grupos de variados tipos en las paredes de la verquería que se está terminando en los jardines del Buen Retiro, junto a un óvalo del camino del Grao. Y para que no desaparezcan pronto las citadas caricaturas, se ha procurado fijarlas sobre la pared por medio de un líquido apropiado al objeto, sacándose después algunas fotografías de ellas.

A banda de la música i les Belles Arts, excel·lia també la gent de Manuel per la seua passió pel teatre. L'Ajuntament, que venia celebrant actuacions des del 1867 a la casa consistorial, cedí el flamant teatre del poble al rector Marià Tormo, a fi que efectuara actuacions en benefici de la parròquia (23 de febrer del 1880).⁵⁶⁰ Ara faltava constituir un casino modern, d'aquells que existien en les ciutats i en les viles més populoses i més industrials que la nostra. La idea quallaria l'any 1885, de la mà de Francesc Gòmez Roig: un guàrdia civil casat a Manuel, amb Manuela Boluda (el 1880), que havia servit la Benemèrita al quarter de Castelló de la Ribera entre el 1875 i el 1885.⁵⁶¹

L'antic guàrdia, que ara s'intitulava 'industrial' en els censos, obrí les portes del seu local de la plaça de les Verdures (o del Sol; fitant amb el carrer del Riu) el 8 de setembre del 1885. La casa era de la muller, que la llogava als socis per 20 pessetes al mes; els conserges i gerents eren els propis Francesc i Manuela, que servien begudes i licors a la concurrència. Disposaven el casino, com era de rigor, de jocs de taula (cartes i xamelo), quinqués per a il·luminar les taules de nit, una taula de billar i premsa escrita: dos diaris de Madrid, un de València i uns altres, a elecció de la junta directiva. La primera junta directiva del casino del 'Cercle Manuelense' estava constituïda pels següents socis, tots ells propietaris, comerciants, professionals liberals o

⁵⁶⁰ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 197.

⁵⁶¹ AMM, Caixa de documents particulars, 1885.

2. Dels ibers a la societat global

llauradors benestants: Severí Estruch Martínez, germà del pintor Estruch, prohom del bandol liberal i primer president de la Societat; el seu amic Arcadi Andreu Cabanes, Bernardí Martínez Andreu, Vicent Donderis Esteve, Rafael Chover Sobrevía, Rafael Soto Serra, Antoni Micó Viñoles i Rafael Marzal Sanchis.

L'horari d'obertura era a les 6 h del matí en estiu i a les 7 h en hivern, i el de tancament, a les 11 h de la nit per l'hivern i a la 1 h de la matinada en estiu. Les estrelles del local eren les dues taules de billar: es pagaven 75 cèntims per jugar una hora a la taula de carambola, i 5 cèntims de pesseta per cada partida de 31 o 41 boles, al billar americà. Les taules les havia portades un jornaler parent de Manuela, Patrici Boluda Garrigues, i foren adquirides per Francesc Gòmez per 500 pessetes. Com que no cabien ambdues al local, el del casino en vengué una al café del costat, que era propietat de Vicent Bou, per 200 pta. El propi Vicent s'encarregaria de gestionar també el joc de la taula del casino, a canvi d'un estipendi mensual de 15 pessetes pactat amb Gòmez.⁵⁶²

Dels anys 1889-1891 són unes actes de la societat del casino, conservades en l'arxiu municipal. En elles figuren com a presidents successius Vicent-Ramon Lluch Llorens, Bernardí Martínez Andreu i Francesc Perucho Montagut. Hi havia inscrits 70 socis, que pagaven una pesseta de quota mensual. En gener del 1891 compraren tres jocs de dominó, paper, tinta, petroli, un tub de cristall, etc., i la subscripció al diari '*El Mercantil Valenciano*'. El conserge cobrava 12,50 pta. al mes. Per l'abril s'adquiriren, per 250 pessetes, unes taules de marbre amb peus de ferro colat. Abans de la renovació, el casino ja comptava amb cinc taules quadrades de marbre, dues taules quadrades de baieta verda, dues més redones i amb baieta verda, 52 cadires de fusta de pi, cinc cadires de trenes, dos taulers del joc de dames, dotze perxes o penjadors de ferro, dos quinqués o làmpades, dos quadres amb marc de fusta, sis llandes de petroli per als quinqués, dos marcadors per al joc del dominó o xamelo, dues portes de cristall per al local, i dos tapets de baieta verda per al servei dels jugadors.⁵⁶³

Família Ramis Ciscar

Escuts municipals del 1890

⁵⁶² Ibidem; document 12 de l'apèndix.

⁵⁶³ AMM, Caixa 723, doc. 3.

Manola Gòmez Boluda, la del Casino, i Rosa, la tia de Manolo el del Cine i de Godofredo (1895)

Llibre d'actes del Casino, any 1891 (Arxiu Municipal de Manuel)

L'any 1892 l'estructura de la propietat era la d'un minifundisme de conreu hortícola intensiu. Es repartia la terra entre 528 titulars, 306 del poble més 202 hisendats forasters, de Xàtiva, València, l'Ènova, Benigànim, etc. Els deu veïns més adinerats, els únics que superaven les 10.000 pessetes de valor cadastral, eren els següents: Brígida Miñana Sanchis (2.268 pta.), Joaquim Giménez Mas (2.089 pta.), Rafael Marzal Sanchis (2.072 pta.). Tomàs Giménez Sicol (1.897 pta.), Vicent-Ramon Lluch Llorens (1.866 pta.), Lleó Navarro Pérez (1.636 pta.), Vicent Giner Ribera (1.364 pta.), Rosend Andreu Cabanes (1.282 pta.), Rafael Chover Pasqual (1.182 pta.) i Severí Estruch Martínez (1.146 pta.).

Entre els deu més ben heretats de Manuel, controlaven el 12,1% de la riquesa agrícola del terme (en total, 138.339 pta.). El percentatge era molt inferior, en tot cas, al que posseïen els grans terratinents forasters, d'una llista que encapçalaven: els germans de Benigànim Ortiz-Mahiques (8.142 pta.) i els veïns de València Manuel Montesinos Sacristán (8.820 pta.), Balbí Andreu Reig (4.849 pta.), Lluís Meliana Garrigues (4.127 pta.), Joaquim Espinosa Monforte (3.406 pta.) i Francisco Navarro Alborch (3.153 pta.). Sols aquest selecte grup de 6 hisendats controlaven el 23,5% de la riquesa agrícola de Manuel: el doble que els deu propietaris més acomodats de la localitat.⁵⁶⁴

S'avançaria, en la dècada del 1890, en diferents obres públiques, com ara la carretera de Manuel a Llocnou, projectada el 1892;⁵⁶⁵ la instal·lació d'una bomba manual d'extracció al pou de Sant Gil, que fou remodelat (1892); la construcció dels murets que tanquen la plaça el Sol i el pont del camí de Senyera (1896-1897); la reparació dels ponts del camí de Castelló sobre les séquies del Terç i la Parada, els desaigües de Torreta (1898), i la pavimentació amb llambordes de la plaça del Sol i els tres carrers més im-

⁵⁶⁴ AMM, Caixa 999, doc. 1.

⁵⁶⁵ AMM, Caixa 621, doc. 2.

2. Dels ibers a la societat global

portants (1899).⁵⁶⁶ Disposava ja Manuel d'un modern sistema d'enllumenat públic per electricitat, a càrrec del contractista Camil Conca, advocat i propietari del sequer i el molí de la Riba, on ell mateix produïa la llum mitjançant una turbina. Aquesta instal·lació s'inaugurà el 14 de desembre del 1895.⁵⁶⁷

L'aspecte urbà, modern i aburgosat del centre de Manuel, contrastava amb l'aspecte sòrdid d'algunes tavernes, com la de Vicent Sanchis al carrer de Juan Moreno; que a les 12 de la nit continuava sovint oberta, encara que l'ordenança municipal obligava a tancar-les a les 22 h (1894).⁵⁶⁸ En elles, els jornalers es comptaven les penes, i alguns d'ells –els més passats de rosca– protagonitzaven després bregues sonades. Com per exemple la que sostingueren, un diumenge per la nit, a l'aiguadenteria de Lluïsa Garrido, el jornalier manuler Rafael Gandia, de 42 anys, i el jornalier enover Jaume España, de 24, navalles en mà.

Dona típica de les acaballes del segle XIX

Magdalena Sanz Daroca

Les dones d'aquells manuelers 'de got i ganivet' eren valentes també. El 13 d'octubre del 1891, tenia notícia el jutge municipal d'una reyeria entre tres mugeres (sic) de

este vecindario, quedando una de ellas con alguna herida, al número 60 del carrer de Joan Moreno. Les ferides eren en la cella, menors, i el cas havia succeït a ca Antònia Mira, a les 11 h del matí. Resulta que Francesca Roig, criada del sogre de l'agredida, i la seua neboda Pura Roig, criada d'Antònia, llavaven en la séquia, accessible a través del corral de casa. I no sabem per què l'ama començà a bonegar Pura ardidament. La criada li respongué i començaren a discutir i a barallar-se de manera violenta; fins al punt que la tia Francesca, que havia entrat portant un cànter d'aigua per a fer el puchero, volent defensar la neboda, *le pegó [a Antònia] con un cacharro en la cabeza*, de manera que li partí la cella. Antònia Mira eixí cridant al carrer, i acudiren allí una *infinidad de mugeres del vecindario*.

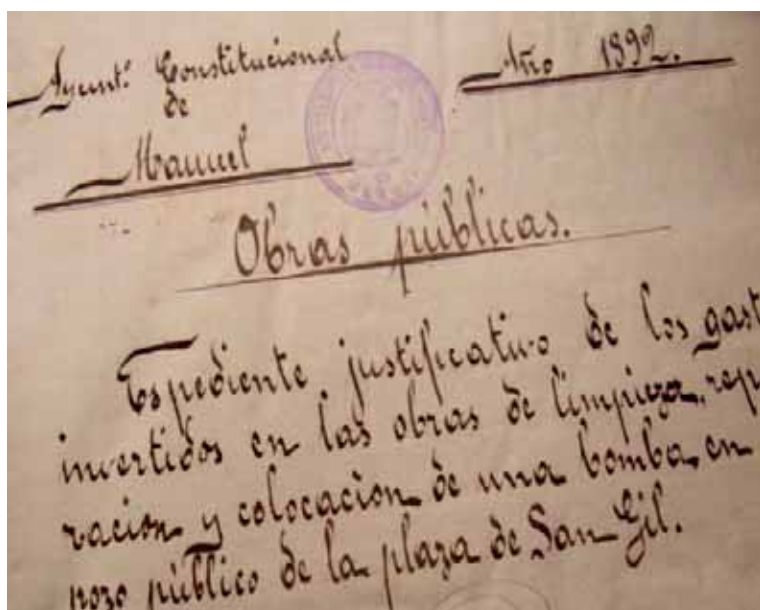
⁵⁶⁶ AMM, Caixa 249, doc. 2.

⁵⁶⁷ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinario), Manuel, 1947.

⁵⁶⁸ AMM, Caixa 239, doc. 1, com els altres casos que vénen a continuació.

Les xiquetes de costura, any 1890

Col·locació d'una bomba d'extracció al pou de Sant Gil, l'any 1892 (Arxiu Municipal de Manuel)

No sols els homes i les dones; que també els xiquets en feien de bones. El 1892, una colla de sis xiquets i xiquetes d'entre 8 i 10 anys apedregà un tren correu, al seu pas per Manuel, i trencaren els cristalls dels finestrals de primera classe. Tots ells foren interrogats i processats, i eixí responsable dels fets Vicent Perucho, de 8 anys. Els seus progenitors hagueren de pagar una grossa multa, una indemnització pels danys ocasionats i les costes del juí. La història es repetiria el 1896, tenint ara per protagonista el xiquet Josep Rúbio.

Més difícil de capturar i jutjar era un altre dels habituals de l'estació i encontorns: un cèlebre roder d'aquella època anomenat 'el Xato de Xella'. L'estatger o

2. Dels ibers a la societat global

guardés de l'hort de Sáez (propietat dels amos de la Casa Gran de Torreta), era un tal José Sáez, fill de Millars, i més conegut a Manuel com 'el tio Castellà', perquè era dels pocs del poble que parlaven en castellà. Com el tal Sáez coneixia de feia anys el Xato, procurava amagar-lo de la guàrdia civil al 'seu' hort. Diu que una vegada el roder i el masover veien s'acostava amb ànim d'inspeccionar 'la civila'. El bandoler s'ocultà davall d'un cossi gran de fer la bugada, per falta de temps per a buscar un amagatall millor. Entraren els guàrdies i Sáez els convidà a fer-se un cafenet damunt del llibrell, mentre el roder escoltava en silenci, des de baix de la improvisada taula.⁵⁶⁹ La sort del Xato de Xella s'acabaria un bon dia d'abril del 1903, quan un paisà de Bocairent l'abatia a trets a la serra de Mariola, que era refugi habitual de roders.⁵⁷⁰

La família dels Marco de Torreta, una de les més acomodades del municipi de Manuel

Paviment de llambordes de la plaça del Sol, col·locat en els anys 1899-1900 davall la direcció de l'arquitecte Lluís Terreres

panyol, un regne decadent i de segona fila, perdé aleshores les seues darreres colònies enfront d'una nova potència emergent, la nació protagonista del segle XX: els Estats Units d'Amèrica.

El segle XIX conclouria a Manuel amb l'impacte moral i sociològic d'una aventura colonial, la guerra de Cuba i Filipines (1896-1898), que s'emportaria la vida d'alguns joves del poble. Als qui tornaren vius després del desastre, el metge don Àlvar Martínez Lloret els sotmeté a quarantena, per si portaven amb ells la temuda febre groga. Per ací passaren, entre d'altres els soldats repatriats Antoni Blanco Calatayud, Facund Montagud Lluç i Antoni Huesca Tormo.⁵⁷¹ L'estat es-

⁵⁶⁹ Anècdota que ens ha referit Arcadio Tormo Ribera.

⁵⁷⁰ Vegeu SOLER, Abel – FERRE, Josep-A., *Història de la vila de Bocairent*, Ajuntament de Bocairent, 2003.

⁵⁷¹ AMM, Caixa 39, doc. 10.

Una partida de pilota valenciana al Manuel de la primeria del segle passat

2.5. PROSPERITAT, II REPÚBLICA i GUERRA CIVIL

L'any 1901 la vila de Manuel era una localitat molt activa, de 2.090 habitants, distribuïts entre 589 famílies. Un total de 772 persones, quasi tots homes, figura en el padró exercint diferents oficis i ocupacions. Els llauradors autosuficients (167 individus) i els jornalers o llauradors sense terra (389), constituïen en conjunt el 72%, en una localitat eminentment agrícola.

Hi figuren també 10 propietaris o 'senyorets' (d'aquells que no acatxaven el llom, sinó que es limitaven a contractar jornalers o arrendar les moltes terres que posseïen), un militar llicenciat, 20 criats de labor i de casa, 7 pastors de bestiar, 19 moliners repartits pels diferents molins, 26 persones dedicades al comerç –inclosos els arriers– i un comissionista, 3 carreters, 12 ferroviaris i 3 maquinistes de tren, un peó caminaire, 4 industrials i 3 'obers fabrils' únicament, 2 fabricants de calç i un altre d'algeps, 2 teulers o rajolers, 13 obrers de vila i un pedrapiquer, 13 fusters, un ferrer i un manyà.

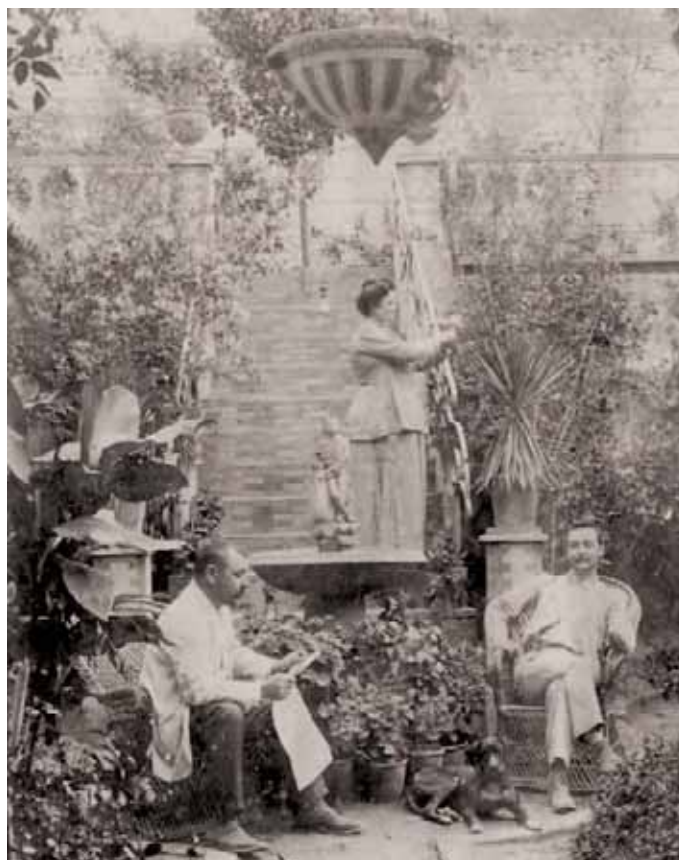
Pel que fa al gremi de botiguers i artesans, hi havia un guarnicioner i un albarder (induments per a les cavalleries), un espadenyar, 6 sabaters, 3 forners i 7 flequers (venedors de pa), 2 venedors de fruites i verdures, 2 carnisers, un venedor d'embotit, 8 barbers i 2 sastres. Vivien i treballaven a Manuel, així mateix, 5 escriptors, 3 funcionaris municipals, el secretari del jutjat, el secretari de l'ajuntament, 2 metges, 2 capellans, un farmacèutic, un sagnador, un veterinari, el notari Genar Sala; el mestre d'escola des de feia 11 anys, don

2. Dels ibers a la societat global

José Sancho (d'Andújar, Jaén) i la mestra dona Concha Durà (de Tossalnou), els 5 guàrdies civils del quarter de la Plaça, i dos 'cegos' que tocaven i cantaven per les cases a canvi d'almoïna: Antoni Vila i Mariana Hervàs.⁵⁷²

Una guia comercial del 1900 ens informa a més de la companyia d'electricitat de Camil Conca i Vicent-Ramon Lluch; tres modistes (Dàmasa Doménech, Faustina Mas i Júlia Vallejo); dues posades, la de Francesc Juan i la de Rafael Marzal; diferents despatxos de vi, i dos professors de música, Antoni Gòmez i Enric Torres. El món dels casinos s'havia diversificat, al compàs de l'evolució política de la comarca. Continuava el casino liberal de 'La Manuelense', presidit pel propietari adinerat Vicent Chover, de personatges afins al règim caciquil i corrupte del rei infant Alfons XIII. Però hi havia també un Casino Republicà, presidit per Daniel Rivero, i una Societat Cooperativa Obrera, presidida per Just Cortés.⁵⁷³

La implantació del republicanisme a la Ribera havia arribat amb força a Manuel, i Blasco Ibàñez era molt admirat per botiguers, escriptors, llauradors i jornalers. En relació amb això, el capellà liberal mossén Sucías, que visità el poble cap al 1900, comentava...

El pati de la casa de Tena, o el confort de la burgesia en àmbit rural

*El carácter [dels manuelers] es honrado, trabajador y muy dados a la política, y a ideas muy avanzadas. El lenguaje que se habla en este pueblo es el valenciano puro. De instrucción, puede decirse que sabe leer y escribir una buena parte del vecindario.*⁵⁷⁴

El fet de saber de lletra ajudava molt a pensar, a formular idees i a difondre ideologies entre les masses. El qui més i el qui menys llegia o escoltava el diari, o li deixaven alguna novel·leta de Blasco Ibàñez, que circulava de casa en casa i de bancal en bancal: 'Arroz y Tartana' ayer / me prestó un amigo mío. / Y con tal ansia y tal brío / empecé la obra a leer, / que, entusiasmado y veloz, / devoré en una mañana, / no solamente el arroz, / sino también la tartana.⁵⁷⁵

Entre les novetats econòmiques d'aquests anys, destaca la construcció d'un gran magatzem d'exportació de taronja al final del carrer de la Font, cara a l'estació, ja que l'increment de la citricultura en els últims anys

⁵⁷² AMM, Caixa 87, doc. 2, Padró de població del 1901.

⁵⁷³ GUÍA Comercial de Valencia y su provincia (1901), Bailly-Baillière, Barcelona, 1901, p. 266.

⁵⁷⁴ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 25, f. 377.

⁵⁷⁵ ESCALERA FERRI, Emilio, ¿Quién es Blasco Ibáñez?, dins *Manuel en festes*, 1993, p. 22.

Una colla d'amics del 1900

Francesc Gòmez Boluda i altres, al camp, l'any 1902

ho feia necessari. El magatzem, de cinc naus juxtaposades, obra del 1902,⁵⁷⁶ s'omplia cada matí de xiquetes i dones, que s'incorporaven així al mercat regulat de treball, reservat fins aleshores als homes. Com que les d'ací encara no tenien massa pràctica, el propietari del magatzem, que era de Borriana, portà moltes xicones d'allà, que s'ajuntaven a treballar amb les d'ací.⁵⁷⁷ Seient al sol, damunt d'un jaç de palla, aquelles obres del 1900 formaven rogles al voltant d'un muntó de taronja, i anaven triant-la, tallant-ne els peduncles o peçons, i classificant-les segons la grandària de cada fruita.

L'obertura d'aquell magatzem coincidí amb la inauguració del pont de Fusta de la carretera, sobre el riu d'Albaida (febrer del 1902).⁵⁷⁸ Una altra novetat important de l'època fou l'arribada dels militars: llur instal·lació a les Salines. El 31 de març del 1906, el coronel del 7é Regiment Mixt d'Enginyers traslladà a l'alcalde de Manuel un comunicat del comandant general de l'arma, en que projectava establir a les Salines una

⁵⁷⁶ FERRI, Felo, El magatzem del carrer la Font. Exemple d'arqueologia industrial, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Ènova*, 28, Manuel, 2008, ps. 8-9.

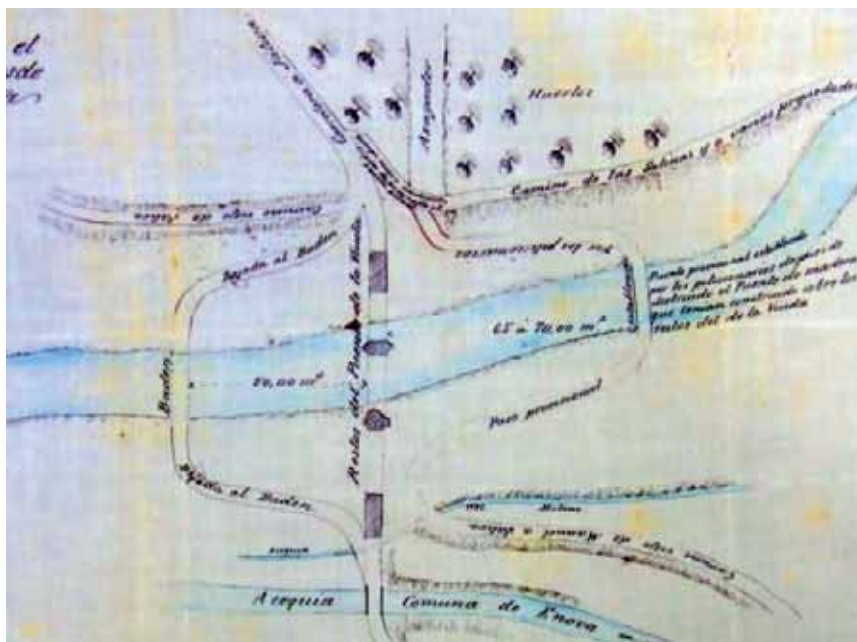
⁵⁷⁷ OLLER GREGORI, Miguel, M^a. Amparo García Expósito: 'Tia Amparito' (1897), Ajuntament de Manuel, 1997, p. 30 i ss.

⁵⁷⁸ ADPV, E.14.2, Caixa 64, exp. 1.807; diari *Las Provincias*, València, núm. 12.959, any 1902.

2. Dels ibers a la societat global

escola de pràctiques per a enginyers i sapadors, per a la qual cosa demanava la cessió de 30 hectàrees de terreny adjacents. Acceptada la proposta, els militars vingueren, per l'agost del 1906, i començaren a muntar el campament formatiu, que estaria al servei del 5é Regiment de Sapadors-Minadors.⁵⁷⁹

La banda de música, que ja portava alguns anys d'activitat irregular, es remodelà el 1907, i es constituí en societat musical amb casino propi i subvencions municipals.⁵⁸⁰ La dirigia aleshores Manuel Garrigues Gómez (1873-1931), 'el mestre Nelet', que havia sigut deixeble predilecte del músic Enric Torres.⁵⁸¹ Uns altres

Croquis de l'estat ruïnós del pont de la Viuda, i de les alternatives que hi havia l'any 1902 per a travessar el riu (Arxiu de la Diputació Provincial de València)

L'arròs continuava sent pel 1900 la principal collita del terme

mestres eren els d'escola, com don Vicent Figuerola de San Vito, que tenia ni més ni menys que 168 alumnes matriculats per a una sola aula. Afortunadament, però, solament solien assistir a classe 123 alumnes. Aprendre el nom de tots, ja seria una gran proesa. En virtut del reial decret de febrer del 1908, que regulava l'educació primària obligatòria, se li demanava a don Vicent la redacció d'una memòria escolar. El docent expressà en ella allò que pensava: que els pares de Manuel consideraven l'escola como retén de sus hijos, en donde pueden librarse de sus gritos, sus juegos molestos, sus intransigencias; lugar donde no les puede pasar ninguna desgracia.⁵⁸²

⁵⁷⁹ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial* (número extraordinario), Manuel, 1947.

⁵⁸⁰ AMM, Caixa 105, doc. 5, any 1912.

⁵⁸¹ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995. p. 169.

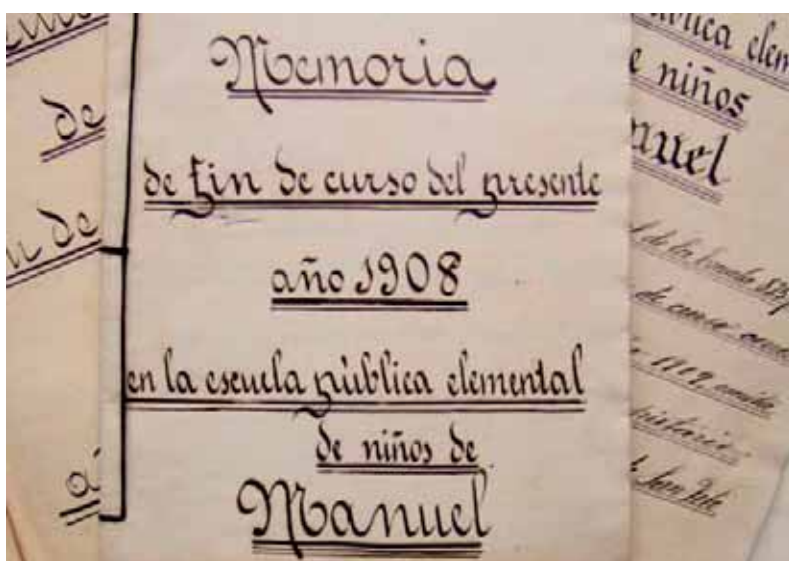
⁵⁸² AMM, Caixa 53, doc. 5.

Manuel Gómez Boluda, fent la mili a Montjuïc (Barcelona), l'any 1905

Antic accés al campament dels militars, a les Salines (actual polisportiu)

Memòries escolars conservades en l'Arxiu Municipal de Manuel

En els mesos d'abril, maig i setembre, els xiquets majors de 10 anys desapareixien de l'aula, ja que els pares se'ls emportaven a participar de la plantada o la sega de l'arròs. En la temporada de collir la taronja, també n'hi havia molts que faltaven a l'liçó. En total, sols uns 90 alumnes podien considerar-se assidus, tots ells d'entre 6 i 12 anys. L'opinió del mestre era que seria ideal que hi haguera tres mestres, en aules de 30 alumnes, i compara la seua situació particular amb la de les escoles de València capital, on el màxim de xiquets admesos per cada aula era de 50.

Pel que fa a la mestra des de feia 7 anys, dona Isabel Bono, diu que comptava amb 70 alumnes matriculades, les quals hi assistien amb ben poca formalitat. D'assignatures formatives, tracta ben poc en l'informe corresponent, ja que no era el més important per a la formació d'una dona. La 'costura' era el quefer principal, encara que la docent opinava que es passaven massa temps cosint i brodant: *la monotonía de los bordados*, exigida per les mares i pensada per al dot matrimonial. Segons ella, més profitós seria que aquelles xiquetes dedicaren el temps *al corte, confección de prendas, remendar, zurcir, etc.*, que es lo de gran utilidad en la práctica de la vida.⁵⁸³

Quan eixien d'escola, els xiquets jugaven pels bancals, el riu i els voltants de la séquia. I, al voltant del 1905, a tots se'ls quedaria gravada en la ment la projecció d'una primera pel·lícula de cine, a la Riba; on després funcionaria amb regularitat 'el cine del Tio Camilo'. El nom fa referència a

⁵⁸³ Ibídem.

2. Dels ibers a la societat global

El casino de la tia Manola, l'any 1908

l'advocat, moliner i llumener Camil Conca, que posseïa a la Riba també un olorós magatzem de fesols i cacauet; cosa que pot completar –pel que fa a l'olfacte– la reconstrucció mental d'aquell cinema d'antany en la imaginació del lector.⁵⁸⁴

La pertinaç sequera dels anys 1908-1912 i la simultània destrucció de les vinyes del secà per la fil·loxera, afectaren molt l'economia de Manuel. La taronja, a més a més, trobaria serioses dificultats per a ser exportada en els anys 1914-1918, a causa de la I Guerra Mundial. S'encariren els preus dels aliments bàsics i alguns manuelers començaren a emigrar a Barcelona, a Amèrica i uns altres llocs, per a buscar faena, ja que per ací escassejava. El rector mossén Joan-Baptista Pla, inspirat per la doctrina social de l'Església, instituï a l'esglesieta de Sant Gil –reformada aleshores– una escola parroquial, on s'impartia també la doctrina catòlica (1911).⁵⁸⁵ Vivia Manuel per aquells anys un cert enfrontament ideològic entre els republicans –anticlericals laïcistes– i els liberals catòlics, que s'arribaren a l'altar per a legitimar-se en la detenció del poder, atés el

⁵⁸⁴ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel)*. *El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 113; OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel, fa cent anys* (dedicat a ma mare i m'auela), dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 14, Manuel, 2001, ps. 19-20.

Francesc Gòmez Boluda,
emigrat a Mèxic, l'any 1909

El mateix Francesc Gòmez i uns altres emigrats a Mèxic (1909)

desprestigi que patia el sistema pseudodemocràtic vigent. La reacció conservadora es manifesta en la destitució del sereno, el 1914, per no haver volgut acudir a la col·lecció per al culte de la Mare de Déu; o en la imposició de multes als veïns que gosaren blasfemar en públic, sent alcalde Josep Muñoz Mascarell (1917).⁵⁸⁶

El 14 de febrer del 1920 es constituí la Societat 'La Defensa Agrícola' de Manuel, per a sostenir un servei de guarderia rural, amb una quota d'1,25 pessetes mensuals per fanecada d'horta; per a *poner a salvo, en lo posible, las cosechas, los frutos y toda la propiedad rústica de los asociados*. Els socis fundadors foren Enric Torres, Víctor Andreu i Alexandre Tomàs.⁵⁸⁷ El 27 de novembre del mateix any s'estrenaria l'estació telegràfica, instal·lada provisionalment a l'Hospitalet vell de Sant Gil.⁵⁸⁸

Seria una de les últimes consecucions del règim constitucional, ja que en els anys 1921-1923 regnà l'anarquia a l'ajuntament, i se succeïren efímeres alcaldies. Fins a l'1 d'octubre del 1923, quan el comandant de la Guàrdia Civil, Antonio Gil, entrava a la sala capitular per a destituir els regidors. El general Miguel Primo de Rivera, dictador entre el 1923 i el 1929, s'havia fet amb el poder, mitjançant un colp d'estat recolzat pel rei Alfons XIII.⁵⁸⁹ Els alcaldes de la Dictadura serien: Josep Muñoz Mascarell, per pocs dies (1923); Joaquim Garcia Pèrez (1923-1928), destituït pel governador; Francesc Climent Martínez (1928) i Alexandre Tomàs Gómez (1928-1930), que lideraria els monàrquics i conservadors durant

MOLINO ARROCERO
FÁBRICA DE ELECTRICIDAD
—
—
ALUBIAS Y CACAHUETE
CASA FUNDADA EN EL AÑO DE 1840
(MURCIA, VALENCIA)
—
BANCO COMERCIAL ESPAÑOL, VALENCIA

Camilo Juan y Conca

Manuel 19 de Octubre de 1909

S.

Muy señor mío: Para la nueva campaña he introducido reformas en mi fábrica que mejorarán las clases de arroces, dándoles más brillo, limpieza y blancura. Debo también llamar su atención respecto a una nueva clase de arroz que elaboro, denominada Selecto Marina, la cual, no obstante ser excelente, resulta para el consumo de las familias acomodadas relativamente económica. De esta clase y del Bomba serviré saquitos desde cinco kilos en adelante, con doble envase azulado y esmerada presentación.

En la confianza de que serán de su agrado los precios consignados a continuación, espera sus gratas órdenes y se repite afcmq. S. S.

Q. B. S. M.,
Camilo Juan Conca

SELECTO MARINA			
	Ptas.	Cts.	
Saquito de 2 kls.	1	25	
• 5 •	2	50	
• 10 •	3		
• 25 •	12	50	
• 50 •	23		
BOMBA			
Saquito de 2 kls.	1	50	
• 5 •	3	50	
• 10 •	6	50	
• 25 •	15	50	

PRECIOS CORRIENTES SIN COMPROMISO

ARROCES				ARROCES			
Clase Amouquill				Clase Bomba			
Núm.	0.	1.	2.	Núm.	1.	2.	3.
• 1 •	33	34	50	• 1 •	52	53	50
• 2 •	33	33	33	• 2 •	53	54	50
• 3 •	34	35	33	• 3 •	54	55	50
• 4 •	35	36	37	• 4 •	55	56	50
• 5 •	36	37	38	• 5 •	56	57	50
• 6 •	37	38	39	• 6 •	57	58	50
• 7 •	38	39	40	• 7 •	58	59	50
• 8 •	39	40	41	• 8 •	59	60	50
• 9 •	40	41	42	• 9 •	60	61	50
• 10 •	41	42	43	• 10 •	61	62	50
• 11 •	42	43	44	• 11 •	62	63	50
• 12 •	43	44	45	• 12 •	63	64	50
• 13 •	44	45	46	• 13 •	64	65	50
• 14 •	45	46	47	• 14 •	65	66	50
• 15 •	46	47	48	• 15 •	66	67	50
• 16 •	47	48	49	• 16 •	67	68	50
• 17 •	48	49	50	• 17 •	68	69	50
• 18 •	49	50	51	• 18 •	69	70	50
• 19 •	50	51	52	• 19 •	70	71	50
• 20 •	51	52	53	• 20 •	71	72	50
• 21 •	52	53	54	• 21 •	72	73	50
• 22 •	53	54	55	• 22 •	73	74	50
• 23 •	54	55	56	• 23 •	74	75	50
• 24 •	55	56	57	• 24 •	75	76	50
• 25 •	56	57	58	• 25 •	76	77	50
• 26 •	57	58	59	• 26 •	77	78	50
• 27 •	58	59	60	• 27 •	78	79	50
• 28 •	59	60	61	• 28 •	79	80	50
• 29 •	60	61	62	• 29 •	80	81	50
• 30 •	61	62	63	• 30 •	81	82	50
• 31 •	62	63	64	• 31 •	82	83	50
• 32 •	63	64	65	• 32 •	83	84	50
• 33 •	64	65	66	• 33 •	84	85	50
• 34 •	65	66	67	• 34 •	85	86	50
• 35 •	66	67	68	• 35 •	86	87	50
• 36 •	67	68	69	• 36 •	87	88	50
• 37 •	68	69	70	• 37 •	88	89	50
• 38 •	69	70	71	• 38 •	89	90	50
• 39 •	70	71	72	• 39 •	90	91	50
• 40 •	71	72	73	• 40 •	91	92	50
• 41 •	72	73	74	• 41 •	92	93	50
• 42 •	73	74	75	• 42 •	93	94	50
• 43 •	74	75	76	• 43 •	94	95	50
• 44 •	75	76	77	• 44 •	95	96	50
• 45 •	76	77	78	• 45 •	96	97	50
• 46 •	77	78	79	• 46 •	97	98	50
• 47 •	78	79	80	• 47 •	98	99	50
• 48 •	79	80	81	• 48 •	99	100	50
• 49 •	80	81	82	• 49 •	100	101	50
• 50 •	81	82	83	• 50 •	101	102	50
• 51 •	82	83	84	• 51 •	102	103	50
• 52 •	83	84	85	• 52 •	103	104	50
• 53 •	84	85	86	• 53 •	104	105	50
• 54 •	85	86	87	• 54 •	105	106	50
• 55 •	86	87	88	• 55 •	106	107	50
• 56 •	87	88	89	• 56 •	107	108	50
• 57 •	88	89	90	• 57 •	108	109	50
• 58 •	89	90	91	• 58 •	109	110	50
• 59 •	90	91	92	• 59 •	110	111	50
• 60 •	91	92	93	• 60 •	111	112	50
• 61 •	92	93	94	• 61 •	112	113	50
• 62 •	93	94	95	• 62 •	113	114	50
• 63 •	94	95	96	• 63 •	114	115	50
• 64 •	95	96	97	• 64 •	115	116	50
• 65 •	96	97	98	• 65 •	116	117	50
• 66 •	97	98	99	• 66 •	117	118	50
• 67 •	98	99	100	• 67 •	118	119	50
• 68 •	99	100	101	• 68 •	119	120	50
• 69 •	100	101	102	• 69 •	120	121	50
• 70 •	101	102	103	• 70 •	121	122	50
• 71 •	102	103	104	• 71 •	122	123	50
• 72 •	103	104	105	• 72 •	123	124	50
• 73 •	104	105	106	• 73 •	124	125	50
• 74 •	105	106	107	• 74 •	125	126	50
• 75 •	106	107	108	• 75 •	126	127	50
• 76 •	107	108	109	• 76 •	127	128	50
• 77 •	108	109	110	• 77 •	128	129	50
• 78 •	109	110	111	• 78 •	129	130	50
• 79 •	110	111	112	• 79 •	130	131	50
• 80 •	111	112	113	• 80 •	131	132	50
• 81 •	112	113	114	• 81 •	132	133	50
• 82 •	113	114	115	• 82 •	133	134	50
• 83 •	114	115	116	• 83 •	134	135	50
• 84 •	115	116	117	• 84 •	135	136	50
• 85 •	116	117	118	• 85 •	136	137	50
• 86 •	117	118	119	• 86 •	137	138	50
• 87 •	118	119	120	• 87 •	138	139	50
• 88 •	119	120	121	• 88 •	139	140	50
• 89 •	120	121	122	• 89 •	140	141	50
• 90 •	121	122	123	• 90 •	141	142	50
• 91 •	122	123	124	• 91 •	142	143	50
• 92 •	123	124	125	• 92 •	143	144	50
• 93 •	124	125	126	• 93 •	144	145	50
• 94 •	125	126	127	• 94 •	145	146	50
• 95 •	126	127	128	• 95 •	146	147	50
• 96 •	127	128	129	• 96 •	147	148	50
• 97 •	128	129	130	• 97 •	148	149	50
• 98 •	129	130	131	• 98 •	149	150	50
• 99 •	130	131	132	• 99 •	150	151	50
• 100 •	131	132	133	• 100 •	151	152	50
• 101 •	132	133	134	• 101 •	152	153	50
• 102 •	133	134	135	• 102 •	153	154	50
• 103 •	134	135	136	• 103 •	154	155	50
• 104 •	135	136	137	• 104 •	155	156	50
• 105 •	136	137	138	• 105 •	156	157	50
• 106 •	137	138	139	• 106 •	157	158	50
• 107 •	138	139	140	• 107 •	158	159	50
• 108 •	139	140	141	• 108 •	159	160	50
• 109 •	140	141	142	• 109 •	160	161	50
• 110 •	141	142	143	• 110 •	161	162	50
• 111 •	142	143	144	• 111 •	162	163	50
• 112 •	143	144	145	• 112 •	163	164	50
• 113 •	144	145	146	• 113 •	164	165	50
• 114 •	145	146	147	• 114 •	165	166	50
• 115 •	146	147	148	• 115 •	166	167	50
• 116 •	147	148	149	• 116 •	167	168	50
• 117 •	148	149	150	• 117 •	168	169	50
• 118 •	149	150	151	• 118 •	169	170	50
• 119 •	150	151	152	• 119 •	170	171	50
• 120 •	151	152	153	• 120 •	171	172	50
• 121 •	152	153	154	• 121 •	172	173	50
• 122 •	153	154	155	• 122 •	173	174	50
• 123 •	154	155	156	• 123 •	174	175	50
• 124 •	155	156	157	• 124 •	175	176	50
• 125 •	156	157	158	• 125 •	176	177	50
• 126 •	157	158	159	• 126 •	177	178	50
• 127 •	158	159	160	• 127 •	178	179	50
• 128 •	159	160	161	• 128 •	179	180	50
• 129 •	160	161	162	• 129 •	180	181	50
• 130 •	161	162	163	• 130 •	181	182	50
• 131 •	162	163	164	• 13			

2. Dels ibers a la societat global

Treballadores del magatzem de taronja

La barberia d'Emili Garrigues

Voluntaris amb la bomba d'apagar el foc

Casament de Pepe Marco
i la senyó' Maria, l'any 1913

El mestre i els alumnes de l'escola

La botiga de teles 'La Mona', de Xàtiva, on anaven moltes dones de Manuel a comprar

Josep Gòmez Boluda fent la mili a Melilla, l'any 1914

2. Dels ibers a la societat global

La música de Manuel, l'any 1919

Actuació de la banda de Manuel en la plaça de bous de València, el 1919

Cercavila pels carrers del poble (1919)

Una actuació dels músics a la plaça del Sol, el 1919

2. Dels ibers a la societat global

Xaranga de quintos

L'estació de tren de Manuel, l'any 1919

Despatx de la Casa de la Séquia Comuna, a l'Ènova

A la porta del Casino de Baix

Recepció del torero Barrera per la penya taurina de Manuel

La Penya Taurina, el dia que vingué el Litri

Segell del Sindicat Catòlic, 1920

la II República. Integrats en la 'Unió Patriòtica', el partit únic del règim, es barallarien entre ells el 1928, per qüestions personals, o per seqüeles i inèrcies dels vells comportaments caciquils.

D'entrada, la dictadura fou saludada pel consistori amb un homenatge als militars: el 8 d'octubre del 1923 es posà el rètol dedicat al '5é de Sapadors' al carrer del Riu, per a honorar el regiment, que s'havia distingit en la presa de Tiza (Marroc), en el context de les guerres colonials de l'Àfrica.⁵⁹⁰ Poques setmanes després, el 30 d'octubre, es produí una riuada d'aquelles extraordinàries, que se n'entraven dins les cases de Senyera i Manuel. Al nostre poble col·laboraren activament militars i civils per a pal·liar els danys ocasionats; no sols al terme, sinó a les pròpies instal·lacions de les Salines: el campament quedà inundat i els soldats, repartits per les cases. El 17 de desembre, una vegada tornada a assolir una certa normalitat, el co-

⁵⁹⁰ ANÒNIM, Efemérides..., 1947.

2. Dels ibers a la societat global

ronel del regiment, Pablo Padilla y Trillo, fou nomenat fill adoptiu de Manuel, com a mostra d'agraïment.⁵⁹¹

En el moment més fort de la riuada, les aigües tèrboles havien entrat també dins el poble de Manuel, per un regolf que hi causava la Séquia Comuna, de manera que a la sagristia de l'església s'elevà el toll fins al metre i mig d'alçada. El riu entrava pel carrer del seu nom i baixava a la plaça on s'ajuntava amb l'aigua que sobreeixia de les séquies. El molí de Ximot quedà arruïnat; les tendes

Serenata del diumenge de vesprada a la plaça del Sol

de campanya i les quadres de les Salines, arrasades, amb els animals ofegats. Els soldats se'n pujaren a la serena, mentre maleïen l'aigua d'Albaida: "Joder con el río seco!", exclamaven.⁵⁹² En els dies i setmanes subsegüents, les xiques del poble cantaven al magatzem:

El dia 23 d'octubre de 1923 / mos ha eixit el riu d'Albaida / i ací no sabíem res. / Aplega a Manuel; / allí, tots asustats. / S'endú el molí Ximot / i els murs dels soldats. / Arriba a Senyera; / tampoc no en saben res. / Les xiques en camisola / se'n pugen dalt dels graners; / s'abracen unes a altres / diguent-se: "Anem a morir!" / Aigua a les emmotlades / s'emporta tots els llits. / A la porta de missa / les xiques ploraven / con grande fervor, / a Déu s'aclamaven: / Per favor, vingau ací, / que tenim molta faena! / Mos s'ha eixit el riu d'Albaida / i mos s'ha endut mitja Senyera. / Pobra Senyera! / El riu ha entrat / i un pam de ceno / mos ha deixat. / Les pobres xiques no saben res; / s'ha endut els polvos / s'ha endut els polvos, / també els colorets.

A Senyera muntaren els soldats unes vies de tren, a manera de carrils que travessaven tot el poble de cap a cap, per a facilitar-hi les operacions de neteja i reconstrucció. Circumstància que portà a idear una altra cançoneta al·lusiva: *Senyera no és Senyera, / Senyera és un segon Madrid. / Qui no ha vist per Senyera / passar el ferrocarril? / La màquina és un burro, / el que guia és un xaval / i el que pica els bitllets / és un pobre militar.*⁵⁹³

La hospitalitat mostrada pels manuelers amb els soldats, l'endemà de la riuada, seria recompensada per Alfons XIII, mitjançant una reial ordre del 10 de setembre del 1924, amb la concessió a l'alcalde, Joaquim Garcia Pèrez, de la creu del mèrit militar de primera classe, amb distintiu blanc. Aquesta condecoració fou

⁵⁹¹ Ibidem.

⁵⁹² Segons els testimonis orals, transmesos de generació en generació.

⁵⁹³ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra, Manuel*, 1992, ps. 57-58. Vegeu també la versió de la cançó que arrepleguem en SOLER, Abel, *Senyera. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Senyera, 2007.

La tia Amparito i unes altres dones

ment en els 'feliços' anys vint, i els colliters disposaven de la moderna trilladora mecànica del tio Eliseo, a l'eixida del poble cap a la Pobra Llarga. L'exportació de taronja arribà també al seu moment àlgid; els tarongers continuaren plantant-se pertot arreu, i les xicones trobaven fàcilment ocupació als magatzems. També treballaven molts homes i dones a les 'palleres': fàbriques de folrar botelles i protegir-les per al transport. La matèria primera era la palla de l'arròs, tan abundant a Pla d'Ènova i al Fondo del Puig (Xàtiva-Llocnou).

L'ajuntament col·laborava amb els soldats del campament subministrant-los ordi, pa, llenya, carbó, etc.⁵⁹⁵ I, en correspondència, els militars construïren un pont sobre el riu d'Albaida que seria conegut com 'el pont dels Soldats', i que fou inaugurat el dia del porrat de la Candelària del 1926.⁵⁹⁶ Animats per l'èxit d'aquella empresa, els regidors 'primoriveristes' es plantejaren el 1926 una sèrie de projectes ambiciosos, la majoria dels quals es quedarien de moment al calaix: la portada d'aigües potables per canonada, des de dalt de l'assut de la Torre d'en Lloris; la passarel·la per a passar per damunt la via, acabada el 1930; un ambiciós Hospital modernista, que mai no es faria; un mercat municipal ben bonic, i un parc públic o *Campo Domingero*, per on —en teoria— s'havia de passejar la gent, vora riu, a manera de glorieta romàntica.⁵⁹⁷ D'especial importància seria, això sí, la tasca d'ampliació del 'desmunte' de la via, per a poder duplicar la ferrovia i multiplicar el trànsit ferroviari. L'operació, que atrauria molta mà d'obra forastera, establida a les casetes de la Serra, s'acabaria l'any 1930. Es traçaren també nous molls de càrrega i vies mortes a l'estació, i un 'redolí' o canvi de sentit, on els trens podien pegar la volta.

Manuel, poble d'entre 2.300 i 2.400 habitants, continuava sent una baula estratègica de la xarxa de camins i ferrovies valencianes. L'hostal del carrer de la Font era freqüentat sovint per venedors d'oli i de vi d'Albaida, de vidre de l'Olleria, de vins i graneres de Llutxent, d'espardenyes i arrop de Benigànim, etc. A la

imposada al primer edil pel capità general de València, Ventura Fontan, el 12 d'octubre del 1924. A continuació, l'alcalde oferí la medalla a la Mare de Déu de la Misericòrdia. I per si no hi havia prou homenatges, el 12 de gener del 1925 el rei Alfons XIII i la reina Victòria-Eugènia foren nomenats, respectivament, alcalde i alcaldessa honoraris de Manuel. Tres regidors del poble viatjaren a Madrid per a portar-los el diploma acreditatiu.⁵⁹⁴

El conreu de l'arròs travessava per un excel·lent mo-

⁵⁹⁴ ANÒNIM, Efemérides..., 1947.

⁵⁹⁵ AMM, Caixa 805, doc. 3, anys 1926-1927.

⁵⁹⁶ Més detalls en la part geogràfica de l'obra. Vegeu-ne les fotos en *MEMÒRIA gràfica de Manuel*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2005, p. 77.

⁵⁹⁷ AMM, Caixa 51, doc. 1.

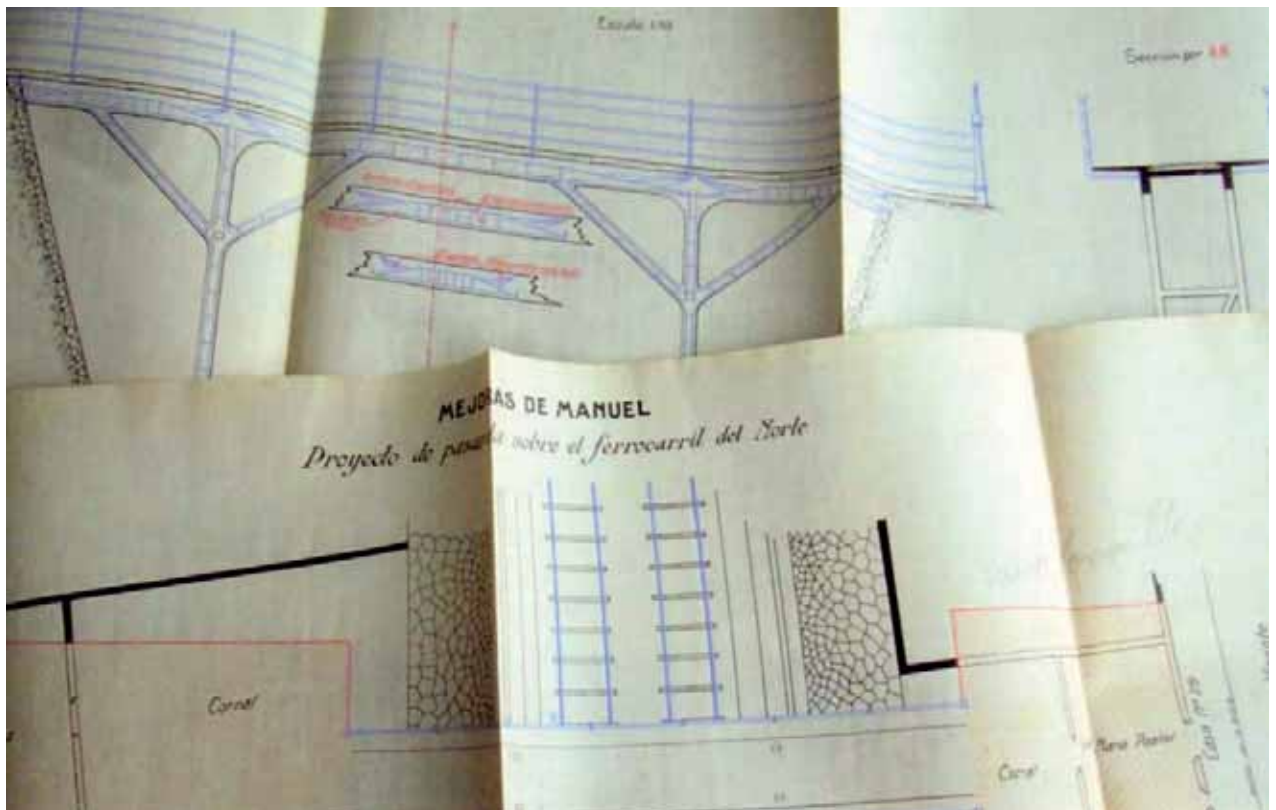
2. Dels ibers a la societat global

Els Ferri, ferroviaris, l'any 1923

Garita i pas del tren

Projecte de la passarel·la sobre la via, any 1926 (Arxiu Municipal de Manuel)

El poeta Zambrana

banda de dalt de l'hostal, es trobava l'habitatge dels hostalers. Pel que fa a la parròquia, era regentada per un capellà, mossén Pascual Vidal (1924-1942), que tractava d'atraure feligresos, creant –entre d'altres coses– un Sindicat agrícola catòlic. Pretenia competir aquest sindicat amb la propaganda anticlerical, i amb el sindicalisme republicà i obrerista. Tenia per insígnies una creu i un aladre, i estava presidit per Vicent Calvo Cuarella (1926).⁵⁹⁸

La cultura elitista començava a entrar a Manuel, de la mà d'un poeta aficionat, Sebastián Zambrana (Sabiote, Jaén, 1898-Manuel, 1960) que versava cançons, cants a Manuel i poemes d'amor. Era administrador d'una companyia de derivats de cítrics, amb seu a Carcaixent, i col·laborava des del 1919 amb la premsa de

Xàtiva. De les seues 'Coplas a Gallito' es distribuïren 10.000 exemplars.⁵⁹⁹ Molt més emocionant per al personal de Manuel que la poesia literària, era la poesia popular que, a manera de romanç, cantava glòries i penes com la del cèlebre 'crim de Manuel': l'assassinat d'una criada de Barcelona, que se'n vingué a Manuel en companyia dels seus assassins. Ells eren dos tramviaris manuelers que havien treballat a la ciutat comtal, al tramvia; ella, una immigrant castellana, molt boniqueta de cos i de cara. Se'n vingueren els tres a viure a una casa del carrer de la Mitja

Galta i el cadàver de la jove aparegué poc després, gitat cap per avall, a l'hort de la Morta, en la terra de Faldeta. Diu així la versió que cantaven els 'cegos' i aprenien de memòria els oients:

El Crimen de Manuel

La penita a mí me ahoga sólo de pensar / cuantos monstruos existen en esta humanidad. / El día dos de febrero ocurrió un crimen / y fue la pobre víctima una linda mujer. / A seis horas de Valencia, en el pueblo de Manuel, / ocurrió este suceso, que España hizo estremecer. / Escuchen ustedes y verán, cómo fue, / que en estos cantares yo se lo explicaré. / El autor de este crimen se llama Ramón: / el que asesinó a Elvira, hombre sin corazón. / Para cometer el crimen, fue y la sacó / a las afueras del pueblo, y allí la mató. / Era la pobre Elvira una muchacha / bondadosa y cariñosa, joven y guapa. / La quería todo el pueblo por su honradez / y a Barcelona a servir Elvira se fue. / Al poco tiempo que estaba en aquella población / a Ramón conoció ella y de él se enamoró. / Él, de los tranvías era cobrador / cuando a la Elvira él la conoció. / Se encontraban muchas veces e hicieron el amor. / Y Elvira, sin miramiento, le entregó su honor. / La infeliz ignoraba que era casado / y el creía en el cariño de aquél malvado. / Por consejos de un criminal, Elvira robó / en la casa donde estaba, y con él se marchó. / "A Buenos Aires iremos", él le decía / y allí taparé tu honor, querida mía. / "Con estas tres mil pesetas, seremos los dos dichosos." / Así iba engañando e ilusionando sus ojos. / Primero iremos los dos a Manuel, / y con mi familia estaremos un mes. / Ramón Gil, que así se llama este criminal, / en Manuel buscó a un cómplice llamado Tomás. / Los dos juntos convinieron en quitarle la vida / y al día siguiente, el crimen se cometía. / Ramón sacó a Elvira fue-

⁵⁹⁸ AMM, Caixa 532, doc. 8.

⁵⁹⁹ CAMBRA, José, Sebastián Zambrana Robles: el poeta, dins *Manuel en festes*, 1991, s. p.

2. Dels ibers a la societat global

Companyia Lírica d'Aficionats al Gran Teatre de Xàtiva, on participaven alguns actors de Manuel

ra de Manuel / y la muchacha inocente fue y le dijo a él: / "¡Qué dichosa yo me encuentro, amante mío! / No podría, Ramón, vivir sin tu cariño." / Entonces él, con desprecio, estas palabras le dijo: / "Sabrás que estoy casado y además tengo hijos." / Contestó la Elvira, llena de indignación: / "¡Tu eres un infame ladrón de mi honor! / Ahora mismo el dinero me tienes que dar, / el que tu en Barcelona me hiciste robar. / Ahora voy a dar cuenta de tu proceder: / lo que has hecho tú conmigo, al juez se lo explicaré." / Al oír estas palabras, se puso a reír: / "Ya te guardarás bastante en moverte de aquí." / Entonces sacó un revólver y le disparó, / tres tiros a quemarropa y al suelo cayó. / La pobre con su agonía le decía a Ramón: / "Nunca de ti yo esperaba tan mala vida ni acción. / Ramón, dime pronto qué te he hecho yo / para tú matarme a mí sin compasión. / Madre mía, dame amparo, dame por favor; / mira que a tu hija mata el ladrón de su honor. / Por fiarme de este hombre, así me han de ver: / Adiós, madre de mi vida, prenda de mi ser. / Acordaos de vuestra hija, tan desgraciada, / que muere por un villano asesinado." / Al oír estos lamentos, tranquilo estaba, / y a su cómplice Tomás, Ramón lo llama: / "Ven acá, compañerito, que Elvira ya se ha muerto; / la llevaremos a la noria y la tiraremos dentro, / y de este crimen nada se sabrá, / porque allí en la noria se consumirá. / Después de llevarla a rastras los dos un gran rato, / a la Elvira dejaron bajo un naranjo. / Cuando vieron que a la noria no podían ir, / porque entonces aquél crimen se podría descubrir. / En Madrid los detuvieron, a los criminales, / y a Manuel los condujeron a los dos infames. / Estos monstruos tan grandes pronto los verán; / que el crimen con su vida ellos pagarán. / La justicia, que es muy justa, ha condenado a los dos, / a que suban al cadalso, por el crimen tan atroz. / Al triste patíbulo los harán subir, / y el verdugo justo los hará morir. / Cuando les pongan la argolla, pedirán perdón, / a todo el mundo entero, por su mala acción. / Por el dinero maldito, tienen que saber / que han pagado con su vida, el crimen de Manuel."⁶⁰⁰

⁶⁰⁰ Devem el text d'aquest romanç a la gentilesa de Teresa Richart Moncho, 'Tere la Monja', de la Llosa de Ranes.

A cal 'retratiste'

Detall del projecte d'un 'Campo Domingüero', amb cantina i quiosc per als músics, a la vora del riu d'Albaida, any 1926 (Arxiu Municipal de Manuel)

El primer combregar de Nati Barraquet

Projecte d'un centre mèdic per a Manuel, any 1926 (Arxiu Municipal de Manuel)

2. Dels ibers a la societat global

Eixes coses passaven i així es divulgaven, al Manuel d'abans de la ràdio: el de vespres de la societat global. La música –molt estimada pels manuelers– tampoc no procedia encara dels receptors de radiodifusió, sinó de les nombroses actuacions que efectuava la banda a la plaça del Sol. Els músics, encapçalats pel seu president Francesc Muñoz Santacreu, havien arribat a un acord amb la Societat Agrícola per a realitzar els assaigs o 'acadèmies' en un local adjunt al casino, en el núm. 7 de la citada plaça, a canvi d'un lloguer convingut (1926). Al

Prosperitat agrícola i arquitectura eclèctica en àmbit rural

poc de temps, el 1928, eixamplarien el local d'assaig amb la compra de la planta baixa del número 8.⁶⁰¹ Els progressos de la formació musical, dirigida pel mestre Nelet (Manuel Garrigues), es manifestarien en la seua participació en els certàmens regionals de la plaça de bous de València, del 1927 i el 1928.⁶⁰²

Les actuacions musicals es combinaven els caps de setmana amb les projeccions de cinema mut al Cine del Sol, durant l'hivern, i al cinema d'estiu, ambdós situats a la mateixa replaça de la Riba. Com que el cinema encara no era sonor, es col·locava un home al costat de la pantalla i anava fent les explicacions pertinents sobre l'evolució del film. Els diumenges, a banda de les partides de pilota, molt freqüentades, els xiquets jugaven al futbol: el nou esport de moda. El 1922-1923 el València havia guanyat la Copa d'Espanya; el mateix 1923 s'iniciava la construcció del Mestalla, i el 1928 s'organitzaria la lliga nacional de futbol. En aquest context, allà pel 1924-1925, els xiquets de 10 o 11 anys de Manuel s'ajuntaven i jugàvem entre el campament [de les Salines] i l'esplanada de dins, en una basseta que hi havia de les de sal, ací en el poble, en la plaça de l'Església: Bosch, Picó...⁶⁰³ Diumenge de vesprada, uns pobles concertaven amb els altres partidets i anaven competint entre ells. Una altra afició molt estesa a Manuel aleshores era la dels bous. La penya taurina portaria fins i tot al poble una figura del toreig de l'època: 'el Litri'.

Tota aquella efervescència econòmica, social, esportiva i cultural, tindria també equivalències en el camp de la política. L'any 1930 es constituí a Manuel el casino del Partit Republicà Radical-Socialista, aprofitant la caiguda del dictador (1929) i les llibertats mesurades que oferia l'anomenada 'dictablanda' del 1930-1931. Tanmateix, l'alcalde monàrquic i amo d'un dels magatzems de taronja devora l'estació, Josep Marco Rúbio

⁶⁰¹ AMM, Caixa 532, doc. 8.

⁶⁰² TORMO, Azael, La banda 'municipal' de Manuel al certamen de València del 1927, dins *Agrupació Musical de Manuel. Festes de Santa Cecília*, 2001, s. p.; GINER i GARRIGUES, Manel, Godofredo Garrigues, un fill de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, ps. 6-7.

⁶⁰³ BOLUDA, Ramon – OLLER, Miguel, *Història del C. D. i U. D. Manuel (1920-1998)*, Ajuntament de Manuel, 1998, p. 21. Testimoni de Josep Pastor Doménech, nat l'any 1915.

El matador de bous el Litri, aclamat com un heroi pels carrers de Manuel

(febrer del 1930-abril del 1931), els obligà a tancar el local.⁶⁰⁴ La monarquia d'Alfons XIII pretenia restaurar, *in extremis*, el caduc sistema constitucional de partits, que el mateix monarca manifestava s'havia carregat el 1923.

En les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931 triomfaren les candidatures republicanes; no sols a Manuel (6 regidors republicans, 4 monàrquics), sinó també a les ciutats i en moltes capitals de província. El rei marxà a Cartagena i embarcà cap a l'exili de Roma. El 14 d'abril, per aclamació popu-

La música de Manuel, a la Poble Llarga, el 28 de juny del 1925

⁶⁰⁴ AMM, Caixa I.027, doc. 9.

2. Dels ibers a la societat global

Els músics de Manuel i la benedicció de les campanes de la Pobla Llarga (28.06.1925)

La banda de música, al Certamen de la Fira de València, l'any 1927

Un dia a la platja

lar, es proclamà la II República. Els xiquets de l'escola de Manuel cantaven llavors una cançoneta apresada dels iaïos del casino republicà, i entonada als acords de l'Himne de Riego: *El rei demana corona, / li posarem orina-a-al; / que la corona d'Espanya / no és p-a ningun criminal!*⁶⁰⁵

El dia 16 d'abril del 1931, el ple de l'ajuntament proclamava la seua adhesió al nou règim, i una *sólida ofrenda a la República, como régimen de justicia y de civilización*. Acabat l'acte, i a ruegos del espontáneo don Eduardo Nicolau, se acordó izar desde este momento la Bandera Tricolor, en el balcón principal del edificio casa-ayuntamiento, y con vítores a la República el señor presidente levantó la sesión.⁶⁰⁶ Era tal el consens sobre l'oportunitat d'aquell canvi, que als propis monàrquics –hereus de la tradició caciquil d'abans del 1923– els faltà l'aire per a canviar de jaqueta i manifestar-se com a 'republicans de dretes'. Al cap de quatre dies arribà un comunicat del govern civil que deixava el poder a mans d'un nou alcalde republicà, Josep Chover Descals (20 d'abril del 1931-1934).⁶⁰⁷ L'oposició, configurada pels antics monàrquics, l'encapçalava el propietari Alexandre Tomàs Gómez. Els de la dreta s'ajuntaven al casino de Dalt (el Musical); els d'esquerres, al casino de Baix.⁶⁰⁸

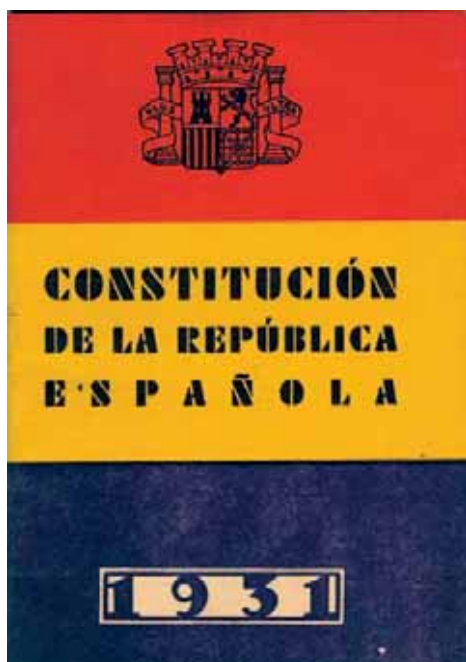
⁶⁰⁵ Cançó que ens ha comunicat el tio 'Batiste' Vercher Martí, de la Llosa de Ranes.

⁶⁰⁶ BENAVENT, Gonçal, Primera acta republicana de l'Ajuntament de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 24, Manuel, 2006, ps. 3-4.

⁶⁰⁷ AMM, Caixa 105, doc. 2, fs. 41-42.

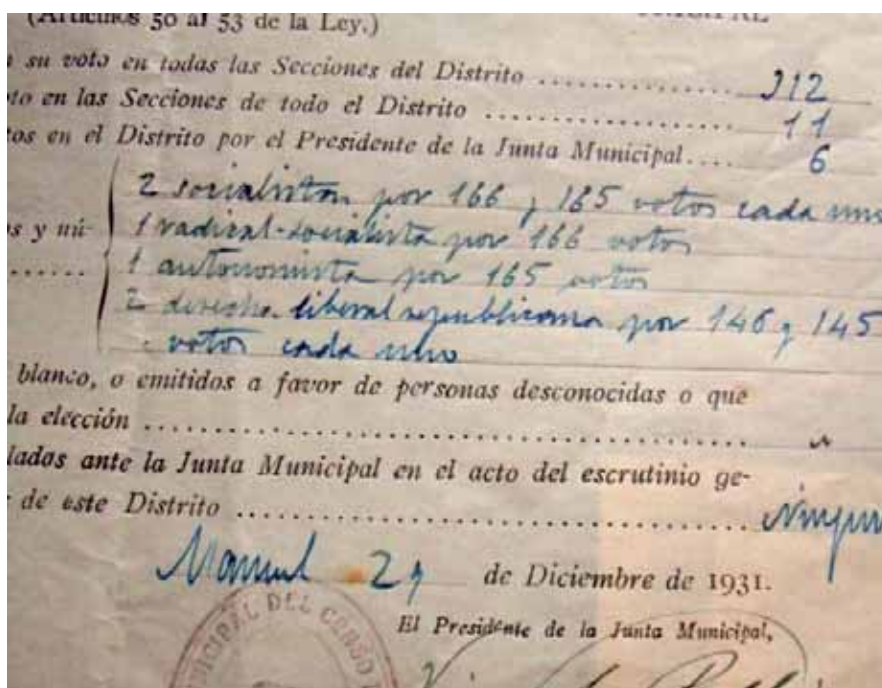
⁶⁰⁸ El coneixement de l'evolució de la II República a Manuel, és un repte per als investigadors, per la desaparició –ara com ara gens aclarida– d'actes de ple i documents interessants de l'època, usats per a muntar unes 'Jornades sobre Educació i República', en novembre i desembre del 2006. Els documents no han sigut tornats. Ho deixo ací, com a historiador, per tal que quede constància.

2. Dels ibers a la societat global

Festes de Manuel, juliol del 1931

Les eleccions municipals del 29 de desembre del 1931 manifesten l'efervescència política del poble, on s'havien constituït diferents formacions progressistes. Eixiren elegits 4 regidors per la Dreta Liberal Republicana (antics monàrquics), 3 regidors per al Partit Radicalsocialista (progressistes), 2 regidors del PSOE (socialisme obrerista revolucionari), 2 regidors autonomistes (republicans blasquistes del PURA, Partit d'Unió Republicana Autonomista).⁶⁰⁹ L'hegemonia esquerrana era el producte de moltes dècades de propaganda republicana, i del caràcter 'obert' i culte, de poble de camí reial, de què sempre havia fet gala Manuel. Els senyorets de la dreta

Escut municipal de Manuel, 1931

Detall dels resultats d'una de les meses electorals de Manuel, 29 de desembre del 1931

⁶⁰⁹ AMM, Caixa 793, doc. 5.

La Paller de Casildo, on s'utilitzava la palla dels arrossars per a manufacturar fundes de botella i embalatges diversos

Pilar Ribera, fent folres de botella a la paller

(els de la Casa Gran de l'Abat; Josep Marco i Rafael Marzal, amos dels magatzems de taronja; Josep Tena, propietari del 'coto de Tena', a la Serra; el terratinent Antoni Gòmez i sa muller, la gitana Pilar Alba, etc.) es veien incapaços per a guanyar les 'votaes' amb els procediments antics: clientelisme de jornalers i treballadors, compra de vots, acostament a l'altar, etc. Els republicans els havien guanyat la partida.

La República es preocupà a Manuel per la millora de les escoles, pel que fa a dotacions, infraestructures i didàctica; des del primer moment (acta de ple del 20 d'abril del 1931). A banda de les escoles públiques, hi havia també les escoles nocturnes d'Arcadio 'el Curret' (Arcadi Pèrez Moncho), nascut el 1901, que ensenyava de lletra i de comptes alguns joves jornalers, de donant lliçons de casa en casa, al final de la jornada laboral.⁶¹⁰ L'educació, per primera vegada en la història, era laica, com també l'ajuntament. Per l'agost del 1932 es prohibiren les processons catòliques de soterrar. No obstant això, es respectarien celebracions com la de Divendres Sant del 1933, que coincidí amb el II Aniversari de la República (14 d'abril). La serenata prevista es traslladà al Diumenge de Pasqua i tingué lloc a les Salines.⁶¹¹

La relació amb els militars era bona i correcta. Fins al punt que, el 31 d'octubre del 1934, sent alcalde Francesc Muñoz Santacreu (1934-1936), l'oficial Vicent Padilla Fernández s'oferí a treballar debades d'enginyer municipal, per l'estima que professava a Manuel.⁶¹² Se'l necessitava per a dur endavant un projecte de proveïment d'aigües potables, signat el 28 de setembre del 1935, que quedaria abandonat el 1937 per causa de la guerra.⁶¹³ Una altra novetat de l'època fou la substitució, pel 1931, del vell telè-

⁶¹⁰ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 32.

⁶¹¹ EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶¹² *Ibidem*.

⁶¹³ AMM, Caixa 51, doc. 1.

2. Dels ibers a la societat global

Juanan amb l'acordió, a Xàtiva

En un casament

En cotxe a les Salines

fon de manilla instal·lat al casino, per la moderna central-
ta telefònica del carrer de la Font, a la qual estaven con-
nectades una quinzena o una vintena de línies. Portaven la
centraleta Delfina la de l'estanc i una empleada, Maria Ba-
taller.⁶¹⁴

Pel 1934, per a superar la crisi de la taronja i la falta de
jornals –conseqüència del crac borsari de Nova York
(1929)–, se celebraven sovint concerts nocturns a l'estiu, a càrrec de la banda de música, a la plaça del

⁶¹⁴ GRAMACHE, Ana, *El telèfon, a Manuel*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.

Colla d'amics a les Salines, per la Pasqua

Al pouet de les Salines

Sol. Per festes del 1935 vingué la banda de Carcaixent, ja que sovint hi solien portar ocasionalment una banda més gran que la del poble.⁶¹⁵ A partir de la mort del mestre Garrigues, el seu fill Godofredo impulsà amb força l'agrupació local, que obtindria un primer premi en el certamen de la fira de Xàtiva del 1935.⁶¹⁶ En els intermedis del cinema, tocaven alguna peça els llogaters, que eren els germans Garrigues: Heliodor, Godofredo i Manolo. Decorava la pantalla un teló preciós, amb una dona tocant la lira, i hi havia una llotgeta al costat per a l'explicador de la pel·lícula. Els *palcos* o llotges per als espectadors eren molt bonics, i solien venir a les funcions molta gent de tota la contornada. S'hi representaven cançons i operetes; *variétés* de xicones que ensenyaven la cuixa i part de la besanca, i funcions còmiques per a tots els públics.

Un altre entreteniment era el futbol, que es jugava baix el pont de Fusta, fins a la construcció del camp de les Salines, cap al 1932, en l'esplanada on feien instrucció els soldats. A tal efecte, calgué aplanar les basses d'evaporació que hi havia. L'uniforme de l'equip de Manuel era camisa blanca, coll negre i pantalons blaus. Anomenaven 'el pitador' a

⁶¹⁵ AMM, Caixa 109, doc. I.

⁶¹⁶ RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana*, Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993, p. 353.

2. Dels ibers a la societat global

Teatre parroquial: representació de 'La Bernardeta' i l'aparició mariana de la Mare de Déu de Llorda

Els pàrvuls de l'escoleta de doña Rosita (1934)

l'àrbitre, que solia ser del poble on es jugava, i es competia amb pobles com ara l'Alcúdia de Carlet, Rafelguaraf, la Pobla Llarga, l'Ènova o Castelló; sovint, en partits 'concertats' prèviament.⁶¹⁷

⁶¹⁷ BOLUDA, Ramon – OLLER, Miguel, *Història del C. D. i U. D. Manuel (1920-1998)*, Ajuntament de Manuel, 1998, p. 24.

Dones jugant al burro, al carrer de l'Abat, 1934

Boletín del Instituto Geográfico, Catastral y de Estadística
Rectificación del Censo electoral correspondiente al año 1934, ordenada por Decreto
de 3 de Noviembre de 1933

provincia de VALENCIA

TERMINO MUNICIPAL
MANUEL

Distrito municipal núm. 1--Sección única

Los datos de los electores de la expresada Sección, formados en virtud de lo dispuesto en el artículo 5.º del expuesto Decreto son:

APPELLIDOS Y NOMBRE DEL ELECTOR	SEXO	EDAD	DOMICILIO	Profesión, oficio u ocupación	Clase por y sufragio
Abad Ochoa José	Vaño	50	J. Moreno 97	Laborador	No
Abad Misa Nueva	Hembra	28	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Evaristo	Vaño	25	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Rosa	Hembra	23	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Tomás	Vaño	30	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Dolores	Hembra	28	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Natividad	Hembra	28	Idem 97	Laborador	No
Abad Pons Francisco	Vaño	35	Idem 115	Laborador	No
Abad Pons Abelardo	Vaño	30	Idem 11	Laborador	No
Abad Pons Francisco	Vaño	30	Idem 11	Laborador	No
Abad Pons Leonor	Hembra	28	Idem 11	Laborador	No
Abad Pons Enrique	Vaño	35	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons José	Vaño	33	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons María J.	Hembra	37	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Elena	Hembra	34	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Domingo	Vaño	74	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Clara	Hembra	54	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Víctor	Vaño	61	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Araceli	Hembra	25	Idem 43	Laborador	No
Abad Pons Dolores	Hembra	25	Idem 43	Laborador	No

Cens electoral del 1934, en què es reconeix a les dones el dret a votar

Escut republicà de l'ajuntament, 1934

Les Salines, malgrat la presència i les activitats dels soldats, continuaven sent un espai d'esbargiment per al veïnat; sobretot quan venia la Pasqua. Sempre s'ha dit, que 'als Dolors, les mirades, i a Pasqua, les demanades'. Els fadrins hi concorrien en 'quadrilles' i, dels jocs pasquers, solien eixir algunes parelles de festejadors. I en acabar els jocs, venien els 'soparets' de Pasqua amb els amics.⁶¹⁸

En les eleccions del 16 de febrer del 1936 s'enfrontaren la CEDA (coalició de dretes, on s'incloïa un modern partit de masses, la DRV, Dreta Regional Valenciana) i el Front Popular (coalició de progressistes, socialistes i comunistes), i a Manuel i a l'estat en general s'imposà l'esquerra. En sessió extraordinària del

25 de febrer, i per ordre de la superioritat, quedava destituït Francesc Muñoz,⁶¹⁹ que cedia la vara de l'alcaldia al metge Miquel Uribe Moreno, socialista revolucionari. Es pujà el jornal a 6 pessetes, s'adquiriren urnes noves per a les eleccions municipals previstes –que no tindrien lloc, per causa de la guerra–, i s'iniciaren les gestions (maig del 1936) per a la construcció d'unes escoles públiques noves i dignes.

El 15 d'abril, l'endemà del Dia de la República, tancaren les portes de l'església i el rector Pascual Vidal, que havia apostat en les eleccions per la 'dreta catòlica', se'n anà del poble pressionat pels socialistes. Hagué de deixar la cura d'ànimes a mans del vicari Pasqual Solivares, que devia ser un clergue més dialogant.⁶²⁰

⁶¹⁸ SOLER ALTABERT, Milagro, Records de Pasqua, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, p. 17.

⁶¹⁹ Que, en vespres de la campanya electoral (25 de gener) havia pujat de 2.000 a 3.000 pessetes la subvenció anual que l'ajuntament passava a la banda de música... AMM, Caixa 532, doc. 8.

⁶²⁰ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947.

2. Dels ibers a la societat global

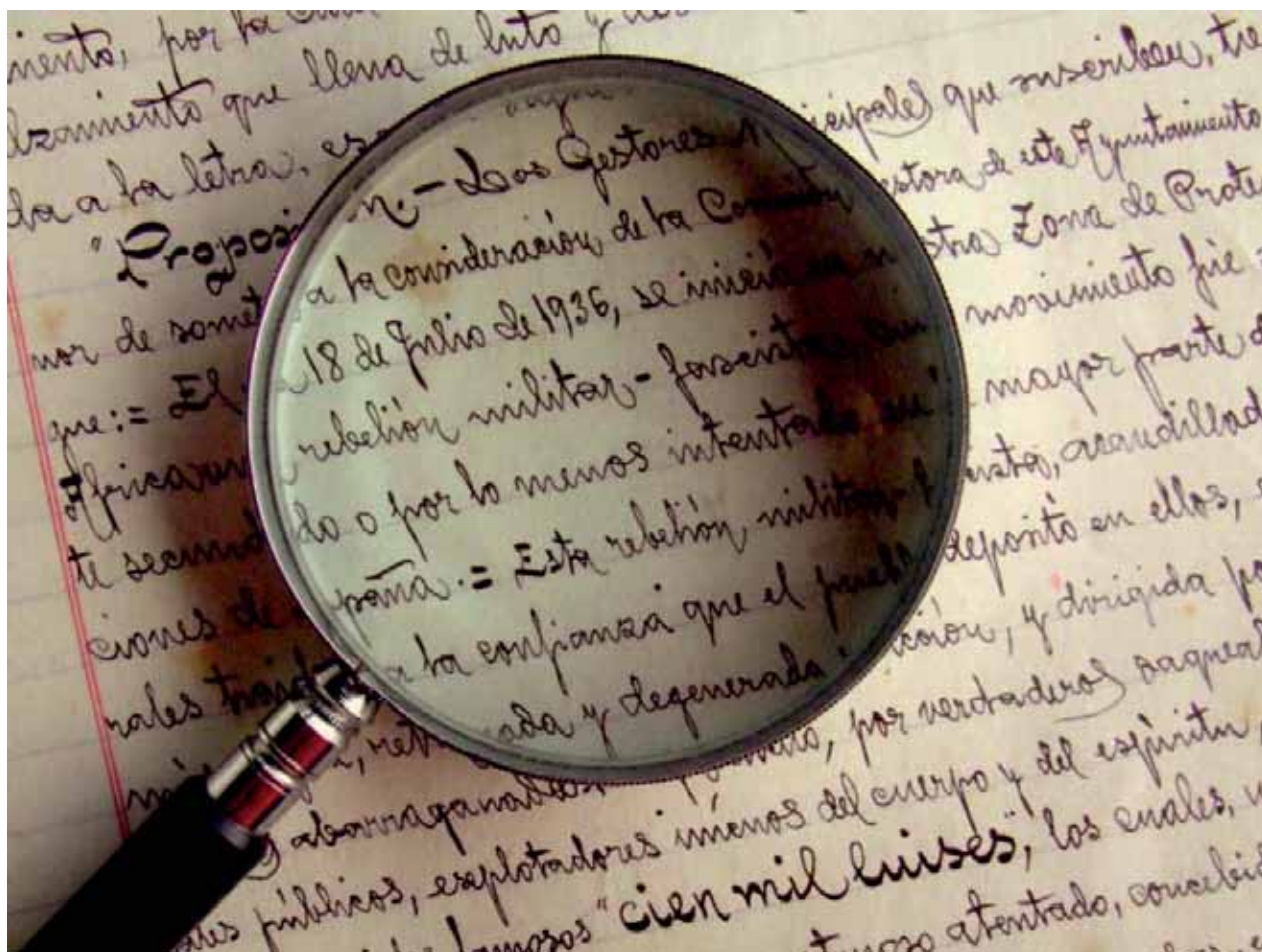

Els projectes impulsats pels obreristes s'interromprien bruscament a partir del 17-18 de juliol del 1936, quan alguns generals –recolzats per un sector important de la societat espanyola– orquestraren un colp d'estat contra el govern democràtic de la República. El colp fracassà, però fou l'inici d'una conquesta del territori republicà pels militars rebels, liderats pel *generalísimo* Francisco Franco, i recolzats per les dictadures feixistes d'Alemanya i Itàlia. En la rereguarda republicana, esclatà la revolució social del proletariat marxista i anarquista, en defensa de la República i amb el recolzament de la Rússia soviètica.

A Manuel, que formava part del territori republicà, el 22 de juliol es reuní el consistori, presidit per l'alcalde Miquel Uribes, el qual presentà una proposició de condemna dels militars antirepublicans...

*...entes dantescos son, los que quieren o querían someter a España a un régimen negro, a un fascismo vaticanista-inquisitorial, de la más inicua opresión, de negación de todas las libertades y, como consecuencia, la negación de la personalidad y dignidad humana, la bestialización y esclavitud. Pues bien, estas bestias sanguinarias son batidas y vencidas en todos los frentes por la masa de proletarios, ciudadanos de la República, y las fuerzas armadas que han seguido leales al régimen.*⁶²¹

⁶²¹ Document 14 de l'apèndix; BENAVENT, Gonçal, La història local i l'Arxiu Municipal de Manuel (AMM), dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 3-5.

Condemna del colp d'estat d'alguns militars i les forces conservadores contra la II República, 22 de juliol del 1936 (Arxiu Municipal de Manuel)

El text reconeixia els dos vessants sociològics del moviment republicà: els 'proletaris', que desitjaven la revolució, i que la feren efectiva en una majoria de pobles, i els 'ciutadans' més o menys burgesos, que apostaven per les reformes socials al si d'un règim democràtic. Tots ells no tingueren més remei que col·laborar per a fer front, ràpidament, a l'amenaça colpista. L'autor del text de condemna, presumiblement, era el metge i alcalde Uribes, gran lector i ideòleg del socialisme revolucionari local, que havia arribat a Manuel el 1932, i s'havia casat ací, amb la filla de don José i *doña* Caridad.

El manifest de Manuel, a més a més, s'impregnava d'un anticlericalisme acèrrim i militant; tendència que tenia molt acceptació al poble des dels primers temps de Blasco Ibàñez. Manifestació pràctica d'aquest moviment fou l'assalt a l'església del 25 de juliol i l'expulsió del vicari de la casa abadia. Els milicians revolucionaris tragueren del temple retaules i imatges sagrades, i les incineraren en una foguera a la vora del riu. Desaparegueren en aquella febre iconoclasta, entre altres coses, l'orgue barroc; un valuós Jesuset de Praga o de la Bola i el Jesuset Pescador, obres menors del cèlebre Salzillo, i una santa Anna i un sant Antoni Abat, atribuïts a l'escultor Manuel de Vergara.⁶²²

⁶²² LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 132.

2. Dels ibers a la societat global

Cartell de propaganda republicana, 1936

Milicià antifeixista

Matilde i els seus alumnes: l'escola en temps de guerra

Telegrama de la superioritat demanant la requisa del sindicat arrosser de Manuel, 1936 (Arxiu Municipal de Manuel)

Segell del Consell Municipal del 1937

Indumentària variopinta del temps de guerra

La taula de la Mare de Déu de la Misericòrdia, en el moment clau, fou rescatada per Vicent Descals 'el Mascarat', que havia sigut escolà. La portà a l'ajuntament i la deixà davall d'una escriptoria. En la primeria del 1937, redescoberta per una netejadora anomenada Antònia Garrigues Langa ('la Menguala'), l'amagaren darrere d'un armari i, després, darrere les portes de l'acadèmia de música. A la fi del mateix any, la reclamaren des de Xàtiva per a portar-la a un museu, però una dona els informà que l'havien trencada... A la fi de la guerra reaparegué la imatge, que es trobava ara a ca les senyores de Gómez Navarro ('ca les Viudes') i tornà a ser objecte de culte.⁶²³

En agost, els comitès obrers requisaren el sindicat arrosser⁶²⁴ i, en acabant, d'algunes finques de gent de dretes que havia fugit. Com en la majoria de pobles, es constituïren ací, apressuradament, un Partit Comunista avantguardista i prosoviètic (PCE), i un sindicat anarquista, tots ells disposats a participar del nou 'poder obrer'. L'exercici d'aquesta dictadura del proletariat a Manuel, durant l'estiu revolucionari del 1936, fou relativament moderada. A Francesc Cli-

ment, 'Paco Rada', calgué convèncer-lo perquè es llevara la indumentària de 'falangista' que gosava portar pel carrer l'endemà de la rebel·lió militar; però un germà seu, que també manifestà la seua adhesió a Franco, l'as-

⁶²³ ANÒNIM, Efemérides de Manuel..., 1947; CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 97.

⁶²⁴ AMM, Caixa 7, doc. 13.

2. Dels ibers a la societat global

sassinaren a la Serreta.⁶²⁵ En els registres oficial, de tota manera, no hi ha constància de morts ni persecucions indiscriminades a Manuel, en contrast amb la situació de 'terror' que es visqué en uns altres pobles de la Ribera.⁶²⁶

L'alcalde Uribes se n'havia anat voluntari al front en agost, *para prestar sus servicios de médico al frente de combate*.⁶²⁷ El reemplaçarien Alfons Carbonell i, més endavant, Genar Pallàs (1936-1937). En octubre, quan ja tornaven les aigües a mare, es féu efectiu el nou nomenclàtor urbà ideologitzat: carrers de les Milícies, de Largo Caballero (líder del PSOE), Màrtirs de la República, Lenin (dictador comunista de Rússia), etc.⁶²⁸ Els casinos i algunes cases *incautades* eren ara seu de la UGT, el PCE i unes altres formacions proletàries. Les dones col·laboraven amb els seus fills i marits, associades en una Agrupació de Dones Antifeixistes, i –els caps de setmana– continuaven les sessions de cinema d'estiu a la Riba i d'hivern al 'Cinema Sol'.⁶²⁹

L'autoritat militar havia imposat l'ordre i la tranquil·litat en territori republicà a partir de gener del 1937. A Manuel assumí després la presidència del Consell Municipal el moderat Francesc Muñoz Santacreu (novembre del 1937-1939), que ja havia sigut alcalde en els anys 1934-1936. L'optimisme antifeixista inicial deixaria pas el 1938 a la preocupació per la marxa de la guerra i per l'escassetat d'aliments i productes bàsics, racionats pel Consell. Calia atendre, a més a més, els xiquets de Madrid i d'uns altres llocs que havien arribat el 1937 com a refugiats de guerra, fugint dels bombardeigs. Alguns d'ells serien adoptats definitivament per famílies del poble.

Després de la batalla del Riu Ebre (juliol-octubre del 1938) i la caiguda de Barcelona i el front de Catalunya (gener del 1939), l'aviació feixista italiana, establida per Mussolini a Palma de Mallorca, per a ajudar al seu amic Franco, bombardejà activament el País Valencià.⁶³⁰ A Manuel, esta-

Manuel acollí refugiats de guerra de Madrid, que fugien dels bombardeigs

L'exèrcit, el capital i el clero, estirant de la jaqueta del Generalísimo

⁶²⁵ Segons ens conten les germanes Vicenta, Mª Luisa i Mª Nieves Pérez Ramis.

⁶²⁶ GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*, Alfons el Magnànim, València, 1996.

⁶²⁷ AMM, Caixa 109, doc. 2, f. 74.

⁶²⁸ AMM, Caixa 109, doc. 2, f. 82.

⁶²⁹ AMM, Caixa 109, doc. 3, f. 25.

⁶³⁰ Denominació aplicada a les províncies de València, Castelló i Alacant durant la II República. En els anys de la transició i la democràcia primerenca (1975-1984), els partits nacionalistes i progressistes tractaren de recuperar-la, però sense gens d'èxit.

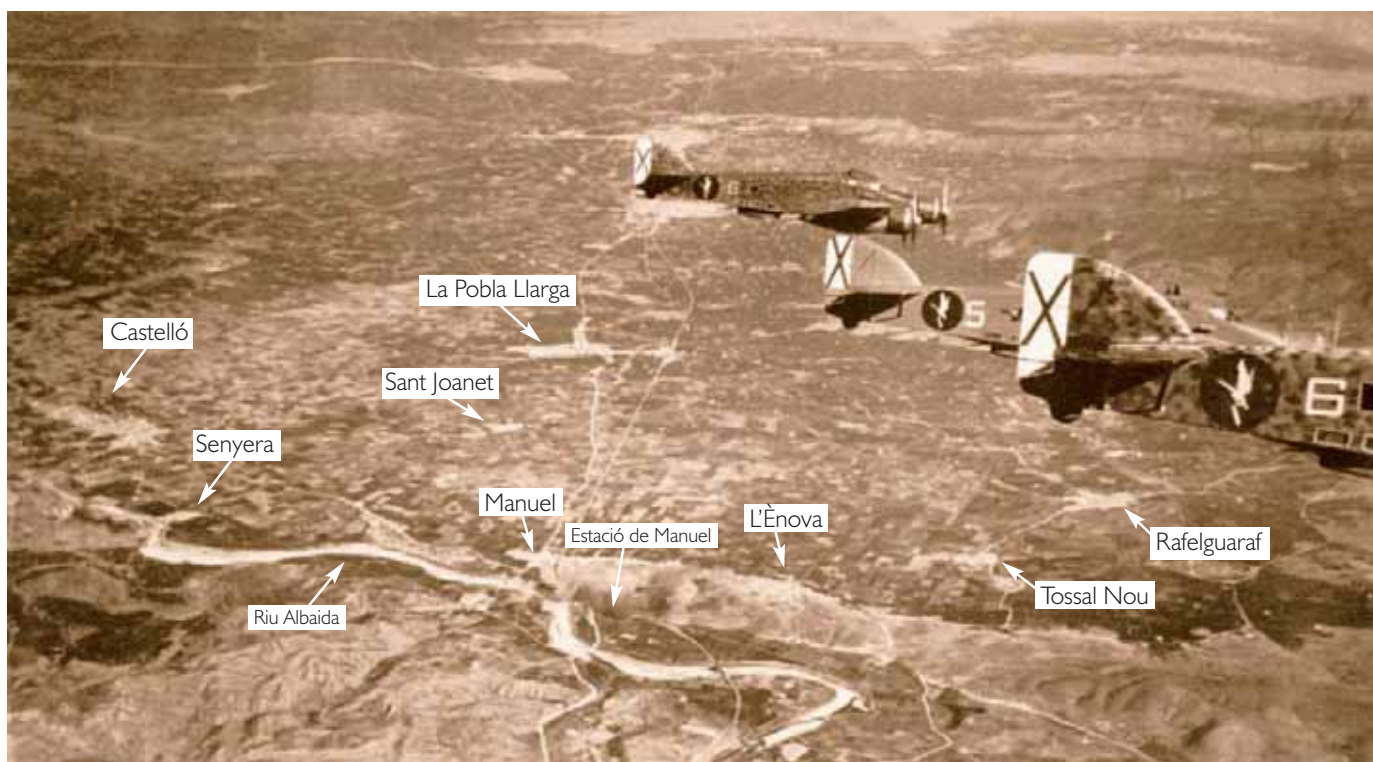
Al front de guerra de Terol

ció de tren estratègica, li arribaria el torn, pel matí de l'11 de febrer del 1939, poques setmanes abans de la fi del conflicte bèl·lic. Cinc avions amb tripulació italiana, que sobrevolaven la Ribera a 4.300 metres d'altitud, llançaren 40 bombes mina de 100 kg i 20 bombes incendiàries de 20 kg sobre els voltants de l'estació, i aprofitaren per a disparar quatre fotos aèries on quedaren retratats els efectes del bombardeig sobre les infraestructures viàries.⁶³¹

Els avions eren uns models lleugers de trimotor, els 'Savoia S-79', pertanyents al *Gruppo 27° de l'Ottavo Stormo di Bombardamento Veloce, Falchi delle Baleari*, dirigida pel tinent coronel Genaro Giordano, que havia participat activa-

vament en la batalla del Riu Ebre. Entraren per Cullera a les 10:54 h i abastaren la vertical de Manuel a les 11:10 h, sobrevolant en cunya i avisant la població, amb el soroll dels seus motors, la imminència de l'atac.

⁶³¹ PUCHOL, Miguel S., El bombardeig de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 18, Manuel, 2004, p. 15-19 (1a. part); 20, 2005, ps. 16-19 (2a. part).

L'aviació italiana de Mussolini, sobrevolant el Pla d'Ènova (1939)

2. Dels ibers a la societat global

L'impacte de les bombes sobre l'estació de Manuel i rodalies

La caiguda de les 60 bombes, algunes d'elles sobre les cases i magatzems del carrer de Joan Moreno, a penes durà un terrorífic minut. Malgrat la violència dels impactes, i les diferents cases derrocades amb gent a l'interior, solament es comptabilitzaren 17 ferits i 4 morts, a saber: Adolf Durà Tomàs, de 3 anys; Rafael Rioja Moreno, de 26; Empar Boluda Albiñana, de l'Olleria, 32 anys, i Consolació Canet Vidal, de 67 anys. Els ferits més greus, els portaren ràpidament en camió fins a Xàtiva. Un d'ells moriria també al cap de dos dies. Les darreres tres víctimes del bombardeig, però, es produïrien la vespra el Corpus del 1940: foren tres xiquets que jugaven al riu i resultaren morts per l'explosió d'una bomba, que havia romàs sencera durant tots aquells mesos, pendent d'explotar.⁶³²

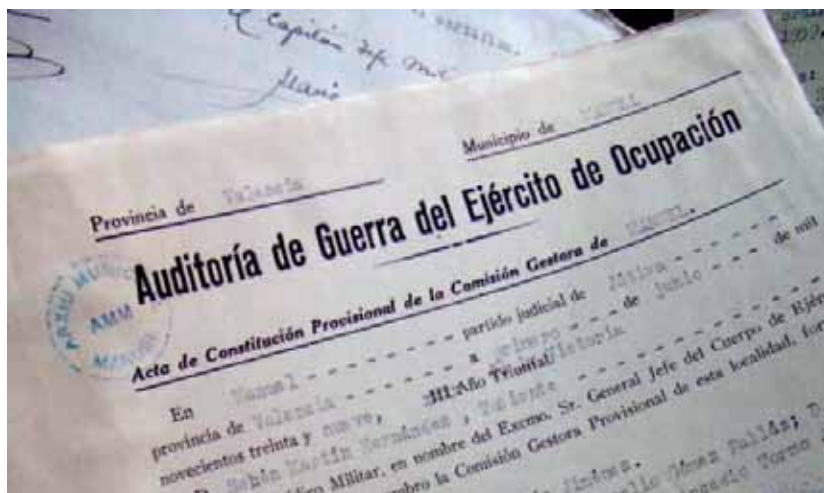
Al sendemà de l'acció de Manuel, els italians havien tornat a entrar cap a l'interior per la banda de Gandia, des d'on tocaren ràpidament per telèfon, per a avisar de la situació. Immediatament —eren les 10:45 h— sonà la campana de l'església tocant a rebato. Els llauradors que recorrien, a manera de perits, la zona afectada en el dia anterior, buscaren ràpidament refugi, mentre a la resta del poble campava el pànic. Però l'objectiu dels feixistes era distint. Ara venien a bombardejar l'estació de Xàtiva, on una gran multitud es concentrava per a esperar un tren de soldats, acabat d'arribar d'Albacete. Al costat hi havia detingut un tren hospital, que havia aplegat poc abans, procedent de Múrcia. En cosa de pocs segons, els avions llançaren sobre aquella gentada 20 bombes de 250 kg i causaren una gran mortaldat de militars i civils.⁶³³

Amb aquells crims de guerra —i els que vindrien després— carregats a l'esquena, el *generalísimo* gallec Francisco Franco proclamà l'1 d'abril del 1939 la fi de la guerra. Començava una llarga dictadura dels militars (1939-1975), en col·laboració amb els sectors més conservadors de la societat, agrupats davall les sigles del partit únic parafeixista, la *Falange Española*, i en col·laboració també amb el clero catòlic, que portava Franco sota pali.

⁶³² CORTÉS, Concha — GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 43.

⁶³³ Vegeu RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939)*, col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991.

2.6. DICTADURA, MODERNITZACIÓ I DEMOCRÀCIA

El 29 de març del 1939, les tropes 'nacionals' feren la seua entrada a Manuel. Eixí la Mare de Déu de la Misericòrdia, de ca les senyoretes de Gòmez Navarro, precedida per una bandera nacional *roji-gualda*, que portava un vell requeté carlí de Manuel, Antoni Grau Tormo.⁶³⁴ Al senyemà, arribà el 6é Batalló de Carros de Combat. Se celebrà la primera missa, a càrrec del capellà don Ramón Perales, i en acabant arribà també el 4rt Batalló, amb el capellà castrense i escolapi Benito Otazu, que reorganitzà el servei religiós a la parròquia. El 6 d'abril, Dijous Sant, traslladaren en processó el Santíssim, des de la casa de la plaça de Sant Gil o s'ocultava, al sagrari de l'església.⁶³⁵

El batalló d'Enginyers, pels carrers de Manuel, 1943

Des del mateix 30 de març presidia l'ajuntament José Marco Rubio, que el 24 d'abril procediria amb la 'depuració' del personal 'roig', és a dir, fidel a la República. Els militars el reemplaçarien per Saturnino Cortés, nou líder local de la Falange,⁶³⁶ que deixaria pas en acabant a les alcaldies d'Alejandro Tomás (1942-1946) i al comerciant de taronges Ricardo Gramache Plaza (1946-1956). Els antics cacics i terratinents conservadors, eixits de les catacumbes, organitzaren molt efectivament la Falange local; que comptava amb una activa Secció Femenina, liderada per Leonor Lluch i Maria Bataller.

⁶³⁴ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, ps. 80-81.

⁶³⁵ EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶³⁶ AMM, Caixa, 106, doc. 1.

2. Dels ibers a la societat global

El pare de Maria, el falangista Tono Bataller, en companyia de Vicente Gómez⁶³⁷ i Rafael Pastor Vinat, improvisava discursos en espanyol –la *lengua del Imperio*–, a l'eixida de la missa dominical, maleint davant la plaça plena *los rojos* que havien estat a punt d'arruïnar Espanya; encara que l'oratòria no era el seu fort, i de vegades amollava 'espardenyades de llauradorot' en valencià, o feia alguna que altra *jaimità*.

Mentre les coses es normalitzaven al voltant de l'altar i la sala capítular, a les Salines els militars improvisaven un camp de concentració (abril del 1939), on es trobaven reclosos bona part dels repressaliats de la contornada. Les noves autoritats empresonaren desenes de milicians i membres d'antics comitès; sotmesos a humiliacions, jutjats arbitràriament i condemnats per *auxilio a la rebelión*, a penes de presó de fins a 8 o 10 anys. Un capellà anomenat Pasqual Vinat, intervingué davant dels militars per a salvar les vides d'alguns d'ells, ja que el comportament dels comitès a Manuel havia sigut del tot moderat. I, encara que –segons testimonis orals– hi hagué quatre morts,⁶³⁸ alguns d'ells a conseqüència de pallisses rebudes al quarter de la Guàrdia Civil, els llistats oficials no ofereixen cap dada sobre ells. L'exalcalde Miquel Uribe fou capturat a València i afusellat poc després. La seua germana, que festejava amb un dels jerarques de la Falange d'Alacant, no pogué fer res per salvar-lo: l'ordre d'indult fou promulgà, efectivament, però arribà ja quan era tard.⁶³⁹

Les Salines, transformades en camp de concentració, l'any 1939

Commemoració del Dia de la Victòria, any 1947

⁶³⁷ Que diuen que si era 'de l'altre bando', en referència a les seues inclinacions sexuals.

⁶³⁸ Un xic fadrí, 'el Piñero' (pare de la Piñera), el Botero i el Negre, segons les germanes Vicenta, Mª Luisa i Mª Nieves Pérez Ramis.

⁶³⁹ GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, IVEI, València, 1995.

Festa del Corpus Christi

Els rectors mossén Pascual Vidal, que havia recuperat la plaça (1939-1943) i, sobretot, don José María Palmer (1942-1948), llançarien una ofensiva espiritual per tal d'aconseguir la 'reconversió' dels fidels del poble. A aquest últim prevere, el Ministeri de la Guerra el condecoraria l'any 1944 amb la medalla dels *'Sufrimientos por la Patria'*, per haver romàs empresonat en temps de guerra durant 966 dies.

Des del 22 d'agost del 1939, el sereno feia quatre voltes pel poble, saludant l'Ave Maria Puríssima, i donant l'hora. El 10 d'octubre del mateix any s'entronitzà el Cor de Jesús a la sala de sessions del consistori, i el 29 de desembre es recuperà la missa d'alba per als llauradors i jornalers que anaven al camp.⁶⁴⁰ En els anys subsegüents, proliferarien les congregacions religioses: l'Acció Catòlica Juvenil (1940-1942), Femenina (1941) i Masculina (1945); la Conferència caritativa de Sant Vicent Paül (1940); la Congregació de la Doctrina Cristiana (1944); l'Apostolat de l'Oració (1945), i les Filles de Maria, que dataven ja del 1878.⁶⁴¹

No obstant això, l'assistència a la missa del diumenge era tan sols de 300 o 400 persones, quan el rector Palmer redactà el seu informe parroquial de Tots Sants del 1944. Informava en ell al bisbe dient que *las costumbres de Manuel responden al ambiente de indiferencia e ignorancia religiosa reinante en el pueblo; predominando los vicios de la embriaguez e inmoralidad, acentuada esta última por la presencia de tropas*, els dos batallons d'enginyers de les Salines. I continuava explicant: *el estado religioso es de mucha indiferencia y frialdad, en lo moral y social. Se nota la presencia de las tropas y de muchos que carecen de toda clase de bienes de fortuna, predominando los forasteros.*⁶⁴²

⁶⁴⁰ EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶⁴¹ VIDA catòlica de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶⁴² APM, Enquesta parroquial del 1944.

2. Dels ibers a la societat global

Prohibit ballar, 1944 (Arxiu Municipal de Manuel)

Els balls estaven prohibits per l'autoritat, per ser 'contraris a la moral catòlica'.⁶⁴³ Però amb 4.000 soldats aquarterats durant els anys 1939-1942 a les Salines, era difícil establir un control tan estricte, de la música i dels comportaments juvenils. Els militars participaven activament de les celebracions religioses, acompanyant per exemple la processó del Corpus. Invitaven també els veïns a les jures de bandera, i confraternitzaven amb la població. La celebració del 'Dia de la Victòria' del 1943 (1 d'abril) seria solemnitzada amb desfilades marcial. Pel mes de juny, amb ocasió de la jura de bandera del 3er. Regiment de Sapadors, es desplaçaren a Manuel el capità general Eliseo Álvarez i el governador militar Vicente Rodríguez.⁶⁴⁴ En octubre del mateix any 1943 començaria a publicar-se 'Cruz y Espada. Revista oficial del Apostolado Castrense del Batallón de Ingenieros'.⁶⁴⁵

El Primer de Maig era, oficialment, 'el dia de la Parròquia'; el del Treball se celebrava el 18 de juliol, en record del Alzamiento del 1936. En aquesta festa del 1945, se celebrà missa de campanya amb els militars, davant la Creu dels Caídos (víctimes 'nacionals' de la guerra), col·locada en la paret de l'església. *Con dicho motivo, se colocaron junto al altar morteros y ametralladoras*, segons les cròniques de l'època.⁶⁴⁶

Per tal d'amenitzar aquelles solemnitats, l'ajuntament impulsà la reconstitució de la banda de música (1944), que, dirigida per Salvador Barber Sanz, participaria en certàmens i concursos a Xàtiva, Castelló de la Ribera i Carcaixent. El 1945 els músics estrenaren uniforme,⁶⁴⁷ que solien lluir els dijous o les vespres de

Els carrers adoranta, per al Centenar de la troballa de la Mare de Déu (1947)

⁶⁴³ AMM, Caixa 19, doc. 18.

⁶⁴⁴ ANÒNIM, Efemérides de Manuel..., 1947.

⁶⁴⁵ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 183.

⁶⁴⁶ *Ibidem*, p. 134.

⁶⁴⁷ *Ibidem*, p. 170.

Doña Asunción i les xiquetes de costura, el curs 1942-1943

Don Alfonso i els xiquets de l'escola, l'any 1943

2. Dels ibers a la societat global

festa, en memorables actuacions que tenien lloc a la plaça del Sol. Els casinos de Dalt i de Baix treien les taules al carrer, i molts dels assistents portaven cadires de casa, per a gaudir de la música; mentre consumien llet merengada, acabada de traure de la 'geladora' de manilla, o 'aiguacels', una beguda gasejada, molt apreciada aleshores. Des d'allí partien les passejades, cap amunt i cap avall, i començaven els festeigs de fadrines i fadrins.

Aquelles 'serentates' d'estiu, compartides alegrement per militars i veïns, acabarien a pa i ceba un dia d'aquells del 1952, quan dos o tres militars llançaren enmig la Plaça una bomba de fum. La 'broma' causà moments de pànic i caos, amb taules i cadires pel terra, les mares corrent amb xiquets al braç, uns altres plorant per damunt dels pilons, i tothom pegant bacs en plena desbandada. Des d'aquell succeït endavant, la relació entre Manuel i el campament ja no seria tan cordial com ho havia sigut abans.

Més recordat que tot això són els actes del 'presumpte'⁶⁴⁸ VII Centenari de la Troballa de la Mare de Déu de la Misericòrdia. La junta commemorativa es constituí el 2 de desembre del 1945. En els dies 13-25 de febrer del 1946 se celebrà una Santa Missió preparatòria, a càrrec de dos pares jesuïtes, que eren anunciats així en l'al·leluia o butlletí parroquial: *¡Manuelenses! El próximo día 13 de febrero llegarán a esta parroquia dos misioneros. Vienen a enseñarnos, a convertirnos, ¡a salvarnos!*

Els missioners foren rebuts pels xiquets del poble, que agitaven estampetes de la Mare de Déu i 400 *banderitas con los colores nacionales y pontificios*. Alguns d'ells anaven disfressats de *Cruzados de la Eucaristía*, a manera de Francos en miniatura: *¡Cómo vibran de entusiasmo —escriba el rector— aquellas almas infantiles, cuando, al pronunciar el padre aquellas palabras mágicas, “¡niños de Manuel!”, contestaban con gran fervor: “¡Presente!”*, que era el crit de salutació feixista de la *Falange Española*. Els actes de la missió consistiren en rosaris, misses, predicacions al crit de *¡conviértos!*, comunió general, benediccions amb aigua beneïta, processó i col·locació d'una creu de fusta, de 8 m d'alçada, a la serra de Valiente.⁶⁴⁹

S'estava ja restaurant i repintant el temple per dins, per a la celebració més esperada. El Centenar, recordat entranyablement pels xiquets d'aleshores,⁶⁵⁰ fou un acte d'apoteosi nacionalcatòlica, amb els carrers engalanats d'arcs de murta, cartells, làmpades fetes de roses de dacs i tramussos, enramades i palmes, lluminàries nocturnes, cobertors i rodabalcons, poesies declamades, pancartes, etc. L'església presentava un aspecte renovat, amb un flamant retaule i uns altres elements decoratius, i rebé la Mare de Déu, que hi traslladaren de nit, en processó, fent aturades de casa en casa, on se li cantaven cançons per l'estil d'aquesta: *Perquè saps que t'esperàvem, / hasta ací dalt has pujat, / p-a que te canten i resem / en casa de Paco el Mellat!*

La visita de l'arquebisbe, fogueres, coets, músiques, etc.; tres dies de sermons, i una obra de teatre sobre el miracle, interpretada al cinema d'estiu de la Riba, distraueren el personal de les preocupacions de la fam i unes altres penúries, que eren més grosses en unes cases que en altres.⁶⁵¹ El programa de festes ja ho tenia previst: per al diumenge 5 s'anunciava una *comida extraordinaria a los niños acogidos en el Auxilio Social*; per al dijous 9, un *gran reparto de víveres para las familias pobres*. A aquestes famílies, com les de la resta del poble, se les 'recomanava' decorar els dormitoris amb crucifixos i els menjadors amb quadres de sants; damunt la tauleta de nit, un gotet d'aigua beneïta, per a senyar-se. Per a saludar, "Ave María Purísima", i la resposta, "*sin pecado concebida*".⁶⁵²

⁶⁴⁸ Vegeu els comentaris que introduïm, en el capítol dedicat al segle XIII, al voltant de l'errada en la data de la commemoració.

⁶⁴⁹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 127; SANTA misión, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶⁵⁰ PÉREZ, Maruja, *El carrer del Riu i l'any del Centenari (vist per una xiqueta)*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2007.

⁶⁵¹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 113-120.

⁶⁵² NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

Don Alfredo Benavent i els seus alumnes, 1946

Doña Artemina Pelejero i les seues alumnes

2. Dels ibers a la societat global

Les celebracions conclourien el 1948 a València, en una concentració de marededús antigues de la diòcesi, a la qual acudí la nostra, en el remolc d'un camió.⁶⁵³ Poc després se celebrà una peregrinació mundial a Sant Jaume de Compostel·la, en trens especials. El rector Palmer i alguns joves del poble hi viatjaren en un camió, en companyia d'uns altres forasters, guardat amb taulons de fusta a manera de seients (25-28 d'agost del 1948). El viatge de tornada fou tràgic, ja que el camió patí un accident al port d'El Manzanal, entre Ponferrada i Astorga: se n'eixí de la carretera (30 d'agost) i moriren 3

A la sega de l'arròs

dels 36 pelegrins; entre ells, un veí de Castelló de la Ribera i el rector de Manuel. Els altres 7 manuelers que anaven amb ell tornaren al poble sans i estalvis.⁶⁵⁴

Els temps no estaven per a grans inversions en obres públiques. No obstant això, l'economia agrícola i fabril de Manuel permeté afrontar l'any 1944 la construcció d'un nou assut de formigó a la Torre d'en Lloris (obra de l'enginyer de la Divisió Hidràulica Manuel Sánchez Robles, que costà 900.000 pessetes als regants);⁶⁵⁵ la pavimentació de quatre carrers, tres d'ells amb llambordes (1946-1953) per a superar les situacions d'atur jornalera;⁶⁵⁶ la perforació del pou d'aigua potable 'Verge de la Misericòrdia' (1941),⁶⁵⁷ i poca cosa més.

L'aïllament internacional del règim de Franco, deprés de la caiguda dels seus col·legues Hitler i Mussolini (1945), accentuà la situació de crisi per falta d'aliments bàsics i derivats del petroli. Es revaloritzà, en canvi, el transport per ferrocarril; de manera que l'estació de Manuel eixí reforçada com a punt de localització industrial. Prop d'allí es trobaven la majoria dels establiments fabrils: paller de Bargues, la paller de Casildo Soler (*fàbrica de fundas de paja para envases de botella; paja para piensos y embalajes*), el magatzem de taronja de Rafael Marzal, el magatzem citrícola de José Marco Rubio i Manuel Inhiesta Bas, i els de Cabrera i l'alcalde Ricardo Gramache, el magatzem d'adobs de Pastor, la serradora de Pedro, la fàbrica de *Granitos Hernández*, la Pedrera, la serradora de Monroig, la serradora de Daniel Aranda, el teular d'enfront del Cementeri, l'algepsar de la porcaterra, el calcinar, el molí fariner de la porcaterra, el molí arrosser i fàbrica de midó de la Riba, el molí arrosser de les Penyetes i fàbrica

⁶⁵³ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 98.

⁶⁵⁴ *Ibidem*, ps. 43 i 128-129.

⁶⁵⁵ MANUEL, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁶⁵⁶ AMM, Caixa I.026, doc. 12. El projecte, que estava subvencionat per l'estat, costà 350.000 pta., 174.000 d'elles costejades pel poble.

⁶⁵⁷ ANÒNIM, *Efemérides de Manuel*, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947.

A la pallera de Vargues, l'any 1942

de midó, la ferreria de Bautista David, els transportistes Gil i Gòmez Varó, l'ordinari Heliodor Garrigues, i els hostals del carrer de la Font i de la Riba. Tots aquests establiments de comerç i transformació contribuïen a mantenir la vitalitat econòmica del municipi, i a diversificar l'ocupació dels seus habitants, molt vinculats des de sempre al conreu de la terra. Proves de la vitalitat econòmica del Manuel de postguerra, són la inversió que feren al poble alguns capitalistes alcoians;⁶⁵⁸ la instal·lació de sengles sucursals del *Banco Español de Crédito* (31 de juliol del 1945)⁶⁵⁹ i del Banc de València (al solar del vell hostal, l'any 1951),⁶⁶⁰ i l'existència de 50 connexions telefòniques.⁶⁶¹

Per davall de tot aquell moviment, havia emergit també un tràfic de productes bàsics, a manera de mercat negre, anomenat l'estraperlo. Els estraperlistes de Manuel, que treballaven en xarxa, organitzaven sovint algun aldarull al poble, per a distraure la Guàrdia Civil, i passar alguna càrrega il·legal a través del pont de Fusta, en direcció a Xàtiva. Hi havia qui arribava a viatjar en bicicleta fins a Jaen, per a portar oli d'Andalusia, baratat allí per arròs de la Ribera. Si t'interceptaven els civils, podies patir alguna pallissa, a més de perdre la càrrega i rebre una multa. A la filla major de Risco, quan la mestra preguntava els oficis dels pares a les alumnes, no se li acudí cap altra cosa que respondre, molt satisfeta ella: "mon pare és estraperliste!"

Un llanterner anomenat 'el tio Gato' fabricà una llanda d'oli especial per a certa dona anomenada Emília 'la Rumba'. Aquesta la duia amagada davall la roba, a manera de panxa postissa o simulacre d'embaràs. I així viatjava en tren i en cotxe de línia, bescanviant arròs de Manuel per oli de la Vall d'Albaida. Quan la dona decidí llevar-se la panxa, conclougué l'embaràs humà més llarg de la història: de 7 o 8 anys durada(!). L'hostal era, en realitat, una cova d'estraperlistes: un tal Canet de Benigànim, que portava oli de la vall amagat en carròs, i dos 'corre-dors', Pepe Marrau i el tio Langa, que anunciaven per les cases l'arribada d'un nou carregament oleícola.⁶⁶²

Pins de la serreria d'Aranda

⁶⁵⁸ Vegeu, per exemple, les propagandes del programa de festes del 1947.

⁶⁵⁹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 138.

⁶⁶⁰ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel)*. *El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 102.

⁶⁶¹ GRAMACHE, Ana, *El telèfon, a Manuel*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.

⁶⁶² Relats que devem a la gentilesa de germanes Vicenta, Mª Luisa i Mª Nieves Pérez Ramis; Arcadio Tormo Ribera, i la seua filla, Pilar Tormo Pérez.

2. Dels ibers a la societat global

Elena i Manola Pallàs, 'les Fideueres'

Juan García 'el Llanterner'

El tio Cambra al seu taller de bicicletes (la foto és dels anys setanta)

El qui tenia farina a casa, podia fer amb ella fideus, gràcies al servei domiciliari d'una màquina, que portaven –pel 1946-1947– les dues filles de Rodolfo i Elena, Elena i Manola Pallàs Pedrós.⁶⁶³ Uns exrefugiats de guerra, que havien vingut de Madrid –família de Miguel Furió– no tenien farina, però tenien la cara molt dura: estigueren rifant durant deu anys un polit, casa per casa, que en realitat no existia. Quan els interrogaven cada any pel beneficiari d'aquell premi, contestaven amb evasives o deien que li havia caigut a algun conegut, que formava part de la trama. La picaresca estava a l'ordre del dia.

L'autoritat franquista, pel 1946, organitzava a Manuel taules franques per als pobres, en ocasió de festes especials, a càrrec del Auxili Social, i *repartos de canastillas a las futuras madres*, a càrrec de la Secció Femenina de la Falange. La caritat ocasional era l'única 'solució' a la fam que proposaven els jerarques del règim:

⁶⁶³ MUÑOZ MAS, Rosa, Hace 25 años. Haciendo fideos a domicilio, dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.

LA CENTRAL NACIONAL SINDICALISTA <i>y</i> HERMANDAD SINDICAL DE LABRADORES Y GANADEROS cooperan a la gran obra patriótica de ALELUYA y saludan a sus lectores.	Visite siempre al comercio de Ramón Benavent Gómez y encontrará lo que desea en Salazones - Leza - Cristal - Espartos Hilaturas y Vinos variados Plaza del Caudillo, 10 MANUEL
NOVIAS Y COMUNIONES PLATERIA NO OLVIDAR A VICENTE MAYOR VILLANUEVA DE CASTELLON	RAMON REAL VIDAL <u>Marmolito - lápidas y más de alizar</u> Padre Urios, 10 JATIVA
FABRICA DE GRANITO DE MARMOL <i>Ramón Sáez Cordá</i> General Primo de Rivera, 112 MANUEL	Caballero, obtendrá un afeitado perfecto en la Peluquería de VICENTE MORAGUES DAVID General Mola, 9 MANUEL
La SOCIEDAD COLOMBOFILA de Manuel coopera a la gran labor patriótica de ALELUYA y saluda a sus lectores.	JAIME GRAU ALBEROLA <u>HORNO Y PANADERIA</u> Calle Facundo Tomos, 8 MANUEL (Valencia)
CASA MANOLO VINOS Y LICORES - SE SIRVEN COMIDAS Angel, 4 MANUEL	CASTO MUÑOZ LUNA <u>PELUQUERIA</u> Primo de Rivera, 21 MANUEL
DANIEL ARANDA TALLER DE ASERRAR MADERA Calle General Mola, 28 - Teléfono 37 MANUEL (Valencia)	Se distinguen por su calidad en la mesa los vinos de CALABUIG clasificados y elaborados por esta casa. Almacén y despacho en FUENTE LA HIGUERA, C. Arcediano Ros, 33 RAMON CALABUIG VILA
JOSE GOMEZ PASTOR AGENTE COMERCIAL COCINADO Saluda a los lectores de ALELUYA MANUEL (Valencia)	La Sección Femenina Local de Falange agradecer a los señores señores que, con motivo de las fiestas con- tinuas, envían al día de nuestra patria, San Gil, con consigna y al de nuestra patria, la Santísima Virgen de Mercedes, una monedilla con a los dos niños y niñas que nacen en las fechas más apropiadas a dichas fiestas.

Guia comercial any 1947

2. Dels ibers a la societat global

Guia comercial any 1970

Arqueologia industrial: antiga àrea de concentració de fàbriques, vora l'estació de ferrocarril; de quan el transport per carretera encara no havia reemplaçat el tren

En la primavera de 1946 se agudizó de tal manera el problema de la carestía de vida, que las autoridades hicieron un llamamiento a todos en favor de los pobres, recaudándose 848 kilos de arroz, 56 de alubias y 575,50 de harina, lo que, repartido a precio de tasa, dio un ingreso de 4.623 pesetas, que, unidas a las 2.625, donativo en metálico, suman un total de 7.287 pesetas. De ellas se pagaron a los que aportaron dichos artículos 5.981 pesetas, quedando un remanente de 1.297, que se repartieron entre la Sección Femenina de Falange, Auxilio Social y Conferencia de San Vicente Paúl, sección de caballeros, en favor de los pobres.⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ ANÒNIM, Efemérides de Manuel, dins Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario), Manuel, 1947.

El 'paraigüero'

En bicicleta, al cap del carrer de Juan Moreno

L'educació, molt ideologitzada, del franquisme, es completava a Manuel –el qui volia o podia– amb els estudis preparatoris del batxillerat, que es cursaven a l'acadèmia privada regentada per Manolo Garí, a la Riba.⁶⁶⁵ Entre les activitats culturals, destacava l'afició pel teatre: la companyia que soldats i veïns constituïren cal al 1948, amb funcions representades al local de l'Acció Catòlica (Sant Gil). A la casa de la Palmera –al Carrer Major– hi havia una pista de ball i es projectava cinema. El futbol era impulsat entre xiquets i joves pel rector; amb un equip federat –el Manuel F. C.– que es desplaçava en el camió del Roig, i que passaria per una etapa d'esplendor entre el 1945 i el 1957.⁶⁶⁶ Als més menuts, era fàcil trobar-los jugant a pilota, al 'ceremí', al capitolet de córrer (escondite, en castellà), al capitolet del piló, al 'camacuc' (agarrats d'una reixa), al *para-rao*, a la corda, a marro, a tu la portes, etcètera.⁶⁶⁷

En la dècada del 1950, el nacionalcatolicisme franquista arribaria al seu esplendor. A Manuel, l'any cinquanta se celebrà el Jubileu dels Militars, decretat pel papa Pius XII: en la Setmana de Passió, partici-

paren 800 soldats, sapadors de transmissions acabats d'arribar a les Salines.⁶⁶⁸ El 1953 tindria lloc al nostre poble la Peregrinació Diocesana d'Acció Catòlica, que reuní fidels de diferents comarques, arribats en un

⁶⁶⁵ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 138.

⁶⁶⁶ BOLUDA, Ramon – OLLER, Miguel, *Història del C. D. i U. D. Manuel (1920-1998)*, Ajuntament de Manuel, 1998.

⁶⁶⁷

⁶⁶⁸ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 184.

2. Dels ibers a la societat global

Racionament del sucre, 1944 (Arxiu Municipal de Manuel)

Carmen 'la Telefonista'

tren especial des de València, en companyia de l'arquebisbe monsenyor Marcel·lí Olaechea. *Jóvenes ataviadas con el traje regional* efectuaren una ofrena a la Mare de Déu i, en acabant, se celebrà un multitudinari rosari.⁶⁶⁹

Els horts de tarongers de Manuel, reviscolats per la fi de l'autarquia (1952) i l'obertura internacional del règim, atreien molta mà d'obra castellana quan venia la temporada. Venia gent de Villarrobledo, Argamasilla de Alba, Albacete, Osa de Montiel, Tarazona de la Mancha, Conca... Alguns

⁶⁶⁹ Ibidem, ps. 130-131.

Salconduït per a viatjar en tren, 1940

1947

Espectadors al camp de futbol

L'equip de Manuel, any 1947

d'ells s'hi quedarien a viure i a treballar, entre altres llocs, a les palleres de 'Vargues' i de Casildo, que anaven a destall aleshores. Els magatzems de taronja donaven també molta faena a les dones, que, xarrant i cantant, anaven triant la fruita; empapeplant-la amb un 'pirri' o 'dos pirris' de paper; encaixant-la en les caixes que feien els fusters... Hi

havia molts comerços de taronja, com ara els de Sardina, Marco-Inhiesta, Gramache, Manuel Tarancón, el Burrianero, Agruma, Trover, Tomás Cabrera, el tio Ratat o el dels Blocs.⁶⁷⁰

Tanmateix, les fortes gelades de febrer del 1956, que danyaren molt els tarongers; la riuada d'octubre del 1957, que s'emportà el camp de futbol de les Salines, i la plaga de la 'tristesa' del taronger, provocarien una crisi conjuntural cap al 1957-1958.⁶⁷¹ Segons informes oficials del 1958, uns 90 treballadors solien eixir cada any a buscar-se el jornal a França (en la verema dels masos del Llenguadoc, o als arrossars de la Provença i el Rosselló), quan venia el baixó de faena. També n'hi havia molts d'ells que a segar arròs per terres de Lleida i Girona, pel mes de setembre.⁶⁷²

⁶⁷⁰ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 23.

⁶⁷¹ MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

⁶⁷² AMM, Caixa I.026, doc. 12.

2. Dels ibers a la societat global

El sector industrial estava representat el 1952 per: dues fàbriques de fundes de palla, amb 27 homes i 38 dones ocupades, que elaboraven 13.775.000 fundes de botella l'any precedent; tres serradores mecàniques, que fabricaven taulells de fusta de pi per a caixes de fruita, amb 16 operaris, i un volum treballat de 990 m³ de fusta; un teular, on es produïen 100.000 rajoles i 50.000 teules; un algepsar, portat per un home, que produïa 4.200 Qm d'algeps; un forn de calç, on el propietari produïa 120 Qm; quatre tritadors de pedra per fer *granito* de pedra artificial, amb 5 treballadors i 1.100 Tm de producte; una fàbrica de midó, on treballaven tres homes i dues dones, i feien 2.500 Qm; dos forns de coure pa, d'on eixien 1.825 Qm de producte; un molí arrosser amb capacitat per a escorfoliar o 'blanquejar' 11.000 Qm d'arròs roig; dos molins fariners, tancats per causa del control de l'estat sobre la farina.

En altre ordre de coses, funcionaven aleshores els següents oficis i establiments: dues fusteries, un sedasser, tres ferreries, quatre barberies i una perruqueria, un contractista d'obres, un corredor de finques, tretze tendes de mengívol, una paqueteria, una perfumeria, dos verdulers, tres pescaters, una botiga de roba, una sabateria, una tenda de sacs i uns de cordells, una de bicicletes, una altra de carbó, tres de caixes de fusta, dos magatzems de guano, dos estancs de tabac, dos tendes de retalls, un quiosc, tres fondes, tres bars, quatre tavernes, dos cines d'hivern i dos d'estiu, i una farmàcia.

Pels carrers de Manuel, circulaven aleshores (1954) 49 cavalls, una egua, 20 matxos, 2 mules, 28 ases i rucs; un camió, el cotxe d'Antonio Gómez Alba, 14 motocicletes; 8 carros de més de 1.200 kg de càrrega, 42 d'entre 800 i 1.200 kg, i 20 de menys de 800 kg, i 550 bicicletes, de les marques Orbea, B. H., Escuriet, etc.⁶⁷³ S'enderrocà aleshores el vell quarter de la Guàrdia Civil –al costat de l'ajuntament– per a edificar en aquell indret el Grup Escolar 'Francisco Franco' (1952-1954).⁶⁷⁴ S'adequà també el camp de futbol (1953), arrasat pel riu

Excursió a les Salines

Un berenar de Pasqua al paratge de les Salines

⁶⁷³ AMM, Caixa 549, doc. 1.

⁶⁷⁴ MANUEL, 1947-1972..., s. p.; OLLER GREGORI, Miguel, Manuel, fa 50 anys, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 13, Manuel, 2001, ps. 17-18

Cartilles de racionament, 1952

Peregrinació diocesana del 1953

Autoritats del nacionalcatolicisme, 1953

Els primers combregars

2. Dels ibers a la societat global

Any 1954

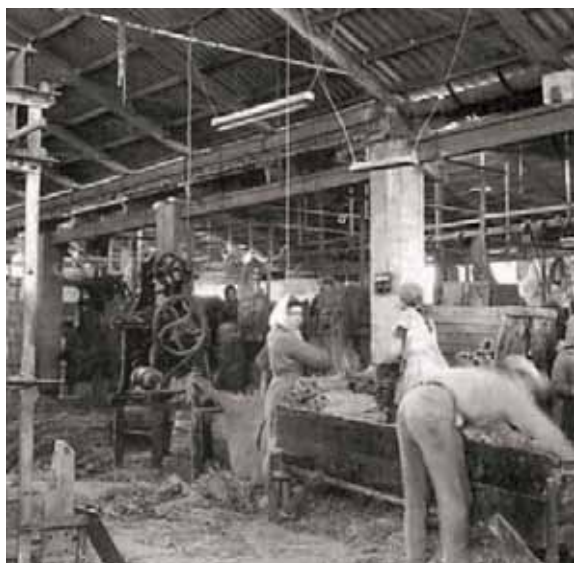
el 1957. S'acabaren la casa del secretari (1954), el Pont de Xàtiva i el Pont Nou de la desviada carretera d'Alzira a Xàtiva (1956-1957) i la urbanització d'algun carrer nou (1956),⁶⁷⁵ i es tancà el pou de Sant Gil, ja que les cases disposaven de proveïment directe d'aigua potable (1959).⁶⁷⁶

En els dies de festa, especialment, els xiquets freqüentaven Casa Ximet, en la pujada de la plaça del Sol a les Cases Altes, on s'assortien de gominoles, còmics, xiclets, cacauets i tramusos.⁶⁷⁷ El cinema travessava per un moment d'esplendor, amb estrenes

⁶⁷⁵ AMM, Caixa I.026, doc. 12.

⁶⁷⁶ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 56.

⁶⁷⁷ BATALLER MONTAGUD, Pilar, Personajes de mi pueblo: el carreró de la Muda; Casa Ximet, dins *Manuel en festes patronals*, 2007, ps. 24-25.

La fàbrica de Casildo

El magatzem de la Serra

Amb les maletes fetes, cap a la sega de l'arròs

La plaça del Sol

2. Dels ibers a la societat global

El carrer de la Font

El Casino del Musical, l'any 1958

espectaculars, com ara *'Lo que el viento se llevó'*, projectada en desembre del 1950.⁶⁷⁸ El Cine Bonavista, a la Serra, disposava al costat d'una canxa de bàsquet, on s'entrenaven les xicones del poble. Tenia 231 localitats, totes iguals. Més romàntic i encisador era l'aspecte de l'altre cine més antic, *'El Sol'*, que comptava amb 9 llotges de primera classe, 196 butaques preferents i 130 de la classe 'general'.⁶⁷⁹

Pels anys 1957-1962 començaria a introduir-se una dura competència per al cinema: els primers receptors de televisió. La pròpia Radiotelevisió Espanyola, que estava encara en bolquers, visità la localitat el 1957 per a filmar el casament de Carmencita, filla de Manuel, i Arturo Pomar, campió d'Espanya d'escacs; esdeveniment mediàtic que causà sensació aleshores.⁶⁸⁰

Colla de joves, a la Casa Gran de Torreta

⁶⁷⁸ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 139.

⁶⁷⁹ AMM, Caixa 112, doc. 7, f. 17.

⁶⁸⁰ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel)*. *El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 93; OLLER GREGORI, Miguel, M^a. Amparo García Expósito: *'Tía Amparito' (1897)*, Ajuntament de Manuel, 1997, p. 80.

Al pati de les escoles velles

Al servei militar: la mili

D'aparells de ràdio, n'hi havia molts; els quals, des del 20 de gener del 1957 podien rebre el senyal de Ràdio Guadassuar, on el corresponsal local Arcadio Tormo introduïa temes de Manuel i la gent dedicava cançons per encàrrec (c.1950-1954). Després es crearia ací l'emissora parroquial de Manuel, que emetia 4 hores al dia des del centre parroquial de Sant Gil: '*Ràdio Santa Ana*', que durà dos anys (1957-1959).⁶⁸¹ Una volta a la setmana, el germà de l'alcalde, Juan Gramache, feia conferències radiofòniques sobre temes socials, culturals i educatius, amb una certa visió liberal, que tenien molt de seguiment entre els oients manuelers.

La música comptava aleshores amb 64 instrumentistes en actiu i molts educands, i passava per bona època, sent dirigida per José Peropadre Fornies.⁶⁸² Existia també una rondalla de corda, constituïda el 1953,

⁶⁸¹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 56.

⁶⁸² *Ibidem*, p. 171.

2. Dels ibers a la societat global

Cantant en la ràdio de Marsal, c. 1958

Al camp de futbol de les Salines

Primer que res, caldrà pagar l'entrada

Ja tenim els tiquets (1954)

que el 1956 comptava ja amb més de 40 components, xics i xiques joves. S'anomenava aquesta agrupació l'Harmonica de Manuel, però perdurà pocs anys.⁶⁸³

En festes del 1951 hi havia programats quatre o cinc dies de vaquetes, amb bou embolat i tot; dues partides de pilota; dos partits de futbol, un d'ells entre l'Oímpic de Xàtiva i el Manuel; el concert de la banda i les danses, anunciades com a *bailes regionales*.⁶⁸⁴ Pel 1956 es feien cucanyes, concert, traques, carreres de sacs, cordades, processons, futbol, re-vetles, danses, etc. Els dies festius, a banda del futbol, feia goig veure com les joves de la Secció Femenina practicaven les danses per a l'exhibició del *día de San Isidro Labrador* (partró dels agricultors castellans), o jugaven al bàsquet i al voleibol, on assoliren un excel·lent nivell de joc. Ja no hi havia tant de mirament moralista com durant la postguerra, i a Mari Paz Vila li deixaven traure el 'picú' a la plaça del Sol, i improvisar allí algun ball per a la joventut. I al qui no li agradara tot això, podia anar-se'n a pescar al riu o a volar els coloms.

⁶⁸³ *Ibidem*, ps. 176-177.

⁶⁸⁴ OLLER GREGORI, Miguel, Manuel, fa 50 anys, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 13, Manuel, 2001, ps. 17-18.

Hui juguen 'els Prims' contra 'els Grossos' (24 de juliol del 1954)

Gran expectació a la grada, 1955

França. Els qui anaven allí no ho feien perquè passaren fam ací, sinó perquè els salaris d'allí eren molts superiors en diferència als d'ací (un 30% per damunt): permetien, doncs, estalviar uns diners. Quan tornaven al poble, hi ha qui els aprofitava per a comprar terres, per a casar-se, per a obrar-se la casa, per a muntar un negociet, o per a comprar-se la tele o la moto; amb la qual cosa s'alimentava la incipient 'societat de consum'.

L'any 1960, Manuel es mantenia estancat en 2.457 habitants, que disposaven d'un parc de 600 bicicletes per a desplaçar-se pel poble i els camins. Ara, que s'estava motoritzant tímidament el veïnat: 15 camions, 10 cotxes i 10 motos.⁶⁸⁵ Entre octubre i juny el treball es concentrava als 4 magatzems de taronja, però a l'estiu, per falta de faena, unes 200 persones (dades del 1968) marxaven a l'estranger a guanyar-se el jornal en faenes eventuals: a França fonamentalment, però també a Suïssa, Alemanya i Bèlgica. A banda dels magatzems, cap al final de la dècada hi havia tres fàbriques de granit, una palleria, una manufactura tèxtil, una fàbrica de làmpades artístiques de ferro forjat i tres serradores mecàniques. Això és indicatiu de la pèrdua de pes de la manufactura a nivell local, i de la crisi de Manuel com a lloc d'interès per a la localització industrial, com ho havia sigut fins al 1952.⁶⁸⁶

Més de 240.000 valencians viatjaren a Europa per a treballar durant la dècada dels seixanta; 210.000 d'ells a

⁶⁸⁵ FERRANDIS MARTÍNEZ, Ricardo, 'Manuel', dins *Diccionario Geográfico de España*, Ediciones del Movimiento, Madrid, t. 12, 1960, ps. 115-116.

⁶⁸⁶ PERELLÓ LLUCH, Ana María, *Estudio del medio ambiente en la escuela. Agrupación Escolar 'Francisco Franco'*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, Caixa de documents particulars, Curs escolar 1968-1969.

2. Dels ibers a la societat global

Antic menjador de la tropa, al campament militar de les Salines

Un berenar de Pasqua a les Salines

La rondalla de José Peropadre, 1956

Actuació de la rondalla al Teatre Principal, 1956

Les millores socials es manifestaren per la disponibilitat d'aigua potable a les cases (1959-1964), la dotació de clavegueram dels carrers (1962),⁶⁸⁷ una millora en l'enllumenat públic (1965),⁶⁸⁸ etc. En desembre del 1968 s'aprovà l'actual escut heràldic municipal, que peca d'alguns emblemes equivocats.⁶⁸⁹ I es féu com a preparació per a l'estrena d'un nou ajuntament, d'arquitectura racionalista, que reemplaçava l'antic palau romàntic; que era molt més bonic que l'actual, en diferència. Obra –l'actual– de l'arquitecte Vicent Figuerola, s'inaugurà el 26 de setembre del 1969, per l'alcalde Ricardo Ferrandis Martínez (1956-1970), i amb assistència del

⁶⁸⁷ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 93.

⁶⁸⁸ AMM, Caixa I.026, doc. 12.

⁶⁸⁹ OLLER GREGORI, Miguel, L'escut de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 17, Manuel, 2003, s. p.

Competició de 'tirasset'

Després de la crisi de postguerra, tornen a eixir al carrer els vells automòbils. Foto del 1958

Casament de Carmen i Evaristo, 1963

2. Dels ibers a la societat global

La plaça del Sol, l'any 1963

El carrer de la Font i l'edifici del Banc de València

El carrer de Bonavista

Una paella a la Pallera de Casildo, 1961

Treballant a la Pallera

Els treballadors de la Pallera, l'any 1962

A la verema del raïm, a Saint Saturnin-les-Avignon (França), l'any 1964

A la verema francesa, 1966

2. Dels ibers a la societat global

Bitllet de tren

Fent al mili a Ceuta, 1961

REGIMIENTO MIXTO DE INGENIEROS Nº 3.- RESIDENCIA DE OFICIALES Y SUBOFICIALES.-									
PAPELETA DE RANCHO									
DESAYUNO									
PRIMERA COMIDA					SEGUNDA COMIDA				
1.º Plato:	Fideos a la Marinera.-				1.º Plato:	Sopa a la Marinera.-			
2.º Plato:	Pelle al Horno con Tomate.-				2.º Plato:	Albendigas en Salas			
Postre:-	Naranjas.-				Postre:-	Patatas Fritas.-			
Las citadas	38	plazas a	35	pesetas Importan				1.380	-
	6	id	25	id				150	-
	3	id	20	id				60	-
DISPONIBLE								1.540	-
DISTRIBUCION	PRIMERA COMIDA	SEGUNDA COMIDA	TOTAL	PRECIOS Plus. Ch.	TOTAL Plus. Ch.				
Aceite	2	1	3	24 -	72 -				
Aceite	1		1	35 -	35 -				
Mariscos para los Fideos					150 -				
Cebollas					20 -				
Tomates	3	2	5	8 -	40 -				
Pelle 48 Unidades					500 -				
Patatas	5	5	10	6 -	60 -				
Mariscos para la Sopa					80 -				
Carnes Picada		4'5	4'5	60 -	270 -				
Platanos 45 Unidades					85 -				
Naranjas 48 Unidades					128 -				
Fideos	3		3	16 -	48 -				
Especias					4 -				
Guisantes b.		4	4	10 -	40 -				
Pimentón					10 -				
Valencia. 10 de Marzo de 1.966									
El Administrador.-									
V. e. B. e									
El Teniente Inspector.-									

El ranxo dels soldats del campament, 1966 (Arxiu Municipal de Manuel)

governador civil, Antonio Rueda y Sánchez-Malo, i del degà de la Seu de València, mossén José Longel Pérez, que vingué a beneir-lo.⁶⁹⁰ S'inaugurà també la nova casa de correus i telègrafs.⁶⁹¹

Hi havia a Manuel dos entitats bancàries el 1964 –el Banc de València i la Caixa d'Estalvis de València–,⁶⁹² 270 línies telefòniques el 1969,⁶⁹³ i un estol de 124 cotxes, 30 furgonetes, 2 taxis, 33 ca-

⁶⁹⁰ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 177; MARCO, Cristina – BENAVENT, Gongal, *Estudio historicoartístico de la-juntament de Manuel*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, 2000

⁶⁹¹ MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

⁶⁹² AMM, Caixa I.032, doc. 12.

⁶⁹³ PERELLÓ, A. M., *Estudio del medio ambiente...*, s. p.

Homenatge de l'associació de pescadors 'Los Tres Barbos' a Enrike Barraquet

A la vora del Teular

Alumnes de les escoles, 1966

mions, 195 motocicletes, 401 velomotors, 11 motocarros, 285 bicis i 12 carros dels antics (1969, també).⁶⁹⁴ Era aquella una prova del nivell de rendes i benestar econòmic assolit pels manuelers dels seixanta. Els joves, a més a més, començaven a imitar la moda 'yé-yé', a gaudir de la música moderna i a imitar els comportaments de la joventut centreeuropea i nord-americana de l'època, que ens arribaven a través del cinema i la televisió. S'estava gestant, a presses i corregudes, l'actual societat globalitzada.

Tanmateix, en la frontera d'aquella 'modernor', subsistien moltes coses encara, que eren pròpies d'una societat tradicional en perill d'extinció: l'escoleta de 'cagons' de Patro, la fireta de Sant Joanet pel temps de les bacores, els xiquets jugant vora la séquia entre la Palanqueta i els partidors de l'Abat, els xiulets de pinyol d'albercoc, els fanalets de meló d'Alger al ple de l'estiu, el veïnat a la fresca... Era costum, pel 1969, anar a veure la tele al bar, el diumenge, i fer-se la picadeta, el 'vermudet'. Entre setmana, els quatre bars del poble eren molt freqüentats pels homes, *tanto para pasar buenos ratos de ocio, como para realizar las contrataciones de trabajo y las transacciones comerciales*. Diumenge de matí, hi havia partit de bàsquet a la Plaça, cosa de joves, i per l'estiu, sessions de natació a la piscina salada de les Salinetes Velles.⁶⁹⁵ Tot això queda encara entre nosaltres, submergit en el record dels presents:

⁶⁹⁴ LLORENS, P. L., *Manuel, baronía...*, p. 197.

⁶⁹⁵ PERELLÓ, A. M., *Estudio del medio ambiente...*, s. p.

2. Dels ibers a la societat global

Per al nostre oci i esplai, teníem diferents llocs on acudir el jovent. Coneguí tres cines, Bonavista, El Sol i el d'estiu, i fins i tot a 'la Palmera' viu projectar alguna pel·lícula, on de tant en tant feien ball. Al carrer de Santa Anna, els germans Giner construïren una gran piscina. Hi anàvem en dies alterns: uns dies els xics, d'altres les xiques (...). Però això s'acabà prompte. La piscina la feren familiar. Aleshores arribà el 'destape'. Hi anàvem a nadar junts a les Salinetes Velles, encara que també hi venia gent major i ens ho passàvem 'pipa'. En tancar la piscina de Giner, construïren el cinema Olímpia, amb un gran goig per al veïnat. Era una sala espaiosa i de luxe, en comparança amb el que hi havia fins aquell moment. Els germans Giner ens hi tenien ben enganxats, en el bon sentit de la paraula. Anàvem quasi tots els dies al cine. Dissabte i diumenge et regalaven entrades per a la resta de la setmana, llevat d'un dia de descans. S'hi projectaven pel·lícules en estiu a la piscina, i en hivern a la sala. Allí vérem grans estrenes, com 'Lo que el viento se llevó' o 'Siete mujeres marcadas', per citar-ne algunes.⁶⁹⁶

Així les coses, el 1964, ja hi havia tres cines a Manuel: l'Olímpia (500 places d'hivern, 400 d'estiu), que reemplaçava el de Bonavista; el Cine Sol (400 butaques d'hivern) i el cine d'estiu de la Riba (500 places d'estiu).⁶⁹⁷ Llàstima era que la banda de música s'haguera dissolt, el 1963, per diferències amb l'autoritat local.⁶⁹⁸ Per les festes es feien cavalcades de carrosses i es presentava una reina de festes: la primera, la de l'any 1964, fou Rosa Mary Bataller Alberola, custodiada per quatre dames d'honor.

En la primeria dels setanta es manifestaria la situació de crisi i estancament que afectava l'agricultura citrícola, la indústria i, en conseqüència, la demografia de Manuel. Segons l'Enciclopèdia de la Regió Valenciana, *la riqueza industrial de Manuel deriva de la agricultura y la integran varios almacenes*

Corporació municipal franquista, davant la vella casa de l'ajuntament

Ajuntament de Manuel. Reformat a l'any 2006

⁶⁹⁶ BARDOSO, María, Manuel, 40 años después, dins *Manuel en festes patronals*, 2000, s. p.

⁶⁹⁷ AMM, Caixa I.032, doc. 12.

⁶⁹⁸ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 171; SOCIEDAD Musical, Nuestra banda de música, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

La cabina del Cinema Olímpia

'No te quieres enterar..., yé yé! Que te quiero de verdad...'
Les Salines, any 1967

de naranjas. Cuenta además con varios talleres de cerrajería artística.⁶⁹⁹ I amb una estació decadent, val a dir, per causa de la competència del transport per carretera. Ben poca cosa, doncs. Per a distraure's, això sí, els manuelers disposarien a partir del 1973 d'un camp de futbol, que seria el precedent del futur poliesportiu, recentment desplaçat pel creixement urbanístic. La U. D. Manuel debutava allí, en la temporada 1972-1973, en la lliga de 3a. regional, després d'uns anys de reviscolament futbolístic, sent president del

⁶⁹⁹ LLORENS RAGA, Peregrín – PLA, Enric, Manuel, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 6, València, 1973, p. 305.

Al pont de les Salines

2. Dels ibers a la societat global

**La vespa: el vehicle que marcà una època.
Les Salines, 1968**

club Francisco Grau. Aquell camp, però, seria provisional: el definitiu seria el de 'les Foies' (106 x 65 m), estrenat el 1975 per a celebrar l'ascens de l'equip a la categoria de 2a. Regional. Entre els anys 1978 i 1982, s'arribaria a jugar, fins i tot el 1a. Regional.⁷⁰⁰

S'estaven pavimentant els carrers, des del 1970, per a donar acollida a la nova cultura de l'automòbil; alhora que s'ampliaven les escoles, s'eixamplava el nucli de població cap al sud, es col·locaven senyals de trànsit i es renovava el Club de la Juventut (1971-1973).⁷⁰¹ El 1971 es constituí l'Acadèmia Municipal de Solfa, sota la direcció del mestre Francesc Codina, amb vies a educar joves músics i reconstituir la banda.⁷⁰² El 31 d'agost del 1972 es refundà l'agrupació, constituïda per 60 xiquets, amb una mitjana de 10 anys d'edat.⁷⁰³ Però no sols la música clàssica o de banda atreïa l'interès de la joventut manuelera, més formada que mai, sinó també la moderna música discotequera; gràcies, entre altres coses, a l'arribada de la 'febre del dissabte la nit', l'any 1972, de la mà de la Discoteca 'Carpe' –la primera de Manuel– on solia actuar el disc-jockey Mike Cano, de Xàtiva, molt conegut aleshores entre els més *marxosos*.

Francisco Franco –aquell home que manà bombardejar Manuel i, en recompensa, li dedicaren les escoles– fou desconnectat del goter el 20 de novembre del 1975. Començava aleshores la transició democràti-

La piscina de les Salines i el Pont Nou

⁷⁰⁰ BOLUDA, Ramon – OLLER, Miguel, *Història del C. D. i U. D. Manuel (1920-1998)*, Ajuntament de Manuel, 1998, p. 55 i ss.

⁷⁰¹ MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

⁷⁰² CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 172.

⁷⁰³ SOCIEDAD Musical, Nuestra banda de música, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

Aspecte de les Salines en la dècada dels seixanta

Un torneig de futbol a les Salines

Cursa ciclista, 1954

La Setmana Santa i els caputxins en el anys seixanta

Carrossa de l'Abat, anys seixanta

Els Reis de l'Orient, al carrer de la Font

2. Dels ibers a la societat global

Records de Pasqua a les Salines

Orquestra 'Els Luxe'

ca (1976-1981) i s'obrien les portes de nou a la llibertat de pensament i a la participació democràtica. Aleshores, els manuelers tornaren a demostrar llur afició a la política, ja documentada al voltant del 1900 pel pare Sucías.

L'any 1977 eixiren al carrer les publicacions 'Tribuna Popular. Portaveu d'Acció Popular i Republicana de Manuel' i el 'Butlletí d'Informació Sindical' del col·lectiu anarquista de la CNT-AIT. Aquestes entitats eren, però, d'implantació minoritària en comparació amb el sindicat de filiació socialista UGT, que es constituí a Manuel el 9 d'octubre del 1977, dia del País Valencià. La reivindicació autonomista o nacionalista, en major o menor grau, formava part dels plantejaments programàtics de les noves formacions democràtiques. Així les coses, les actuacions de cantautors com Lluís 'el Sifoner', Joan Monleon i els Pavesos, i Paco Muñoz, amenitzaren el retorn de les llibertats.

En les eleccions a Corts de juny del 1977, les primeres més o menys lliures, dels 992 electors convocats, hi participaren 867, amb 862 vots vàlids emesos distribuïts de la manera següent: 381 vots per al PSOE (socialdemòcrates), 300 per a la UCD (Unió de Centre Democràtic; exfranquistes, conservadors i liberals), 57 per a Aliança Nacional (nostàlgics del franquisme), i 124 vots més, distribuïts entre diferents opcions comunistes, socialistes i minories nacionalistes valencianes. En conjunt, emergí de les urnes una nova majoria progressista (el 54% de l'electorat), una minoria conservadora (39%) i un franquisme sociològic marginal (7%).⁷⁰⁴

La UCD agrupava la majoria de protagonistes del darrer franquisme. El partit majoritari, el PSOE, s'havia constituït a Manuel el 29 de març del 1977, amb seu a la plaça de la Riba; sent una de les primeres agrupacions de la Ribera en nombre de militants.⁷⁰⁵ A les municipals del 1979 presentaren com a candidat a alcalde un antic regidor de la República, que havia sigut represaliat el 1939, Carlos Terrallón Benito. I aquest fou el primer alcalde de la democràcia restaurada, recolzat pels 5 regidors del PSOE i els 2 d'Esquerra Republicana (IR); la UCD n'havia obtingut 4. Immediatament es retrobaren els noms tradicionals dels carrers, i cai-

Pas a nivell, anys setanta

⁷⁰⁴ AMM, Caixa 492, doc. 1.

⁷⁰⁵ Dels 800 afiliats del 1984 a la Ribera Alta, 187 pertanyien a l'agrupació d'Alzira i 125 a la de Manuel, que era la segona en importància numèrica; de l'Alcúdia, per exemple, només n'hi havia 25. Dades facilitades per Vicent Hernández.

2. Dels ibers a la societat global

Cap d'any al Cine Olímpia, 1972

L'elegant pavimentació del carrer de Joan Moreno

Colla de xiquets al carrer

Celebrant la victòria del PSOE a la Riba, el Primer de Maig del 1979

gueren les làpides del *Caudillo*; no sense alguna manifestació de protesta per part dels escassos militants de la ultradretana *Fuerza Nueva*.

L'alcalde dimitiria en març del 1982, per trobar-se —als 76 anys d'edat— massa major per al càrrec. El reemplaçà el tercer de la llista, Francesc Grau Pastor, que portà a la victòria el PSPV-PSOE, amb 9 regidors, enfront dels 2 d'AP (*Alianza Popular*), el 1983. A aquest el reemplaçaria d'alcalde, també pel PSOE, Francesc Sanz Ferri (1987-1991), enmig d'una crisi interna de l'agrupació local.

En els anys huitanta s'avançaria en la dotació de noves infraestructures socials (escoles, llar dels jubilats, guarderia infantil) i urbanístiques (eixample del carrer Rodríguez de la Fuente, jardí del carrer de Bonavista...). S'instal·là la fàbrica de Font Lys, una factoria filial de la marca 'Font Vella', a la font de Lillo (1987), on s'envasaren 31 milions de litres l'any 1993,⁷⁰⁶ i unes altres empreses menors. Es consolidà la banda de música com a principal institució cultural del poble. I s'editaren revistes com 'Herbasana. Butlletí del col·lectiu ecologista i nacionalista' (1985) o 'L'Opinió. Butlletí de difusió cultural' (1987).⁷⁰⁷

⁷⁰⁶ AQÜÍFER de Font Lys, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, p. 22.

⁷⁰⁷

2. Dels ibers a la societat global

L'equip de futbol, 1977

Afonament del pou

Festers de l'any 1981

Moros i cristians, any 1981

Paelles al carrer, per festes

El pati de les escoles velles

Riuada del 1993

La música de Manuel, al certamen de Kerkra (els Països Baixos), on obtingué el 'Timbal d'Or', l'any 1997

2. Dels ibers a la societat global

En els anys noranta s'agreuja la crisi del PSOE local, que perdria a poc a poc el suport popular, donant entrada a altres formacions polítiques fins l'actualitat. Heus ací, de manera gràfica, la successió d'alcaldies i formacions polítiques contemporànies:

Període	Alcalde	Partit polític
1979 - 1983	Carlos Terraillón Benito	PSPV - PSOE, majoria absoluta
1983 - 1987	Francisco Grau Pastor	PSPV-PSOE, majoria absoluta
1987 - 1991	Francisco Sanz Ferri	PSPV-PSOE, majoria simple
1991 - 1995	Ernest Pallàs Garrido	UPV, amb els vots del Grup Independent Progressista
1995 - 1999	José Cambra Bueno	Grup Independent Progressista (GIP), majoria simple
1999 - 2003	Ramiro Monroig Zamorano	PSOE / PP, pacte PSOE-PP-Bloc
	Salvador Alberola Soler	
2003 - 2007	José Cambra Bueno	GIP, amb majoria absoluta
2007 - 2011	José Cambra Bueno	GIP, amb majoria absoluta

Ja en els anys 1990-2009 s'ha avançat molt en el desenvolupament urbanístic, la diversificació del teixit productiu, l'acolliment d'immigrants estrangers de tipus laboral, la qualitat de vida i els serveis a les persones, etc. A destacar la constitució d'una innovadora mancomunitat de serveis socials, amb seu a Manuel, de la qual participaven els municipis veïns de Senyera, Sant Joanet, la Pobla Llarga, Rafelguaraf i l'Ènova (1992).

En el camp dels esports, el bàsquet femení arribà al cim, amb la consecució de la Copa de la Generalitat Valenciana (Carcaixent, juny del 1998). Des del 1990, el Club de Córrer ve organitzant amb èxit la Volta a Peu de festes. La coral polifònica animà el panorama musical, pels anys 1992-1994.⁷⁰⁸ L'hivern del 1996 eixí al carrer el primer número de 'La Bellota', tirada avant per l'Associació Cultural 'la Mitja Galta'. L'entitat ha impulsat les ja clàssiques exposicions de festes al Centre de Sant Gil, des de la *Bibliografia sobre Manuel* (2001) fins a la d'*El conreu de l'arròs* (2008).

També es creà el 1996 el butlletí 'Molts Bemols', de la banda de música. El 2002 es constituí l'associació de *Bollleres*, per a perpetuar la tradició de l'encaix de boxets, de la mà de Charo Giner, deixeblla de Nieves 'la Palència'. I el 2006-2007, l'associació del Ball, que feia exhibicions pels pobles del voltant i participa en trobades del ram. Però és que, a més a més, a Manuel hi ha els colombares de tota la vida, socis de 'La Manuelense'; jugadors destacats d'escacs, membres del Club d'Escacs de Benigànim; un club ciclista, un altre de pintores, un de futbol, el de jubilats i pensionistes... Tot plegat, manifesta l'efervescència cultural que viu el municipi, al si d'una democràcia consolidada, on la participació social, cultural i esportiva és un índex de maduresa.

En les últimes legislatures, s'ha fet realitat un polígon industrial al Racó de Canyares, sobre les instal·lacions de la clausurada planta de Font Lys, per a la renovació del teixit industrial (1998).⁷⁰⁹ S'ha adquirit la Serreta per a usos públics, com ara la piscina (1999); s'ha creat 'Ràdio Salines', en l'onda 107.2 de l'FM (1996); s'ha organitzat l'Arxiu Municipal i confeccionat un catàleg (1999-2007);⁷¹⁰ s'han renovat el consultori

⁷⁰⁸ BALAGUER, Edu, La coral polifònica de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1997, s. p.

⁷⁰⁹ Indústries de la fusta i del moble, d'estructures metàl·liques, alimentació, etc. L'incendi d'una nau de plàstic, per cert, provocaria un bon ensurt —en forma de núvol tòxic— que portaria Manuel a la premsa, en gener del 2003.

⁷¹⁰ A càrrec de l'arxiver-bibliotecari Gonçal Benavent. Vid. BENAVENT, Gonçal, L'Arxiu Municipal de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2003.

L'antiga planta de 'Font Lys'...

... transformada en polígon industrial (1998)

2. Dels ibers a la societat global

Paratge de les Salines, amb la casa de la Sal, futur establiment per al turisme rural

mèdic i la Biblioteca Municipal (creada el 1994 en l'antic pis de Correus), annexant-se-li un telecentre (2005). I també el nou centre escolar 'Pintor Estruch' (2003), després d'haver llevat uns 'barracons', que tantes protestes algaren en contra de la Conselleria d'Educació. Ara, les escoles s'han quedat ja menudes i cal eixamplar-les (2009). S'ha reservat als vianants part del nucli històric, s'ha reformat l'ajuntament (2005), i ha obert les portes al públic el nou auditori municipal (2006).

Però, sens dubte, el principal guany que han obtingut els veïns de Manuel en els darrers anys ha sigut la recuperació de les Salines (una heretat de 393 fanecades, amb edificis annexos) per al poble, tramitada per l'alcalde independent Pepe Cambra, al front de l'Ajuntament de Manuel. El Ministeri de la Defensa, l'any 2003, manifestà per fi la seua voluntat de vendre, i les Salines es valoraren en 700.000 €. El 16 de març del 2005 se signà el conveni entre el mencionat alcalde i el director general del GIED del Ministeri, i el 26 de març, diumenge de Pasqua, el president de la Diputació de València, Fernando Giner, assistí a la presa de possessió de la finca. El 9 de juny del 2005, finalment, Ajuntament i Ministeri signaren a Madrid, davant notari, l'escriptura pública de compravenda de les diferents parcel·les dels militars.

Les Salines, ara sí, de Manuel, foren declarades paratge natural de caràcter municipal per part de la Conselleria de Territori. S'instal·laren en elles les pistes del nou poliesportiu (2006-2008) i ara es projecta rehabilitat els edificis antics, per a transformar-los en dependències al servei del turisme rural: hotel-restaurant, alberg, aules de natura i piscina.⁷¹¹ S'està executant el desviament de la via del tren per l'Ènova, per a deixar la ferrovia vella com una 'via verda' de Xàtiva a la Poble Llarga, per a passejadors, senderistes i cicloturistes. I s'està procedint a enllaçar la CV-41 d'Alzira amb la carretera de Barxeta, mitjançant una variant o circumval·lació de Manuel a l'Ènova, articulada per rotondes, que passaria per baix del traçat de la Séquia Comuna, en paral·lel a ella.

⁷¹¹ Les SALINES, patrimoni del poble de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2005, s. p.

Signatura a Madrid de l'escriptura de les Salines, entre el Director General GIED del Ministeri de Defensa i l'alcalde de Manuel José Cambra, el 16 de març de 2005

Acte institucional de la presa de possessió de les Salines (2005)

Signatura del conveni d'adjudicació de les Salines entre el Ministeri de Defensa i l'Ajuntament de Manuel

L'Alcalde de Manuel, José Cambra, explica els projectes al president de la Diputació Fernando Giner

Accés al Paratge Natural de les Salines

Pinada de les Salines

2. Dels ibers a la societat global

Vista de les Salines, propietat municipal, declarades paratge natural per l'Ajuntament de Manuel

Núm. 2.230

9 de Junio de 2.005

EUROPA
NOTARIO

COPIA

DE LA ESCRITURA DE COMPRAVENTA
ENTRE LA GERENCIA DE INFRAESTRUCTURA Y EQUIPAMIENTO
DE LA DEFENSA Y EL AYUNTAMIENTO DE MANUEL (VALENCIA)
RELATIVO AL CAMPO DE TIRO Y MANIOBRAS
DE LAS SALINAS EN MANUEL (VALENCIA)

§§§§§§§§§§

M. ALFONSO GONZALEZ DELSO
NOTARIO DE MADRID

Serrano Jover, 6
28015 MADRID

Teléfonos 91 541 65 97
91 541 64 86
Fax 91 541 62 12

Possessió de les Salines pel poble de Manuel, diumenge de Pasqua del 2005

Capelleta de Sant Antoni a les Salines, restaurada l'any 2006

Pas de les Salines: gual en construcció l'any 2009

L'alcalde José Cambra, Carmen Martorell i el director general de Patrimoni de la Generalitat Valenciana, el dia de la inauguració de l'Auditori, 29 d'abril del 2006

Interior de l'Auditori, antic Cine Olympia, el dia de la seua inauguració, l'abril del 2006

2. Dels ibers a la societat global

**Noves instal·lacions esportives de les Salines (2007):
el camp de futbol, el frontó i el trinquet**

Entrada al polisportiu

Vista del nou polisportiu a les Salines, inaugurat el 2007

Pista de pàdel

Inauguració de la reforma de l'ajuntament pel president de la Diputació, Fernando Giner, sent alcalde Josep Cambra (14 de febrer del 2006)

Peatonalització de les places de l'Ajuntament i Sant Gil

La plaça de l'Església, peatonal, any 2006

El Porrat de la Candelària del 2008

2. Dels ibers a la societat global

Façana de l'antic edifici i guarderia infantil, any 1983, essent Alcalde Paco Grau

Inauguració del nou Centre Tercera Edat l'any 2005. En la foto, Pepe Cambra (alcalde), Vicent Vila (president), el rector de la parròquia i els regidors Juan Ricart, Inma Sanjuán, Pepe Franco, Eduardo Signes, Vicent Hernández i Pepita Amat

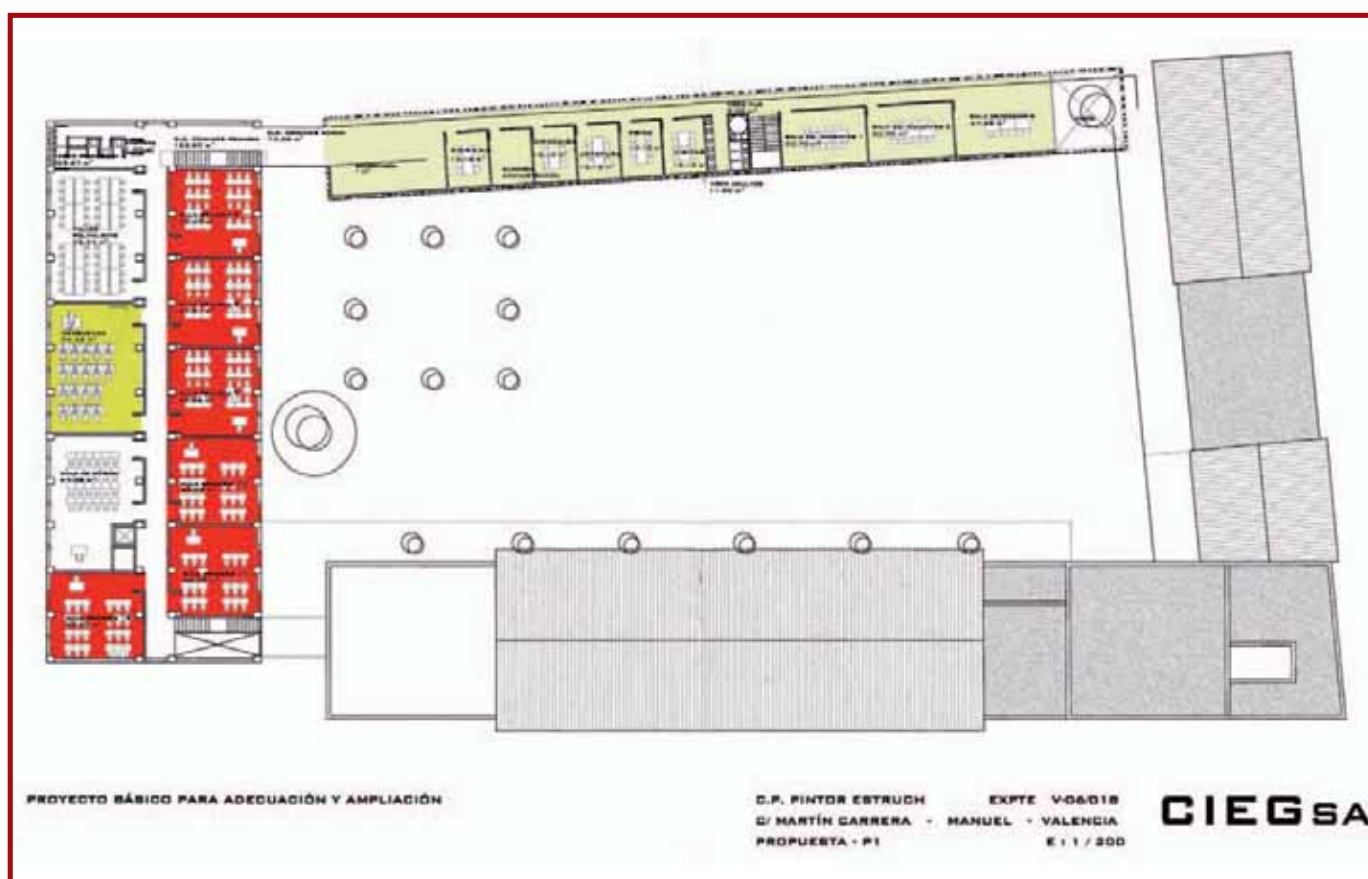
La moderna llar del jubilat

Façana de les antigues escoles, que dataven del 1935

Les escoles noves, inaugurades l'any 2003
sent alcalde S. Alberola

Plànols de la reforma, estimada en 2,5 milions d'euros, del col·legi nou, any 2008

2. Dels ibers a la societat global

Nova biblioteca, any 2005

Estudi de Ràdio Salines, any 2005

Presentació del llibre 'Història UD Manuel'. Els autors, Miguel Oller i Ramón Boluda amb l'alcalde Pepe Cambra

Recuperant tradicions: les fogueres, de nou al carrer (foguera de Sant Antoni, 2006)

Presentació del llibre 'Història UD Manuel'. Els autors, Miguel Oller i Ramón Boluda, amb l'alcalde Pepe Cambra

Nou consultori ubicat en l'antic edifici de correus, posat en marxa l'any 1998 i eixamplat el 2007

Vicent Pèrez Quijal a la seua casa de Juan Moreno

El mercat de Manuel, pintat amb la boca. Vicent Pèrez

Llavador del carrer de Juan Moreno, rehabilitat el 2008

2. Dels ibers a la societat global

La Serreta, adquirida per l'Ajuntament de Manuel el 1998, que prengué possessió d'ella assistit pel president de la Diputació, José Díez

Piscina de la Serreta

Carrer del Riu, any 2006

Placeta de l'antiga benzinera, construïda l'any 2006 dins el Pla de Millores de la Generalitat Valenciana

Accesos al cementeri, urbanitzat l'any 2007

El mercat dels dimecres

2.7. PATRIMONI: L'HERÈNCIA DELS AVANTPASSATS

El patrimoni del poble Manuel i el seu terme, l'herència material i immaterial que ens han llegat els avantpassats és tanta, que bastaria per si mateix per a elaborar un substanciós catàleg. El present capítol pretén aproximar-nos al seu coneixement i comprendre'n la importància que té; no sols com un element indestruïble de la personalitat local, sinó també com un bé col·lectiu que afavoreix la qualitat de vida del veïnat manueler.

Comencem, doncs, per l'edifici més emblemàtic de Manuel, que és l'**església parroquial de Santa Anna** (1664-1695). El precedent d'aquesta església cal cercar-lo en una mesquita islàmica, la de l'alqueria musulmana de Manuel, que es localitzava al solar que ocupen el local parroquial de Sant Gil i la contigua casa abadía. L'abadía ocupava el pati d'ablucions, com indica la 'séquia de servei' que en travessa el jardí, i Sant Gil era la sala d'oracions, enderrocada el 1521, durant la guerra de la Germania. En els anys 1535-1541, la senyora de Manuel edificà sobre el solar de la vella mesquita una esglesia amb espadanya, seu parroquial des del 1541, que seria restaurada en els anys 1620-1621.

Una nova restauració integral tindria lloc el 1652: s'assegurà el 'campanar' o espadanya; es canvià el portal per un de nova factura; es manaren a fer dos retaules nous, un d'ells per a l'altar major, i s'ornà una miqueta la frontera del temple. La dedicació a 'Sant Gil i Santa Anna' la ideà un capellà del temps dels moriscos, que tenia 'Gil' de cognom.⁷¹² Però amb la reforma del 1652, i l'estrena del nou retaule major de Santa Anna i Sant Joaquim, començaria a perdre's la dedicació de Sant Gil, en profit de la de Santa Anna, patrona del poble. Sobre el retaule, llegim, en l'arxiu parroquial:

A 22 de dehembre 1652 dauraren lo retaule de l'altar major, en la iglésia de Manuel. Daurat, colorit y pintat per Joan-Antoni de Borja, daurador de la ciutat de València; sent rector de Manuel Vicent Cardona y jurats de Manuel, Pere Andreu y Lluís Montoro; Gaspar Vilar, de Faldeta, y de Torreta, Pere Fuster.⁷¹³

De pocs anys després era la imatge de maçoneria de santa Anna (1665), encomanada a un escultor de Xàtiva, i pintada i daurada per un tal Lòpez, que aprofitaria per a traure-la en processó. La corona se li afegiria el 1667, gràcies a la deïxa testamentària d'un particular de Torreta.⁷¹⁴

Quan l'arquebisbe de València, López de Ontiveros, visità Manuel l'any 1663, l'església amenaçava ruïna i estava indecent. El prelat autoritzà el rector i els veïns per a construir una església nova, *en el puesto donde hallaron a la Virgen María Santísima de Misericordia*.⁷¹⁵ Les obres s'emprengueren el 1664, però quedaren interrompudes en els fonaments, després d'una desentesa amb els obrers. Així quedarien, paralitzades, fins al 1682, en que es reiniciaren i es continuaren, fins a la inauguració del temple, que fou l'any 1695.

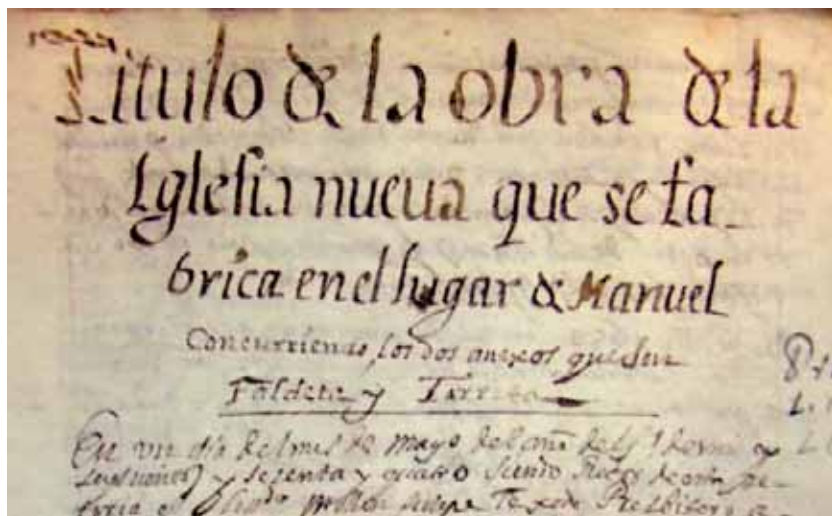
En la primeria del 1685, els pedrapiquers Antonio Díaz de la Poleta i Antoine Barber ja havien acabat la porta. Els obrers anaven alçant pilars, dirigits pel mestre Pedro Uberos, quan el rector contractà un rajoler basc, per a construir el forn, on treballaria un teuler expert de l'Horta de València, anomenat Tomàs Simó. Els veïns refinançaren l'obra el 1687 i es traçà la planta i alçat de l'interior, a càrrec del mestre d'obres de la Seu de Xàtiva, l'arquitecte Joan Aparisi, que supervisaria els acabats. En els anys 1687-1688 s'estaven alçant les parets, davall la direcció de diferents mestres d'obra.

⁷¹² Més detalls de tot açò, en la part històrica de l'obra.

⁷¹³ CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995, p. 51.

⁷¹⁴ *Ibidem*, p. 51.

⁷¹⁵ *Ibidem*, p. 64.

Comptes de l'obra de l'església, 1664 (Arxiu Parroquial de Manuel)

En març del 1689 entraria a dirigir la fàbrica el mestre Pere Revert, fill d'Agullent, que es comprometé a acabar-la en dos anys, per 350 lliures. Les 67 famílies de feligresos —de Manuel, Faldeta i Torreta— es comprometeren a pagar-li en espècie: en arròs, blat i seda. Pel 1691, Revert ja estava alçant la cúpula de mitja taronja sobre els arcs del creuer; i el 1692 ell mateix traçaria l'alçat o 'perfil' de la frontera del temple, al temps que anava tancant les voltes de la nau. La coberta i la teulada s'acabarien el 1693, així com la façana, *rayándola a modo de piedras sillares; poniéndole bolas y pirámides en su defini-*

ción. Acabades les escales, l'altar, la trona i els vasos sepulcrales, l'any 1695, arribà l'hora d'estrenar l'església, titulada aleshores 'de Santa Anna i Sant Joaquim'.⁷¹⁶

Per al dia de la inauguració, la façana de l'edifici es decorà revestint-la amb llargs penons i banderoles de domàs. I, per fi, el 4 de setembre, se celebrà la cerimònia inaugural:

*Adviértase, para noticia de todos, que en quatro días de setiembre deste presente año 1695 se hizo la fiesta de la traslación del Santísimo Sacramento a la iglesia nueva. Y juntamente se colocó en sus altares las imágenes de la Virgen de la Misericordia y Virgen del Rosario, juntamente con todos los santos de la iglesia, y se hicieron las fiestas con grande lucimiento, gracias a Dios.*⁷¹⁷

Els sants col·locats a l'interior, segons un inventari del 1684 eren: la santa Anna processional, *ab la Mare de Déu en les mans*; la Mare de Déu de la Misericòrdia, *de mesoneria, ab lo Niño Jesús en los brazos*; sant Antoni Abat, sant Roc; els Santets de la Pedra, Abdó i Senent; el Santíssim Crist, *de micha estatua, ab un quadro baix, de la Verge de la Llet*; la Mare de Déu del Roser; dues imatges més de sant Antoni i sant Roc, *les quals servien de col·laterals a l'altar major*; la taula de la Verge de la Misericòrdia, en la seua capella; quadres de sant Gil, sant Gaetà, sant Roc, sant Cristòfol i sant Josep; *en lo alt de l'altar, una Mare de Déu dels Desamparats, y ab dos quadros als costats, de Jesús y Maria*. Quatre bancs vells i sis nous completaven el mobiliari de l'església vella de 'Sant Gil i Santa Anna', que fou traslladat íntegrament a la nova.⁷¹⁸

El nou edifici parroquial és un rectangle de 25,75 m de llargada per 13,95 m d'amplada i 10,50 m d'alçada de la façana.⁷¹⁹ La planta és una creu llatina, configurada per una nau central, amb set capelles laterals entre contraforts, i una cúpula sobre petxines que realça el creuer o transsepte, on es representen al fresc

⁷¹⁶ *Ibidem*, p. 67 i ss.

⁷¹⁷ *Ibidem*, p. 76.

⁷¹⁸ *Ibidem*, ps. 62-63.

⁷¹⁹ NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

2. Dels ibers a la societat global

L'església parroquial de Santa Anna, una obra de l'últim terç del segle XVII

La façana del temple

Detall de la portalada

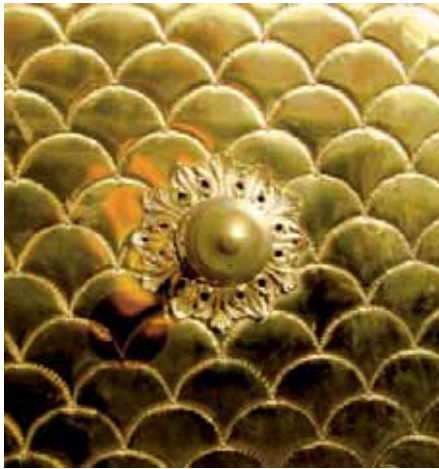
els quatre Evangelistes. La coberta és de mig canó, articulada per arcs faixons que descansen sobre pilastres de fust llis i capitell dòric. La decoració, recentment repintada, és d'un barroc auster i moderat.

El presbiteri l'ocupen ara el Crist i santa Anna, amb sant Gil i sant Josep als laterals. Per la banda de l'e-pístola, de la capçalera als peus, trobem el Cor de Jesús al transsepte, i les capelles de sant Antoni Abat, la Mare de Déu del Carme (altar de les Ànimes del Purgatori), i una Geperudeta o Mare de Déu dels Desemparats. A la banda de l'Evangeli, de la capçalera als peus, hi ha les capelles de la Dolorosa (amb el Sant Sepulcre baix), la Puríssima i el baptisteri.

En el segle XVIII, com més avall comentarem, s'afegí a la banda de l'Evangeli, a l'alçada del creuer, la capella de la Mare de Déu de la Misericòrdia, amb funcions de capella de la Comunió. És un annex en forma de creu grega, amb una cúpula de mitja taronja que s'eleva enmig del creuer i es manifesta a l'exterior de l'edifici per mitjà d'una cupuleta de teula blava. La capella alberga la patrona de Manuel, dins un cambril, amb el mur decorat al fresc per una santa Anna i un sant Gil; el sagrari; a l'altar de l'esquerra del transsepte, la imatge de sant Isidre Llaurador, entre les de santa Gemma i sant Nicolau, i a la banda d'enfront, un llenç de sant Tomàs de Villanueva. Destaca d'aquesta capella el sòcol de manisetes dihuitesques, que més avant comentarem.

La façana de l'església, restaurada fa pocs anys i coronada amb una senzilla creu, és de línies minimalistes, i té poc a veure amb l'original barroc del 1695, obra del mestre Pere Revert. Els danys ocasionats pel terratrèmol del 1748 contribuirien, sens dubte, a deixar-la més modesta del que originalment era. Sí que es conserva, en

2. Dels ibers a la societat global

El Tron del Juí Final, que espera la Segona Vinguda del Crist, serà una cadira de bova...?

⁷²⁰ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 77.

Les portes enllandades

canvi, l'entaulament clàssic, de línies arquitectòniques llises i pures, que emmarca l'única porta del temple. Està coronat per dues boles cimeres, que flanquegen el nínxol de la santa, sobremuntat aquest per un frontó triangular de línies austeres. La porta és de fulles enllandades de llautó repussat i polit, i clavaçonades amb tatxes finíssimes, dibuixant un fons d'escames d'armadura. Sobre elles ressalten dues cartel·les, a la banda de dalt: la primera ens informa de la data de l'obra (27 de desembre del 1828) i de la data de la restauració (3 de març del 2003); la primera és una cadira de bova, que espera, a manera de tron terrenal, la Segona Vinguda de Crist.

L'any 1696 s'encarregaria a l'escultor de València Vicent Rovira la fàbrica d'un retaule barroc per a l'altar major. Aquest escultor, que havia après l'ofici amb son pare, Francesc Rovira, al seu Alcoi natal, s'havia fet cèlebre a la capital per les seues intervencions a Sant Esteve i a la catedral.⁷²⁰ La resta de retaules

Aspecte de l'església, en una fotografia dels anys seixanta del segle passat

anirien completant-se i renovant-se al llarg de molt anys: el del Roser, per exemple, datava del 1722.⁷²¹ Tot això, després del saqueig a què, els soldats castellans de Felip V, sotmeteren el poble i el temple, l'any 1706, durant la Guerra de Successió. L'any 1732, el cèlebre Manuel Vergara rebé l'encàrrec d'obrar una santa Anna de pedra, que col·locaren l'any 1733 en la façana de l'església. Aquesta era la patrona i se li feia festa principal, fins a mitjan segle XIX, en què es focalitzà la devoció, definitivament, en la 'prodigiosa' taula de la Mare de Déu de la Misericòrdia, molt venerada ja des del segle XVI.

⁷²¹ Ibídem, p. 78.

Aspecte actual del campanar

2. Dels ibers a la societat global

Les cúpules de teula vidriada

El campanar, abans de la reforma

El retaule major de Rovira es dauraria l'any 1737, per un cost de 195 lliures: el baró de Manuel en sufragà la tercera part de la despesa, a canvi de poder posar-hi tres escuts heràldics amb les armes dels Tallada. Unes altres 25 lliures aprofitarien per a restaurar, pintar i daurar la resta de retaules. S'adquiriren també dos retaules nous, per a sant Antoni i les Ànimes, decorats amb llengües de Manuel Vergara, i un tercer de sant Francesc Xavier, sufragat per l'almoïna de Joan Andreu (1739).⁷²²

El terratrèmol del 1748 danyà la façana i el campanar, i obligà a fer unes obres de restauració (1749), després de la pèrdua d'alguns elements decoratius: entre d'altres, les boles i piràmides descrites en la inauguració del 1695.⁷²³ L'any 1767 calgué una nova intervenció restauradora de l'exterior,⁷²⁴ que deixaria en bon ús el temple per al segle XIX. Arribats al 1880, sent rector mossén Marià Tormo, els regants de la Comuna contribuïren a sufragar, amb la venda d'aigües sobrants, la restauració i repintada del retaule barroc. Es pintaren aleshores, també, els quatre Evangelistes de les petxines que suporten la cúpula.⁷²⁵ Prosseguiren les obres en els anys 1881-1882, consistents en una restauració integral de l'interior de l'edifici. L'any 1896 es renovarien els paviments de l'església i la capella de la Mare de Déu.⁷²⁶

Els sants que presidien llavors els altars eren: santa Anna, la Mare de Déu del Roser, la Dolorosa, el Crist, el Cor de Jesús, sant Roc i sant Antoni Abat.⁷²⁷ Totes aquestes imatges, els retaules i objectes sagrats

⁷²² *Ibidem*.

⁷²³ NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁷²⁴ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 79.

⁷²⁵ *Ibidem*, p. 80.

⁷²⁶ OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994, p. 102.

⁷²⁷ SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València, vol. 25, p. 377.

Interior de l'església

La cúpula del creuer, sobre petxines

Les capelles laterals

El presbiteri

Detall del Sant Lluç d'una de les petxines

2. Dels ibers a la societat global

La nau central

El Cor de Jesús del transsepte

—llevat de la taula de la Misericòrdia, que se salvà— foren objecte de la febre iconoclasta de la revolució social del 1936. El 25 de juliol, en foguerades enceses a la vora del riu s'incineraren les obres d'art, inclosos dos Jesusets de Salzillo, i trencaren la santa Anna de pedra de la façana, obra de Vergara. Aquesta última seria reemplaçada l'any 1947, per una altra imatge regalada pels fidels de l'Abat.⁷²⁸

En la dècada del 1940 es reconstruïria el panteó local, amb imatges neobarroques, com ara la santa Anna titular del temple, estrenada el 1951, juntament amb un renovat altar major⁷²⁹ Destaquen també les imatges de Sant Antoni del Porquet i la Soledat; aquesta última, de Carmel Vicent. Les reformes practicades el 1965 deixaren l'edifici molt ben arreglat per dins.⁷³⁰ Però la gran obra de renovació, que ha deixat l'edifici amb l'aspecte actual, arribaria a partir dels anys 1993-1995. S'intervingué en les teulades, les capelles, les pintures, etc.⁷³¹ Gràcies en part a subvencions públiques, s'han anat millorant fins a l'actualitat l'aspecte del temple i de la capella de la Misericòrdia, i restaurant-ne alguns elements ornamentals que quedaven pendents. De manera que, a hores d'ara, l'església de Manuel presenta una imatge molt digna.

⁷²⁸ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 52.

⁷²⁹ *Ibidem*, p. 52.

⁷³⁰ CATALÁ MARTÍNEZ RESTAURADORES, Informe de restauración de la capilla de Nuestra Señora de la Misericordia. Iglesia parroquial de Santa Ana, de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1997, s. p.

⁷³¹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 52.

El retaule de les Ànimes o de la Mare de Déu del Carme

L'altar de Sant Antoni Abat

La **capella de la Mare de Déu de la Misericòrdia**, a l'interior de l'església, és l'espai més bonic i millor decorat. L'any 1728, un rector acabat d'arribar, mossén Tomàs Aparisi, convocà a junta els alcaldes dels tres pobles de la parròquia per a comentar-los, entre altres coses, que *diferentes parroquiales me avían informado que, para la mayor devoción de Nuestra Señora de la Misericordia, se alegrarían se fabricase una capilla para colocarla con mayor veneración y culto*. Els caps de casa de Manuel, Faldeta i Torreta s'oferiren a aportar almoines i es designaren a tal efecte tres almoïneres: Josepa Benavent, de Manuel; Maria-Agnés Quilis, de Faldeta, i la vídua Vicenta Candela, de Torreta. El rector delegà a més en el metge Vicent Segura, *por ser muy devoto de la Virgen*, la plega d'almoines pels pobles de la rodalia. El fuster de Xàtiva Antoni Sanchis obrà una caixa de cabdals per a la 'fàbrica' de la capella, amb tres panys i tres claus: una per al rector, una per al jurat major de Manuel i una per al 'fabriquer' o depositari dels diners de l'obra.⁷³²

⁷³² Ibídem, ps. 100-102.

2. Dels ibers a la societat global

La capella de la Puríssima

El 1729 es comprà una casa per a tombar-la i disposar així de pati o solar per a la capella. L'obra s'inicià el 10 de gener del 1730, davall la direcció de mestre Francesc Ximeno, i conclougué el 13 de juliol del 1732. Era aquell un espai d'estil barroc, de 12,10 m per 9,70 m, coronat per una cúpula de teula vidriada blava, dels obradors de Manises. Es traslladà allí l'altar de la Misericòrdia, presidit per la taula de la troballa, i es decoraren els laterals amb dos nous altars, manats a fer al jove escultor Francesc Vergara⁷³³ i al daurador Cosergues (1733-1734). Mentre treballaven en ells el tallista i el daurador, es realitzaren i es col·locaren a la capella uns bellíssims sòcols de manises, que representen escenes marianes, pròpies de les lletanies de la Verge Maria.

La benedicció de la capella i el trasllat a ella del Santíssim Sagrament tingueren lloc el dia de la Santíssima Trinitat –20 de juny– del 1734. Predicà el rector Tomàs Aparisi el sermó de la dedicació, amb assistència

L'altar de la Soledat

⁷³³ Segons FERRI CHULIO, Andrés de Sales, *El escultor Francisco Vergara Bartual (l'Alcúdia, 1713 – Roma, 1761)*, Tipogr. Palàcios, Sueca, 1997, p. 32.

Santa Anna, la titular del temple

El Crist de la Vida

El Sant Soterrar

2. Dels ibers a la societat global

La madonna de la sagristia

Creu processional del segle XVIII

La Verge Maria de la Soledat,
amb la corona de punxes

Sant Antoni del Porquet

Portapau d'argent del 1612

Copons, portapau, naveta i campaneta:
una part del tresor parroquial

dels rectors dels pobles veïns del Tossalet, la Torre d'en Lloris i Senyera. La nova capella seria escenari per festes de la cantada dels goigs, que ja s'efectuava des de mitjan segle XVII. En temps de tronades i risc de riuada, les dones acudien a encendre-li llums a la Mare de Déu, reclamant la seua Misericòrdia. Així mateix, eren habituals antigament, en aquest recinte, les novenes implorant salut. La capella i el cambril de la Verge es restaurarien el 1965, amb aplics de marbre.⁷³⁴

En el **sòcol de manisetes**, restaurat en els anys 1995-1996,⁷³⁵ representa les escenes següents: 1) la Fugida a Egipte; 2) emblemes marians, com ara l'Hort Conclòs, la Palma i l'Assutzena; 3) una celebració eucarística, davant l'altar de la Mare de Déu, molt interessant i curiosa; 4) més emblemes de les lletanies, com són el Xiprer, la Font i la Rosa Mística; 5) el Sol i la Porta del Cel; 6) l'Escala i la Lluna; 7) diferents instruments.

Pel que fa a la **taula renaixentista de la Mare de Déu de la Misericòrdia**, datada en l'any 1537 (data confosa, en el segle XVII per '1247')⁷³⁶ es tracta, segons indica un escrit que conté, de la *Verdadera Còpia de*

⁷³⁴ MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

⁷³⁵ GIMENO PÉREZ, Vicente, El zócalo de azulejos, dins *Manuel en festes*, 1996, s. p.; CATALÁ MARTÍNEZ RESTAURADORES, Informe de restauración de la capilla de Nuestra Señora de la Misericordia. Iglesia parroquial de Santa Ana, de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1997, s. p.

⁷³⁶ Us remetem a la part històrica, segles XIII i XVI, on fem referència a la troballa i el miracle.

2. Dels ibers a la societat global

Nuestra Señora de la Misericordia, patrona del pueblo de Manuel, hallada en las ruinas de una pared. Año de 1247. Sol donar-se l'error de pensar que 'vertadera còpia' vol dir que no és l'original, sinó una "reproducció" de la que es trobà en el seu dia. En realitat, en el llenguatge castellà i valencià dels segles XVII i XVIII, aquesta expressió significa "veritable exemplar", 'còpia' autèntica, per a diferenciar-la de la talla processional que es realitzà després, en relleu de fusta. Aquesta segona no seria, doncs, una 'còpia vertadera' —en el llenguatge de l'època— sinó una imitació o reproducció de la vertadera, que és la de la troballa.

La taula venerada a la capella, i pintada a l'oli, consta de tres posts i dos llistons travessers, i fa de mida 71 x 58 cm; que són aproximadament 30 x 36 dits forals valencians, mesura de Xàtiva. Raó per la qual podem pensar que fou pintada per algun mestre d'aquesta ciutat o, si més no, de la governació del Sud del Riu Xúquer. El lloc on presumptament la trobaren els moriscos del 1537, fou una casa que estaven obrant on ara es troba l'església; cosa que té fonament des del punt de vista topogràfic, aquest que el Carrer Major (actual plaça de Pascual Vidal) data de la primeria del segle XVI. Abans del 1490, sols existia la placeta de Sant Gil. L'any 1664, quan es decidí alçar ací l'església nova, encara hi havia record i testimoni oral de la troballa.⁷³⁷

⁷³⁷ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 157.

La capella de la Comunió o de la Mare de Déu de la Misericòrdia, una obra del 1730-1732

Altar lateral de la mateixa capella

El sòcol de manises de la capella

Dos dels plafons de taulellets

Els obrers moriscos que presumptament trobaren aquella taula "dins d'una paret"(!), cridaren de seguida al rector de l'Ènova dels Cristians Vells, que regí la nostra parròquia solament entre l'any 1535 i el 1541. I el rector féu com si no saberes d'allò..., i ho atribuí a un prodigi. "¿No us feia falta una imatge sagrada, per a ornamentar la mesquita [beneïda el 1525] i fer d'ella un església? Doncs ja la teniu: el Nostre Señor us l'ha feta trobar. Vostra és!" Dic jo que aquesta és l'única explicació que pot lligar la història amb la tradició.

El pintor de la taula de Santa Maria de la Misericòrdia era ja format en els gustos del Renaixement, en contacte amb uns altres mestres valencians, que difonien l'estil dels grans mestres italians entre la clientela regnícola. El programa iconogràfic conté tres imatges, disposades en una simetria correcta i mesurada: la Mare de Déu en mig i em primer terme, sedent, subjectant el Jesuït, que jau damunt un coixí i obri un llibre; a la dreta, des del punt de vista de l'espectador, i en segon pla, santa Caterina màrtir i la roda punxant del martiri; a l'esquerra, la monja santa Brígida de Suècia (morta el 1373, canonitzada el 1391), subjectant els tres claus de la passió. Dos àngels alats de la Cort Celestial coronen la Mare de Déu amb una corona reial. Tant Ella com les santes i el Jesuït porten el cap voltat per una aurèola circular daurada, que interpretem com un atavisme gòtic. Els colors predominants són el blau del mantell de Maria i el roig del seu vestit. Hi predomina el dibuix en la traça, com a deixalla d'un pintor que s'ha format de jove en el gòtic. El fons és verdós i neutre, i manifesta l'*horror vacui* de l'autor, o el seu desinterés per qualsevol assaig de perspectiva. Pel que fa als rostres dels personatges, val a dir que no es troben del tot aconseguits; per no parlar de la poca traça que manifestà l'artista pel que fa a la disposició anatòmica dels membres del Jesuït.

Comptat i debatut, no es tracta d'una obra mestra indiscutible, sinó de l'obra d'algun pintor de segona fila, possiblement de Xàtiva o de ben prop; un artista que satisféu el client —el rector de l'Ènova?— però que no li demanaria un pressupost excessiu. En qualsevol dels casos, com a mostra

2. Dels ibers a la societat global

del Renaixement a València, la Mare de Déu de la Misericòrdia s'ha de tenir en consideració. El seu valor simbòlic i espiritual per als manelers està fora de dubte; sent una de les obres més interessants del patrimoni històricoartístic de la parròquia.

A mitjan segle XVII, per a les processons, es comprà una talla processional (1659), desapareguda en la guerra del 1936, i se li col·locà una corona imperial d'argent (1661), que era regal de la senyora de Manuel, Francesca-Joana de Borja.⁷³⁸ Temps després, l'any 1780 concretament, un tal Miquel Cabanes, que vivia a la casa de la Senyoria, que ara diem 'dels Estruch' (núm. 2 de la plaça de Sant Gil), caigué del cavall dins la Séquia Reial de Xúquer. Mentre lluitava per salvar la vida, prometé que si la Mare de Déu el treia d'allí, li faria una nova imatge. I, en efecte, Miquel Cabanes se salvà i manà a fer una nova imatge processional llaurada en fusta i policromada, que reproduïx el mateix programa iconogràfic de la 'vertadera còpia'.

La Mare de Déu de la Misericòrdia, patrona de Manuel, portada per dos àngels tinents

En la 'rèplica' o taula de Cabanes apareixen la Mare, el Fill, Santa Brígida, Santa Caterina i els Àngels, en una disposició que recorda a la font d'inspiració, però amb algunes adaptacions al gust de l'època: l'art del barroc. La nova taula processional es troba emmarcada per rocalles i angelets, i flanquejada per dos símbols marians de les lletanies: la font i el pou. Té la taula un pedestal, a manera de núvol, on es recolzen dos àngels que subjecten, respectivament el Sol i la Lluna; en referència a aquella Dona que somnià sant Joan a l'hora d'escriure el llibre de l'Apocalipsi: *pulcra ut Luna, electa ut Sol*; "bonica com la Lluna, distingida com el Sol". L'estrena d'aquesta obra d'art, del temps del rococó, motivà la cerimònia del 'trasllat de la Mare de Déu', des de la casa de la Senyoria fins a l'església de Santa Anna.⁷³⁹

A banda d'aquests objectes sagrats, disposa la parròquia de Santa Anna d'un quadre del rostre de la Mare de Déu (segle XIX) i d'algunes peces d'argenteria antiga, com per exemple un portapau d'argent de l'any 1612; una custòdia del segle XVIII, i diferents objectes litúrgics del segle XIX. Una altra custòdia més recent, és la que s'estrenà per al Centenari del 1947, d'estil neorenaixentista. Fa 1,10 m d'alçada i 0,46 de base, i és obra de l'argenter de València Josep Vilaplana. Pesa 12 kg i està ornamentada amb afegits d'or i plata, perles i esmalts. S'hi representen la Mare de Déu, sant Gil, la Puríssima, sant Josep, santa Anna i alguns àngels.⁷⁴⁰

⁷³⁸ Tal com hem comentat en la part històrica de l'obra. Aquesta corona, l'han confosa alguns autors amb la que es troba encastada en la taula processional; però no pot ser, perquè la taula és posterior, del segle XVIII.

⁷³⁹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 93.

⁷⁴⁰ FERRANDIS MARTÍNEZ, Ricardo, *Historia de la nueva custodia*, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

A l'exterior del temple, ocupen un lloc privilegiat **la torre del campanar** i les campanes. La torre de l'església, annexa a la façana i més o menys integrada en la planta del temple, es un prisma quadrangular articulat en quatre cossos verticals, per tres cornises llises de carreus de pedra carejats en angle recte. Les cantonades de la torre i les finestres del cos superior, on es troben les campanes, estan reforçats amb carreus de pedra calcària blanca, de la pedrera de l'Ènova. Al remat, hi ha una barana decorada amb boles cimeres de tradició herreriana, i un templet de dos cossos superposats, reforçat als cantons per quatre arcbotants i cobert per una teuladeta. El remat és un penell representant sant Gil. Aquest templet superior reemplaça des del 1985 l'antic, que era més discret, amb els seus finestrons geminats i teuladeta sobre un únic cos. Però l'antic tampoc no era l'original, sinó que datava del segle XIX. Les manisetes de la Mare de Déu que decoren el peu del campanar, per cert, són una imitació –de dubtosa execució tècnica i artística– del plafó devocional que trobareu al carrer dels Cavallers de València: data del 1786 i representa la Verge de la Consolació.⁷⁴¹

⁷⁴¹ La Bellota, Manuel, núm. 28, p. 5.

2. Dels ibers a la societat global

El rellotge públic que manifesta la seua esfera a l'exterior, encarada a la plaça del Sol, té un precedent en l'instal·lat ací l'any 1737. Se'l reemplaçaria el 1878 per un de nova factura, després que portara deu anys desbaratat l'antic.⁷⁴² Aquest nou rellotge era regit a mitjan segle passat per un rellotger anomenat Sénsio el Fuster (Ascensio Fayos), que –perpetuant una tradició que venia precisament del 1737– pujava tots els dies a donar-li corda, al segon toc de missa d'alba.⁷⁴³ En la documentació del segle XIX figura la retribució que cada any pagava l'ajuntament al *director del reloj público*.

El terratrèmol del 1748 danyà, no sols l'església, sinó també el campanar. És possible que, malgrat els adobs practicats el 1749, el remat de la torre quedara seriosament clavillat. L'any 1838 amenaçava ruïna. L'ajuntament consultà amb l'arquitecte Francesc Cuenca, que dirigia les obres de la Seu de Xàtiva, i aquest els aconsellà demolir-lo i reemplaçar-lo per un de nou. Així que el remat inicial fou reemplaçar per un altre d'aspecte semblant, que deixava l'obra en els mateixos 20 m d'alçada que havia tingut.⁷⁴⁴ Tanmateix, arribat l'any 1985, el rector mossén Joaquim Núñez es plantejà canviar-lo per l'actual, que també es troba bastant proporcionat respecte de la base, i que s'inspira en els campanars típics del segle XVIII valencià; encara que el de Manuel és del segle XVII.

Interpretació barroca de la Mare de Déu, obra del 1780 conservada en la casa dels Estruch

Pel que fa a **les campanes**, cal pensar que els moriscos del segle XVI ja disposarien d'algun seny de tocar a missa, a l'antiga església de Sant Gil. Tanmateix, hi ha notícia l'any 1617 del bateig d'una campana major, en presència del batle Bertomeu Rielo i el jurat Jaume Vázquez, que oficiaren de padrins. Li posaren 'Anna-Maria-Bàrbera' i la beneí fra Onofre de Xàtiva, per absència del rector. La campana menor la fongueren el 1621, per subscripció popular, i li posaren per nom el dels Sants de la Pedra i el dels almenys 12 homes que l'havien costejada: Abdó i Senent, Josep, Esteve, Roc, Miquel, Lluís, Jeroni, Benet, Antoni, Narcís,

⁷⁴² EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

⁷⁴³ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 78.

⁷⁴⁴ AMM, Caixa 249, doc. 1.

Jaume, Joan i Bertomeu. Un d'ells era mossén Narcís Gallart, que la beneí; un altre fou Bertomeu Rielo, que oficià de padrí, en companyia d'una donzella de Torreta anomenada Isabel Rielo, parenta seua. Fou el 19 de juny del 1621. Així les coses, l'espadanya que coronava l'església de Sant Gil, reformada en els anys 1620-1621, quedava ara completa.⁷⁴⁵

La campana major es renovaria el 1683, per trobar-se *quebrada e inservible*. La Junta Parroquial del 20 d'agost determinà *vendre lo metall de la dita campana trencada y comprar una nova campana*. La campana Bàrbrera-Manuela es beneí el 13 de setembre, pel rector mossén Vicent Climent, sent padrins Francesc Ximeno, de Manuel, i Eustàquia Faus, de Faldeta.⁷⁴⁶ Aquesta i l'altra campana de Sant Gil es traslladarien al campanar de l'església nova de Santa Anna cap al 1695. I no sabem quins avatars passarien fins al 1807, en què tocà renovar tot el joc, que ara era ja de tres senys.

El 26 d'agost d'aquell any, doncs, el rector mossén Lluís Baptista i Tàrraga beneí: 1) la campana major, anomenada de Jesús, Maria, Josep, Joaquim i Anna (la Sagrada Família), sent padrins Josep Ruiz Mata, administrador de les Salines (de Quevedo, *vecindad* de Valdivieso, Burgos), i sa muller, Rosa Rico, de Cullera, que *se portaron con la mayor ostentación y bizarría*; i 2) la campana mitjana, de la Misericòrdia, apadrinada per Benet Aliaga, escrivent de l'Ènova, i Maria-Rosa Conill, de Faldeta. 3) La campana menuda, o dels Sants de la Pedra, hagué d'esperar al 13 de setembre.⁷⁴⁷

La grossa (98 cm de diàmetre de boca, 83 cm d'alçada) s'hauria de refondre el 1879, a la foneria de Vicent-Doménec Roses, d'Atzeneta d'Albaida; amb els mateixos noms i dedicació. Se li afegí més metall, fins a pesar 42 arroves 24 lliures, sent rector mossén Marià Tormo, de 28 anys d'edat, i alcalde, Arcadi Andreu Cabanes, de 31. D'abans de la Guerra Civil sols es conserva aquesta, ja que la resta foren requisades l'any 1937 per a fabricar material bèl·lic. Del moment de la benedicció (22 de novembre del 1879), el notari de Xàtiva Pasqual Noguera Lledó alçà una bonica acta.⁷⁴⁸ En ella consta que la campana major es deposità...

...sobre un magnífico entablado, adornado con ricas colgaduras, construido junto a la pared de la parte sur de dicha torre, bajo la lápida de la Constitución. Y al lado izquierdo mismo se encuentra una mesa ricamente adornada, sobre la que hay colgada una cruz de plata con dos velas encendidas a sus lados.

Concorregueren a l'acte els adinerats terratinents forasters, els hisendats del poble, capellans de Carcaixent i uns altres pobles més arrimats, i estava previst que hi acudira el diputat Balbí Andreu Reig, que a la fi no pogué venir i excusà la seua presència. En acabar els discursos, *se arrojó al pueblo buena cantidad de dulces y monedas, en señal de regocijo*. Seguidament, uns operaris començaren a hissar la campana dalt del campanar, ajudats de gúmenes i corrioles, mentre sonaven els acords de la música de Castelló de la Ribera.

A l'endemà de la Guerra Civil, el 1940, s'adquiriren dues campanes de la casa Germà Roses Martí, d'Atzeneta d'Albaida: la de la Misericòrdia (80 cm de diàmetre de boca, 296 kg) i la Tiple (51 cm de boca, 77 kg), sent rector mossén Pascual Vidal i alcalde, Saturnino Cortés. L'any 1950 es completaria el joc amb una quarta campana: la de Sant Gil, de 60 cm de boca i 125 kg de pes, obra de la foneria *Roses Hermanos*, de Silla.⁷⁴⁹ En el moment d'electricar el campanar, es fondria una altra campana, 'la del Poble de Déu' (1971),

⁷⁴⁵ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 84-85.

⁷⁴⁶ *Ibíd.*, p. 85.

⁷⁴⁷ *Ibíd.*, p. 86.

⁷⁴⁸ AMM, Caixa 92, doc. 2, Actes de ple del 1871-1889, 1879, novembre 22.

⁷⁴⁹ MONTOLÍO, David – LLOP, Francesc, *Les campanes de Manuel*, publicat en Internet, <http://www.campaners.com>, 2001.

2. Dels ibers a la societat global

apadrinada per l'alcalde Alfonso Pastor i per Julia Marco.⁷⁵⁰ Abans d'això, per festes, solien portar algun 'toquer' de bons braons, que feia sonar els senys tirant de cordes. Encara que ací hi havia bons campaners, com el tio Calera (Josep Sanz) o el seu fill i successor, Josep Sanz Francés ('Calí'). Dels tocs diaris de missa, d'àngelus, d'albat, etc., s'ocupava Milagros Mas García, la sagristana de mitjan segle.⁷⁵¹

Formen part del patrimoni de Manuel, a banda del conjunt de l'església, moltes **cases** del nucli antic, que són de gran bellesa: les unes per deixar testimoni de l'arquitectura rústica mediterrània dels segles XVII-XIX; les altres per introduir elements clasicistes o modernistes, de gran gust i bellesa. De particular interès són, entre d'altres, la Casa Gran de Torreta i la casa de Marco, a la mateixa plaça de Torreta; la casa-museu del pintor Estruch (antiga casa de la Senyoria de Manuel), a la plaça de Sant Gil; el conjunt de l'abadia i l'antiga església de Sant Gil; la casa de Bernardino, al Carrer Nou; l'hostal i antic molí de la Riba; el pati de l'antiga casa de la Palmera, etc. Ja fora del poble, destaquen pel seu encís paisatgístic els horts d'abans, amb les seues vil·les d'estiueig: el d'Abelardo i el de Sáez, concretament.

Arquitectures tradicionals al carrer de la Font, l'any 1963

La Casa Gran de la Torreta, que era la casa senyorial del monestir de Sant Miquel dels Reis –senyor territorial de Torreta i l'Abat–, presenta una façana de carreus de pedra ben treballats, i finestrals protegits per reixes de forja del segle XVIII. A l'interior, un carril de llambordes de pedra ens adreça a través del pati, per a traure cap al corral. Un desllunat flanquejat per arcs rebaixats il·lumina des de l'interior les diferents estances. Al primer pis es troben el menjador i les cambres; al segon pis, l'andana dels cucs de seda, i a la planta de baix, les habitacions de servei, i les quadres i pallisses per als animals.

S'edificà en els anys 1743-1744, a despesa del monestir de Sant Miquel, i costà l'obra 2.727 lliures, que era una bona fortuna. Al mateix temps que casa senyorial, feia el paper de venda o hostal; establiment que, cap al 1790, arrendaven els monjos per 50 lliures anuals. Amb la desamortització eclesiàstica del Reial Decret del 19 de febrer del 1836, es posaria a subhasta. La comprà Josep Benet Sajarón, que la vendria per 17.600 rals de billó a l'advocat xatívi Francesc Andreu, el 29 d'abril del 1844. Aquest propietari morí l'11 de desembre del 1868, i deixà la casa en herència al seu fill, Balbí Andreu i Reig, que era diputat al voltant del 1878. La vídua d'aquest, Isabel de la Cerda, transferí la propietat a les seues filles Josepa i Rafaela Andreu.

⁷⁵⁰ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 87; MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

⁷⁵¹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, p. 87.

Una plaça del Carrer Major

d'aquestes, en acabant, passaria a la família Sànciz-Andreu. L'escut que figura damunt la porta forana és producte d'una restauració de l'edifici, cap al 1900-1910: es tracta d'un drac heràldic, propi de les armes de la família 'Andreu'. Durant la Guerra Civil, l'edifici fou requisat i transformat en la Llar del Soldat.⁷⁵²

La **Casa-Museu del Pintor Estruch**, localitzada a la placeta de Sant Gil, l'espai urbà més bonic i entranyable de tot Manuel –i el més antic de tots, ja que data del segle XV– pertany encara a uns parents del pintor. De la vida i obra de l'artista, ja hem tractat en la part històrica de l'obra. Toca ara comentar que, durant els segles XV al XIX estigué localitzada ací la casa senyorial, on passaven llargues temporades els Tallada, senyors de Manuel. També hi residien els successius batles o procuradors que tenien cura dels interessos de la senyoria.

Els vassalls hi portaven càrregues de garrofes, palla, arròs, blat, etc., que eren emmagatzemades al seu interior. A la banda de darrere hi havia un extens hort senyorial, ocupat ara en part per les escoles. Dalt de

⁷⁵² SAN PEDRO, Jesús, La Casa Gran: un edificio del siglo XVIII, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 6-8.

2. Dels ibers a la societat global

Una preciosa casa modernista del Carrer Nou

Ca don Paco, al carrer del Riu

més amunt de la casa, es localitzaven les andanes: unes prestatgeries de fusta, amb prestatges de canyís, on s'abocaven arroves i arroves de fulles tendres (producte de la part senyorial de la fulla de les moreres), per tal d'alimentar la 'fressa' —apetit insaciable— de milers i milers de cucs de la seda.

El gust per allò 'retro' a la placeta dels Marco

L'estructuració actual de l'edifici respon a les necessitats de l'època d'esplendor de la sederia —mitjan segle XVIII—, si més no pel que fa a la façana, que és un bellíssim puzzle mediterrani de finestrans de ventilació. La funció d'aquests buits respon a la necessitat de regular la temperatura de les andanes dels cucs, tal com explicava, en aquella època, l'il·lustrat d'Oliva Gregori Mayans: *...se ha de templar el frío con el fuego conveniente; el calor, abriendo i cerrando ventanas, porque assí el demasiado frío como el calor los mata.*⁷⁵³ Eren aquells uns insectes molt exigents.

⁷⁵³ MAYANS y CISCAR, Gregorio, *Escritos económicos*, Ajuntament d'Oliva – Diputació de València, València, 1976, ps. 86-87; citat per BATALLER, Alexandre – NARBON, Carme, *Les paraules de la seda. Llengua i cultura sericícola valenciana*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2005, ps. 39-40.

2. Dels ibers a la societat global

Eclecticisme tardoromàntic al cap del carrer de l'Abat

Pati de la casa de la Palmera

Aspecte de la plaça del Sol

La Casa Gran de Torreta, obra del segle XVIII

Una bona reixa de ferro forjat

Detall

Escut heràldic del llindar de la porta, producte d'una restauració efectuada en la primeria del segle passat

2. Dels ibers a la societat global

Pati o desllunat central de la casa

Detall de la Casa Gran de Torreta

La casa-museu del pintor Estruch; antiga casa senyorial dels Tallada, barons de Manuel

Enllosat per a l'entrada de carros de la Casa Gran

A l'interior de la 'Casa del Pintor', en realitat pertanyent al seu germà Severí Estruch Martínez, alcalde progressista de Manuel durant alguns anys, es troben algunes interessants realitzacions de l'artista. A destacar, l'oli al fresc el Descendi-

Pou del corral de darrere la casa

Dibuix mural del pintor Estruch, a l'interior de la casa-museu

2. Dels ibers a la societat global

Sistema de ventilació de les cambres, per a regular la temperatura interior i criar cucs de seda, en andanes de canyís

ment del Nostre Senyor, que ocupa, a manera de mural, una de les parets de l'entrada de casa.⁷⁵⁴

Prop d'allí es localitza l'**abadia de Sant Gil**, obra del 1684, com figura en una placa encastada en la façana, i l'antiga ermita de Sant Gil (fins al 1911), que en acabant seria Hospitalet, seu provisional de correus (1922), escola rectoral i local de catequesi (maig del 1931), transformat en escola pública i municipal (octubre del 1931), i en centre pastoral i juvenil durant el franquisme.⁷⁵⁵

També són d'interés el sobreeixidor o almenara de l'Argue, els partidors, la Séquia Comuna, els albellons, els molins com ara el de les Penyetes, els sis llavadors

Santa Cecília, patrona dels músics, obra del pintor Estruch, en una paret de la casa-museu

⁷⁵⁴ GARÍN y ORTIZ DE TARANCO, Felipe María (coord.), *Catálogo monumental de la provincia de Valencia*, Caja de Ahorros de Valencia, València, 1986, p. 618.

⁷⁵⁵ NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

La plaça de Sant Gil

públics i, en general, tot el conjunt de **patrimoni hidràulic** que atresora el terme; l'**arquitectura industrial**, representada pel monumental magatzem del carrer de la Font, edificat el 1902 amb carreus de pedra;⁷⁵⁶ l'estació del ferrocarril;⁷⁵⁷ els ponts de Fusta, de Ferro i Nou, etc.

De particular interés patrimonial resulta, finalment, el conjunt monumental del paratge natural de **les Salines**, representant per diferents elements destacables: 1) la 'Paret del Moro' o —més pròpiament dit— la Torre Nova de les Salines, obra del temps de Pere I el

⁷⁵⁶ FERRI, Felo, El magatzem del carrer la Font. Exemple d'arqueologia industrial, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Enova*, 28, Manuel, 2008, ps. 8-9.

⁷⁵⁷ AGUILAR CIVERA, Inmaculada, *Estaciones y ferrocarriles valencianos*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995.

2. Dels ibers a la societat global

L'antic pont de Fusta, reconstruït el 1902

Gran (any 1284), molt deteriorada per una sol·lida (1996), la qual s'hauria de consolidar i restaurar com a testimoni del treball de la sal en època medieval; 2) les restes dels forns d'algeps de l'Algepsar de les Salines,⁷⁵⁸ i dels pous, basses i eres de les antigues instal·lacions salineres (segles X?-XIX);⁷⁵⁹ la Casa de l'Administració de les Salines, obra del 1723 (tal com figura en l'escut reial encastat en la façana), una construcció de carreus de pedra, que compta amb un magatzem reforçat per contraforts per a resguardar-hi la sal, i una ermita adjacent dedicada a Sant Antoni de Pàdua, obra del 1767, tal com figura en les manisetes del sant: *A devoción de D. Juan de Escalona, 1767*.⁷⁶⁰ Aquesta ermiteta, restaurada el 2006, estigué dedicada des del 1946 a sant Ferran rei de Castella, pels militars del campament de les Salines, que li feien

Làpida commemorativa de la reconstrucció de l'antic pont de la Viuda (1827), que fou reemplaçat pel pont de Fusta

⁷⁵⁸ FERRI, Felo, D'algepsars, i coses altres que vénen al cas, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 15, Manuel, 2002, ps. 14-16; ESTRELLES, Ana – MARTÍNEZ, José Manuel – SERRA, Joan-Josep, *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta. El patrimoni cultural i ambiental de la Ribera Alta*, Mancomunitat de la Ribera Alta – Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Alzira, 2007, ps. 93-94.

⁷⁵⁹ De la història de les Salines, ja hem tractat en la part geogràfica de l'obra, a la qual us remetem.

⁷⁶⁰ ASSOCIACIÓ Cultural 'Mitja Galta', El retaule de les Salines, dins *Manuel en festes patronals*, 2006, p. 7.

Magatzem de taronja, al carrer de la Font, que data del 1902

Forn de calç i antic molí arrosser de les Penyetes, en la fita de termes amb Senyera

L'almenara reial de l'Argue

Mota de l'albelló de Manuel i Sant Joanet

2. Dels ibers a la societat global

L'hort d'Abelardo

L'hort de Sàez

La volta de la Séquia Comuna, al llavador del Molí de la Volta

El llavador de Faldeta

L'albelló de Sant Joanet, a la plaça del Sol

feita tots els anys.⁷⁶¹ Ara es preveu remodelar totes aquestes instal·lacions salineres, i les militars adjacents, per a transformar-les en hotel rural, alberg juvenil i 'poble-artesà'.

L'interés patrimonial per la protecció i recuperació dels edificis saliners no ve de nou. Ja en l'any 1923, quan s'anuncià la instal·lació dels Enginyers i Sapadors de l'exèrcit, un tal Hermini Olivares, individu de la Comissió de Monuments

Llavant al llavador de Faldeta, durant la II República

⁷⁶¹ NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.; CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 182-183.

2. Dels ibers a la societat global

Els partidors d'aigua de l'Ènova

Escut heràldic de la monarquia espanyola de Felip V de Borbó, de l'any 1723

Històrics i Artístics de València, a petició de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, efectuà una visita d'inspecció i descripció del que hi havia aleshores (6 de febrer del 1923):⁷⁶²

⁷⁶² ARABASC, Lligall 143, doc. 59.

La Casa de les Salines, amb l'exterior restaurat

Antic aspecte de la Casa de la Sal

Dos naves gemelas, que estaban cubiertas con cuchillos de madera y teja, que en la actualidad están derruídos en su mayoría, no quedando nada más que parte de los muros y una muy pequeña cubierta. Un cuerpo de edificio, de construcción muy antigua y vetusta, con una porción descubierta en gran parte, con piso bajo y alto, y la demás, con una sola planta y restos de capilla. Un edificio aislado, con planta baja y escalera

Manisetes del sant Antoni de Pàdua

2. Dels ibers a la societat global

El depòsit de sal

Contraforts del depòsit de sal

que conduce a un piso alto, siendo su construcción antigua, mal conservada y con habitaciones pobremente decoradas. Y otro edificio también de dos plantas, en estado ruinoso, no conservando nada más que vestigios de distribución, sin carpintería. Todos ellos carecen en absoluto de valor alguno, tanto histórico como artístico.

Tot això, pel que fa al patrimoni material. Quant al patrimoni col·lectiu de caràcter immaterial, resulta de particular interès recordar el cicle festiu tradicional i, en particular, la singular fireta o **porrat de la Candelària**, que se celebra des de temps immemorial, cada 2 de febrer.

Segons els llibres parroquials, l'any 1705 hi havia 6 clavis o 'llumeners' (< llatí *elemosinarius*, "arreplegador d'almoines") encarregats de fer acapte de diners per a les festes del Corpus, Santa Anna, els Sants de la Pedra, Sant Roc, la Mare de Déu de la Misericòrdia i la Mare de Déu del Roser. Amb independència d'això, hi havia 3 majorals –un de Manuel, un de Faldeta i un de Torreta– que s'encarregaven d'arreplegar diners per a convertir les festes de la Misericòrdia en festes majors de la parròquia; que eren solemnes i molt alegres, si les collites d'arròs i de seda havien sigut bones. Els primers diumenges de cada mes, 4 persones amb 'dret de barra' –dues de Manuel, una de Torreta i una de Faldeta– portaven el baiard o civera de la Mare de Déu del Roser, en els tradicionals rosaris de carrer.⁷⁶³

Les quadres

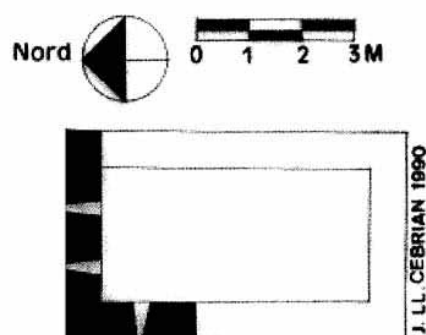
⁷⁶³ APM, Llibre de la Claveria (1618-1706).

Paret del Moro

Aspecte de la paret en una foto dels anys seixanta del segle passat

Planta de la Paret del Moro o 'Torre Nova' del 1284, segons Josep-Lluís Cebrian

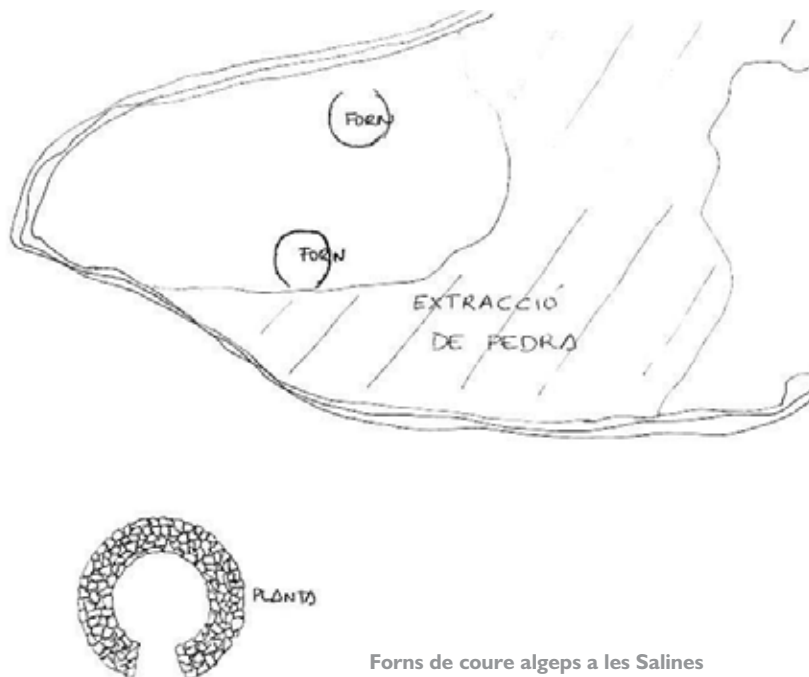
2. Dels ibers a la societat global

Aquests càrrecs o 'oficials de la parròquia' havien anat creant-se a poc a poc des del 1617, i eren de renovació anual.

Noranta anys més tard, els diferents pobles es repartien la celebració de les festes. Hi havia 'obrerries', 'majoralies' i 'Il·luminàries' del Corpus, Santa Anna, Sant Gil, la Misericòrdia, la Mare de Déu d'Agost; la Soledat, el Crist i el Sepulcre (Setmana Santa), i Sant Roc.⁷⁶⁴ En el segle XIX i en bona part del XX, les festes majors tindrien lloc en la primera quinzena d'octubre, per una senzilla raó: a les acaballes de setembre, amb la collita d'arròs acabada d'arreglar, els colliters oferien bones almoines a l'hora de 'l'arreglè'.

El cicle festiu tradicional era, breument, el següent: La vespra de Nadal, els xiquetes lligaven pots a un cordell i anaven pegant-los trompades amb branques per a fer soroll i anunciar la festa. Els tres dies de Nadal (25-27 de desembre) era costum dinar en família, igual que el dia de Cap d'Any. La vespra dels Reis hi havia una cavalcada, patrocinada durant el franquisme per l'Acció Catòlica. El 16 de gener, vespra de Sant Antoni del Porquet, era celebrat a les cases de la Serra, amb una foguera popular, recuperada fa poc. Aleshores tallaven l'aigua de la Comuna per a escurar les séquies. L'escurada de séquies⁷⁶⁵ en temps de les Carnestoltes –celebrades amb balls– s'allargava fins al 2 de febrer, dia de la Purificació de Maria i la Presentació de Jesús en el Temple; més conegut entre nosaltres, els valencians, com 'la Candelària'.

En origen, la festa morisca del retorn de les aigües tenia lloc el primer divendres de març, però l'any 1600 es traslladà a Santa Maria la Candelera.⁷⁶⁶ Era aquell un dia d'es-

Forns de coure algeps a les Salines

Els Reis de l'Orient arriben a Manuel

⁷⁶⁴ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 79-80.

⁷⁶⁵ En aquells dies les dones del poble se'n baixaven de comboi a llavar al riu, i estenien la roba per les vores, per a emportar-se-la eixuta i que no pesara tant. Fins que podien exclamar, alleujades: "hui ja corre l'aigua" per la séquia.

⁷⁶⁶ Festa ideada en el segle VÉ per a cristianitzar els 'Lupercari' pagans: uns jocs que tenia lloc d'enfront de la cova de la Lloba Capitolina, que amantà Ròmul i Rem, els fundadors de Roma. Aquesta cova, per cert, ha sigut descoberta pels arqueòlegs l'any 2007. Durant els Lupercari, les dones que desitjaven tenir fills, eren tocades amb una corretja feta de pell de la cèlebre lloba.

Festes de Sant Antoni del Porquet, recuperades recentment, al carrer dedicat al sant

trena de roba; d'agraïment de les mares pels fills; de presentació a l'església dels xiquets batejats durant l'any; de benedicció de candeles (que s'encenien per a conjurar els llamps), i de processó per a acompanyar la Mare de Déu amb les candeles beneïdes.⁷⁶⁷ A Manuel, a banda de la reunió dels síndics de tota la Comuna —que consumien un cabàs de cacau i tramús, i una marraixa de vi⁷⁶⁸— tenia lloc també l'aplec de molta gent, que atreïa fins al poble paradetes de fruita seca i unes altres coses, a manera de porrat. El terme 'porrat' apareix enregistrat en la lexicografia valenciana des del segle XVI: en cert opuscle d'Andreu Martí de Pineda, on dóna consells a un casat, li recomana entre altres coses portar la muller a les festes del porrat.

Les primeres referències a la solemnitat que adquiria la festa de la Candelera a Manuel daten del primer terç del segle XVIII. En certa Junta Parroquial celebrada l'any 1730, el rector mossén Tomàs Aparisi diu: *El antecedente año observé el notable gasto que la parroquia hazía de cera el día de la Purificación, pues se davan cirios a todos los hombres y mujeres, por cuyo motivo venían muchos forasteros a por el cirio*. El capellà aconsellà disposar de ciris grossos, de tres onces de pes, tan sols per a les persones que *tuviesen empleo en la iglesia* (fabriquer, obres, llumeners, autoritats, batle, etc.), i un de 4 onces per al rector; per als demés, candeletes.⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ Vid. PERELLÓ LLUCH, Ana María, *Estudio del medio ambiente en la escuela. Agrupación Escolar 'Francisco Franco'*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, Caixa de documents particulars, Curs escolar 1968-1969; TORREGROSA SANCHIS, Dionisio, La fireta: el porrat de la Candelera, dins *Manuel en festes*, 1987, s. p.; MILA, La Candelària, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 13, Manuel, 2001, p. 11; BENAVENT, Gonçal, La fireta de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 15, Manuel, 2002, p. 3; PÉREZ, Maruja, *Costums i persones populars pel seu quefer*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008

⁷⁶⁸ Segons una tradició oral, antigament el porrat de 'la Tallà de l'Aigua' tenia lloc vora l'assut de la Comuna, a la Torre d'en Lloris, però després —en el segle XVII?— es traslladaria a Manuel.

⁷⁶⁹ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 109.

2. Dels ibers a la societat global

Efectivament, atrets per la despesa de cera (producte molt car aleshores) que feien els manuelers, ben hi sendats de moreres i arrossars, acudien a la festa molts forasters, de la Pobla Llarga, Castelló, Senyera, Rafelguaraf, l'Ènova, Sant Joanet, el Tossalet, la Torre d'en Lloris, etc. I així, davant de l'església nova del 1695, s'anà consolidant el costum de parar el porrat: dàtils, 'torrat', torrons, castanyes, llepolies, etc. Algunes dones del poble muntaven paradeta pròpia i, ja a mitjan segle XX, venien atraccions, com ara barques voladores o barques de força, tómbols i retratistes, que tenien per lloc de trobada la replaça de la Riba. La 'modernor' pedant dels anys seixanta i setanta acabaria fent decaure la festa, que ha començat a reviscolar ara fa pocs anys.

El primer divendres de març –data inicial del 'porrat' morisc– continuava celebrant-se a Manuel, amb eixides al camp, a les Salines, i amb una ancestral excursió a l'ermita de Santa Anna, a la Llosa de Ranes. El motiu d'aquesta visita era obtenir de la santa la benedicció per als ouets dels cucs de seda, preparats ja per a la nova collita de l'any.⁷⁷⁰

Les festes de la Setmana Santa començaven el Diumenge de Rams, amb la benedicció dels rams i les palmes. Dimarts i Dimecres Sant tenia lloc la tradicional Salpassa o 'Sarpassa' (del llatí *sale sparsa*, "escampada de sal"), una celebració del segle XIV, ideada pel bisbat de València per a ajudar els estudiants de les escoles parroquials de l'edat mitjana, que s'anomenaven lògicament 'escolans' (alumnes d'escola) i ajudaven a dir missa. El rector els donava un salpasser o salispàs, i anaven amb ell beneint les cases, a canvi d'una almoina que els aprofitava de beca.

Després ja s'institucionalitzà la cosa, i era el rector de cada poble el qui recorria les cases, canviant la sal i l'aigua beneïda per sal i aigua comunes, disposades per cada família en altarets domèstics, a l'entrada de casa. En gratificació per l'aigua i la sal beneïdes, que s'escampaven per tota la casa, els parroquians oferien al rector ous de gallina i –en menor mesura– diners. El seguici de xiquets que acompanyaven el capellà percuïen amb maces de fusta

Porrat de l'any 1954

⁷⁷⁰ Vegeu SOLER, Abel, *La romeria de Santa Anna, a la Llosa de Ranes*, Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2009 (en premsa).

Típica foto de porrat, pels anys cinquanta

en en les portes tancades –i més avant en els rastells de les voreres–, mentre cantaven cançonetes burlesques: *El rector de Maniuel / ha perdut el salispàs; / han arrancat la cua al matxo / i arruixa que arruixaràs!* També deien allò de: *Porta oberta, bona coberta, / porta tancà', / bona maçà'!* I les rimes repetides en molts altres pobles, com ara: *Ous ací, ous allà, bastonades a l'escolà! Ous ací i en la finestra, bastonades a la mestra! Ous en l'armari, bastonades a l'apotecari! Ous en el repiquet, bastonades al senyoret! Ous ací i en la Plaça, bastonades per al qui passa!*⁷⁷¹

El Monument fúnebre de Dijous Sant es muntava des del segle XVII, patrocinat per les successives senyores de la senyoria de Manuel. El primer es confeccionà l'any 1620, amb roba portada per la comtessa de Castellar.⁷⁷² Era costum, dijous, divendres i dissabte, menjar l'arnadí, un dolç de tradició morisca (carabassa, sucres i fruits secs). El mateix divendres sant ja es notava l'olor de les mones, que les dones començaven a pastar i repastar als llibrells. La competitivitat era forta: si no 'aussava' la pasta, hi havia dones que la tiraven séquia avall i començaven de nou, amb tal de no passar un 'afronte' a l'hora de portar-les al forn de Pepe 'Mona'; totes elles devanides, amb la posteta al muscle.

El divendres era, antigament un dia de calvari i processó, amb el Sepulcre, la Dolorosa, el Crist de la Vida (crucificat) i el Crist de la Bona Mort (el de la sagristia). I, per la nit, a sopar xocolata. Divendres Sant se celebrava en el segle XVII amb una processó anomenada 'de la Vera Creu' o del *Lignum Crucis* (reliquia d'un pessic diminut de la vertadera creu del Senyor, que conservava la parròquia). A tal efecte, allà pel 1684 es confeccionaren unes *banderolas de la Pasión del Señor, con unas vesticas para los muchachos, para la procesión del Lignum Crucis*. Per aquella època, també, es feia un viacrucis o pujada al Calvari, que es trobava a la Serra.⁷⁷³

La Resurrecció del Senyor, anunciada sorollosament a les 10 del matí de Dissabte Sant, amb les dones fent sonar les anelles de les portes, donava pas al Diumenge de Pasqua, en què era típic esmorzar la mona i el xocolata. Després la gent se n'anava a les Salines, centre de jocs i combois, de trobada de quadrilles, 'a redolar la mona'. Allí jugaven a 'carabassa carabassí', a 'vosté em vol a mi?', al 'trenet de cadires', etc., i per la nit s'ajuntaven els amics a fer el soparet.

Les celebracions pasqueres es tancaven amb els 'combregars' d'impedits del dia de Sant Vicent Ferrer. Venien després les Creus de Maig, les comunions de xiquets i el Corpus, amb els tradicionals altarets de carrer. En el segle XVII el Corpus de Manuel era una festa solemne i esplèndida, tal com pertocava a les di-

⁷⁷¹ FERRI, Felo, Coses d'abans, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 9, Manuel, 1999, ps. 14-16

⁷⁷² CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parroquia...*, ps. 62.

⁷⁷³ LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, p. 150.

2. Dels ibers a la societat global

rectrius emanades del Concili de Trento i impulsades a València pel patriarca Ribera. El primer Corpus solemnitzat fou el de l'any 1622, en commemoració de l'aniversari del 'reservat': moment en què el Santíssim Sagrament fou reservat dins el sagrari de l'esglesia vella de Sant Gil, acabada de restaurar pels nous pobladors de la parròquia. Participaren en la processó joves disfressats amb carasses, tocant esquellots i reballant coets i piules; 8 fadrins fent una dansa davant del Santíssim, i la custòdia, *ab peus de bronze daurat y viril de plata sobredorat, ab sos rayos y creu, sota pali de huit varals*. Els veïns anaven llançant paperets de colors, al pas de la processó, a manera de confetti.⁷⁷⁴

L'any 1684 es comprà una civera portada per 8 capellans, damunt la qual anava col·locada la custòdia amb el Santíssim.⁷⁷⁵ Ja en el segle XIX i el primer terç del XX, es feia una processó d'homes que començava amb 'l'arreglègà dels sants'. S'enramaven els carrers i s'estoraven amb bova ('boga') i murta, i eixien en desfilada, davant el Cos de Crist, tots els santets de la parròquia: sant Antoni Abat, sant Roc, sant Francesc, sant Miquel, el Jesuset de la Bola, el Jesuset Pescador, la Puríssima, la Mare de Déu del Roser i la Mare de Déu d'Agost. Hi participaven també els militars del campament de les Salines, uniformats i amb el fusell inclinat, en l'anomenada 'processó coberta'.⁷⁷⁶

Per juny i juliol tenien lloc les festes de les Filles de Maria, congregació promoguda per el rector Marià Tormo al segle XIX; Sant Antoni de Pàdua, el de l'ermita

Al porrat de la Candelària del 1965

La fireta de la Riba, al voltant del 1980
(foto: Fons Francesc Jarque, Biblioteca Valenciana)

El porrat de l'any 2008

⁷⁷⁴ CORTÉS, C. – GRAMACHE, D., *Historia de la parròquia...*, ps. 146-147.

⁷⁷⁵ *Ibidem*, p. 146.

⁷⁷⁶ *Ibidem*, p. 147.

Any 2008

La Soledat; polularment, 'la Dolorosa'

de les Salines; el Cor de Jesús; a Sant Joan, el primer bany i la fira de Sant Joanet, i les festes de carrer: a la Serra, al carrer de la Font (la Mare de Déu del Carme), i a l'Abat i els Carrerons (Sant Josep).

Pel darrer diumenge de setembre, coincidint amb la fi de la sega de l'arròs, es feia 'l'arreglegà de la Mare de Déu', amb carros engalanats i cavalls ben arreats, acompanyats de música. S'arreglegaven igual cabassos d'arròs, com de dacs, donatius d'oli, de diners, etc. El primer dia de les festes era el de les xiques, dedicat a la Puríssima; el segon, dels homes, dedicat a sant Gil, i el tercer dels homes també, dedicat a la Mare de Déu de la Misericòrdia. Això era abans, quan tenien lloc per l'octubre. En l'actualitat tenen lloc entre la fi d'agost i la primera de setembre. S'hi organitzen activitats esportives (atletisme, pilota, natació, ciclisme...) i lúdiques (jocs de carrer); cavalcades, demostracions artesanies (boixets), paelles, concerts, cant d'albades, revetles musicals, etc.

Després queda la part religiosa, amb misses i processons: festes a Sant Isidre, patró dels llauradors (introduït pel franquisme el 1947); Sant Gil, i la Mare de Déu. Un acte amb molta tradició és el del solemne 'trasllat' de la efigie de fusta del 1780 des de la casa on es guarda fins a l'església.

L'última novetat, introduïda l'any 2007, són les desfilades de moros i cristians, a càrrec de les comparses dels Creuats, els Templers (malament dits 'Templaris'), els Abbàsides (malament dits 'Abasies'), els Contra-bandistes, els Almoràvits i els Mossàrabs.

2. Dels ibers a la societat global

Les xiquetes d'escola, el Diumenge de Rams, dècada del 1940

El monument de Dijous Sant, any 1967

L'Encontre

Jocs de Pasqua a les Salines, dècada del 1960

Les festes de la Serra

2. Dels ibers a la societat global

Missa de campanya, amb els soldats del campament, en les festes extraordinàries del Centenari, l'any 1947

Festeres del 1947, posades de mantellina

Demostració de les xiques de la Secció Femenina de la Falange, per a la festa de Sant Isidre, a la plaça de Sant Gil

Festes patronals: 6 d'octubre del 1960

Moros i cristians desfinant, en festes del 1981

Moros i cristians del 2007

3. **A** PÈNDIX

documental

DOCUMENT I

Any 1284. Pere I atorga a Alzira dos pous i la torre nova de les Salines

Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, Registre 444, foli 238v; Arxiu Municipal d'Alzira, Pergamins de la Cancelleria Reial, signatura 010/7; editat i transcrit en: Los PERGAMINOS de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la Ciudad de Alcira, Ajuntament d'Alzira, 1967, p. 57 i ss.

Abandonades les Salines Velles dels moros i acabades de construir les Salines Noves, amb una torre de nova planta i diferents pous i eres, el rei atorga una part d'aquestes a n'Agnés Gaspar i família, a fi que s'encarreguen de proveir de sal la vila i terme d'Alzira. La concessió és de dos pous, unes eres i una torre nova, que s'acoten perfectament i es concedeixen a perpetuïtat a la dona d'Alzira i els seus successors en la propietat. Amb el temps, es parlaria de les 'salines d'Alzira', propietat del Consell alzirenc.

Noverint universi quod nos, Petrus, Dei gracia Aragonum et Sicilie rex, per nos et nostros, damus et concedimus vobis, nobili dompne Agneti Gaspere, et vestris successoribus imperpetuum, duos puteos et turrem novam supra ipsos, cum areis novis, in Salinis nostris Xative. Ex quibus siquidem puteis possitis facere fieri sal vos et vestri ad usus habitancium ville de Aljazira et terminorum suorum, franche et libere, absque impedimento alicuius, vestris propriis missionibus. Et sic, vos et vestri, imperpetuum, habeatis dictos puteos et turrem novam supra ipsos, cum areis novis, simul cum omnibus iuribus que nos ibi habemus et habere debemus, sicut inferius affrontatur et includuntur: affrontat itaque alter dictorum puteorum in area Salinarum Novarum, supra barranchum quod est subtur dictam turrem; alter vero affrontat subtus areis Novis Salinarum, in barrancho unde aqueductus transit et in montanna, versus turrem, et ex parte inferiori, cum salinis de Xativa. Concedentes eciam vobis et vestris, imperpetuum, quod si forte ex dictis puteis non possetis habere complementum salis ad opus dicte ville de Aljazira et terminorum suorum, quod possitis facere plures puteos intus afrontaciones predictas, vel ex alia parte terminis, versus Castelionem, ubi erant Saline Antique, ubi vobis et vestris magis placuerit, donec habeatis complementum salis ad opus dicte ville et terminorum suorum. Et dictos puteos, areas et sal habeatis franche et libere imperpetuum vos et vestri, ut superius est expressum, sicut melius dici et intellegi potest, ad vestrum et vestrorum bonum et sanum intellectum. Mandantes universis officialibus et subditis nostris, presentibus et futuris, quod hanc donacionem et concessionem nostram, firmam habeant et observent, et ab omnibus faciant inviolabiliter observari, et non contraveniant nec aliquem contravenire permitant aliqua racione. Datum Turolis, octavo kalendas septembris, anno Domini millesimo CC^o LXXX quarto.

Signum [+] Petri, Dei gracia Aragonum et Sicilie regis.

Testes sunt: Bernardus de Scintilla; P. Vera; Iacobus Petri, filius dominus regis; Corbaranus de Bidaura; Gabriel Dionisii.

Sig[+]num Raimundi Escorna, dicti domini regis scriptoris, qui mandato eiusdem hec scribi, fecit et clausi, loco, die et anno prefixis.

DOCUMENT 2

Any 1325. Intervenció de Jaume II en un conflicte de la Séquia d'Ènova

*Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, Registre 186, foli 3r-v;
transcrit per GINER, Manel, La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de
Enova et de Castilione', Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.*

Quan els conflictes sobre aspectes relacionats amb el regadiu eren particularment greus, cabia la possibilitat d'apel·lar a la justícia reial. Això pareix que succeí cap al 1325, quan els hereters de la Séquia Comuna d'Ènova, per mediació de la corona, obtingueren una confirmació de la partició d'aigües (un terç per a Castelló; dos terços per a les Ènoves) i una prohibició d'establir molins que interferiren en la lliure circulació de les aigües de la séquia mare.

Nos, Iacobus, Dei gratia rex Aragonum, et caetera.

Considerantes propter illicitam construccionem factam pro quosdam, ab aliquo circa tempore, de casali-bus molendinorum in cequia vocata de Enova et de Castilione, termini Xative, dampna et tedia plurima subsequita fiesse hereteriis cequie supradicte. Dicti hereterii, presenti cognitione sentencias obtinuerunt aliquas sunt eo idcirco, ad humilem supplicationem dictorum hereteriorum nobis factam, voltentes ab eis dampna et dispendia huiusmodi remove, per nos et nostros, cum presenti carta, concedimus, ordinamus, et etiam proprio statuimus quod de cetero nomine licitum sit neque aliquis, sub pena quingentorum aureo-rum, nostro erario publico applicandorum, tociens quociens, contrafactum fuerit, commitendam audeat vel presumat in dicta cequia molendinum seu molendina aliqua construere, seu construi et edificati facere, seu de aqua ipsius cequie ad opus dictorum molendinorum accipere. Nec eam ad ea divertere, seu paratam aut aliud impedimentum in sepredictam cequiam facere vel inferre abq̃uto, videlicet usque ad partitoria sic quod hereterii de Enova dues partes et hereterii de Castilione terciam parte ex aqua dicte cequie, iuxta tenores dictarum sentenciarum recipere valeant et habere.

Mandantes pro presentem cartam nostram procuratori eiusque vices gerentibus, necnon baiulis, iusticiis ce-terisque officialibus nostris, presentibus et futuris, quod concessionem, ordinationem et satutum nostrum, huiusmodi firmam, habeant et observent, ac faciant inviolabiliter observari, sub pena predictorum quingentorum aureorum, quan a contrafacientibus, ut permittitur, pro procuratore nostro, cure exigere et habere.

In cuius rei testimonium, hanc cartam nostram feri et maiestatis nostre sigillo appendicio iussimus com-muniri.

Data Valencie, XVIII° kalendas madii anno Domini M^o CCC^o XX° quinto.

[Al marge:] G. Augustini, ex Petrus Puig.

Signum [blanc] Iacobi, Dei gratia regis Aragonum, et caetera.

Testes sunt: inclitus infans Petri, domini regis filius, Rippantitem comes; inclitus infans R[aimundus] Beren-gari, dicti domini regis natus, comes Montaneis de Pradis; Berengario de Serriano; Francisci Catrorii; Beren-garius de Capratu.

Fuit clausam per G. Augustini, scriptorem domini regis.

DOCUMENT 3
Any 1431. El senyor de Faldeta
arrenda l'alqueria a Francesc Avellà

Arxiu de Protocols Notarials del Patriarca (València), Protocols de Francesc Saranyana, 26.552, Xàtiva, 1431, setembre 25. Publicat per FEBRER ROMAGUERA, Manuel-V. (ed.), Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV, Universitat de València, 2006, doc. 58, ps. 205-207.

Els cavallers de Xàtiva com Francesc Destorrent, senyor de l'alqueria de Faldeta, no solien gestionar directament les coses de la senyoria, la recaptació de rendes, etc., ans preferien arrendar els drets senyorials a burgesos i administradors, que eren els encarregats d'heure-se-les amb els vassalls, gestionar l'explotació de les terres, traure comptes i pagar puntualment el preu de l'arrendament al cavaller.

Die martis XXV septembris, anno a Nativitate Domini M^o CCCC^o XXXI°

Quod ego, Iohannes Deztorrent, civis civitatis Xative, de certa scientia et consulte, etc., cum hec presenti publico instrumento, etc., arrendo et trado seu quasi vobis, Francischo Avella, scriptori civi civitatis preffixe, et Elionori, uxor vestre, presentibus et acceptantibus, et vestris, omnes et singulos fructus et redditus, emolumenta et iura michi pertinentia, in quandam alqueria mea, sita et posita in Orta Xative, in partita vocata de Enova, sub diversis capitulis inter nos factis, que sunt prout secuntur:

Capítols fets e fermats entre l'honorable en Johan Deztorrent, e en Francés Avellà, scrivent, en et sobre lo arrendament per lo dit en Johan Deztorrent al dit en Francés Avellà fet, de les dites sues alqueries apel·lades de Faldeta. E lo qual arrendament és sots los capítols infrasegüents:

Primo, lauradors: ítem, Àxer Çaydó; ítem, Muzlema; ítem, Àzmet Alatal; ítem, Barràhiz, àlias Penellí; ítem, Çàet Alàbiat; ítem, Àzmet Jàffar; ítem, Çat Mazgaell; ítem, alamín, apellat Çat al-Gordo; ítem, Àzmet Mocrez; ítem, Xep Lírida; ítem, Alí Talaya; ítem, Yahie Amit, ab heretat e miga.

Ítem, los damunt dits lauradors paguen cascú de besant, cascadu any, onze sous, a Sent Miquel; huna càrrega de lenya, o per preu de estimació de aquella, dotze diners. E és a elecció qual voldrà pendre lo arrendador.

Ítem, han a dar cascadu moro per heretat huna lliura d'estoppa e altra de lli, filat al senyor; o per preu e estimació de lli e d'estoppa, dos sous e llii diners. Però ha a dar lo senyor lo lli e la stoppa.

Ítem, ha a dar cascadu vassall, tenint vinya a senyor, sis diners cascadu any.

Ítem, han a dar cascadu vassall a senyor, per heretat, sis diners, per figaflor.

Ítem, cascadu vassall és tengut dar cascadu any al dit senyor hun parell de gallines al Nadal, o per preu e estimació de les dites gallines, llii sous. És a elecció del senyor.

Ítem, és tengut dar cascadu moro vassall a senyor, per ajuda del cavar de les vinyes, dos sous.

Ítem, los blats que los dits moros vassalls cullen en les dites heretats, han a partir ab lo senyor, axí blats menuts com grossos, així de rech com de sechà, se partexen al terç.

Ítem, la figa se partex al terç. Han a dar lo dit moro vassall al dit senyor, huna arrova de milloria de part del moro.

Ítem, lo oli se a de partir a miges, e an a dar de comú al dit senyor miga arrova de milloria.

Ítem, se partex lo lli exarmenat e amerat, e piquat, al terç, però és la llavor del moro.

Ítem, és tengut cascun moro vassall dar cascun any al dit senyor, per cascuna fanecada d'alfàfeg, deu sous.

Ítem, ha a dar cascun any los dits moros vassalls, cascú, per quartó d'hort, quatre almuts de paniz o sis d'adaça, ara tinga ort ara no'n tinga.

Ítem, va en lo arrendament la carnereria.

Ítem, va en lo arrendament l'almàcera, ab molí molent e biga prement.

Ítem, lo dit arrendador és tengut adobar l'almàcera e moll, tro en suma de cinch sous.

Ítem, són tenguts los vassalls a fer l'oli ab llurs bèsties e partir segons és dit.

Ítem, és lo pinyol de senyor sens oli.

Ítem, lo arrendador és tengut a dar sportins, portons e adobs.

Ítem, va en lo dit arrendament les vinyes de senyor, que poden ésser XXVIII fanecades.

Ítem, va en lo arrendament l'olivar del Raquó.

Ítem, va en lo dit arrendament l'alberch de senyor, colmeners, cub, gerres, axí olieres com vinaderes.

Ítem, va en lo dit arrendament los drets de senyor, axí de rech com de sechà.

Ítem, va en lo arrendament totes les calònies que's seguiran en lo temps de l'arrendament, tro en suma de vint sous, e no neguns esdeveniments civils ni criminals.

Ítem més, los vassalls són tenguts a veremar la verema de senyor, e portar la dita verema a casa del dit senyor, e trapichar aquella.

Ítem, los dits vassalls són tenguts de portar la muller e família de casa a vila, e de vila a l'alqueria.

Ítem, lo dit arrendador ha a fer cavar e magencar les vinyes de senyor.

Ítem, va en lo dit arrendament lo mallol de senyor, però és tengut lo dit arrendador de procurar e llaurar aquell, e acotar, e ço que necessari serà.

Ítem, se atura lo senyor tots los milloraments que dins lo temps de l'arrendament farà, axí de alberchs, compres de terres e creximents de casats e vassalls, e altres coses semblants.

Ítem, que si algunes coses se derrohiran en lo alberch de senyor, o haja adobar lo senyor, e no l'arrendador.

Ítem, com lo senyor haja dats los damunt dits lauradors poblats, segons appar en los presents capítols, que d'aquí avant stiguen a càrrech del dit arrendador, e no del senyor, d'ésser-los tenguts en evicció.

3. Apèndix documental

Ítem, va en lo arrendament que, si per ventura era guerra, que ja per la dita guerra lo dit en Francesc Avellà no puixa derrenclir lo dit arrendament. Però si per rahon de la dita guerra rebrà lo dit arrendador algun mal en sta manera, ço és, que si per castellans o altres qualsevol gents li era talada alguna heretat, blats, olis o altres fruyts, que lo dit en Johan Deztorrent sia tengut pagar-li al dit arrendador los dans per los dits guerrejants fets.

Ítem, lo dit arrendament va a tres anys, començant al Nadal primervinent, qui serà any MCCCCXXXII e finit l'any MCCCCXXXV, en lo Nadal.

Ítem, lo preu del dit arrendament, cascun any, dos mília cinch-cents sous, que pugen suma dels dits tres anys, set mília cinch-cents sous reals de València, pagadors cascun any los dits dos mília cinch-cents sous, en sta forma: ço és, en tre pagues, la huna per tot lo mes de juliol, l'altra per tot lo mes de octubre e l'altra per tot lo mes de deembre. Però en lo derrer any del dit arrendament, lo senyor sia tengut de fer justícia al dit arrendador. E açò sia tengut pendre en la darrera terça dels dits tres anys.

Et sich, promitto et fide bona convenio, quod per dictum tempus trium annorum, ficio vobis et vestris tenere et possidere, explectare, salvare semper et deffendere, etc. Et teneor vobis de eviccionem, etc. Obligando, etc.

Ad hec autem ego, dictus Franciscus Avella, et Elionor, uxor eius, recipientes et acceptantes, simul ambo et uterque nostrum insolidum, a vobis, dicto Iohanni Deztorrent, dictam alqueriam sub modis et firmis in dictis capitulis contentis, dictum arrendamentum promittimus, et fide bona convenimus, simul ambo predictos septem mille quingentos solidos dicti arrendamenti, dare et solvere vobis, dicto Iohanni Deztorrent, in terminis in proximis dictis capitulis contentis. Et nisi fecerimus, volumus per pactum inter vos et nos inhitum, incidi penam XXti. solidorum, solvendum pro pena et nomine pene, etc.

Ad quorum omnium et singulorum, predictorum et subscriptorum, videlicet dicti arrendamenti et dictorum pene seu penam, solutionem, satisfactionem, etc., possumus atque valeamus, simul ambo ex dicto pacto distinguere, compelli et forciari, per quocumque iudicem laycum quem vobis vel vestri eligeritis, etc. Cuius foro, etc., totaliter de presenti in eo consentimus, et eius iuris iurisdictionem prorogamus, ac nostrorumque proprio foro et cuiuscumque dilationi, executioni et fori declinatione renunciamus.

Quo, ad hec de presenti fiat dicta executoria largo modo. Fiat cum clausula non impetrandi et cum clausula variatione indicis, largo modo; obligando super hiis vobis, dicto Iohanni Deztorrent, presenti, nos ambo insimul et uterque nostrum insolidum, omnia bona nostra, etc. Renuntiantes, etc. Et ad cautelam dicta Elionor iuravit, renuntiavit et dicta bona sua obligavit, etc.

Actum Xative.

Testes, Anthonius Agrullar, barbitonsor, et Miquael Sanxez, cerdo, Xative comorantes.

DOCUMENT 4

Any 1491. El senyor de Manuel estableix l'hostal a l'hostaler Joan Ponç

Arxiu del Regne de València, Manaments i empires, any 1659, llibre 3, mà 30a., foli 25. Xàtiva, 1491, novembre 23; transcrit per LLORENS RAGA, Peregrín Luis, Manuel, baronía en el Reino de Valencia, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, doc. 1 de l'apèndix, ps. 226-227.

El cavaller de Xàtiva Vicent Ferrer, senyor de l'alqueria de Manuel i dels seus foms, molins i uns altres monopolis o 'regalies' senyoriales —entre elles, l'hostal del camí reial— pacta amb el nou hostaler, Joan Ponç, els 'capítols' o condicions per les quals aquest ha d'obtenir la propietat 'útil' de l'hostal (ja que el propietari 'eminent' de l'establiment és del senyor). És un paper interessant per a conèixer com era l'hostal, anomenat d'Ènova però situat a Manuel, i quines activitats s'hi desenvolupaven.

Dicta die mercuri, XXIII novembris anno predicti Mº CCCCº LXXXXº.

Capítols fets e fermats per y entre lo magnífich mossén Vicent Ferrer, cavaller, habitador de la ciutat de Xàtiva, señor dels llocs de Manuel e Faldeta, situats en lo terme de la dita ciutat, en la partida de Ènova, de una parta, e en Johan Ponç, hostaler, de la part altra. En e sobre la venda fahedora per lo dit mossén Vicent, del son hostalet nomenat de Ènova, lo qual està entre los dits llocs, al dit en Johan Ponç. E són los següents:

Primo, que lo dit mossén Vicent Ferrer fasa e sia tengut fer la dita venda del dit hostal al dit en Johan Ponç e muller de aquell, ab càrrech de cent vint-y-sinch sous censals, al magnífich mossén Luís Ferrer, cavaller, habitador de València, pagadors cascadu any en jiner; los quals se poden quitar per preu de mil cinch-cens sous; la qual venda fasa e sia tengut fer per preu de sis milia nou-cents sous, ab lo dit càrrech e ab venició llagada, franch de tot altre càrrech.

Íttem, que lo dit en Ponç, muller e successors seus puxen vendre e venen en lo dit hostal, çabó, merlussa, salsa, civada, palla, pa, vi e altres qualsevol coses per obs, e als qui vindran a posar e menjar en lo dit hostal.

Íttem, que lo dit en Ponç, muller e successors seus no puxen vendre en lo dit hostal, çabó, merlussa, salsa ne altra cosa, als moros de Manuel né de la séquia de Ènova, si ya no ho menjaven o bevien dins lo dit hostal. E açò, sots pena de vint sous, aplicadors a la part de qui serà interés.

Íttem, que lo dit en Ponç, muller e succesors seus no puxen fer botigues né obrador de ferreria, né carneseria, né forn de coure pa en lo dit hostal, né obrar cases ne botigues fora los límits de lo dit hostal, contenguts en la venda de aquell dejús fahedora. Excepte que puixa fer un forn de coure pa dins lo dit hostal, per obs tan solament de aquell, e que puixa fer un porche a les parets e davant lo dit hostal, per obs de posar e lligar les bèsties que vindran a posar en lo dit hostal, sots la dita pena.

Íttem, que lo dit en Ponç puixa fer un pesebre a les moreres que són fora, davant la séquia, segons estava antigament, per obs de posar e lligar algunes bèsties que vindran a l'hostal. Emperò que no puxca plantar arbres alguns davant lo dit hostal, sots la dita pena.

3. Apèndix documental

Íttem, que lo dit mossén Vicent Ferrer né successors seus en dit lloch no puxen fer altre hostel en los dits llocs de Manuel e Faldeta, ni tenir en los dits llocs taverna sua ni de altre, ni venduria de pa, vi, herba, civada, palla, garrofes, né de altra provisió per a els caminants que vindran a posar en lo dit hostel, excepte als dels llocs e als que no posaran en lo dit hostel. Emperò que el dit mossén Vicente Ferrer, señor dels dits llocs, puxen vendre pa e vi e tots altres splets seus propis, en sa casa, e a qui's voldà, excepte que no puxa vendre pa ni vi als que vindran a posar en lo dit hostel. Excepte lo pa de les pujes del forn dels dits llocs: se puxen vendre hon se vulla e a qui's vulla. Sots la dita pena de vint sous, aplicadora a la part de qui serà interés.

Los quals dits capítols desús per les dites parts fets e fermats en aquelles, volgueren foren executoris, ab sumisió, renunciatió de propi for, variació de juhí e altres clàusules, roborats en la acepció de les coses e penes desús contengudes, obligaren la una part a l'altra, e l'altra a l'altra, *ad invicem et vicissim*, tots lurs béns havuts e per haver, qualsevol que sien e seran, etc.

Les quals coses e capítols foren fets e fermats en la ciutat de Xàtiva.

Presentes foren per testimonis a les dites coses, los honorables en Felip Cardador, habitador del lloch de Algemesí, terme de la vila de Algesira, e en Johan Martínez, pintor, ciutadà de la ciutat de Xàtiva.

Preinsertum capitulationis instrumentum manu aliena scriptum fuit, ababstractum a prothocolo Francisci Monfort, quondam notarii, ultimi receptoris, per me Iohannem Benedictum Monfort, notarium publicum Regni Valencie, civitatis Xative habitator, tamquam dominum et regentem libros et prothocola illius, cui ut fides indubia ubique in huiusmodi suscribo, et meum solidum artis notarialis appono sig+num.

DOCUMENT 5

Any 1497. Els treballs de renovació i adequació de les Salines de Manuel

*Biblioteca Valenciana, Manuscrits,
núm. 302/59. Xàtiva, 1497, maig 20.*

L'escrivà de la batlia de Xàtiva, encarregat de netejar i renovar les infraestructures de les Salines Reials de Manuel (tres salines: la de Xàtiva, la d'Alzira i la de Corbera), comunica al mestre racional –administrador financer pel rei– del Regne de València, les obres que s'han fet, qui les ha fetes (uns moros de Manuel) i el bon resultat que han donat. Gràcies a això poden fer-nos una idea molt exacta de quin aspecte presentaven les salines medievals i com s'hi laborava per obtenir la sal.

A mon senyor, molt magnífich e de molta prudència, mossén Johan Ram-Scrivà, cavaller, conseller de la magestat del molt alt senyor rey, e mestre racional de la sua cort en Regne de València, o al regent lo dit ofici en absència de aquell.

La senyoria vostra certiffich yo, Johan Gralla, notari, scrivà de la cort de la Batlia de la ciutat de Xàtiva, com a XVIII dies del mes de març del present any M CCCC LXXXX set, lo magnífich mossén Christòfol de Vassurto, regidor e administrador de totes les gabelles de la sal del dit Regne de València, qui té en son dret les gabelles de la sal de la ciutat de Xàtiva e vila de Algezira, e liurar la sal als venedors de aquella, que totes les eres de les salines de Xàtiva e part de les de Corbera staven sens cavallons, eo aquells eren tant sotils e dolents, que no s'hi podia fer gens de sal, axí no y ameràs aygua. E que per ço era molt necessari fer-les acavallonar de nou, car altrament no s'i faria gens de sal e seria gran dan de la magestat del senyor rey. E encara eren necessari fer-se les coses e obres desús scrites per ffer; les quals féu letra al magnífich mossén Guillem Martorell, corregent del bal·le de la dita ciutat de Xàtiva, que ensemps ab mi, dit notari escrivà, accedis a les dites Salines, e miràs e regonegués totes les coses que en aquelles era necessari fer-se. E axí, lo dit mossén Martorell, ab lo dit en Sancho de Vilanova; en Miquel Pastor, venedor de dita sal, e mi, dit Johan Gralla, notari, accedírem a les dites Salines e atrobàrem era molt necessari acavallonar les dites eres e fer les obres infrasegüents; les quals donà a estall a Palluix Alambnat, Mahomat Borbait e Palluix Alazdrach, moros de les Ènoves, terme de la dita ciutat de Xàtiva, com no's trobàs qui per tant bon mercat ho volgués com són stats los dits moros; los quals ho acceptaren fer per preu e stall de sis-cents sous reals de València. E són les següents:

Et primo, han agranat e netejat ab graneres de botges totes les eres, axí de les Salines de la ciutat de Xàtiva, de la vila de Algezira e les vulgarment dites 'de Corbera', les quals staven totes sùtzies e brutes de terra. Lo qual agranar e netejar cascun any se acostuma fer per haver bella sal, car altrament eixira la sal negra e plena de terra.

Ítem, han acavallonat de nou totes les eres de les Salines de la ciutat de Xàtiva, e part de les de Corbera, portant-hi pedres de la muntanya de Roseta, perquè les de les Salines, per ésser salmayes, no y són bones. E carregar tafflaçó, manera de terra eo argila per a ffer los cavallons, ab les pedres de la muntanya de Roseta. En les quals eres, per star totes ab dolents cavallons e desfets, no si amerava aygua e, per consegüent, no feyen gens de sal.

Ítem, obrir e defferrunar una céquia eo guarda de les dites Salines de Xàtiva, vers la muntanya, e duia

3. *Apèndix documental*

fins al camí de Castelló, la qual stava tota plena de pedres e de terra; lo sòl de la qual fonch atrobat tot pahimentat de pedres. La qual és per a recollir tota l'aygua que en temps de pluges decorre de la muntanya, perquè no done dins les dites eres; que gastava tota la sal de les dites eres.

Íttem més, han de fer una céquia, tota de argamassa, ab teules plantades en lo sòl de aquella. E açò, per aportar l'aygua neta de les salines de Corbera a les eres de les salines de Xàtiva. La qual dita aygua hi anava per terra e la aygua anava bruta e sùtzia, e exia la sal tota negra e molt dolenta. E ara exirà la sal molt blanca e bella, com tota l'aygua ve ja neta ab céquia de argamassa, del pou de les salines de la vila de Algezira, a les eres de les salines apellades de Corbera.

Lo qual dit stall de obres dessus contengudes, los dits moros han fet a tot lur càrrech e despesa, per lo dit preu dels dits sis-cents sous reals de València.

Les Salines e bé vist, totes acabades bé e proffitosament, segons devien star a vull del senyor rey; segons que totes les dites coses largament se mostren en lo acte del dit stall, rebut per mi, dit notari scrivà, continuat en lo libre dels actes de la dita sal, en lo sobredit kalendari de XVIII del mes de març any present M CCCC LXXXX set.

Per què, senyor molt magnífich, de totes les dites coses ffaç a la senyoria vostra la present certifficació, continuada en la precedent la present, plana e escrita de mà pròpria, de mi, dit Johan Gralla, notari. En Xàtiva, a XX dies del mes de maig de l'any M CCCC LXXXX set. E perquè fe hi sia atribuhida, pose ací mon acostumat de art de notaria sig[+]ne.

DOCUMENT 6

Any 1522. La repercussió negativa de la guerra de la Germania a Manuel

Arxiu Municipal d'Ontinyent, Fons notarial, Protocols de Pere Calatayud (1520-1522) sign. N17, fs. 124-125v. Publicat per TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí, dins Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002), Benifaió, 2004, ps. 137-161. Cabdet, 1522, febrer 4.

Mossén Lluís Roca, cavaller de Xàtiva, arrendatari dels drets feudals del lloc de Manuel, comunica a Joan-Francesc Tallada, cavaller de Xàtiva i tutor del seu fill Joan, hereu de l'oncle difunt Joan Tallada, cavaller i senyor del lloc de Manuel, que per causa de les circumstàncies bèl·liques i del caos regnant des de l'esclat de la Germania, la renda senyorial de l'any 1521 s'ha perdut, i Manuel resta despoblat i destruït, amb la qual cosa poca cosa n'espera collir per al 1522.

Anno a Nativitate Domini M^o D^o XXII°,

die vero martis intitulata quarta, mensis febroarii.

En presència de mi, Pere Calatayú, notari, e dels testimonis desús escrits, la desús dita scriptura y éntima (*sic*), fonch presentat al magnífich mossén Johan-Francesch Tallada, personalment atrobat en la vila de Capdet, per en Miquel Pug (*sic*), notari, procurador del magnífich mossén Luís Roqua, cavaller de la ciutat de Xàtiva, e per mi, dit notari, lesta e publicada de la primera línia fins a la darrera, en e per la forma següent:

“Iesús.

“En presència de vós, molt magnífich en Johan-Francesch Tallada, doncell, pare, tutor e curador, e legítim administrador de Johan Tallada, fill vostre y hereu del magnífich Johan Tallada, cavaller, senyor del loch de Manuel. Y encara vós, dit en Johan Francesch Tallada, usufructuari dels béns y herència del dit vostre fill, e los notari e testimonis desús escrits. Constituhit personalment lo magnífich mossén Loís Roqua, cavaller de l'orde e milícia del gloriós Sant Yhago de la Espasa, e/o en Miquel Pug (*sic*), notari, procurador de aquell.

“E diu e prepossa que vós, dit magnífich mossén Tallada, no ignorau com don Miquel Galceran Sanç, en nom e axí com a procurador vostre, ab carta de arrendament rebuda per lo honorable e discret en Martí Garí, notari, a [blanc] del mes de [blanc] any M D XVIII, arrendà e per *mos* de arrendament liurà o quasi, lo dit loch de Manuel, poblat de moros, terres e/o fruyts de aquell, forn, carneria, tenda, molins, axí fari-nés com arrocers, hostel e altres qualsevol terres situades axí en lo territori del dit loch, com en altres parts, axí de la céquia d'Ènova, com del pla y orta de Castelló, per temps de sis anys, ço és: quatre anys de feeni e dos de respit, començant en lo dit any D XVIII°, per preu cascun any de tretze mília sous; prometent-li lo dit noble don Miquel Galceran Sanç fer, haver e tenir lo dit arrendament pacíficament e quieta, contra totes les persones, referint-se e volent-ho dir segons se conté en lo dit arrendament. E com molt bé sabeu e no ignorau, ell, dit exponent, ha posehit lo dit arrendament per temps de sos anys, ço és, los anys D XVIII° e vint, y haja feta rahó de aquell, segons per les àpoques y cauteles se porà mostrar.

“E que, proseguint son arrendament lo any proposat mil D e vint-e-hu, donà y prestà tota la diligència que pogué, no sols en fer procurar les terres, laurar olivera, podar e laurar les vinyes, y altres coses tocants a ell; mas encara per conservació del dit loch, ab exprés consentiment del dit en Martí Garí, notari procura-

3. Apèndix documental

dor vostre e assistència del vostre alamí, apellat Çahén, féu fer moltes obres necessàries, axí en la casa de senyor com en l'ostal e altres parts del dit loch, venint a càrrech de vós, dit mossén Tallada, que prenen per suma pús de set lliures.

“E en lo temps de collir la renda del dit loch, ço és, en lo mes de juny del dit any D XXI, havent fet segar los blats y carregar a les heres, ans de batre aquell, fent plantar los arroços; per causa de les comocions populars del present regne, per temor de l'exèrcit que era exit de la ciutat de València contra lo molt il·lustre senyor loctinent general e capità del rey nostre senyor, qui estava en la vall d'Alfàndech, ab lo real exèrcit e los populàs, eran ja en la vil·la de Alzira, los moros se n'anaren e fugiren del dit loch, dexant e derrenclint aquell, de tal forma que lo dit loch restà y fins a hui està despoblat e sens nengun vassall. E no sols restà lo dit lloch despoblat, mas encara la gent popular, venint a la ciutat de Xàtiva per combatre e pendre lo castell real, passant per lo dit loch, cremaren e destruïren la major part de les garberes del forment. Y los que y restaren per cremar, après, per diversos vehins de la ciutat de Xàtiva, foren batuts e furtats, sens poder-ne conservar ninguna part ell, dit exponent, ni sos factors; ni après haver poguda donar rahó, ni tenir llibertat de entrar en lo dit loch, per la prosecució e malícia que los dits populàs tenen als cavallers y a les persones, qui per conservar la fidelitat que deuen a son rey e nostre senyor, no han aderit ab los populàs, com ell, són estats extintis, e hui en dia estan en servici de la cesàrea magestat e del dit il·lustre senyor loctinent general de aquell; de tal forma que ni en lo any propassat hom ha pogut possehir dit arrendament, ni collir o plegar los fruyts de aquell, ni en lo present any, per la rebel·lió dels de la vila de Alzira e ciutat de Xàtiva, que encara estan, no han pogut cultivar ni procurar aquell, essent tot lo loch cremat y destruït, sens vassalls, hostal ni molins, com tot sia derocat.

“Per les quals coses, ell, dit proponent, ab tanta instància quanta pot y deu, que jatsia lo desús dit sia cosa molt notòria e no y haja persona del present regne ni menys fora qui u ignore; que, a major cautela e a tots aquells efectes que aprofitar puxa, ab les presents vos ho intima e notifica; protestant que lo dit loch, axí lo any propasat com lo present no estiga ni vinga a càrrech del dit proponent, ni altres obligats ab aquell, ans estiga a càrrech vostre, e que tots los treballs e despesses fetes, no sols en lo dit any D e vint-y-hu, com les altres fetes en lo dit loch per conservació de aquell, les puxa haver, exhegir e cobrar de vós e béns vostres, e de la dita tutela. Encara protestant, encara, *de omnibus sibi licitis protestari*, requerint *de premissis* carta pública.”

E intimada, lesta e publicada la dita scriptura de íntima, lo dit mossén Johan-Francesch Tallada dix e respost que ell no y consent, com ell no haja fer lo dit arrendament ni sàpia lo modo com va, ans lo haja fet lo procurador. E que hagut trellat e consell, farà lo que deja.

Dictis die et anno.

Lo present trellat de íntima fonch liurat al sobredit mossén Johan-Francesch Tallada. *Actum ut supra.*

Testes: Sebastià Bonet, de la vila de Capdet, e Miquel Garcia, sastre, de la vila de Bocayrent, vehí e habitador.

DOCUMENT 7

Any 1595. Un morisc de Manuel ven l'arròs de l'arrendador de Sanç

*Arxiu de Protocols del Patriarca (València), Protocol
notarial de Jaume Martín, núm. 26.595, 1595, juny 15.*

Durant la segona meitat del segle XVI l'arròs de la regió de Xàtiva esdevingué una mena d'or blanc, molt interessant i lucratiu com a collita especulativa, destinada als mercats valencià i castellà. Els arrendadors dels llocs moriscos, com ara el ciutadà Jaume Sanç de Cutanda, arrendador de Sans, confiaven la venda de la part senyorial de la collita arrossera a mercaders moriscos, com ara Bertomeu Roig, de Manuel, que vivien tot l'any ací, coneixien la solvència de la clientela i la manera de fer els pactes.

Ditcis die, loco et anno [Manuel, 15 de juny del 1595].

Nos, Bartholomeus Roig, agricola, et Anna Quitarra, coniuges; Dominicus Roig, dictorum coniugum filius, noviter ad catholicam fidem conversi, loci de Manuel habitatores. Attendentes et considerantes quod instrumento per notarium sub contentum, hodierno die paulo ante presens recepto, omnes simul et quilibet nostrum, de ipse et insolidum, confessi fuimus debere vobis, Iacobo Sans, civi infrascripto, quingentas terdecim libras et quindecim solidos monete regaliū Valencie, ex et de precio centum septuaginta unius cafficeī triumque barcellarum arrocei roig, per me, dictum Bartholomeum Roig, a vobis, dicto et infrascripto Iacobo Sans, empti, habiti et recepti, ad precium et rationem trium librarum monete antedictæ pro qualibet cafficeo, prout hec et alia in dicto instrumento obligationis, cui refferimus contenta, cuius continentia et [—————] esgarrat [—————] neque machinatione [—————] qua circuenti, set nostra libera ac mera voluntate, redigesto inscriptis illa omnia que inter nos et dictum Iacobum Sans, verbo tantum, erant concordata et transita, lata circa venditionem, pretium seu veritatem in solutionem dicti arrocei. Scientes et gratis, cum hoc presenti publico instrumento, etc., omnes simul et quilibet nostru desse et in solidum, per pactum speciale, promittimus et nos obligamus vobis, Iacobus Sans de Cutanda, civi civitatis Valentie habitator, absenti, etc., notarius, etc., stipulantes, etc., et vestis efficere et ad simpli et ad longuem omnia que secuntur, ac in presenti instrumento, per capitula materna lingua declaranda, continentur et describuntur. Que sunt:

Primo, volumus nobis, quod placet que tots los dits cent setanta un caffiz y tres barcelles de arròs roig se hagen de portar a blanquejar al molí arrocer del lloch de Sans. Y arps de blanquejar, tinguen de ésser dins [————] de un aposiento eo cambra, dins la casa del senyor de dit lloch de Sans, y allí, acomanar-se a Thomàs Guilarça, alcayt de dit lloch. Y de allí no puga ser tret sens llicència y exprés consentiment del dit Jaume Sans o de Choachim Navarro, laurador de Ènova y procurador de dit Sans, sots pena de, fent lo contrari, puguen ser eixecutats per aquell o per son procurador en la valor de l'arroz que se haurà tret de dita casa sens guardar dit orde y concert.

Ítem, que no pugam vendre dit arroz, tot ni part, si no serà a universitats o aljames, o a particulars y persones que sia molt notori ser tutes y segures, y que's podran molt bé pagar la valor de tot lo arroz que'ls serà venut. Sent ab fiat, tinguen los compradors de obligar-se en poder de [escriptors] o notaris públics, y que en dites obligacions o persones que faran aquelles, concorreran les sòlites que seran necessàries, com seran poder, sindicats, y que tinguen bastant poder per a fer les tals obligacions; les quals hagen per seguretat del dit Jaume Sans, de star estipulades a dit Sans. Y que la paga o pagues de aquells no puguen ser allargades del dia de Nadal vinent de l'any MDLXXXXVI en avant. Y lo valor de lo arroz que's vendrà

3. Apèndix documental

de contants, que se haja de donar y pagar al dit Jaume Sans e a persona que tinga legítima causa de aquell. Y que per a éser concurrent quantitat, quanta serà la que se haurà venut y·s vendrà de contants, no obstant sia abans de dit dia de Nadal, se entenga ser cayguda la paga de aquella. Y no donant-li al dit Sans, puga ser eixecutat *pari modo que in predicta et [———] calendata obligacione [———] per nos hodierna die facta, continetur.*

Ítem, és nostra voluntat y som contents de haver de pagar nosaltres al notari davall scrit, però encara a altre qualsevol notari o notaris, així per lo salari de les presents com de les demés obligacions que per la present, y en virtud de aquella, sean insortides, y per qualsevol persona o persones fermades, en poder de qualsevol altre notari o notaris, per ço que *a principio* és estat tot per nosaltres ab dit Jaume Sans concertat, promés y tractat de aquesta manera. No obstant, en res ni per res de que aquelles tenen de ser y estar stipulades al dit Jaume Sans y als seus, per *mayore tuhitione et securitate dicti sui debiti*, fins tant sia aquell ab íntegra de nosaltres pagat y satisfet; restant noresmenys en mera llibertat de aquell [———] així els drets de dita precedent obligació, com de les demes fahedores, y ab pacte de poder variar, *toties quoties, ad libitum, cesse voluntatis*, per ser així de nostra voluntat y exprés consentiment promés y ab aquell tractat.

Ítem, nosaltres, sobredits Berthomeu Roig, Anna Quitarra, cònyugues, y Domingo Roig, per *especialle pactum sumus contenti* que de qualsevol dels pactes en la present aposats, sien tretes una y moltes cartes públiques, les clàusules necessàries y en semblants actes posar acostumades, juxta lo stil y plàtica del notari rebedor de aquells (...).

Actum in loco de Manuel, etc.

DOCUMENT 8

Any 1610. La carta pobla o capítols de població del lloc de Manuel

Arxiu de Protocols del Patriarca, València, Protocols d'Onofre-Blai Borja, 13.504, any 1610, febrer 1; transcrita per LLORENS RAGA, Peregrín Luis, Manuel, baronía en el Reino de Valencia, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, ps. 58-70.

A la despoblació que patí la comarca per causa de l'expulsió dels moriscos (1609), succeí una carrera entre els senyors feudals per a repoblar els seus llocs i continuar conreant les terres. Un dels primers pobles a rebre colons 'cristians vells' fou Manuel. Els nous pactaren amb el senyor les noves condicions de vida, treball, partició de collites, regiment d'aigües, govern local, etc., i expressaren aquell pacte en forma de 'carta pobla', de capítols fundacionals del nou Manuel valencià.

In Dei nomine, amen. Noverint universi quod nos, don Ludovicus Castellar de Vilanova, comes del Castellar, dominus baronie de Bicorp et locorum de Manuel, Faldeta et Rafelguaraf, in dicto loco de Manuel repertum, ex una. Et Gaspar Bosch, iustitia dicti loci; Petrus Arcus et Franciscus Sanchis, iurati dicti loci de Manuel; Michael Casanova, loctinent iusticie; Thomas Cerda, edilis dicti loci; Ioannes Pons, Ioannes Bellloch, Ludovicus Escuder, Iosephus Navarro, Hieronymus Jorda, Damianus Botella, Ioannes Cano, Baptista Perez, Augustinus Ivanyez, Ioannes Pujol, Hieronymus Carles, Petrus Gomez, Franciscus Maldonado, Andreas Badia; Iacobus Arcos, notarius; Michael Aparici, Baltasar Sabater, Ioannes Belluga, Michael Guardiola, Franciscus Caldori, Bartholomeus Lloret, Augustinus Ramon Medina, Paulus Medina, Bartholomeus Ramon, Bartholomeus Fores, Franciscus Lloret, Michael Ignes, Michael Gil; Ignes Vicente, vidua Hieronimy Arsis; Bartholomeus Guerau, Damianus Soriano, Andreas Albelda, Ioannes Roca, Raphael Sisternes, Gaspar Vilar, Ludovicus Reixach, Gaspar Ubeda, omnes residentes in dicto loco de Manuel, parte ex altera, coiuncti et congregati in palacio dicti loci de Manuel, ubi pro negotiis tractandis universitatis dicti loci de Manuel soliti sumus convocati et congregati. Quia de ordine et mandato domini nostri regis Philipi tertii, feliciter regnantis, cum regia pragmatica publicata in presente Regno Valentie sub die XXII mensis septembris anno a Nativitate Domini M^o DC^o nono, fuerunt expulsi et banditi in presente regno mones tagareni et serraseni, quia de causa dictus locus de Manuel fuit depopulatus, eo quia vasalli, vicini et habitatores illius erant serraseni. Et ita, ego, dictus don Ludovicus del Castellar, cum summa diligentia, tam pro conservatione iurisdictionis quam per foros presenti regni, mihi, tanquam domino dicte loci, concessis, quan provissio intererit in dicto loco, successorum et creditorum, dictum locum de personis christianis populari conavit. Et ita fuit iam populatum de predictis residentibus. Et cum sit iustum dictas domos et terras dicti loci stabilire et in emphiteutico, scienter vobis, populatoribus et residentibus in dicto loco, eo quia eas explectetis, cultivetis et laboretis, et emolumenta erarundem mihi et successoribus meis tanquam bon vasalli, et in emphiteotici pacatis et solvatis, convenimus de conservatione et stablimento domorum et terrarum, et aliarum rerum dicti loci, et mihi, domino illius pertinentibus in modo infra nominando, et in capitulis immediate sequentibus:

I.- *Primo*, és estat pactat, avengut y concordat entre lo dit senyor de dit lloch de Manuel, de una, y los dits nous pobladors y vasalls, de altra, que sa senyoria donarà y concedirà a cadascun poblador casa y hereatat, ço és, una jovada de terra, que són trenta-sis fanecades de terra orta, y algun tros de secà, segons convindrà en la repartició fahedora per persones expertes.

II.- Ítem, és estat pactat que sa senyoria els donarà, segons que en los presents los dóna, als dits nous pobladors del dit lloch de Manuel, los drets de l'escorrim que dit senyor té den l'aygua de la céquia de Èno-

3. *Apèndix documental*

va, e'ls drets de la taula de Castelló, per a què entreguen o arrenden aquella entre ells mateixos, y no en altra manera, y que en ninguna manera puguen traure dita aygua de dit lloch.

III.- Ítem, és estat pactat que sa senyoria y los successors en lo domini de dit lloch tinguen obligació de donar als dits nous pobladors, y als vassalls que per temps seran, per cascun any y en son degut termini, la llavor necessària, així de forment com de arròs, per a sembrar; cobrant aquella en la hora, ço és, donant lo arròs y cobrant-la a caramull per barcella, com és costum en dit lloch, fins en suma cascun any de trenta-y-quatre cafisos forment, vint-y-quatre cafisos arròs, y tres cafisos de dacsa.

IIII.- Ítem, és estat pactat que los nous pobladors se hagen de avasallar en lo present lloch de Manuel, prestant los homenatges de fidelitat acostumats; sotmeten-se a for y jurisdicció del senyor que huy és y per temps serà, en tant quant per Furs del present regne li és permés lo exercici de la jurisdicció; obligant-se a residir per menys cinch anys contínuos.

V.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors se hagen de obligar per si e tots sos successors a residir continuament, ab son domini y casa y cap major en lo dit lloch. Y el que faltará per temps de mig any continuo en dita residència personal, encórrega en pena de comís de la casa y heretat que tindrà en dit lloch y son terme.

VI.- Ítem, és estat pactat que si per algun temps, qualsevol de dits pobladors e sos successors voldran anar-se'n de dit lloch, que primer y ans de totes coses hagen de contar ab lo senyor y pagar, y que hagen de vendre la casa y heretat a foraster o a persona de dit lloch que no tingués casa y heretat; la qual venda no's puga fer que primer lo dit comprador no se obligue dins dos mesos a venir a avasallar-se en dit lloch, y portar sa casa y família a d'aquell, a la residència personal mencionada en lo antecedent capítol, sots pena de comís de dita casa y heretat.

VII.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors se hagen de obligar per ells y sos successors de coure en lo forn, moldre en lo molí, fer oli en la almàcera, y comprar en la tenda de dit lloch, y picar lo arròs en lo molí; a no ser sots pena de seanta sous per cascuna vegada que contrafaran; havent-y om per recapte competent en alguna de dites regalies, respectivament.

VIII.- Ítem, és estat pactat que ningú de dits pobladors ni sos successors puguen vendre per menut ninguna mercaderia, collita, ni ninguna altra espècie de cosa que toque a regalies de carniceria y taula; sols lo loli, a arroves o arrova; lo arròs, a quarterons o quarteró, y los demás grans, de almut en almut; com dites regalies resten y se les atura lo senyor per a sos obs, y dels senyors successors, per a arrendar-los y fer-ne a ses llibres voluntats.

IX.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors y los dits vehins de dit lloch qui per temps seran, sien tenguts y obligats de fer les obres necesàries per a la conservació de les cases que cascú de aquells tindrà en lo dit lloch. Y no fent-les, los puga lo senyor que huy és e per temps serà, obligar-los a haver-les de fer, segons estarà dispost de justícia.

X.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors se obliguen per si e tots sos successors de aquells, en dit lloch perpètuament de partir ab lo dit senyor y ab los demás que per temps seran, tots los fruyts de arbres y moreres al terç, ço és, les dos parts per al vasall y la tercera part per al senyor; com lo oli fet, que sia clar, en la almàcera, tenint lo senyor de les tres parts la una (la qual, el dit posador haja de portar al seller de la senyoria), y les dos parts se'n porte a sa casa lo vasall. Y al fulla de les moreres, en los arbres, y les garrofes, la part del senyor portada a casa de dit senyor.

XI.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors se obligeun així mateix, per si e tots sos succes-

sors, perpètuament, de partir ab lo senyor de dit lloch que huy és e per temps serà, tots los fruyts, grans, ortalices, llegums e qualsevols altres esplets que colliran en totes les ortes de dit lloch, al quart, ço és, tres parts per al vasall y la quarta part per al senyor. Y així mateix, hagen de partir la palla del forment y ordi al quart, excepte en lo que's cullirà en cinch fanecades de terra orta de cascuna de dites heretats; de les quals, les dos fanecades han de ser contínuament alfals, y en les altres tres puguen dits nous pobladors y los vehins vasalls que per temps seran, fer qualsevol gènere de llegums, e sembrar sebes, melons y ortalisa, y collita de paner, sens pagar ninguna partició ab la senyoria.

XII.- Ítem, és estat pactat que los dits pobladors y sos successors hagen de partir ab lo senyor tots los fruyts y grans que's culliran en les terres de secans del terme de dit lloch, a la huytena part, ço és, set parts per a els vasalls y la una part per al senyor, partint la palla de la mateixa manera, a la huytena part.

XIII.- Ítem, és estat pactat que cascú de dits nous pobladors, e tots los successors vasalls que per temps seran perpètuament, hagen de fer y respondre cascun any per lo cens ordinari, fadiga y lloÿsme de dites cases y terres, noranta sous tots anys, pagadors en los dites y festes de Nadal y Sent Joan del mes de juny, ab cena, fadiga y lloÿsme, y tot altre dret emphytèutich. E més, tinguen obligació de donar per cascuna casa dos dotzenes de codonys triats, per rahó dels quals no tinguen obligació de partir ab la senyoria fruyta de ninguns arbres, com són albercocs, pomes, codonys, magranes y altres fruytes de dita espècie.

XIII.- Ítem, és estat pactat que dit senyor los establixca, com los establix, dites cases y heretats, ab acte públich, respectivament, a benmillorar y no deteriorar, ab los ans pactes y condicions desús dites e dejús especificades, sens preu algú de aquelles, retenint-se dit senyor per si e sos successors, tots los drets de fadiga y lloÿsme que conforme a Furs del present regne, los senyors directes se poden y deuen aturar.

XV.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors, e tots sos successors en dit lloch, sien tenguts y obligats de portar y carregar als graners, fullers y pallissa de al casa del senyor, los fruyts, esplets de la palla, de les heres y heretats, la part a la senyoria pertanyent, francament, ço és, cascú la part des de ses heretats ha de donar al senyor.

XVI.- Ítem, és estat pactat que tot lo fem que cascun any se farà en les cases y corrals de dits habitants, y en les heres y en qualsevol part del terme de dit lloch, lo hagen de posar en les hortes y heretats de dit lloch, y no en altra part alguna, sots les penes a dit senyor ben vistes.

XVII.- Ítem, és estat pactat que dits nous pobladors y los successors de aquells en dit lloch, tinguen obligació de escurar, netejar y conservar a ses pròpies despeses, així lo que tocarà en la céquia mare dita la Comuna de Ènova, les demás céquies y braçals de la horta de dit lloch, y que lo senyor no tinga que contribuir en ninguna quantitat.

XVIII.- Ítem, és estat pactat que dits nous pobladors y sos successors tinguen obligació de pagar y contribuir en la part que tocarà a pagar a dit lloch de Manuel, en qualsevol tacha fahedora per los oficials de la céquia mare dita la Ènova, per qualsevol via, causa y rahó, així que lo dit senyor ni sos successors no tinguen obligació ninguna de pagar ninguna quantitat per dites rahons y plets.

XVIII.- Ítem, és estat pactat que lo guardià que se haja de posar en dit lloch, lo haja de posar y elegir y despedir lo senyor de dit lloch, que huy és y per temps serà, sens empachar-s'i los dits vehins y pobladors de dit lloch; lo salari del qual hagen de pagar, ço és, lo senyor la quarta part y los nous pobladors y sos successors, les tres parts.

XX. Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors y sos successors no planten ne gossen plantar

3. *Apèndix documental*

ningun gènere de arbres fruytals en les terres y heretats de dit lloch, sinó en los marges y ahon no perturban les collites fahedores en les dites heretats y terres, sots pena de sexanta sous y de arrancar-se dits arbres.

XXI.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors, ni sos successors, no pugen tenir més de set fanecades de moreres en la horta de dit lloch, com la demés terra haja de ser campà, per a forment y arròs.

XXII.- Ítem, és estat pactat que lo dit senyor se atura per a si e tots sos successors en dit lloch, la aygua que serà menestar cascuna tanda, per a regar los orts de la senyoria, per rahó de lo qual no tinga que contribuir en escurar, taches ni altres gastos alguns.

XXIII.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors y los successors en dit lloch hajen de conrear a ses pròpies despeses los portals, portes y muralla de dit lloch, perpètuament.

XXIII.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors ni sos successors, per rahó de les moreres que tindran en los corrals de ses cases, no tinguen que fer ninguna partició en la senyoria per los deu anys primervinents, y de allí avant, a beneplàcit de sa senyoria y sos successors.

XXV.- Ítem, és estat pactat que los dits nous pobladors y sos successors, en cas que los censals que responien los moriscos y aljames de aquells, se hajen de pagar y respondre, e tinguen obligació de fer y respondre dits censals, en la redució es confia et farà. O si no es fa, sens aquells emperò que los moriscos y aljama de dit lloch solien y acostumaven pagar y respondre, y en son cas, quitar, ab què aquells no excedixquen de dos-centes lliures de ànnua pensió. Y si no arribaran, lo que faltarà ho pague de censals de la senyoria. Y si pasará, que sa senyoria ho pague. Y que comencen a pagar los censals que cauran en lo present any MDCX, y no resagats, com los censals que la dita aljama y moriscos se haurien carregat per obs y contemplació dels senyors que són estats en dit lloch, y los quals sa senyoria ha acostumat fer y respondre, sa senyoria respondrà y los quitarà, en així que no paguen uns per altres.

XXVI.- Ítem, és estat pactat que en les executions de les elections de oficials de dit lloch, se haja de guardar el orde que los jurats e justícia que per temps seran, hajen de fer nominació lo dia de Sant Thomàs, de sis vehins de dit lloch. Y lo senyor que huy és y per temps serà, o la persona per aquell deputada, haja de elegir dos de dits nomenats, lo hu per a justícia y lo altre per a son llochtinent. Y la vespra de la vespra de Pasqua de l'Esperit Sant, hajen de fer y facen altra nominació de altres sis persones. Y lo dit senyor haja de elegir dos de aquelles en jurats de dit lloch y una persona en cequier. Y així mateix, la vespra de Sant Miquel hajen de elegir y nomenar en mustasaf de dit lloch, y així es farà perpètuament.

XXVII.- Ítem, és estat pactat que ningú de dits nous pobladors, ni los successors vasalls, per ningun temps, gossen ni presumixquen tallar ningun arbre, ni descimalar sens llicència de sa senyoria e dels senyors successors, sots pena de vint-i-cinch lliures per cascun arbre, y en açò no s'entén lo espigar de les moreres.

XXVIII.- Ítem, és estat pactat que per quant sobre les dites aygües de la céquia de Ènova solen suscitar-se alguns pleyts y pretensions entre lo senyor y pobladors y vasalls de dit lloch, de una, y la Comuna y regants de la céquia, de altra, o per rahó dels plets moguts y juntats; per a pagar avant aquells convindrà que facen alguna visura o visures, en les quals se solen fer molts gastos; que los dits nous pobladors, en dites visures, paguen y gasten fins a trenta lliures. Y si serà menester més quantitat o es gastarà més quantitat, no ho haja de gastar. Y en les causes que se han de pagar, com en los que's mouran y suscitaran en la ciutat de València per rahó de les dites aygues, ab los de la céquia de Ènova, dit senyor que huy és e per temps serà, donarà y haja de donar advocats, procurador y solicitador, a ses pròpies despeses. Y los demés gastos sien y vinguen a conte de dits vehins y vasalls de dit lloch, los quals, a ses despeses, tinguen obligació de pagar los gastos que faran qualsevols pleyts que's tractaran en la ciutat de Xàtiva.

XXVIII.- Ítem, és estat pactat que sa senyoria e sos successors, per la bona administració de justícia, e perquè·ls convindrà a la guarda dels fruyts de la horta y terme de aquella, puga imposar les penes que li pareixeran, y revocar aquelles, y fer de vore segons la ocurrència del temps, y executar y fer executar aquelles.

XXX.- Ítem, és estat pactat que sa senyoria dóna facultat als vehiins y vasalls que huy són y per temps seran, per a què facen sos concells lo dia de Pasqua de l'Esperit Sant, per a què aquells, ensemps ab los justícia, jurats y lochtinent, fent número de deu vasalls, facen concell particular; los quals se puixen ajuntar en la casa de dit justícia tot temps que convindrà, sens llicència ninguna obtesa ni demanada.

XXXI.- Ítem, és estat pactat que no puixen tenir concell general, sinó ab expressa llicència de sa senyoria y dels senyors successors, o de la persona que tindrà dit senyor diputada, donant rahó quant se demane llicència, de les coses que se han de proposar y tractar, y que en aquell no se puguin tractar altres coses més de les que comunicaran quant se demane dita llicència; los quals se hagen de tenir en la sala o estudis de casa la senyoria, sots pena de dos-centes lliures y altres penes, segons de justícia procehirà.

XXXII.- Ítem, és estat pactat que qualsevol de dits vasalls que huy són y per temps seran, puguin plantar vinyes en los secans del terme y territori del present lloch, e de les dites vinyes no hagen de partir ninguna partició ab lo senyor, ab què encontinent que estiga plantada la vinya, o lo primer any següent, hagen de plantar oliveres y fer oliverals, e no en altra manera.

XXXIII.- Ítem *et ulterius*, és estat pactat que los dits nous pobladors se obliguen per si e sos successors, que los presents capítols y cascú de aquells hagen de ser y sien executoris en benefici del senyor que huy és e per temps serà, y roborats ab les clàusules de renunciació de propi for, variació de juhí y altres, segons lo stil e pràctica del notari rebedor de aquelles. Y que així mateix tots los rentes deguts de huy en avant, e que's deuran a la senyoria del dit lloch, se puguin executar ab execució prompta, real y fiscal.

Quibus quidem capitulis, lectis et intellectis, nos, partes predictae, laudantes et approbantes omnia et singula in premissis capitulis et eorum singula pactata (...). Ego, dictus dominus Ludovicus Castellar de Vilanova, dominus dicti loci de Manuel, scienter, etc., tenore presentis, etc., de novo stabilio et in emphiteosim concedo, tradendo seu quasi trado vobis, supradictis vasallis, vicinis et habitatoribus dicti loci de Manuel, domos, terras et possessiones supradicti loci (...). Actum in loco de Manuel, etc. (...).

DOCUMENT 9
**Any 1668. Acta d'una de les reunions
de vocals de la Séquia Comuna d'Ènova**

*Arxiu de la Séquia Comuna d'Ènova,
Llibre d'actes dels anys 1654-1744, s. f.*

A les reunions de la Séquia Comuna d'Ènova concorrien els representants dels diferents pobles i viles que hi tenien dret, segons les ordinacions. S'ajuntaven al Porxe de l'Ènova (actual casa de la Comuna) o a l'abadia si feia mal oratge (la casa del costat) i debatién generalment sobre temes de finançament, despeses, descàrrec de comptabilitat, etc. Heus-ne ací un botó de mostra: una acta de les més antigues que conserva l'Arxiu de la Comuna.

Die XXVIII ianuarii anno a Nativitate Domini M^o DC^o LXVIII°

Josep Roca, jurat de la Ènova

Nicolau Carbonell, jurat de la vila nova de Castelló, per lo Terç

Josep Andreu, jurat de Faldeta, per lo senyor

Don Enrich d'Esplugues, senyor de la Pobla Llarga

Bernat Jordi, jurat del lloch de Sant Joan

Miquel Carrió, bal·le de la Torreta

Antoni Castaño, jurat de Refelguaraf

Josep Carbonell, jurat de Manuel

Tots ajustats en lo Porche de la Ènova, ahon se solen y acostumen ajustar y congregar, precehint convocació feta per Matheu Renigar, cequier; los quals prengueren conte a Josep Roca y Simó Ballester de les 2.050 lliures que han pres a cambi diversos particulars, de Josep Martí, de la Torre dels Frares; los quals dits Roca y Ballester rebeeren en poder de Pere Martinis, corredor de cambi de la ciutat de Xàtiva, en virtut de la procura feta per los dits delegats, rebut per Josep Franco, notari, en 15 del mes del present mes e any.

Càrrech 2.050 lliures

Descàrrech

Primo, donen en descàrrech que pagaren a Josep Martí 1.268 lliures 4 sous per la proposta y interessos del cambi que la Comuna li responia, consta ab àpoca rebuda per Geroni Grau, notari, en 19 del present mes y any 1668.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Jaume Terranet 268 lliures 12 sous 7 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca rebuda per dit Grau, notari, en 21 dels presents mes e any.

Ítem, y la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Phelip Guitart 105 lliures 13 sous 9 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca rebuda per dit Grau, notari, en 19 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Vicenta Correger, viuda de Vicent Tolosa, 158 lliures 0 sous 6 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna li devia, ab àpoca per dit Grau, notari, en 20 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Ítem, pagaren a Jaume Burgos, de Xàtiva, 109 lliures 6 diners, per la propietat y interessos del cambi que la Comuna devia a Juseph Costa, ab àpoca rebuda per Grau, notari, en 22 de dits mes e any.

Ítem, per la àpoca, 6 sous.

Que dites partides de descàrrech accumulades prenen suma de 1.912 lliures 1 sou 9 diners. Les quals, rebaxades de les damunt dites 2.050 lliures del damunt dit càrrech, resten en poder de dit Roca y Ballester, quantitat de 137 lliures 18 sous 3 diners.

De quibus, etc. Actum en lo Porche de la Ènova, etc. Testes: Francés Gomis y Pere Doménech, de la Ènova.

A tots los desús dits ajustats, *ut supra*, fonch proposat per lo dit jurat de la Ènova, que si els parexerà, es busquen a carregament de censal, fins quantitat de 2.150 lliures, per a redimir y quitar lo cambi o cambis que la Comuna deu y altres gastos forçosos que se offeriran a dita Comuna per a fer y efectuar dit negoci; per ser molt més útil a la Comuna, que no respondre a cambi, per ser los interessos y gastos dels cambis molt excessius. E tots los desús dits, *nemine discrepante*, foren de voluntat y parer, y determinaren que's busquen dites 2.150 lliures a carregament de censal, y que lo dit jurat de la Ènova faça fer la minuta de lo que se a de fer per a dit negoci y diligència. En los pobles, se facen los poders necessaris per a què es puga efectuar lo que se ha proposat.

De quibus, etc. Actum ut supra. Testes qui supra.

[Signat:] Discret Joan Franco, notari.

DOCUMENT 10

Any 1687. Assemblea parroquial per a tractar de l'acabament de l'església nova

Arxiu Parroquial de Manuel, Llibre de fàbrica de la església (1664-1798), s. f., Acta de l'assemblea parroquial de l'u de gener del 1687.

La construcció de l'església nova comportava un gran esforç econòmic, al llarg de molts anys, per als veïns dels tres pobles de la parròquia, Manuel, Faldeta i Torreta, que solien ajuntar-se a Sant Gil, en presència del rector, per a proveir sobre la marxa les necessitats de l'obra, sobretot les financeres. Heus ací una mostra d'aquelles assemblees, on es demanava el parer de tothom, més o menys democràticament.

Año 1687. Primera junta.

El primer día de henero deste presente año se juntó la parroquia, Junta General, en la iglessia, a fin de ver el arbitrio que se havia de tomar para que passasse adelante la fábrica de la nueva iglesia, pues la que tenemos se nos está cayendo y, si tardamos, nos hallaremos sin una ni otra, y así *que vullen com no*, o de qué manera. Porque si no, avisaría al señor arzobispo de la indecencia con que está Nuestro Señor, para que su excelencia mande el orden que se ha de tomar.

Vista la petición mía, quan justificada es, se determinaron que se dicesse a estajo el rematar la iglesia y campanario, sin lucir, dando la parroquia todo el pertrecho que se ha menester, como es cal, arena, piedra basta, ieso, ladrillo gordo y delgado, madera para los andamios, sindrias y todo lo necesario. Pues al que tome sólo le obligan a amasar la cal y arena, manos de maestro y manobres, capaços y toda la ferramenta necesaria, y cuerdas para los andamios. Y con todas estas condiciones, vinieron bien se dicesse a estajo y que se corra.

Los que concurrieron en la Junta General fueron los siguientes, en presencia de mosén Vicente Climent, retor, y fray Mathías Ferrer, vicario:

Francisco Ximeno, bayle de Manuel, que sí.

Calixto Ruxell, bayle de Faldeta, que sí.

Agustín Fuster, bayle de Torreta, que sí.

Bartholomé Garrigues, justicia de Manuel, que sí.

Juan Bella, justicia de Faldeta, que sí.

Juan Antonio Maneras, justicia de Torreta, que sí.

Jusepe Renart, jurado mayor de Manuel, que no.

Miguel Gusmán, jurado sigundo (sic) de Manuel, que sí.

Jusepe Ruiz, jurado mayor de Faldeta, que sí.

Jayme Micó, jurado sigundo de Faldeta, que sí.

Babtista Candela, jurado de Torreta, que sí.

Vicente Camarasa, de Manuel, que sí.

Miguel Cañete, de Faldeta, que sí.

Miguel Monsó, de Torreta, que sí.

Luis Climent, de Manuel, que sí.

Francisco Candela, de Torreta, que sí.

Gusep Revert, de Faldeta, que sí.

Onofre Andreu, de Manuel, que sí.

Antoni Alaraña, de Faldeta, que sí.

Francés Canet, de Torreta, que no.

Gusep Errero, de Manuel, que sí.

Valero Alapont, de Manuel, que sí.

Juan Pastor, de Manuel, que sí.

Luis Serra, de Torreta, que no.

Thomàs Martinis, de Manuel, que sí.

Gusep Montaña, de Torreta, que sí.

Antoni Moreno, de Manuel, que sí.

Antoni Martinis, de Faldeta, que sí.

Gusep Adam, de Manuel, que sí.

Urbano Candel, de Manuel, que sí.

Juan Martinis, de Manuel, que sí.

Gusep Sanchis, de Manuel, que sí.

Agustí Perales, de Manuel, que sí.

Pere Torres, de Manuel, que sí.

Thomàs Martinis, de Faldeta, que sí.

Joan Palau, de Manuel, que sí.

Francisco Sanebri, de Manuel, que sí.

Pedro García, de Torreta, que sí.

Pedro Ribes, de Manuel, que sí.

3. *Apèndix documental*

Juan Lambies, de Manuel, que sí.

Pedro Juan Candel, de Manuel, que sí.

Juan Terán, de Manuel, que sí.

Los quals són la magor part dels vehïns de la parròquia, y parroquians desta iglésia. Tots los quals vingueren-se en lo sobredit. Y per a el effecte de acudir a la paga de dit estall, se obligava toda la parròquia a donar dossentes lliures cascun anys, ab esta forma: 100 lliures per tot lo mes de juliol, y altres 100 lliures per tot lo mes de noembre; començant en juliol deste present any 1687, mentres dure el satisfer dita obra.

Y per a que millor se puga acudir a dita paga, señalen en cascun poble un depositari y plegador: que este tinga obligació en dits messos donar la quantitat plegada, y que no es puga exedir de 100 lliures cascuna paga; que dexe modo sola tocarà a cascú 1 lliura 10 sous de talla per juliol, y altra 1 lliura 10 sous per noembre; que sent cosa mòdica, es podrà millor prestar.

També fonch determinat en esta matexa Junta General, que perquè los que prenguessen dit estall no tinguessen plets ab los elets ni parròquia, que es manàs fer uns capítols, planta y perfils, per a què ab exes regles, portant guió, fesen la obra perfetament. Que per a què dita proposta tingués effecte, donaren-me la comisió a mi, el liseniado Vicent Climent, per a què yo, en nom de la parròquia, fés fer capítols, planta, y perfil de la iglésia nova.

DOCUMENT II

**Any 1753. Festes extraordinàries, en
llaor de la Mare de Déu de la Misericòrdia**

Arxiu Parroquial de Manuel, Llibre de fàbrica de la església (1664-1798), folis 43-44; transcrit per LLORENS RAGA, Peregrín Luis, Manuel, baronía en el Reino de Valencia, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970, doc. 9 de l'apèndix, ps. 252-253.

El segle XVIII, època de prosperitat arrossera i sedera per als pobles de la Ribera, és també un temps d'esplendor per al clergat i el culte, i d'improvisades escenografies barroques amb motiu de festes, processons o celebracions públiques. A Manuel també es visqué l'any 1743 l'atmosfera nocturna d'uns pobles il·luminats per milers de ciris i torxes de cera, i la desfílada de sants, frares i capellans entre altars de carrer, enramades d'arcs i exhibició de cobertors de seda pels balcons.

Aviendo sucedido en el año 1742 fatales desgracias en el discurso de todo el verano, por las repetidas tempestades de truenos, relámpagos y piedra, que taló todos los campos de muchísimas villas y lugares circunvecinos a esta parroquia de Manuel, y en el día 14 de abril de 1743, aviéndose quemado la oja y plantas casi universalmente por todo el reyno, y aviéndose librado el término de esta parroquia de la piedra y quema de oja y plantas, atribuyéndose el milagro a Nuestra Señora de Misericordia, determinóse hacerle una fiesta en acción de gracias, en el día 15 de abril de dicho año 1743, para el domingo inmediato, día 21 de dicho mes y año. La que se hizo con tanta solemnidad, que fue el embeleso de todos los lugares circunvecinos.

En espera de la fiesta se dispusieron por la noche unas luminarias tan grandes, que parecía un incendio toda la parroquia. Sacóse el estandarte de Nuestra Señora, acompañado de ocho sacerdotes con sus achas y una cavalgada con tantas parejas de achas, que fue una maravilla. Llevó el estandarte el cura actual, que entonces era de esta parroquia el doctor Joseph Salvador y Andrés. Los vítores y gozo de los hijos de esta parroquia al asistir a esta función, no es fácil que se pueda ponderar. Assí se dio la vuelta hasta el Abat.

Después se siguieron las salidas, que fueron lucidísimas. A la misa mayor, fue tal el concurso que acudió, que las sillas llegaban hasta la pared de casa Joachín Andre. El orador fue el padre fray Antonio de Murcia, religioso capuchino, letor actual, quien hizo un sermón que parecía de un San Pablo. Para la procesión se compusieron seys andas con las imágenes de San Joachín, San Juan, los Santos de la Piedra, Santo Thomás de Villanueva, San Vicente Ferrer, San Antonio de Padua y las de Nuestra Señora, que fueron postizas, cruzándose dos taulones de seys palmos de ancho con dos barras de unas andas, y sobre ellas se colocó la Virgen con la misma forma que está en el nicho, manteniéndola los dos ángeles por delante, y por las espaldas, dos listones que mantenían a la Virgen, formados como una 'V' vocal al revés —L—. Y en la extremidad de ellos se ató un cordel con el clavo que mantenía a la Virgen. Cubrióse por las espaldas con un manto de damasco carmesí. Por la redondez, se puso el antecama del Santo Sepulcro, y los quatro luces de las andas del Santísimo se pusieron uniformes a la orilla de las andas, para iluminar a Nuestra Señora. Y para que todos viesen las dádivas de Nuestra Señora, se colocaron, atadas de una cinta muy rica, de un brazo de un ángel a otro, como se ve en el camaril de Nuestra Señora.

Para que la procesión fuera más lucida, se procuró adornar toda la iglesia y altares del mejor modo que se pudo, y, en especial, iluminarla de luces, rodeando de velas hasta la cornisa. Se dispusieron siete niños,

3. *Apèndix documental*

los quales, vestidos de ángeles, cantaron diferentes décimas a Nuestra Señora, en la iglesia de Manuel, en la plaza de Torreta y delante de la Cruz del Abat. Asistieron a la processión diez y seis religiosos, y en especial cartujos, los que llevaron a hombros a Nuestra Señora. Las calles las adornaron de manera que fue un embeleso de todos los forasteros: cubertores, sólo de seda se contaron seiscientos; quadros, más de trescientos en el discurso de toda la vuelta... Altares, en la plaza de Manuel, 3; en la Calle Nueva, uno, y en la Plaza de San Gil, uno. En Faldeta y Torreta se formaron quatro, y en el lugar del Abat, uno de dos caras, con sus dos arcos a los lados, que fueron una maravilla.

Los del lugar de San Juan traxeron en andas a San Juan para acompañar a la Virgen, a quien salimos a recibir con achas, mosquetería, tambor y músico. Y asistieron a todas las funciones con muchas parejas de achas. Lo mismo hicieron muchos del lugar de Abat. Y juntas éstas con las muchas achas que traxeron los hijos de esta parroquia, se formó una procesión de luces, la más lucida entre todas las que hasta entonces se vio en esta parroquia.

[A continuació ve inserit açò:]

Pedro Cerdá, marido de Vicenta Soler, del lugar de Torreta, aviendo assistido con su acha a todas las funciones, aviendo pesado tres libras cuando la sacó de casa el serero, las mismas pesó quando la volvió, lo que se atribuyó a milagro de Nuestra Señora.

DOCUMENT 12

Any 1885. Reglament interior del Casino del 'Círculo Manuelense'

*Arxiu Municipal de Manuel, Caixa de documents particulars,
Papers de la família Gòmez-Boluda, Manuel, 1885, octubre 11.*

En els anys de la Restauració borbònica (1875-1923) i la política caciquil, els casinos esdevingueren un punt de trobada per als elements més 'senyorets' –i més ociosos, per tant– dels nostres pobles, que es dedicaven a fer-se el cafenet, jugar al billar o les cartes, degustar licors, tractar d'affers d'economia i política local, i discutir sobre les notícies que portava el diari. Normalment, en pobles grans com Manuel, estava el casino dels liberals i el dels conservadors, que ací s'anomenava 'Círculo Manuelense':

Reglamento interior para el régimen y gobierno del Círculo Manuelense.

Los que suscriben, individuos de la Junta Directiva y conserge de la Sociedad 'Círculo Manuelense', formulan y aprueban el presente reglamento interior, en uso de las facultades que al efecto se les tienen conferidas en el reglamento general de la sociedad.

Junta Directiva.

Don Severino Estruch Martínez, presidente.

Don Arcadio Andreu y Cabanes, presidente.

Don Pascual Noguera Lledó, tesorero.

Don Bernardino Martínez y Andreu, contador.

Don Vicente Donderis y Esteve, Don Rafael Chover y Sobrevía, y Don Rafael Soto y Serra, vocales.

Don Anotnio Micó y Viñoles, secretario.

Don Saturnino Cortés y Fuster, vice-secretario.

Consege: Don Francisco Gómez y Roig.

Artº. 1º. Los salones o departamentos del Círculo se abrirán para el servicio de los socios a las seis de la mañana en verano y a las siete en invierno, a cuya hora deberá el conserge tenerlo ya todo aseado y limpio; y se cerrará la puerta, saliendo del local los que en él se encuentren, a las once de la noche en invierno y a la una en verano.

Para los efectos de este artículo, se considerará invierno desde el día primero de octubre al último de abril; y verano desde el primero de mayo a treinta de setiembre.

Artº. 2º. El conserge pondrá de su cuenta las luces generales convenidas en el compromiso que tiene otorgado con la junta directiva, las que deberá emendar cuando la natural del día no sea suficiente. Y por las demás luces particulares, que alguno o algunos de los socios le pidan, que deberán ser de bugía, el que la pida le abonará por cada hora y por cada luz, cinco céntimos de peseta.

Artº. 3º. Es obligación del conserge recaudar el importe de las cuotas que han de satisfacer los socios y repartir las cédulas o avisos de convocatorias para juntas.

Artº. 4º. También es obligación suya ser mesero del billar y dirigir el juego, bien por sí o por medio de

3. *Apèndix documental*

dependientes, como también proporcionar a los socios las barajas y demás juegos de recreo que se acuerden, así como prestar cualquier otro servicio que se requiera en el interior del círculo.

Por el juego de billar, percibirá el conserge 75 céntimos de peseta por hora cuando se juegue a la carambola, y 5 céntimos por individuo y por partida, cuando el juego sea de treinta y una o cuarenta y una, siempre que en éste último caso los jugadores sean más de dos; pues si no excede de este número, cobrará por horas y también a 75 céntimos, como en el juego de carambola.

Las barajas nuevas le serán pagadas por quien las pida, a precios corrientes; y los que jueguen con barajas usadas abonarán 5 céntimos por individuo, a no ser que por efecto de la partida hagan algún consumo de artículos de café, en cuyo caso deberán consumir, como mínimum, 5 céntimos por cada uno.

Artº. 5º. Las reglas por que han de regirse los juegos estarán expuestas en carteles autorizados por el presidente en sus respectivos departamentos, las que serán rigurosamente observadas por todos.

Artº. 6º. Queda a cargo del conserge y es una de sus obligaciones, proporcionar a los socios los artículos del café que le designe la junta directiva; el cual procurará poner el mayor esmero en el servicio, sin dar motivo a la menor queja por parte de los socios.

Artº. 7º. También es obligación del conserge conservar los números de los periódicos, los que procurará reunir coleccionados, sin permitir, bajo su responsabilidad, se extraiga del local del círculo ninguno de dichos periódicos, por ningún pretexto, ni por los socios ni por ninguna otra persona.

Artº. 8º. Ni el conserge ni sus dependientes podrán tomar parte en ninguna clase de juego, mientras haya socios en el local.

Artº. 9º. La sociedad queda obligada a no proveerse de artículos pertenecientes al ramo del café, siempre que el conserge, señor Gómez, los presente de buena calidad, según lo que tenga convenido con la junta directiva.

Artº. 10º. También vendrá obligado el conserge a proporcionar servicio de artículos del café, si algún socio lo pidiese para su domicilio; en cuyo caso le retribuirá, además del valor de lo que se le pida, en la forma que al mismo le convenga, si así lo tuviere a bien.

Artº. 11º. No se permitirá la entrada en el local del círculo a ningún niño, cualquiera que sea su edad, aunque sea hiho de socio y vaya acompañado de su padre; y tampoco se permitirá entre ningún perro, por más que venga con su amo.

Artículos adicionales (...)

Manuel, a once de octubre de mil ochocientos ochenta y cinco.

[Signat:] Severino Estruch, Arcadio Andreu, Pascual Noguera, Bernardino Martínez, Vicente Donderis, Rafael Chover, Rafael Soto, Antonio Micó, Saturnino Cortés, Francisco Gómez.

DOCUMENT 13

Any 1930 aprox. Els oficis perduts de la societat tradicional a Manuel

GRAMACHE, Ana, Te'n recordes?. Entrevista a Marisa, Vicenta i Nieves Pérez, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.

En el marc i context de la societat agrària tradicional, que encara era plenament vigent als pobles valencians a mitjan segle XX, es necessitaven des de feia segles una gran varietat d'artesans, professionals, manobres, adobadors, venedors ambulants, etc., que atengueren les necessitats econòmiques del camp, de les cases i de la manufactura tradicional. Sent com era Manuel un pobre de vies i camins, estratègicament situat, no faltaven mai mans expertes per a cada cosa.

(...) La senyora Amparito, la de les pells, que curtia pells: pells de corder, de bou... Les curtia en sa casa. Vivia en el carreró de la Muda. I de les pells eixes fea els curios: els cuiros de vi, els cuiros de l'oli i les bótes. Que en Manuel n'hi havia un pelleter que fea les bótes i els cuiros. L'home vivia d'enfront de la gasolinera, al costat del forn. La senyora Amparito li curtia les pells. Anava a la séquia del carreró i allí és a on ho netejava tot. Anàvem a vore, quan io era xicoteta, com fea les pells. La dona fea por, pobreta meua! Tenia un aspecte de bruixeta. Era molt sabuda. Les dones d'entonces que vivien a soles, pobretes...! Va tindre un fill. Se'n va anar quan es va casar i ia no va tornar. Ella va treballar hasda que es va morir, molt velleta.

Arreplegava les pells també del mataero. En el mataero es mataben els cerdos i els bous, però els corders no. M'auela Maria no tenia mantes, i ajuntaven les pells de corder per als llits, i feen mantes de llana de veres. Esta dona te les curtia i te les duia a casa ia curtides. Io me'n recorde que en ma casa ho fea. Els carnicers, que també mataben els corders en casa, li'n duien. Ella ho ficava en canyes i les posava a secar al balcó de la via del tren. Totes les pells, allí esteses, hasda que la dona vea que ia estaven arreglaes; que estaven bones.

El pare de Xarlot, quan io era xicoteta, que em va criar ma tia Nieves, d'enfront d'ell vivia un home, l'auelo Pantorrilla, que fea terreta i anava en burret en una sària plena de terra, i anava pel poble venent terreta pa les dones fregar els calderos, les culletes i tot. No ratllava. Eixe home, de vesprà en hivern i de nit en estiu, s'assentava a la porta de casa, cantava i tocava la canya. Era un instrument que es fea ell en canyes. Fea 'tracatrac-tracatrac', i cantava. Era una gràcia! Estos hòmens, els d'aquella època, eren hòmens sabuts.

I el tio Gallo, que fea espartenyots? Primer, es ficava en el portalet de casa en una maça, picant l'espart. També Paquita l'Espardenyera, que fea espartenyas, però de careta de tela. I si tenies algun defecte en el peu, pues te les fea a mida. Tenien la sola d'espart, la careta de tela i les vetes nyugaes, i tot ficaet pa mudar.

En les Cases Altes n'hi havia una dona que fea braguers, per a les hèrnies: la senyora Lucía. Venien de tota la contornà a sa casa. També els metges enviaven allí a les persones. Els braguers eren perfectes. Els xiquets herniaets que naixien, els curava. [Els braguers], els fea ella cosidets, tot a mà. Ben velleta, encara en fea: hasda que es va morir.

També estava el paraigüero. Apanyava paraigües, perols i cassoles; llibreslls. I els llibrells que es trenquen, els unia en ganchos, i darrere posava com si fora 'pòrlam', pera tornar a gastar el llibrell; que entonces no hi havia diners per a comprar-ne. I a les cassoles foradades, posava una gota d'estany. I entonces, mira!, ningú agarrava el tètanos; ningú es moria. També arreglava les gerres. Li posava gafes, igual que els metges. Després, ho tornava a omplir un poquet. Es trencava una mitgeta d'oli, l'arreglava també. S'apanyava tot.

3. *Apèndix documental*

On viu l'alcalde hi havia un calderer que fea els calderos a mà: el tio David –si que te'n recordaràs–, que fea falces i graelles. Ací en Manuel n'hi havia molt de moviment.

Alonso encara fa graneres de palma, com eixes que no n'agrana cap. En fa per a dins de casa, finetes, i unes altres per al carrer. També arreglava escopetes.

I els herboristes? Perquè Manuel és molt rica en herbes. Va vindre un botànic i en les Salines han vallat un sector, perquè n'hi ha una herba que en tota Europa només està en Manuel.

Tenien el forn de calç, que n'hi havia persones que treen pedres de la muntanya, i allí s'elaborava calç. I anàvem mosatros i la compràvem per a emblanquinar. Passava pel carrer cantant: "Qui vool calç?!" I lo de la 'calç' casi que no se sentia. Les parets estes estan fetes d'arena i calç. Això ia ve dels romans. També es fea calç per a Xàtiva, per a la fàbrica de Moròder, per al paper.

Un altre ofici que s'ha perdut: Paco 'Furri', que picava l'arròs. Anava per les cases. I mosatros teníem un morter de pedra enorme, i picava l'arròs en una maça, i llevava el corfol i no trencava l'arròs. El gra es quedava sancer; l'arròs estava roig. Ell era un especialista. El llogaven per les cases, igual que les fideueres, que el feien fideus en casa, si volies, o en sa casa d'elles, i allí els secaven en una andana, de cadira a cadira. Mon pare tenia botiga i li'n feen de més grossos i de més finets. I dalt, s'estenien en les cadires. Ficàvem baix un llançol i uno que caïa, l'arreglèvem. Les fideueres eren superartistes.

També estava el matalafer, que anava també per les cases. En fea de llana i de borra. I el picapedrer, que fea els bordillos. Tots els bordillos que n'hi han en el poble, de pedra, els ha fet Furri. Són oficis superartesans, que han desaparegut.

El sereno també ha desaparegut. En la porta de casa deixaves pedres per a que el despertara. Volies que el despertara a les 3? Tres pedres. A les 5? Cinc pedres. I el sereno el despertava arreglo a les pedres que vea en terra.

Cucs de seda, també n'hi havien, i els tenien en l'andana. I com pujaven amunt, tenien canyissos. En canyes molt llargues, que es dien descucaores, els agarraven.

N'hi havia un senyor que fea cedaços per a cerndre la farina: uns per a la farina de blat i uns altres per a la farina de dacsà. Io tinc encara un cedaç d'ell. Cernies la farina damunt del llibrell, raspant una madera.

També estava Conxeta la Bufalina, que quan tenies mal de panxa, anaves allí i el media en una cinta. I después obria la porta de baix de l'alcena i agarrava un grapat d'ací i un grapat d'allà. T'ho prenies begut i el passava. Ho fea debades. Però este ofici encara no s'ha acabat.

Mon pare era droguero, i en la botiga fea perfums i fea mescles per als pintors.

Les pantaloneres i les camiseres també han desaparegut. Ho feen a mida.

(...)

DOCUMENT 14

Any 1936. Condemna de la rebel·lió militar contra la República

Arxiu Municipal de Manuel, Caixa 109, document 2, Actes del ple del consistori dels anys 1935-1936, fs. 68v-70, Acta del 22 de juliol del 1936.

En els dies 17, 18 i 19 de juliol del 1936, una part de l'exèrcit, aliada amb els sectors més conservadors del país, tractà de derrocar per la força el règim republicà, reforçat des de febrer del 1936 per la victòria electoral del Front Popular. El fracàs del colp d'estat portaria a l'inici d'una Guerra Civil que fou condemnada pel consistori de Manuel. L'ajuntament el presidia el metge Miquel Uribes, un alcalde socialista, cultivat i fervorós republicà; probable redactor de la proposició condemnatòria.

[Al marge:] Don Miguel Uribes, presidente; don José Gómez Rubio, don Casildo Soler Ordiñana, don Francisco Montagud Cucarella, don Vicente Descals Pascual, don Jenaro Pallás Monar, don Carlos Terraillón Benito, don Leonardo Rodríguez, don Alfonso Carbonell. Proposición: Alzamiento militar.

En Manuel, a veintidós de julio de mil novecientos treinta y seis, unidos bajo la presidencia del señor alcalde, don Miguel Uribes Moreno, los señores componentes de la Comisión Gestora de este ayuntamiento, cuyos nombres se notan al margen, a las veintiuna horas, el señor presidente declaró abierta la sesión pública ordinaria correspondiente a este día, y ordenó se diese lectura del acta de la sesión anterior; lo cual verifico yo, el secretario. Y hallándola conforme, es por unanimidad aprobada.

Leídos los boletines, gacetas y demás correspondencia oficial, se acordó el enterado a efectos de cumplimiento.

Seguidamente, es leída una proposición, fecha 20 del actual, suscrita por don Carlos Terraillón Benito, don Francisco Montagud Cucarella, don Vicente Descals Pascual, don Jenaro Pallás Monar, don José Gómez Rubio, don Francisco Muñoz Santacreu, don Casildo Soler Ordiñana, don Alfonso Carbonell Bohígues, don Miguel Uribes Moreno y don Leonardo Rodríguez Cortés, o sea, la totalidad de los componentes de la Comisión Gestora de este ayuntamiento, por la cual se condena de una manera enérgica el criminal alzamiento que llena de luto y desastre a España, la cual, copiada a la letra, es como sigue:

"Proposición.- Los gestores municipales que suscriben, tienen el honor de someter a la consideración de la Comisión Gestora de este ayuntamiento lo que sigue: El día 18 de julio, se inició en nuestra zona de protectorado de África una rebelión militar-fascista, cuyo movimiento fue seguidamente secundado, o por lo menos intentado, en la mayor parte de las poblaciones de España.

Esta rebelión militar-fascista, acaudillada por generales traidores a la confianza que el pueblo depositó en ellos, engendros de la más negra, retrógrada y degenerada reacción, y dirigida por políticos y sotanas abaraganadas, mejor dicho, por verdaderos saqueadores de los caudales públicos, explotadores inicuos del cuerpo y del espíritu, pulpos del pueblo, hijos de los famosos 'Cien mil Luises'; los cuales, unos y otros, no dudaron al poner en práctica el monstruoso atentado, concebido contra las libertades públicas y la dignidad humana, en emplear en sus acciones de guerra, si es que de guerra se puede calificar lo que hacen estos entes de esencia demoníaca, alma prostituída y corroída por todos los vicios y taras, de un señoritismo chulo o de burdel, no dudaron en establecer como consigna de guerra el asesinato en masa de hombres, mujeres y niños, saqueos y cuantos actos de bandidaje y vandalismo imaginase la mente más monstruosa, así

3. *Apèndix documental*

como también el bombardeo de hospitales de sangre; todo esto, para sembrar el terror y el pánico en las filas de los leales y valientes defensores del régimen democrático y de las libertades públicas.

Estos entes dantescos son los que quieren o querían someter a España a un régimen negro, a un fascismo vaticanista-inquisitorial, de la más inicua opresión, de negación de todas las libertades y, como consecuencia, la negación de la personalidad y dignidad humana, la bestialización y esclavitud. Pues bien, estas bestias sanguinarias son batidas y vencidas en todos los frentes por la masa de proletarios, ciudadanos de la República, y las fuerzas armadas que han seguido leales al régimen.

Estos traidores han preparado este movimiento valiéndose, como antes hemos dicho, abusando de la confianza que el pueblo depositó en ellos, al estar situados en todos los puestos de mando y responsabilidad, y tener en sus manos los resortes del capitalismo, como asimismo empleando el dinero, armamento y municiones y demás material de guerra del pueblo, para ir contra el mismo pueblo, el heroico pueblo español, el auténtico pueblo español, el pueblo que trabaja, el pueblo que produce, es decir, el proletariado español, la vanguardia de la Revolución; el cual, ante tan criminal movimiento, ha respondido como un solo hombre, aplastando día a día, minuto a minuto, todos los reductos del fascismo vaticanista que aún quedan en pie.

A la hora de las responsabilidades, o mejor dicho, a la hora de la justicia, tendrá que comparecer el clericalismo de España, el cual es copartícipe de las responsabilidades que en estas horas graves pesan sobre todos los elementos facciosos, como cómplices y actuantes en este movimiento sangriento, jamás conocido en la historia de España.

Todo lo cual sometemos a esta Comisión Gestora, para acordar un voto de condenación y pedir el aplastamiento, más aún, el exterminio total de los traidores y de todo el fascismo vaticanista, y prometer, en estas horas solemnes, nuestra más leal y sincera adhesión al Gobierno de la República, y defenderla con todas nuestras energías, hasta hacer el sacrificio de nuestras vidas si preciso fuera; rogando a la corporación se dé conocimiento de la presente al Excelentísimo Señor Presidente del Consejo de Ministros.

Manuel, 20 de julio de 1936"

Siguen las firmas de todos los componentes de esta corporación, ya referidos al principio.

Acuerdo.- Previa deliberación, se acuerda por unanimidad se transcriba íntegra dicha proposición en esta acta, y que se adhiere esta corporación al Gobierno de la República, elevándose al Excelentísimo Señor Presidente del Consejo de Ministros copia de la referida proposición y de este acuerdo.

Ruegos y preguntas.- Abierto el período de ruegos y preguntas, no se formula ninguna petición de la palabra por los reunidos.

Y no habiendo ningún otro asunto de qué tratar, el señor presidente levantó la sesión, siendo la hora de las veintidós y diez; extendiendo la presente, que, leída y hallada conforme, la firman los asistentes.

[Signat:] Miguel Uribes, José Gómez, Casildo Soler, Francisco Montagud, Vicente Descals, Genaro Pallás, Carlos Terraillón, Leonardo Rodríguez, Alfonso Carbonell; ante mí, el secretario.

BIBLIOGRAFIA

- AGRUPACIÓ Musical de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1984, s. p.
- AGUILAR CIVERA, Inmaculada, *Estaciones y ferrocarriles valencianos*, Consell Valencià de Cultura, València, 1995.
- AGUILAR, Inmaculada – VIDAL, Javier (coord.), *150 Años de ferrocarril en la Comunidad Valenciana, 1852-2002*, Consellera d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València, 2002.
- AGULLÓ DÍAZ, Ma. del Carmen, Una mirada endarrere sense nostàlgia: l'escola de xiquets de Manuel al 1860, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 10-12.
- AGULLÓ DÍAZ, Ma. del Carmen, L'escola de xiquets de Manuel al segle XIX: resar, llegir, escriure i cosir, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, núm. extraordinari '10 Anys de Bellota', Manuel, 2006, ps. 20-21.
- AIERDI, Joaquim, *Dietari*, a cura de V.-J. ESCARTÍ, Barcino, Barcelona, 1999.
- ALBEROLA, Armando, *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1999.
- ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006.
- ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1985.
- ALDEA, Àngela – DELICADO, Francisco-Javier, *El Archivo Histórico de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos y sus fondos documentales*, Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles, València, 2007.
- ALONSO, Joan – BOLUDA, Alfred, Runes i rogatives: els terratrèmols del 1748 a Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1993, ps. 80-92.
- ALONSO, Jesús, La darrera Carlinada. Republicans i carlins a la Xàtiva del Sexenni Revolucionari (1869-1874), dins *Papers de la Costera*, 12, Xàtiva, 2001, ps. 45-64.
- ANÒNIM, Efemerides de Manuel, dins *Aleluya. Boletín parroquial (número extraordinario)*, Manuel, 1947.
- ANUARIO General de España (1928), Bailly-Baillière-Riera, Barcelona, 1928.
- 25 ANYS d'escoleta, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 13-14.
- AQUÍFER de Font Lys, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, p. 22.
- ARA fa 10 anys. Primeres eleccions lliures (1979), dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 9, Manuel, 1999, p. 17.
- ARASA, Ferran – ROSSELLÓ, Vicenç M., *Les vies romanes del territori valencià*, col·l. "Els valencians i el territori", núm. 7, Generalitat Valenciana, València, 1995.
- ARDIT LUCAS, Manuel, *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Ariel, Barcelona, 1977.
- ARDIT LUCAS, Manuel, El malestar prerrevolucionario (1789-1808), dins MAS IVARS, M. (coord.), *Nuestra historia*, Aramo, València, 1980, t. 6, ps. 13-22.
- ARDIT LUCAS, Manuel, Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià, dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 5-6, Catarroja (l'Horta), 1987, ps. 273-316.
- ARDIT LUCAS, Manuel, Un testimoni inèdit de les revoltes valencianes de 1801, dins ARDIT, M. (coord.), *L'impacte de la Revolució (1789-1813)*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1990, ps. 69-79.
- ARDIT, Manuel, *Els hòmens i la terra al País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Curial, Barcelona, 1993.
- ARDIT, Manuel, Crisi i transformacions després de l'expulsió dels moriscos, dins *La Segona Germania. Col·loqui internacional*, Diputació de València, 1994, ps. 23-41.
- ARDIT, Manuel – BADENES, Miquel-Àngel – BERNAT, Joan-Serafi, *El País Valencià en el cens d'Aranda (1768)*, Universitat Jaume I – Universitat de València, València, 2001.
- ARJONA CASTRO, Antonio, Anales de la Córdoba musulmana, 3 (912-930). Reinado de 'Abd al-Rahmán III, dins *Al-Ándalus (Revista digital de Web Islam)*, 196, 17.12.2002.
- ARROYO ILERA, Rafael, La sal en Aragón y Valencia durante el reinado de Jaime I, dins *Saitabi*, 11, València, 1961, ps. 253-261.

- ARROYO ILERA, Fernando, Población y poblamiento en la huerta de Valencia a fines de la Edad Media, dins *Cuadernos de Geografía*, 39-40, València, 1986, ps. 125-155.
- ASSOCIACIÓ Cultural 'Mitja Galta', Unes Salinetes molt velles, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 17, Manuel, 2003, s. p.
- ASSOCIACIÓ Cultural 'Mitja Galta', El retaule de les Salines, dins *Manuel en festes patronals*, 2006, p. 7.
- ATIENZA, Julio de, *Nobiliario español. Diccionario heráldico de apellidos españoles y de títulos nobiliarios*, M. Aguilar, Madrid, 1948.
- BALAGUER, Edu, La coral polifònica de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1997, s. p.
- BARCELÓ TORRES, Carme, *Toponímia àrèbica del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva, 1982.
- BARDOSO, María, Manuel, 40 años después, dins *Manuel en festes patronals*, 2000, s. p.
- BASES de nuestra grandeza, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.
- BATALLER, Alexandre – NARBON, Carme, *Les paraules de la seda. Llengua i cultura sericícola valenciana*, CEIC 'Alfons el Vell', Gandia, 2005.
- BATALLER MONTAGUD, Pilar, Personajes de mi pueblo: el carreró de la Muda; Casa Chimet, dins *Manuel en festes patronals*, 2007, ps. 24-25.
- BATALLER MONTAGUD, Pilar, *Manuel, mi pueblo natal*, Mecanoscrit inèdit, 2007.
- BAZZANA, André - CRESSIER, Patrice - GUICHARD, Pierre, *Les châteaux ruraux d'Al-Andalus. Histoire et archéologie des huns du sud-est de l'Espagne*, Publications de la Casa de Velázquez, Madrid, 1988.
- BELTRAN i FOS, Enric, *La problemática del arroz en el País Valenciano*, Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana, València, 1980.
- BENAVENT, Gonçal, La fireta de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 15, Manuel, 2002, p. 3.
- BENAVENT, Gonçal, L'Arxiu Municipal de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2003.
- BENAVENT, Gonçal, La història local i l'Arxiu Municipal de Manuel (AMM), dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 3-5.
- BENAVENT, Gonçal, Primera acta republicana de l'Ajuntament de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 24, Manuel, 2006, ps. 3-4.
- BENAVENT, Gonçal – BELLOT, Josefa, Anna, *Un encuentro con su historia*, Ajuntament d'Anna, 2007.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael, La conversió dels mudèjars de Xàtiva i la Costera, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.
- BERNAT, Joan-Serafi – BADENES, Miquel-Àngel, *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, IVEI-Diputació Provincial, València, 1994.
- BLASCO, Facund i al., Toponímia de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Ènova*, 28, Manuel, 2008, ps. 6-7.
- BLAY LA CASA, Argimiro, *Las páginas de la guerra en el Centro, Cataluña y Norte. Apuntes para la historia*, El Mercantil, València, 1876.
- BLEDA, Jaime, *Corónica de los moros de España*, Tipogr. de Felipe Mey, 1618, ed. facsímil de la Biblioteca Valenciana, València, 2001.
- BODÍ CANGRÓS, Salvador, *Investigaciones sobre la pérdida de la cosecha de seda en la provincia de Valencia. Año de 1854. Memoria escrita y dirigida a la Sociedad Económica Valenciana por su individuo corresponsal de Carcagente, don Salvador Bodí Cangrós, publicada de orden y a expensas de dicha Sociedad y premiada por la misma con el título dado al autor, de Socio de mérito en la clase de Agricultura*, Tipogr. de Josep Rius, València, 1855.
- BOIX, Vicente, *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia en los días 4 y 5 de noviembre de 1864*, Tipogr. de "La Opinión", València, 1865.
- BOLUDA, Ramon – OLLER, Miquel, *Història del C. D. i U. D. Manuel (1920-1998)*, Ajuntament de Manuel, 1998.
- BOLUDA PERUCHO, Alfred i al., *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició*, col·l. Quaderns divulgatius, 5, Ajuntament d'Ontinyent, 1995.

- BOLUDA PERUCHO, Alfred, *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380)*, Diputació de València, València, 1999.
- BONS records. Homenatge al bàsquet en Manuel, dins *Manuel en festes*, 2008, ps. 15-19.
- BORONAT y BARRACHINA, Pascual, *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, Tipogr. de Francisco Vives Mora, València, 1901.
- BOSCH y JULIÀ, Miguel, *Memoria sobre la inundación del Júcar en 1864, presentada al Ministerio de Fomento*, Imprenta Nacional, Madrid, 1866.
- BRAMON, Dolors, *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià*, 3 i 4, València, 1981.
- El BÚHO. Estudio creativo, *La Ribera de Xúquer. Itineraris culturals*, Pater – Departament de Turisme, Alzira, 2007.
- BURNS, Robert I., *Diplomatarium of the Crusader Kingdom of Valencia. The Registered Charters of its Conqueror Jaume I, 1257-1276. III: Documents 501-1.000. Transition in Crusader Valencia. Years of War, 1264-1270*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2001.
- CABANES, María Desamparados – FERRER, Ramón, *Llibre del Repartiment de València*, Anubar, Saragossa, 1979.
- CABANES, María Desamparados, i al., *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana*, València, 1981.
- CALZADO, Antonio – TORRES, Ricard-Camil, *Valencians sota el franquisme*, La Xara, Simat de la Valldigna, 2002.
- CAMBRA, José, Sebastián Zambrana Robles: el poeta, dins *Manuel en festes*, 1991, s. p.
- CAMPON, Júlia - PASTOR, Jaume, Notes sobre la producció de les Salines de Manuel i el consum de sal a la Ribera al segle XVIII, dins *Anàlisi local i història comarcal. La Ribera del Xúquer (segles XIV-XX). Selecció de ponències i comunicacions presentades a la II i III Assemblea d'Història de la Ribera (Algemesí, 1981 / Carcaixent, 1983)*, Diputació de València, València, 1990, ps. 179-190.
- CANET, Esther i al., *Diagnóstico socio-ambiental del municipio de Manuel*, Treball inèdit presentat al Màster en Gestió Ambiental i Desenvolupament Sostenible, Universitat de València, 2006.
- CÁRCEL ORTÍ, Mª Milagros (ed.), *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1989.
- CÁRCEL, Ma. Milagros – BOSCA, José Vicente, *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV y XV)*, Facultat de Teologia "Sant Vicent Ferrer", València, 1996.
- CASEY, James, *El Regne de València al segle XVII*, Curial, Barcelona, 1981.
- CASTELLANO TUDELA, Neus, *Solc antic, solc perdut. Exposició etnogràfica d'eines del camp*, Acció Cultural del País Valencià, Xàtiva, 1995.
- CASTELLÓ TRAYER, Josep-Emili, *El País Valenciano en el censo de Floridablanca (1787)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1978.
- CATALÀ, Joan - CLIMENT, Eva, Els primers poblatans. La Poble Llarga, any 1399, dins *La Poble Llarga en festes*, 1996, s. p.
- CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, En Lluís March d'Esplugues, senyor de la Poble Llarga, i la Guerra de Successió, dins *La Poble Llarga en festes*, 1995, s. p.
- CATALÀ, Joan – SANCHIS, Vicent, Les Carrilades de l'Ènova: notícia d'un camí ben antic, comunicació al I Congrés d'Història de la Costera, Xàtiva, 2001.
- CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les Carrilades de l'Ènova: notícia d'un camí ben antic, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, ps. 15-16.
- CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Les 40 joves de la Poble Llarga, la ramaderia i l'antic camí de Múrcia, dins *La Poble Llarga en festes*, 2006, ps. 51-55.
- CATALÀ i CEBRIÀ, Joan, Los testimonios medievales en la zona, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 131-134.
- CATALÀ MARTÍNEZ RESTAURADORES, Informe de restauració de la capella de Nuestra Señora de la Misericordia. Iglesia parroquial de Santa Ana, de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1997, s. p.
- CATALÀ, Salvador i al., El cadastre de 1817. Aproximació a l'estructura agrícola de la Poble Llarga, dins *La Poble Llarga en festes*, 1996, s. p.
- CATALÀ SANCHIS, Agustí, L'esplendor arrosser a Xàtiva (1707-1863), dins *Temes d'Història Local*, 3, Levante-El Mercantil Valenciano (ed. de Xàtiva), separata, 1996.

CAVANILLES, Antonio-José, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 1795-1797.

C. i D., Manuel, un pou de refranys, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 17-18.

CEBRIÁN FERNÁNDEZ, Rosario, Un *beneficiarius consularis* documentado en Saetabi, dins *Saguntum*, 28, València, 1995, ps. 275-278.

CEBRIÁN i MOLINA, Josep-Lluís, La torre de les Salines Velles de Manuel, en perill de desaparició, dins *Papers de la Costera*, 7-8, Xàtiva, 1992.

CEBRIÁN i MOLINA, Josep-Lluís, *L'ermita del Puig de Xàtiva*, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, Xàtiva, 1998.

CHABÁS LLORENS, Roque, *Índice del Archivo de la Catedral de Valencia*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1997.

CHINER MARTORELL, Paloma, Un capitel corintio del Museo de Játiva, dins *Saguntum*, 24, València, 1991, ps. 173-175.

CLUB de coloms esportius 'La Manuelense', dins *Manuel en festes*, 2005, s. p.

CODINA, Juan (ed.), *Descripción geográfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos de Dn. Josef Castelló, de la Real Academia de la Historia (1783)*, Diputació de València, València, 2000.

COLON, Germà – GARCIA, Arcadi (eds.), *Furs de València*, Barcino, Barcelona, 1970.

COMENGE, Rafael, *El bandido de Fontfreda*, Ajuntament d'Alberic, 1993.

COMENGE, Rafael, *El roder Micalet Mars, o El honrado sin honra*, Ajuntament d'Alberic, 1993.

CONDICIONS per a fer la bóveda. Document facilitat per Paco Benito 'Tirit', dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.

CORELL, Josep, *Inscripcions romanes de 'Saetabis' i el seu territori*, Nau Llibres, València, 1994.

CORELL, Josep – GÓMEZ, Xavier, Les inscripcions romanes en la Ribera del Xúquer, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002)*, Benifaió, 2004, ps. 93-114.

CORELL, Josep – GÓMEZ, Xavier, Les inscripcions romanes, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 64-70.

CORELL, Josep, *Inscripcions romanes del País Valencià (Saetabis i el seu territori)*, Universitat de València, 2006, ps. 130-131.

COROMINES, Joan, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial eds. i "la Caixa", Barcelona, 1995.

CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Dites i refranys de la nostra terra*, Manuel, 1992.

CORTÉS, Concha – GRAMACHE, Domi, *Historia de la parroquia de Santa Ana (1618-1995)*, Parroquia de Santa Ana, Manuel, 1995.

CORTÉS, Concepción, Obrint l'arxiu, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 16-17.

CORTÉS, Concha, *Santa Ana*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu de Paco Chust (La Llosa de Ranes), 1997.

CORTÉS, Concha, Encaix de boixets, dins *Manuel en festes*, 2005, s. p.

CORTÉS, Josepa i al., Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització, dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981, ps. 209-262.

CRONOLOGIA històrica, 1700-1800, dins *Manuel en festes*, 1992, p. 14.

CRONOLOGIA històrica, 1800-1935, dins *Manuel en festes*, 1993, ps. 8-9.

CUCÓ, Alfons, Las agitaciones campesinas en la huerta de Valencia (1878-1879). Sus orígenes históricos, dins *Saitabi*, 24, València, 1975, ps. 103-134.

DÁNVILA y COLLADO, Manuel, Desarme de los moriscos en 1563, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 10, Madrid, 1887, ps. 290-310.

DATOS y antecedentes para el estudio y conocimiento de la cuestión de las aguas de las partidas del término municipal de Manuel, recopilados por un propietario de aquel término, Tipogr. dels Successors de Bellver, Xàtiva, 1935.

DIAGO, Francisco, *Apuntamientos recogidos por el P. M. Fr. Francisco Diago, O. P. para continuar los 'Anales del Reyno de Valencia', desde el rey Pedro III hasta Felipe II*, Acción Bibliográfica Valenciana, València, 1936-1942.

DÍAZ, José Luis, El Manuel del '77 que ascendió a 1a. Regional, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, p. 24.

DIRECCIÓN General de Beneficencia y Sanidad, *Resumen General de las invasiones y defunciones por causa de cólera ocurridas en España durante el año 1885*, Imprenta Nacional, Madrid, 1886.

DOMI, L'Abad en mi recuerdo, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 14-15.

EFEMÉRIDES de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

ESCALERA FERRI, Emilio, ¿Quién es Blasco Ibáñez?, dins *Manuel en festes*, 1993, p. 22.

ESCARTÍ, Vicent-Josep, *Vent de juliol*, amb il·lustracions de Manuel Boix, Ajuntament de Castelló de Rugat, 1998.

ESCOLANO, Gaspar, *Década primera de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Tipogr. de Patricio Mey, València, 1611, II part.

ESPAÑA i VIVES, Francesc-Josep, La problemàtica dels amprius. Una carta pacional entre Pere d'Esplugues, senyor de la Poble Llarga i la Vila d'Alzira, dins *Al-Gezira*, revista d'estudis històrics, 8, Alzira, 1994, ps. 225-242.

ESPINALT y GARCÍA, Bernardo, *Atlante español, o Descripción general de todo el Reyno de España*, t. VIII ("Descripción del Reyno de Valencia"), Impr. de Hilario Santos Alonso, Madrid, 1784-1786; reimpr. facsímil de la IVEI, València, 1988.

ESQUERDO, Onofre, *Nobiliario valenciano*, a cura de J. MARTÍNEZ, Biblioteca Valenciana, Valencia, 2001.

ESTRELLES, Ana – MARTÍNEZ, José Manuel – SERRA, Joan-Josep, *Guia del patrimoni rural de la Ribera Alta. El patrimoni cultural i ambiental de la Ribera Alta*, Mancomunitat de la Ribera Alta – Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Alzira, 2007.

FAUS PRIETO, Alfredo, Los terremotos de 1748 en el antiguo Reino de Valencia. Documentos de base y notas para su estudio, dins *Cuadernos de Geografía*, 45, València, 1989, ps. 35-50.

FEBRER, Mossén Jaume, *Trovas*, a cura de J.-M. BOVER, Tipogr. de Pedro José Gelabert, Palma de Mallorca, 1848.

FEBRER ROMAGUERA, Manuel-V. (ed.), *Les aljames mudèjars valencianes en el segle XV*, Universitat de València, 2006.

FELIPO ORTS, Amparo, Las sisas del vino y del general de entradas tras las Cortes Valencianas de 1626, dins *Saitabi*, 32, València, 1982, ps. 61-74.

FELIPO ORTS, Amparo, Producción y consumo de vino en el País Valenciano durante el siglo XVII: los manifiestos de 1627-1631, dins *Saitabi*, 35, València, 1985, ps. 127-150.

FÉLIX CARRASCO, Esteban, *Relación puntual, circunstanciada, de las ruínas y extragos causados por los terremotos que se sintieron en varias partes del Reyno de Valencia los días 23 de marzo y 2 de abril de 1748*, Impr. de la viuda de Antonio Bordázar, València, 1748; reimpr. facsímil dins *Documenta*, 1, Montesa, 1992, s. p.

FERNÁNDEZ, José – GUILLEM, Pere-Miquel – MARTÍNEZ, Rafael, *Cova del Bolomor. Els primers habitants de les terres valencianes*, Diputació de València, 1997.

FERRANDIS MARTÍNEZ, Ricardo, Historia de la nueva custodia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

FERRANDIS MARTÍNEZ, Ricardo, 'Manuel', dins *Diccionario Geográfico de España*, Ediciones del Movimiento, Madrid, t. 12, 1960, ps. 115-116.

FERRANDIS, Ricardo, Manuel y su escudo heráldico, dins *Manuel en festes*, 1989, s. p.

FERRANDO, Antoni (ed.), *Llibre del Repartiment de València*, Vicent Garcia eds., València, 1979.

FERRI, Felo, Cultura ibèrica en Manuel. El primer llogaret, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 8, Manuel, 1999, ps. 3-5.

FERRI, Felo, Coses d'abans, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 9, Manuel, 1999, ps. 14-16.

FERRI, Felo, D'algepsars, i coses altres que vénen al cas, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 15, Manuel, 2002, ps. 14-16.

FERRI, Felo, Pedres tallades que fan pensar, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 16, Manuel, 2003, ps. 9-12.

FERRI, Felo i al., La vil·la romana de l'Ènova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 19, Manuel, 2004, ps. 1-20.

FERRI, Felo, El magatzem del carrer la Font. Exemple d'arqueologia industrial, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Ènova*, 28, Manuel, 2008, ps. 8-9.

FERRI, Marc, Molins i moliners al segle XIX. Notes entorn al cens dels moliners de la província de València de 1847, dins GLICK, Th. F. – MARTÍNEZ, L. P. (eds.), *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Alfons el Magnànim, València, 2000, ps. 451-482.

FERRI, Marc (coord.), *La construcción del territorio valenciano. Patrimonio e historia de la ingeniería civil*, Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports de la Comunitat Valenciana, València, 2003.

- FERRI CHULIO, Andrés de Sales, *La platería valentina. Art religiós a la Ribera*, Caixa de Carlet – CCEC, Sueca, 1992.
- FERRI CHULIO, Andrés de Sales, *El escultor Francisco Vergara Bartual (l'Alcúdia, 1713 – Roma, 1761)*, Tipogr. Palàcios, Sueca, 1997.
- FLACCUS, Hyginus i Siculus, *Opuscula agrimensorum veterum*, a cura de M. J. CASTILLO, Universidad de La Rioja, Logroño, 1998.
- F. M. G., Breve historia de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1964, s. p.
- FRANCH BENAVENT, Ricardo, La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución, dins *Noticiario de Historia Agraria*, 8, Múrcia, 1994, ps. 67-98.
- FRANCO, Vicente Ignacio, *Noticia de la actual población del Reyno de Valencia. La de sus despoblados desde la conquista por el rey don Jayme Primero, las leguas que distan de la capital, los señores directos que los poseen y las diócesis á que pertenecen*, Tipogr. del Diario de Valencia, València, 1804.
- FURIÓ, Antoni – MARTÍNEZ, Luis Pablo, De la hidràulica andalusina a la feudal: continuïtat i ruptura. L'horta de Cent a l'Alzira medieval, dins FURIÓ, A. – LAIRÓN, A. (eds.), *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, Ajuntament d'Alzira – Universitat de València, 2000, ps. 19-74.
- GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, IVEI, València, 1995.
- GABARDA CEBELLÁN, Vicente, *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*, Alfons el Magnànim, València, 1996.
- GANDIA ÀLVAREZ, Kike, El palacio islámico de la Costa del Castell de Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 13, Xàtiva, 2007, ps. 83-90.
- GARCIA, Ricard – CISCAR, Eugeni, *Moriscos i agermanats*, 3 i 4, València, 1974.
- GARCÍA, Francisco Ma. – SERRANO, Daniel, Poblado ibérico del Alt de Valiente (Manuel, Valencia), dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics*, 2, Alzira, 1986, ps. 87-118.
- GARCÍA ALMIÑANA, Eugenio, La Guerra de Sucesión en la villa de Alzira, a través de la correspondencia municipal (1703-1707), dins *Al-Gezira*, 3, Alzira, 1987, ps. 193-230.
- GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo, El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI, dins *Cuadernos de Geografía*, 18, València, 1976, ps. 49-66.
- GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo, *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1981.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, Hábitat rural mudéjar y penetración del capital urbano en la huerta de Xàtiva a finales de la Edad Media, dins *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, 1993, ps. 789-802.
- GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Valencia bajo Carlos II. Bandolerismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la Monarquía*, Universitat de València, 1974.
- GARCIA MARTÍNEZ, Sebastià, *Francesc Garcia i la Segona Germania a la Marina Alta*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1986.
- GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Aguilar Eds., Madrid, 1952.
- GARÍN y ORTIZ DE TARANCO, Felipe María (coord.), *Catálogo monumental de la provincia de Valencia*, Caja de Ahorros de Valencia, València, 1986.
- GARRIGUES PERUCHO, Godofredo, *La nostra música* (enregistrament sonor), Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 2007.
- GASCÓ, Emili, Homenatge al pintor Estruch, dins *Manuel en festes patronals*, 1984, s. p.
- GASCÓN PELEGRÍ, Vicente, *La Región Valenciana en la Guerra de Sucesión*, Tipogr. Sucesores de Vives Mora, València, 1956.
- GASCON PELEGRÍ, Vicent, *Sant Bernat de Rascanya*, València, 1967.
- GIL-MASCARELL BOSCA, Milagro, Prehistòria i Antiguitat, dins *Història del País Valencià*, col·l. Papers Bàsics, 3 i 4, València, 1993.
- GIL OLCINA, Antonio, La propiedad de la tierra en los señoríos de jurisdicción alfonsina, dins *Investigaciones Geográficas*, 1, Universitat d'Alacant, 1983, ps. 7-24.
- GIL OLCINA, Antonio, Jurisdicción alfonsina y poblamiento valenciano, dins *Cuadernos de Geografía*, 39-40, València, 1986, ps. 235-245.

- GIMENO PÉREZ, Vicente, El zócalo de azulejos, dins *Manuel en festes*, 1996, s. p.
- GINER, Manel, *La Séquia Comuna de l'Ènova: 'cequia vocata de Enova et de Castilione'*, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2004.
- GINER, Rafael, La fila y el sistema métrico decimal, dins *Manuel en festes*, 1992, p. 7.
- GINER, Rafael, El señor de Manuel, dins *Manuel en festes*, 1997, s. p.
- GINER i FERRANDO, Josep (ed.), *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, L'Oronella, València, 1999.
- GINER i GARRIGUES, Manel, Godofredo Garriques, un fill de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, ps. 6-7.
- GLICK, Thomas F., *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, Eds. del Cenia al Segura, València, 1988.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Ricardo, El paisaje y la unidad de producción, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Ènova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 28-36.
- GOSALBES GINER, Luis, Manuel, bosquejo histórico, dins *Manuel en festes patronals*, 1951, s. p.
- GRAMACHE, Ana, *Te'n recordes?. Entrevista a Marisa, Vicenta i Nieves Pérez*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.
- GRAMACHE, Ana, *El telèfon, a Manuel*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.
- GUÍA Comercial de Valencia y su provincia (1901)*, Bailly-Baillière, Barcelona, 1901.
- GUICHARD, Pierre, Les structures feudales en la València musulmana, dins *Debats*, 5, València, 1986, ps. 22-32.
- GUICHARD, Pierre, Crecimiento urbano y sociedad rural en Valencia a principios de la época de taifas (siglo XI después de J. C.). Traducción y comentario de un texto de Ibn Hayyān, dins GUICHARD, Pierre, *Estudios sobre historia medieval*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1987, ps. 153-174.
- GUICHARD, Pierre, *Les musulmans de Valence et la reconquete (XIe-XIIIe siècles)*, Institut Français, Damasc, 1990-1991.
- GUINOT, Enric, *Cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991.
- GUINOT, Enric, *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, 3 i 4, València, 1999.
- HALPERIN DONGHI, Tulio, *Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1980.
- HERNÁNDEZ SANCHO, Vicent, *Història de Manuel fins a l'enfrontament i l'incendi del 17 d'abril de 1706*, Associació Cultural 'Mitja Galta', Manuel, 2008.
- HINOJOSA MONTALVO, José (ed.), *Crònica de Pero Maça*, Universitat de València, València, 1979.
- HINOJOSA MONTALVO, José, Las fronteras valencianas durante la guerra con Castilla (1429-1430), dins *Sàitabi*, 37, 1987, ps. 149-157.
- HORTELANO UCEDA, Ignacio, *Memoria de la intervención arqueológica en terrenos anejos a la estación de ferrocarrils de la Generalitat Valenciana, de Castelló de la Ribera (la Ribera Alta)*, publicat en Internet, <http://www.cult.gva.es/dgpa/>, 1997.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio, *Historia musulmana de Valencia y su región*, Ajuntament de València, 1970.
- HUICI, Ambrosio – CABANES, Mª Desamparados, *Documentos de Jaime I de Aragón*, València-Saragossa, 1976-1988.
- IBN HAYYÂN de Córdoba, *Crónica del califa Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis, V)*, trad. i ed. a cura de M. J. VIGUERA i F. CORRIENTE, Anubar, Saragossa, 1981.
- IBN HAZM DE CÓRDOBA, *El collar de la paloma*, a cura d'E. GARCÍA GÓMEZ, Alianza ed., Madrid, 1952.
- IBN HAZM de Còrdova - Antoni MARTÍNEZ de Xàtiva, *El collar de la coloma. Tractat sobre l'amor i els amants*, Eds. del Bu-llent, Picanya, 1994.
- INFORME sobre las memorias acerca de caminos y canales de la provincia, recopiladas y presentadas por la Diputación*, Manuscrit inèdit de l'Arxiu de la Reial Societat Econòmica del País, C-66, V-Obres Públiques, núm. 8, València, 1820.
- INSCRIPCIONS romanes de l'Ènova i Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 7-11.
- LABORDE, Alexandre de, *Itinerario descriptivo de las provincias de España (1808)*, trad. per J. VILLANUEVA, València, 1826 (2^a ed.).
- LABORDE, Alexandre de, *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, a cura d'O. VALLS i J. MASSOT, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1975.

- LAPEYRE, Henri, *Geografía de la España morisca*, Diputació de València, València, 1986.
- LEÓN NAVARRO, Vicente, Motins i avalots: de l'Antic Règim a la Revolució Liberal (1793-1808), dins *El primer liberalisme: l'aportació valenciana*, Biblioteca Valenciana, València, 2001, ps. 32-61.
- LLANEZA, Ángel, *Mi querido Brasil*, Manuel, 2005.
- LLAVADOR, Ma. Dolores - FERRER, Agustín, Aportación al estudio del poblamiento en la zona sur de la Ribera del Xúquer durante la Cultura del Bronce Valenciano, dins *Al-Gezira, revista d'estudis històrics*, 3, Alzira, 1987, ps. 9-29.
- LLANSOL, Francisco, *Topografía médica general de la Ribera del Xúcar y particular de la villa de Alzira*, manuscrit del 1797 transcrit dins RIERA, Juan – GRANDA-JUESAS, Juan, *Epidemias y paludismo en la Ribera de Júcar*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1988.
- LLORENS RAGA, Peregrín Luis, *Manuel, baronía en el Reino de Valencia*, Treball guanyador del Premi 'Roc Chabàs' de la Diputació en els Jocs Florals de 'Lo Rat Penat', Mecanoscrit inèdit, 1970.
- LLORENS RAGA, Peregrín, Manuel y su carta de población, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.
- LLORENS RAGA, Peregrín – PLA, Enric, Manuel, dins *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, 6, València, 1973, p. 305.
- LLORENS RAGA, Peregrín, El nom del nostre poble, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 6-7.
- LLORENS RAGA, Peregrín, Taules cronològiques, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 24-25.
- LÓPEZ ALBERT, Susana, *Guía del patrimonio arquitectónico de la Ribera Alta*, Mancomunitat de la Ribera Alta, L'Alcúdia, 1999.
- LÓPEZ ELUM, Pedro, *Contribución al estudio demográfico de la comarca de Alzira en el siglo XV*, Tesis de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1970.
- LÓPEZ ELUM, Pedro, La geografía en la Crònica de Jaume I: els setges al castell i a la ciutat de Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 7. Xàtiva, 1992, ps. 13-38.
- LÓPEZ GÓMEZ, Antonio, Las heladas de febrero de 1956 en Valencia, dins *Estudios Geográficos*, 17, Madrid, 1956, ps. 673-700.
- LÓPEZ GÓMEZ, Antonio, Conurbaciones agrarias de la Huerta de Valencia, dins *Saitabi*, 12, València, 1962, ps. 231-237.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos (ed.), *Liber patrimonii regii Valentiae*, Universitat de València, 2006.
- MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, eds. Alfons el Magnànim, València, 1987. Reimpr. parcial i facsímil del *Diccionario d'Espanya* (Madrid, 1847).
- MANRIQUE PESUDO, M., La jovada valenciana, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 15, Castelló de la Plana, 1934, ps. 156-166.
- MANUEL, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.
- MANUEL, 1947-1972, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.
- MANWELL of the Quinces, dins *La Bellota*, 18, Manuel, 1999, p. 20.
- MARCO, Cristina – BENAVENT, Gonçal, *Estudi historicoartístic de l'ajuntament de Manuel*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, 2000.
- MARTÍ SORO, José, *Historia de Villanueva de Castellón*, Tipogr. Nácher, València, 1960.
- MARTÍN MARTÍ, Patricia, Rutas de senderismo en Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2007, ps. 21-23.
- MARTÍNEZ CANET, Robert, Absolutisme i força armada. El Batallón de Voluntarios Realistas de San Felipe, dins *Libre de la fira*, Xàtiva, 2002, ps. 76-83.
- MARTÍNEZ i GARCIA, Josep-Manuel, Un taller ceràmic de l'època romana a Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1989, ps. 23-28.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, *Carta arqueológica de la Ribera*, APA del CP Lluís Vives, Alzira, 1984.
- MARTÍNEZ PÉREZ, Antonio, La cultura del bronce valenciano en la Ribera, dins *Al-Gezira*, 1, Alzira, 1985, ps. 13-112.
- MATEU BELLÉS, Joan-F., Assuts i vores fluvials regades al País Valencià, dins *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, Universitats de València i Alacant, València, 1989, ps. 165-185.
- MATEU i BELLÉS, Joan F., Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar, Introducció a *Les observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*, llibre primer, Bancaixa, València, 1995, ps. 15-55.
- MATEU TORTOSA, Enric, *Arroz y paludismo*, Alfons el Magnànim, València, 1987.

- MAYANS y CISCAR, Gregorio, *Escritos económicos*, Ajuntament d'Oliva – Diputació de València, València, 1976.
- MEDIOS que se utilizan para suministrar el riego a las tierras y distribución de cultivos en la zona regable, Ministerio de Fomento, Madrid, 1918.
- MEMÒRIA gràfica de Manuel, Associació Cultural 'la Mitja Galta', Manuel, 2005.
- MILA, La Candelària, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 13, Manuel, 2001, p. 11.
- MIÑANA, José Manuel, *La Guerra de Successió en València*, ed. a cura de F.-J. PÈREZ i J.-M^a. ESTELLÉS, Alfons el Magnànim, València, 1985.
- MIÑANO, Sebastián de, *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Madrid, 1826.
- MONTOLÍO, David – LLOP, Francesc, *Les campanes de Manuel*, publicat en Internet, <http://www.campaners.com>, 2001.
- MOROTE BARBERÁ, José G., El trazado de la Vía Augusta desde Tarracoe a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio, dins *Saguntum*, 14, València, 1979, ps. 139-159.
- M. P. C. – Maruja, A doña Consuelo Jiménez, maestra entre mis maestras, dins *Manuel en festes*, 2002, ps. 22-23.
- MUÑOZ MAS, Rosa, Hace 25 años. Haciendo fideos a domicilio, dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.
- MUÑOZ POMER, Ma. Rosa, Aproximació a una divisió comarcal a través del "tall del drap" (1404), dins *Xé Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica. Ier d'Onomàstica Valenciana*, València, 1985, Generalitat Valenciana, València, 1986, ps. 530-534.
- NAVARRO LÓPEZ, Ana María, *El pintor y dibujante valenciano José Estruch Martínez (1835-1907)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1978.
- NAVARRO SANCHIS, Josep-Lluís, *La Pobra Llarga. Introducció a la seua història*, Edicions 96, Carcaixent, 2003.
- NICOLAU CASANOVA, Eduardo, La Riba, evocaciones, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 18-19.
- NICOLAU, Pepita, *Añoranzas, recuerdos e inquietudes*, Atalaya, 1989.
- NICOLAU, Pepita, *Recuerdos, inquietudes y añoranzas*, Álamo Verde, 1989.
- NICOLAU, Pepita, *Recuerdos de antaño*, El Paisaje, Aranguren (Biscaia), 1990.
- NICOLAU, Pepita, *Mi querida chimenea*, La Pobra Llarga, 1992.
- NOMENCLÁTOR de los pueblos, partidos, distritos y secciones de la provincia de Valencia, Tipogr. de la Casa de la Beneficència, València, 1895.
- NUESTRA parroquia, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.
- OLLER GREGORI, Miguel, *Plantas silvestres de Manuel*, Mecanoscrit de la Biblioteca Municipal de Manuel, 1990.
- OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994.
- OLLER GREGORI, Miguel, *Els arbres del poble de Manuel*, Mecanoscrit de la Biblioteca Municipal de Manuel, 1996.
- OLLER GREGORI, Miguel, La 'paret del Moro', dins *Manuel en festes patronals*, 1991, p. 21.
- OLLER GREGORI, Miguel, *Manuel (Menhuel). El nostre poble*, Ajuntament de Manuel, 1994.
- OLLER GREGORI, Miguel, M^a. Amparo García Expósito: 'Tía Amparito' (1897), Ajuntament de Manuel, 1997.
- OLLER GREGORI, Miguel, Manuel, fa 50 anys, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 13, Manuel, 2001, ps. 17-18.
- OLLER GREGORI, Miguel, Manuel, fa cent anys (dedicat a ma mare i m'auela), dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 14, Manuel, 2001, ps. 19-20.
- OLLER GREGORI, Miguel, L'escut de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 17, Manuel, 2003, s. p.
- OLLER GREGORI, Miguel, Inclemències, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 8-9.
- OLMEDO DE CERDÁ, M^a. Francisca, *Anecdótico histórico valenciano*, Carena, València, 2002.
- OLMOS CANALDA, Elías, *Inventario de los pergaminos del Archivo de la Catedral de Valencia*, València, 1961.
- ORDENANZAS de la Acequia de Énova, Tipogr. de Blas Bellver, Xàtiva, 1847.
- ORDENANZAS de la Acequia Comuna de Énova, Tipogr. Mateu, Xàtiva, 1974.
- PASCUAL y BELTRÁN, Ventura, Algo de toponimia setabense, dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 16, València, 1948, ps. 108-119 i 188-202.
- PASSA, Jaubert de, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, Tipogr. de Benito Monfort, València, 1884.

- PASTOR i BELDA, Ferran, L'Ermita de Sant Roc de Ternils. Un resum d'història de la Pobra i del nostre país, dins *La Pobra Llarga en festes*, 1991, ps. 9-14 (I); 1992, s. p. (II).
- PASTOR VINAT, Rafael, *El inefable José María García*, Press Esport, València, 1975.
- PEDRO MICHÓ, Ma. Jesús de, L'Església i despoblat de Ternils (Carcaixent), dins *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera (Almussafes, 1988)*, Ajuntament d'Almussafes, 1993, ps. 45-61. +
- PERELLÓ LLUCH, Ana María, *Estudio del medio ambiente en la escuela. Agrupación Escolar 'Francisco Franco'*, Mecanoscrit inèdit de l'Arxiu Municipal de Manuel, Caixa de documents particulars, Curs escolar 1968-1969.
- PÉREZ, José – BORREDÀ, Reyes, Un assaig sobre el territori i el poblament ibèric de Saitabi, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera*, Institució 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 125-140.
- PÉREZ, Maruja, *El carrer del Riu i l'any del Centenari (vist per una xiqueta)*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2007.
- PÉREZ, Maruja, *Costums i persones populars pel seu quefer*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.
- PÉREZ, Maruja, *Els nostres jocs: de pocs diners i divertits*, Mecanoscrit inèdit, Manuel, 2008.
- PÉREZ APARÍCIO, Carme, *De l'alçament maulet al triomf botifler*, Tres i Quatre, València, 1981.
- PÉREZ APARICIO, Ma. Carmen, La política de represalias y confiscaciones del Archiduque Carlos en el País Valenciano, 1705-1707, dins *Estudis. Revista d'història moderna*, 17, València. 1991, ps. 149-196.
- PÉREZ BALLESTER, J., De la Saitabi ibèrica a la Saetabis romana, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva*, Universitat de València, 2006, ps. 137-164.
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (coord.), Xàtiva moderna, dins HERMOSILLA, J. (coord.), *Historia de Xàtiva*, Universitat de València, 2006-2007, t. 1, ps. 271-352.
- PÉREZ i HERRERO, Johan-Anthoni, *En Johan Christòfol Berthomeu i Colom (1492-1992)*, L'Ènova, 1992.
- PERFUMS d'una dècada a Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 1, Manuel, 1996, p. 12.
- Los PERGAMINOS de la Cancillería Real del Archivo Municipal de la Ciudad de Alcira, Ajuntament d'Alzira, 1967.
- PERIS ALBENTOSA, Tomás, *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer. (La Acequia Real de Alzira, 1258-1847)*, Confederación Hidrográfica del Júcar i Generalitat Valenciana, València, 1992.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*, vol. 1: 'L'escenari i els protagonistes', Bromera, Alzira, 2001.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*, vol. 2: 'La terra de l'arròs i les moreres', Bromera, Alzira, 2002.
- PERIS ALBENTOSA, Tomàs, *Història de la Ribera, de vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII)*, vol. 3: 'Les jerarquies socials', Bromera, Alzira, 2003.
- PESET REIG, Mariano, Propiedad y señorío en la Ribera del Júcar, dins *Economía agrària i història local*, València, 1981, ps. 99-159.
- El PINTOR Estruch, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 16, Manuel, 2003, ps. 21-23; 21, 2005, ps. 8-9; 25, ps. 20-23.
- PINTURES religioses de l'Ènova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, p. 6.
- PIQUERAS, Juan, *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980)*, Institución Alfonso el Magnánimo, València, 1981.
- PIQUERAS, Juan, *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, Madrid, 1985.
- PIQUERAS, Juan, *Historia y guía de los vinos valencianos*, Generalitat Valenciana, València, 1986.
- PIQUERAS, Juan – SANCHIS, Carmen, *La organización histórica del territorio valenciano*, col·l. Territori, núm. 2, Generalitat Valenciana, València, 1992.
- PIQUERAS HABA, Juan i al., La Ribera del Xúquer, dins *Geografía de les comarques valencianes*, vol. 4, Foro eds., València, 1995, ps. 167 i ss.
- PIQUERAS, Juan – VIDAL, Lluís, Manuel, dins CERDÀ, Manuel (dir.), *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, Prensa Valenciana, València, 2005, t. 9, ps. 278-279.

PIQUERAS HABA, Juan, Xàtiva i el seu territori: la qüestió comarcal, dins *Primer Congrés d'Història de la Costera*, Institutió 'Alfons el Magnànim', València, 2006, ps. 15-36.

PIQUERAS, Carmen – SANCHIS, Carmen, *Hostales y ventas en los caminos históricos valencianos*, Conselleria d'Infraestructures i Transports de la Generalitat Valenciana, València, 2006.

PLA, Enric – MARTÍ, Bernat, L'arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació, dins *L'escenari històric del Xúquer. Acte de la IV Assemblea d'Història de la Ribera (l'Alcúdia, 1986)*, Ajuntament de l'Alcúdia, 1988, ps. 35-46.

PLA ALBEROLA, Primitivo J., La carta puebla de Señera en 1445, dins *Anales de la Universidad de Alicante – Historia Medieval*, 9, Alacant, 1992-1993, ps. 279-295.

PLA ALBEROLA, Primitivo J., Benemejís y Señera ante la expulsión de los moriscos, dins *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 24, Alacant, 2006, ps. 153-226.

POLO, Manuel – GARCÍA, Elisa, La necrópolis islámica. Paleobiología y ritual funerario, dins ALBIACH, Rosa – MADARIA, L. de (coord.), *La villa de Cornelius (l'Énova, València)*, Adif – Ministeri de Foment, València, 2006, ps. 134-142.

POLO VILA, José, L'aqüífer de Font de Lys, dins *Manuel en festes*, 1994, p. 22.

PONS ALÓS, Vicente, *El fondo Crespí de Valldaura en el Archivo Condal de Orgaz (1249-1548)*, Universitat de València, 1982.

PONS, Vicent – BOLUDA, Alfred, De camins, assagadors i séquies. Unes ordinacions del segle XVII relatives a l'Horta de Xàtiva, dins *Papers de la Costera*, 13, Xàtiva, 2007, ps. 73-83.

QUESADA, Tomás, El agua salada y las salinas, dins MALPICA CUELLO, A. (ed.), *El agua en la agricultura de Al-Ándalus*, Lunwerg eds., Barcelona, 1995, ps. 57-80.

PROYECTO de ordenanzas para el régimen de la Acequia Comuna de Énova, que presenta, a la Junta General de propietarios regantes de la misma, la comisión que fué encargada de redactarlas en la celebrada en 29 de diciembre de 1839, Tipogr. de José Mateu Cervera, València, 1840.

PUCHOL, Miguel S., El bombardeig de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 18, Manuel, 2004, p. 15-19 (1a. part); 20, 2005, ps. 16-19 (2a. part).

RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939)*, col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991.

RAMÍREZ, Germán – BLESÀ, Isaïes, *La destrucció de Xàtiva el 1707 i el govern de la ciutat a l'exili*, Ulleye, Xàtiva, 2007.

RAMIRO, Enric, *La Ribera: imatge i territori*, Mancomunitat de la Ribera Alta, Alzira, 2000.

RECORDANDO la historia. Lo que era Manuel en 1916, dins *Manuel en festes*, 1999, p. 16.

REGLAMENTO de la Asociación de Agricultores para la defensa del campo 'La Defensa Agrícola' de Manuel, Tipogr. de Blai Bellver, Xàtiva, 1920.

RIBERA y TARRAGÓ, Julián, Nobleza musulmana en el Reino de Valencia. Los Beni Mofaguaz de Játiva, dins *El Archivo. Revista de ciencias históricas*, dir. per Roc CHABÁS, Impr. de Pedro Botella, Dénia, 1887-1888, t. 2, ps. 49-53; reimpr. facsímil, Alacant, 1986.

RIBERA y TARRAGÓ, Julián, *Disertaciones y opúsculos [1887-1927]*, Tipogr. de Estanislao Mestre, Madrid, 1928.

RIBES IBORRA, Vicent, La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià, dins RIBES IBORRA, V. (ed.), *La industrialització de la zona de Xàtiva en el context valencià (1710-1939)*, col·l. Gramalla, 4, Ajuntament de Xàtiva, 1994, ps. 13-160.

RIBES IBORRA, Vicent, *Històries de Castelló*, Ajuntament de Castelló de la Ribera, Alzira, 1996.

RIERA, Juan, *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (siglo XVIII)*, Universidad de Valladolid, 1982.

RIERA, Juan – GRANDA-JUESAS, Juan, *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar (Una topografía médica del siglo XVIII)*, Universidad de Valladolid, 1988.

RIERA y SANS, Pablo (dir.), *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal... de España y sus posesiones en Ultramar*, Tipogr. del heredero de D. Pablo Riera, Barcelona, 1884.

RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, Valencia), dins *Estudios de arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, 'Trabajos Varios' del SIP núm. 89, València, 1992, ps. 397-410.

RIPOLLÉS ALEGRE, Pere-Pau, *Las acuñaciones de la ciudad ibérica de Sáitabi*, Universitat de València – Biblioteca Valenciana, València, 2007.

RIUS SERRA, José, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*. I, *Cataluña, Mallorca y Valencia*, CSIC, Barcelona, 1946.

- RODRÍGUEZ, Carme, *La fauna de la Ribera*, Germania, Alzira, 1995.
- ROMERO GONZÁLEZ, Juan, Nota sobre población, derechos feudales y control de la población agrícola en la Ribera de Xúquer a finales del antiguo régimen, dins *Cuadernos de Geografía*, 43, València, 1988, ps. 23-38.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç M., *Estudios sobre las centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1974.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M., Anotacions a la toponímia de la Ribera del Xúquer i encontorns, dins *Cuadernos de Geografía*, 24, València, 1979, ps. 1-26.
- RUBIERA, María Jesús, Una república musulmana en Xàtiva (s. XI), dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1985, ps. 101-104.
- RUBIERA, María Jesús - EPALZA, Mikel de, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Ajuntament de Xàtiva, Alzira, 1987.
- RUIZ DE LIHORY, José, Barón de Alcahalí, *La Música en Valencia. Diccionario biográfico y crítico de autores valencianos*, Tipogr. de Federico Doménech, València, 1903.
- RUIZ MONRABAL, Vicente, *Les bandes de música i la seua federació. Historia de las sociedades musicales de la Comunidad Valenciana*, Federació de Societats Musicals de la Comunitat Valenciana, València, 1993.
- SALES, Joan, Cartes a Màrius Torres, Eds. del Pi de les Tres Branques, Barcelona, 1976; reprod. parcial dins RAMÍREZ ALEDON, Germà i al., *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939)*, col·l. Gramalla, 3, Ajuntament de Xàtiva, 1991, vol. 3, ps. 79-121.
- Les SALINES, patrimoni del poble de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 2005, s. p.
- SALVÀ y BALLESTER, Adolfo, Los moriscos valencianos en 1527 y 1528, dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, Castelló de la Plana, 1935, ps. 363-376.
- SALVADOR ESTEBAN, Emilia, La comercialización de la sal en el Reino de Valencia durante la época foral moderna, dins *Homenaje al doctor Peset*, València, 1979, ps. 517-540.
- SANCHIS DEUSA, Ma. del Carmen, Dos mutaciones paisajísticas ligadas al arrozal en la antigua gobernación de San Felipe (Xàtiva), dins *Cuadernos de Geografía*, 22, València, 1978, ps. 59-72.
- SANCHIS DEUSA, Carmen, *El transporte en el País Valenciano*, Eds. Alfons el Magnànim, València, 1988.
- SANCHIS DEUSA, Carmen, *Els ponts valencians antics*, Generalitat Valenciana, València, 1993.
- SANCHIS GUARNER, Manuel, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, L'Estel, València, 1968.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Introducció a la història de Rafelguaraf, el Tossalet i Berfull*, Ajuntament de Rafelguaraf, 1995.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Adéu a Berfull (Fàtima, morisca del quarter de l'Ènova)*, La Xara, Simat de la Vallidigna, 1998.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, *Memòries d'un alarí*, Columna, Barcelona, 1998.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, Ermites de Santa Anna i el Puig, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 14, Manuel, 2001, ps. 10-12.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, Els morisquets de la Comuna de l'Ènova, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 20, Manuel, 2005, ps. 3-6.
- SANCHIS MARTÍNEZ, Vicent, III Centenari de l'incendi de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 23, Manuel, 2006, ps. 13-14.
- SANCHIS MONTAGUD, José V., Abad y Torreta en el siglo XVII, dins *Manuel en festes*, 1992, ps. 10-11.
- SANCHIS TORREGROSA, Dionís, Camí l'Abad. Breve historia, dins *Manuel en festes*, 1980, s. p.
- SANCHIS TORREGROSA, Dionís, Fechas que hacen historia, *Manuel en festes*, 1987, s. p.
- SANCHIS TORREGROSA, Dionís, La fireta. El porrat de la Candelera, *Manuel en festes*, 1987, s. p.
- SANCHIS y SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Tipogr. de Miquel Gimeno, València, 1922.
- SANCHO, Teresa - GIMENO, Fermín, *L'Ènova. Història i tradicions*, Ajuntament de l'Ènova, 2007.
- SAN PEDRO, Jesús, La Casa Gran: un edificio del siglo XVIII, dins *Manuel en festes patronals*, 1994, ps. 6-8.
- SANTACREU, M. C., *La necrópolis romana de les Foies (Manuel)*, dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, 11, València, 1986.
- SANTA misión, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.
- SANZ BREMÓN, Manuel, Memoria sobre el estado de la agricultura e la provincia de Valencia. Redactada por el ingeniero se-

cretario de la Junta Provincial de Agricultura, Industria y Comercio (1875), ed. dins *Estudis d'Història Agrària*, 2, Barcelona, 1979, ps. 211-253.

SARTHOU CARRERES, Carlos, Provincia de Valencia, t. II de la *Geografía general del Reino de Valencia*, dir. per Francisco CARRERAS CANDI, Alberto Martín ed., Madrid, 1925.

SARTHOU CARRERES, Carlos, *Datos para la historia de Játiva, Xàtiva*, 1933-1935, 4 vols.

SEGUÍ, Salvador, *Cancionero musical de la provincia de Valencia*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1980.

SENTANDREU GIMENO, María del Carmen, La necrópolis romana de 'Les Foies' (Manuel, Valencia), dins *Manuel en festes*, 1993, ps. 6-7.

SERENA PÉREZ, Balbí-Josep, Sobre els orígens de la Poble Llarga, dins *La Poble Llarga en festes*, 1997, s. p.

SERRANO VÁREZ, Daniel, *Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera*, Academia de Cultura Valenciana, València, 1987.

SERRANO VÁREZ, Daniel – FERNÁNDEZ PAMEIRO, Jesús, Romanización de la Ribera del Xúquer, dins *Al-Gezira*, 8, Alzira, 1994, ps. 49-80.

SISTACH, Carmen, El papel árabe en la Corona de Aragón, dins *Actas del II Congreso Nacional de Historia del Papel en España*, Diputación de Cuenca, 1997, ps. 71-78.

SOCIEDAD Musical, Nuestra banda de música, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.

SOCIEDAD Musical, Nuestra banda de música, dins *Manuel en festes patronals*, 1972, s. p.

SOLDEVILA, Ferran (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983 (2a., 1a. en 1971).

SOLER, Abel, Un país de set jornades de llong. Aspectes de la reordenació del territori colonial de València per Jaume I, dins *Cuadernos de Geografía*, 63, València, 1998, ps. 217-244.

SOLER, Abel (ed.), *Dietari de Manel Miquel, cirurgià de la Poble del Duc (1767-1803)*, mecanoscrit inèdit, 2000.

SOLER, Abel, Alzira de Xúquer. Gènesi urbana i urbanisme planificat a la cora andalusina de València (segle IX), dins FURIÓ, A. – APARICI, J. (eds.), *Castells, torres i fortificacions en la Ribera del Xúquer. VIII Assemblea d'Història de la Ribera* (Cullera, novembre 2000), Universitat de València, 2002, ps. 51-74.

SOLER, Abel – FERRE, Josep-A., *Història de la vila de Bocairent*, Ajuntament de Bocairent, 2003.

SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *La Llosa de Ranes. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2003.

SOLER, Abel, *La Torre d'en Lloris. Geografia, història, patrimoni*, Parròquia de Santa Maria de la Torre d'en Lloris, 2004.

SOLER, Abel – YAGO, Ramon – JORDÀ, Rafa, *Oficis tradicionals valencians*, Tàndem, València, 2004.

SOLER, Abel, *Història del poble de Barxeta*, Ajuntament de Barxeta, 2004.

SOLER, Abel – YAGO, Ramon, *Llocnou d'en Fenollet. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Llocnou d'en Fenollet, 2005.

SOLER, Abel, *Barxeta. Patrimoni rural i oficis ancestrals*, Ajuntament de Barxeta, 2006.

SOLER, Abel – JORDÀ, Rafa, *Ròtova. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Ròtova, 2007.

SOLER, Abel, *Senyera. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Senyera, 2007.

SOLER, Abel, *Castelló, refugi dels Borja. Història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII*, Ajuntament de Castelló de Rugat, 2009 (en premsa).

SOLER, Abel, *Sant Joan d'Ènova. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Sant Joan d'Ènova, 2009 (en premsa).

SOLER, Abel, *La romeria de Santa Anna, a la Llosa de Ranes*, Ajuntament de la Llosa de Ranes, 2009 (en premsa).

SOLER, E., Les salines de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 22-23.

SOLER ALTABERT, Milagro, Records de Pasqua, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 21, Manuel, 2005, p. 17.

SOLER CABANES, Casildo, La Asociación de Jubilados y Pensionistas (UDP) a su pueblo, dins *Manuel en festes patronals*, 2000, s. p.

SOLER i ESTRUCH, Eduard, *Notícia de Pepe Estruch, un pintor de la Ribera*, Mecanoscrit inèdit de la Biblioteca Valenciana, Mss. 640, 95 pàgines, Carcaixent, 1966.

SOLER i ESTRUCH, Eduard, *Epigrames i cançons arreplegats per Soleriestruch en la Ribera i en altres molts llocs del nostre regne*, Comissió de la Falla de la Plaça Major, Alzira, 1993.

SOLER i SOLER, Joan, Les nostres arrels, dins *Manuel en festes patronals*, 1984, s. p.

SUCÍAS APARICIO, Pedro, *Notas útiles para escribir la historia del reino de Valencia*, València, 1911, manuscrit del Fons Bibliogràfic Sucías, Hemeroteca Municipal de València.

TERÉS, Elías, Linajes árabes en Al-Ándalus según la "Yamhara" de Ibn Hazm (I), dins *Al-Ándalus*, XXI, Madrid-Granada, 1957, ps. 55-111; (i II) dins *Al-Ándalus*, XXII, 1957, ps. 337-376.

TEROL i GRAU, Vicent, *Estudi demogràfic de la Ribera de Xúquer (País Valencià)*, segles XVI-XX, Tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1992.

TEROL i REIG, Vicent, L'impacte de la Germania a la Ribera: Manuel i la baronia de Llaurí, dins *Actes de la IX Assemblea d'Història de la Ribera (Benifaió, 2002)*, Benifaió, 2004, ps. 137-161.

TEROL i REIG, Vicent, "Los debates de Villena" de 1425: cavalcades i enfrontaments fronterers en el preludi de la Guerra de Castella de 1429-1430, dins *Alba*, 10, Ontinyent, 1995, ps. 17-34.

TORMO, Azael, La banda 'municipal' de Manuel al certamen de València del 1927, dins *Agrupació Musical de Manuel. Festes de Santa Cecília*, 2001, s. p.

TORMO, Azael – FERRI, Majo, Argot de la banda, dins *Agrupació Musical de Manuel. Festes de Santa Cecília*, 2001, s. p.

TORMO CLEMENTE, Conxita, La Casa Gran, dins *Manuel en festes patronals*, 1991, ps. 12-13.

TORMO y MONZÓ, Elías, *Levante. Provincias valencianas y murcianas*, Guías regionales, Ed. Calpe, Madrid, 1923.

TORMO i RIBERA, Vicent, Quan tot era arrossar, dins *Manuel en festes*, 1992, ps. 8-9.

TORMO, Vicente – SANCHIS, José Vicente, Alguns carrers de Manuel, dins *Manuel en festes*, 1992, p. 12.

TORMO RIBERA, Vicent, Capellans i religiosos que han prestat els seus serveis en la nostra parròquia, dins *Manuel en festes*, 1995, s. p.

TORREGROSA SANCHIS, Dionisio, Fechas que hacen historia, dins *Manuel en festes*, 1987, s. p.

TORREGROSA SANCHIS, Dionisio, Las cartas pueblas, dins *Manuel en festes*, 1988, s. p.

TORREGROSA SANCHIS, Dionisio, El nom del meu carrer: carrer de l'Abat, dins *Manuel en festes*, 1988, s. p.

TORRES FAUS, Francesc i al., Introducció a les fonts documentals de la Ribera Alta, dins *Economia agrària i història local. I Assemblea d'Història de la Ribera*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981, ps. 185-207.

TORRES FAUS, Francesc, Geografia política i municipi: els termes generals com a forma d'organització del territori valencià, dins *Cuadernos de Geografía*, 63, València, 1998, ps. 245-265.

TORRES FAUS, Francesc, *Evolució del mapa municipal valencià*, La Xara, Simat de la Valldigna, 1999.

TORRES FAUS, Francesc, *La província de Xàtiva: història d'una il·lusió efímera (d'abril de 1822 a octubre de 1823)*, Ajuntament de Xàtiva, 2000.

TORRÓ, Josep, Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments de poblament mudèjar. La Montanea Valencie (1286-1291), dins *Afers. Fulls de recerca i pensament*, Catarroja (l'Horta), 7 (1988-89), ps. 95-124.

UDINA, Francisco – BELENGUER, Ernesto, *La expulsión de los moriscos de Valencia y Cataluña, según el comisario de embarque Cristóbal Sedeño*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1980.

VALLDECABRES RODRIGO, Rafael (ed.), *El cens de 1510. Relació de focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, 2002.

VALDÉS LEÓN, Pedro, *Ordenanzas generales para el gobierno político y económico de la ciudad de San Phelipe*, Tipogr. de Joseph Estevan Dolz, València, 1750.

VALLEJO GIRVÉS, Margarita, *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Memorias del Seminario de Historia Antigua, IV, Universidad de Alcalá de Henares, 1993.

VALLÉS i BORRÀS, Vicent, *El conreu de la morera i l'artesania de la seda en la Ribera de Xúquer als segles XVI i XVII. El cas de l'Alcúdia*, Ajuntament de l'Alcúdia, 1985.

VALLVÉ BERMEJO, Joaquín, Notas de metrología hispano-árabe. El codo en la España musulmana, dins *Al-Ándalus*, 41, Madrid-Granada, 1976, ps. 339-354.

VALLVÉ, Joaquín, España en el siglo VIII: Ejército y sociedad, dins *Al-Ándalus*, XLIII, Madrid, 1978, ps. 51-111.

VENTURA CONEJERO, Agustín, *Játiva romana*, serie de "Trabajos varios", 42, SIP-Diputació de València, 1972.

VENTURA, Agustí, Les demarcacions històriques de la Xàtiva foral, dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1986, ps. 43-54.

- VENTURA CONEJERO, Agustí, L'antic castell de Castelló de Xàtiva. Toponímia de Castelló, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1994, ps. 28-34.
- VENTURA i CONEJERO, Agustí, La capitulació de l'alcaid de Xàtiva Abu Bequer Banu Isa al rei Jaume I, dins *Fira d'agost*, Xàtiva, 1996, ps. 69-78.
- VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims històrics de la governació, terme general i particular de la ciutat de Xàtiva, dins *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana. XXI Col·loqui general de la Societat d'Onomàstica, Ontinyent (la Vall d'Albaida), 1995*, Comercial Denes, Ontinyent, 1997, ps. 1.199-1.230.
- VENTURA i CONEJERO, Agustí, *El castell de Xàtiva*, Matéu impresores, Xàtiva, 1998.
- VENTURA CONEJERO, Agustí, Alguns topònims de l'Horta de Xàtiva, dins *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes*, València, 2001, ps. 431-456.
- VENTURA i CONEJERO, Agustí, Furgant en el passat. Alguns documents inèdits sobre Xàtiva en l'edat mitjana, dins *Xàtiva en la fira d'agost*, 2002, ps. 47-54.
- VENTURA, Agustí, Las Salinas de Játiva o de Manuel, dins *Actes del XXX Congrés de Cronistes Oficials del Regne de València*, Torrevella (el Baix Segura), 2004, ps. 225-241.
- VICENT ISERN, Ramon, Vestigios arquitectónicos de época romana al terme de Castelló de la Ribera, dins *Castelló de la Ribera en festes*, 1995, ps. 10-12.
- VICIANA, Martín de, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, Barcelona, 1564. Reimpr. facsímil, València, 1972.
- VICIANO, Pau, Sobre els orígens de Manuel, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 1, Manuel, 1996, ps. 8-9.
- VICIANO, Pau, Un paisatge en transformació, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 2, Manuel, 1996, ps. 16-17.
- VICIANO, Pau, El nostre poble, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 8, Manuel, 1999, ps. 15-16.
- VICIANO, Pau, La séquia, l'any 1325, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment*, 14, Manuel, 2001, ps. 3-4.
- VICIANO, Pau, Faldeta en el segle XV, dins *La Bellota. Revista d'informació i entreteniment de Manuel-l'Ènova*, 28, Manuel, 2008, ps. 12-13.
- VIDA catòlica de Manuel, dins *Manuel en festes patronals*, 1947, s. p.
- VIDAL BELTRÁN, Eliseo, El cuaderno de un visitador de moriscos, dins *Estudis. Revista de historia moderna*, 8, València, 1979-1980, ps. 35-69.
- VIDAL i VIDAL, Josep-Vicent, Les pintures de la Casa Santonja-Palau dels Marau de l'Olleria. Una proposta d'interpretació des de la maçoneria, dins *Alba. Revista d'Estudis de la Vall d'Albaida*, 19, Ontinyent, 2006, ps. 5-38.
- VILA MORENO, Alfonso, *La lengua valenciana en la administración parroquial (siglos XVII a XIX)*, Del Cenia al Segura, València, 1983.
- VILARI, Rosario i al., *La Segona Germania. Col·loqui internacional*, Diputació de València, 1994.
- VILLUGA, Pedro Juan, *Repertorio de todos los caminos de España, hasta agora nunca visto, en el qual allarán qualquier viaje que quieran andar. Muy provechoso para todos los caminantes*, 1546, ed. facsímil, Madrid, 1950.
- VORAGINE, Giacomo della, *La Leyenda Dorada*, trad. i ed. a cura de J. M. MACÍAS, Alianza, Madrid, 1982.
- WATSON, Andrew M., *Agricultural innovation in the Islamic world. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*, Cambridge, 1983; traduïda a l'espanyol com *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico. Difusión de los distintos cultivos y técnicas agrícolas, del año 700 al 1100*, Universidad de Granada, 1998.
- YANINI, Alícia, *El caciquisme*, IVEI, València, 1984.
- La ZONA industrial de Mnauel: un èxit de tot el poble, dins *Manuel en festes*, 1998, s. p.

Aquest llibre
s'enllestí i eixí de màquines
el dia 7 de setembre del 2008,
vespra de la festa de la Verge de la Misericòrdia

